# SRIMAD-BHAGAVATAM

A New Edition

## The Text of Sridhara.

with

VISHISHTADWAITA AND DWAITA READINGS

Volume 1

SKANDHAS 1-7

EDITED AND PUBLISHED

BY


T. R. KRISHNACHARYA,

Proprietor Madhva Vilas Book Depot, Triplicane, Madras. S. E.



PRINTED BY RAMCHANDRA YESU SHEDGE, AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

23, KOLBHAT LANE,

BOMBAY.

1916.

॥ श्रीः ॥

# श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीधरीयपाठानुसारि ।

द्वैतविशिष्टाद्वैतपाठोपेतम् ।

## प्रथमोभागः १.

स्कन्धाः १–७.

Rs 3-0-0

एतच्च मद्रास नगरान्तर्गत 'तिरुवलिकेणी' वास्तव्येन मध्वविलास-

पुस्तकालयाधिपतिना

**टी. आर्. कृष्णाचार्येण**

संशोध्य

**मुम्बापुर्यां**

तुकाराम जावजी इत्येतेषां सुप्रसिद्ध "निर्णयसागर" मुद्रणयन्त्रे

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३७ राक्षसनामसंवत्सरे ।

# उपोद्घातः ।

## श्रीवेदव्यासाय नमः ।

विदितमेवैतत्सर्वेषामास्तिकानां यज्ज्ञानप्रवर्तनार्थमवतीर्णेन नारायणांशभूतेन भगवता श्रीवेदव्यासेन वेदोपबृंहणाय श्रीमन्महाभारतं, ब्राह्मादिसप्तदश पुराणानि च, निर्मायापि संतोषमलभमानेन नारदोपदेशात् सकृच्छ्रवणमात्रेणैव भगवति निरतिशयभक्तिजनकं श्रीमद्भागवताख्यं पुराणप्रकाण्डं व्यतानीति ।

"तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां पतौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ।" इति चतुर्विधपुरुषार्थदानक्षमस्य "एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।" इति पूर्णावतारस्य श्रीकृष्णस्य निरतिशयमाहात्म्यप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य महिमा कथं मादृशेनाल्पबोधेन संवर्णयितुं शक्यते? । यतः—

**राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ।**
**यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥**

निगमकल्पतरोः फलरूपोऽयं ग्रन्थोऽनेकैर्मुद्रापकैः अनेकासु लिपिषु मूलं केवलं सव्याख्यानं च अनेकधा मुद्रापितो वर्तते । तथाप्यस्य मुद्रणे प्रयोजनद्वयमुद्दिश्यते ।

बहोः कालादारभ्य द्वैतवेदान्तप्रकाशकेन मया सर्वमतसाधारणग्रन्थप्रकाशनेनापि यशो लिप्सता श्रीमद्रामायणभारते कुत्राप्यमुद्रितचरदाक्षिणात्यपाठानुसारेण मुद्रिते । संगृहीते च ते सादरं महाशयैरनेकैः । एवमेवाधुना "भारतं भागवतं रामायणं" इति वचने द्वितीयं कीर्त्या महिम्ना चाद्वितीयं श्रीमद्भागवतं ततोप्यतिसुन्दररीत्या सपरिकरं संमुद्र्य मन्मुद्रितभारतरामायणे संगृहीतवतां महाशयानां पुस्तकपेटिकायां तृतीयतया स्थापनं प्रथमं प्रयोजनम् ।

अस्मिन्ग्रन्थे द्वैत अद्वैत विशिष्टाद्वैत मतप्रकारेण पाठभेदः श्लोकानामध्यायानां चाधिक्यं पौर्वापर्यं च दृश्यन्ते तदिदं सर्वं निर्मत्सराणां तत्रतत्रत्यसारग्राहिणामिदानीन्तनानां विमर्शकानां विदुषां एकस्मिन्पुस्तके नोपलभ्यते । तेषामेकत्र प्रदर्शनेन तत्प्रीणनं द्वितीयं प्रयोजनम् ।

अथ यदन्यदपि तृतीयं महत्प्रयोजनमस्ति रसिकाः स्वयमेवानुभवेन जानीयुरिति न तन्मयोच्यते ।

## मुद्रणरीतिः सङ्केताश्च ।

सिद्धान्तत्रयमध्ये अद्वैतमतानुयायिनां बहुत्वात् श्रीधरस्वामिनां पाठः प्रकृततयात्र धृतः । विशिष्टाद्वैत द्वैतमतानुयायिनां ततो न्यूनसङ्ख्याकत्वात्क्रमेण वीरराघवाचार्याणां विजयध्वजतीर्थानां च पाठौ टिप्पनस्थाने धृतौ अधिकाः पाठाः प्रकृतावेव संयोज्य कुण्डलिताः । विजयध्वजीयपाठे विद्यमानं श्लोकानामध्यायानां च पौर्वापर्यं टिप्पने विवेचितम् ।

अत्र विज० इति सङ्केतः विजयध्वजीयपाठ इत्यर्थकः ।
वीर० इति सङ्केतः वीरराघवीयपाठ इत्यर्थकः ।
वीर० विज० इति सङ्केतः उभयपाठ इत्यर्थकश्चतुर्थस्कन्धसमाप्तिपर्यन्तम् ।
उभ० इति सङ्केतः पञ्चमस्कन्धमारभ्य उभयपाठ इत्यर्थकः ।

अस्मिन्पुस्तके पूर्वमुद्रितमहाभारतपुस्तकेवा पाठभेदश्लोकाध्यायपौर्वापर्यादिकं न मया किञ्चिदपि स्वकपोलकल्पितं दत्तपदमस्ति किन्तु अनेकान्प्राचीनकोशान्संपाद्य तत्र विद्यमानाः पाठभेदादयो यथादर्शनं प्रदर्शिताः ।

तत्र भारते औत्तराहपाठे विद्यमानोऽध्यायपौर्वापर्यक्रम एव सङ्गतो दाक्षिणात्यकोशस्थोऽसङ्गत इति केचनौत्तराहा विद्वांसः सङ्गिरन्त इति श्रूयते । निष्पक्षपातं समालोचने दाक्षिणात्यपाठस्यापि सामञ्जस्यमुपपादयितुं शक्येत । अपि च अयमेव युक्तो नासावित्यपि पुरुषबुद्धिवैचित्र्यात्समर्थयितुं शक्येत खलु ? । तत्तु "यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः । गवां पयोधरस्थोपि गोपीडो लोहिताशनः ।" इत्याद्याभाणकमनुसरेत् । किञ्च सर्वेष्वपि सिद्धान्तेषु सर्वेष्वपि पाठभेदादिषु च स्वारस्यं वर्तत एव तत्सर्वमेकीकृत्यास्वादितव्यमिति ममाशयः । अत एकस्यैव पाठस्य साधुताव्यवस्थापने दृष्टिर्न मया प्रसार्यते ।

प्रकृते च एकत्रानुपलभ्यमानानां प्रामाणिकपाठभेदादीनामेकत्र प्रदर्शके मयि सन्तः कृपां कुर्युः । तत्रापि विद्यमानं मदीयं मानुषतासुलभं स्खलनं महद्भिर्निवेदितं सादरमभ्युपगम्य मुद्रणान्तरे परिष्क्रियेत ।

इति विज्ञप्तिः ।

मद्रासनगरान्तर्गत
तिरुवलिकेणीस्थस्य
मार्च १९१६.

विद्वद्वर्गदासस्य
**टी. आर्. कृष्णाचार्यस्य ।**

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ।

## प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शौनकेन सूतंप्रति भक्तिज्ञानादिविषये प्रश्नः ॥ १ ॥ सूतेन श्रीमद्भागवतस्यैव सर्वसारत्वेन कथनम् ॥ २ ॥ खिन्नाया भक्तेर्नारदेन समागमः ॥ ३ ॥

ॐ नमोभागवतेवासुदेवाय ।

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदु-
स्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ १ ॥
नैमिषे सूतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ।
कथामृतरसास्वादकुशलः शौनकोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
शौनक उवाच—
अज्ञानध्वान्तविध्वंसकोटिसूर्यसमप्रभ ।
सूताख्याहि कथासारं मम कर्णरसायनम् ॥३॥
भक्तिज्ञानविरागाप्तविवेको वर्धते कथम् ।
मायामोहनिरासश्च वैष्णवैः क्रियते कथम् ॥४॥
इह घोरे कलौ प्राप्ते जीवश्चासुरतां गतः ।
क्लेशक्रान्तस्य तस्यैव शोधने किं परायणम् ॥५॥
श्रेयसां यद्भवेच्छ्रेयः पावनानां च पावनम् ।
कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत्साधनं तद्वदाधुना ॥ ६ ॥
चिन्तामणिर्लोकसुखं सुरेन्द्रः स्वर्गसंपदम् ।
प्रयच्छति गुरुः प्रीतो वैकुण्ठं योगिदुर्लभम् ॥७॥
सूत उवाच—
प्रीतिः शौनक चित्ते ते यतो वच्मि विचार्य च ।
सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं संसारभयनाशनम् ॥ ८ ॥
भक्त्योघवर्धनं यच्च कृष्णसंतोषहेतुकम् ।
तदहं तेऽभिधास्यामि सावधानतया शृणु ॥ ९ ॥
कालव्यालमुखग्रासत्रासनिर्नाशहेतवे ।
श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥१०
एतस्मादपरं किंचिन्मनःशुद्ध्यै न विद्यते ।
जन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥११॥
परीक्षिते कथां वक्तुं सभायां संस्थिते शुके ।
सुधाकुंभं गृहीत्वैव देवास्तत्र समागमन् ॥ १२ ॥
शुकं नत्वाऽवदन्सर्वे स्वकार्यकुशलाः सुराः ।
कथासुधां प्रयच्छस्व गृहीत्वैव सुधामिमाम् १३
एवं विनिमये जाते सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ।
प्रपास्यामो वयं सर्वे श्रीमद्भागवतामृतम् ॥१४॥
क्व सुधा क्व कथा लोके क्व काचः क्व मणिर्महान् ।
ब्रह्मरातो विचार्येति तदा देवाञ्जहास ह ॥१५॥
अभक्तांस्तांश्च विज्ञाय न ददौ स कथामृतम् ।
श्रीमद्भावती वार्ता सुराणामपि दुर्लभा ॥१६॥
राज्ञो मोक्षं तथा वीक्ष्य पुरा धाताऽपि विस्मितः ।
स च लोके तुलां बद्ध्वाऽतोलयत्साधनान्यजः १७
लघून्यन्यानि जातानि गौरवेण इदं महत् ।
तदा ऋषिगणाः सर्वे विस्मयं परमं ययुः ॥१८॥
मेनिरे भगवद्रूपं शास्त्रं भागवतं क्षितौ ।
पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम् ॥१९॥
सप्ताहश्रवणेनैव सर्वथा मुक्तिदायकम् ।

सनकाद्यैः पुरा प्रोक्तं नारदाय दयापरैः ॥२०॥
यद्यपि ब्रह्मसंबन्धाच्छ्रुतमेतत्सुरर्षिणा ।
सप्ताहश्रवणविधिः कुमारैस्तस्य भाषितः ॥२१॥
**शौनक उवाच—**
लोकनिग्रहयुक्तस्य नारदस्यास्थिरस्य च ।
विधिश्रवे कुतः प्रीतिः संयोगः कुत्र तैः सह॥२२॥
**सूत उवाच—**
अत्र ते कीर्तयिष्यामि भक्तिपुष्टं कथानकम् ।
शुकेन मम यत्प्रोक्तं रहः शिष्यं विचार्य च॥२३॥
एकदा तु विशालायां चत्वार ऋषयोऽमलाः ।
सत्सङ्गार्थं समायाता ददृशुस्तत्र नारदम् ॥२४॥
**कुमारा ऊचुः—**
कथं ब्रह्मन्दीनमुखः कुतश्चिन्तापरो भवान् ।
त्वरितं गम्यते कुत्र कुतश्चागमनं तव ॥ २५ ॥
इदानीं शून्यचित्तोऽसि गतवित्तो यथा जनः ।
तवेदं मुक्तसङ्गस्य नोचितं वद कारणम् ॥२६॥
**नारद उवाच—**
अहं तु पृथिवीं यातो ज्ञात्वा सर्वोत्तमामिति ।
पुष्करं च प्रयागं च काशीं गोदावरीं तथा ॥२७
हरिक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं श्रीरङ्गं सेतुबन्धनम् ।
एवमादिषु तीर्थेषु भ्रममाण इतस्ततः ॥ २८ ॥
नापश्यं कुत्रचिच्छर्म मनःसंतोषकारकम् ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण धरेयं बाधिताऽधुना ॥२९॥
सत्यं नास्ति तपः शौचं दया दानं न विद्यते ।
उदरंभरिणो जीवा वराकाः कूटभाषिणः ॥३०॥
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ।
पाखण्डनिरताः सन्तो विरक्ताः सपरिग्रहाः॥३१॥
तरुणीप्रभुता गेहे शालको बुद्धिदायकः ।
कन्याया विक्रयो लोभाद्दंपतीनां च कल्कनम्३२
आश्रमा यवनै रुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा ।
देवतायतनान्यत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिशः ॥ ३३ ॥
न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नरः।
कलिदावानलेनाद्य साधनं भस्मतां गतम् ॥३४॥
अट्टशूला जनपदाः शिवशूला द्विजातयः ।
कामिन्यः केशशूलिन्यः संभवन्ति कलाविह३५
एवं पश्यन्कलेर्दोषान्पर्यटन्नवनीमहम् ।
यामुनं तटमापन्नो यत्र लीला हरेरभूत् ॥ ३६ ॥
तत्राश्चर्यं मया दृष्टं श्रूयतां तन्मुनीश्वराः ।
एका तु तरुणी तत्र निषण्णा खिन्नमानसा॥३७॥
द्वौ वृद्धौ पतितौ पार्श्वे निःश्वसन्तावचेतनौ ।
शुश्रूषन्ती प्रबोधन्ती रुदन्ती च तयोः पुरः॥३८॥
दशदिक्षु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ।
वीज्यमाना शतस्त्रीभिर्बोध्यमाना मुहुर्मुहुः॥३९॥
दृष्ट्वा दूराद्गतः सोऽहं कौतुकेन तदन्तिकम् ।
मां दृष्ट्वा चोत्थिता बाला विह्वला चाब्रवीद्वचः४०
**बालोवाच—**
भोभो साधो क्षणं तिष्ठ मच्चिन्तामपि नाशय ।
दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाऽघहरं परम् ॥ ४१ ॥
बहुधा तव वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ।
यदा भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥४२॥
**नारद उवाच—**
कासि त्वं काविमौ चेमा नार्यः काः पद्मलोचनाः।
वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम्॥४३॥
**बालोवाच—**
अहं भक्तिरितिख्याता इमौ मे तनयौ मतौ ।
ज्ञानवैराग्यनामानौ कालयोगेन जर्जरौ ॥ ४४ ॥
गङ्गाद्याः सरितश्चेमा मत्सेवार्थं समागताः ।
तथापि न च मे श्रेयः सेवितायाः सुरैरपि॥४५॥
इदानीं शृणु मद्वार्तां सचिन्तस्त्वं तपोधन ।
वार्ता मे विततास्त्यस्ति तां श्रुत्वा सुखमावह४६
उत्पन्ना द्रविडे साऽहं वृद्धिं कर्णाटके गता ।
क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ॥४७॥
तत्र घोरकलेर्योगात्पाखण्डैः खण्डिताङ्गका ।
दुर्बलाहं चिरं याता पुत्राभ्यां सह मन्दताम् ॥४८
वृन्दावनं पुनः प्राप्य नवीनेव सुरूपिणी ।
जाताहं युवती सम्यक्प्रेष्ठरूपा तु सांप्रतम्॥४९॥

१ अट्टमन्नं शिवो वेदः शूलो विक्रय उच्यते ।
केशो भगमिति प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १ ॥

इमौ तु शयितावत्र सुतौ मे क्लिश्यतः श्रमात् ।
इदं स्थानं परित्यज्य विदेशं गम्यते मया ॥५०॥
जरठत्वं समायातौ तेन दुःखेन दुःखिता ।
साहं तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमौ कुतः॥५१॥
त्रयाणां सहचारित्वाद्वैपरीत्यं कुतः स्थितम् ।
घटते जरठा माता तरुणौ तनयाविति ॥ ५२॥
अतः शोचामि चात्मानं विस्मयाविष्टमानसा ।
वद योगनिधे धीमन्कारणं चात्र किं भवेत्॥५३॥
**नारद उवाच—**
ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्तवानघे ।
न विषादस्त्वया कार्यो हरिः शं ते करिष्यति५४
**सूत उवाच—**
क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वरः ।
**नारद उवाच—**
शृणुष्वावहिता बाले युगोऽयं दारुणः कलिः ५५
तेन लुप्तः सदाचारो योगमार्गस्तपांसि च ।
जना अघासुरायन्ते शाठ्यदुष्कर्मकारिणः ॥५६॥
इह सन्तो विषीदन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ।
धत्ते धैर्यं तु यो धीमान्स धीरः पण्डितोऽथवा ५७
अस्पृश्यानवलोक्येयं शेषभारकरी धरा ।
वर्षे वर्षे क्रमाज्जाता मङ्गलं नापि दृश्यते ॥५८॥
न त्वामपि सुतैः साकं कोपि पश्यति सांप्रतम् ।
उपेक्षिताऽनुरागान्धैर्जर्जरत्वेन संस्थिता ॥ ५९ ॥
वृन्दावनस्य संयोगात्पुनस्त्वं तरुणी नवा ।
धन्यं वृन्दावनं तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥६०॥
अत्रेमौ ग्राहकाभावान्न जरामपि मुञ्चतः ।
किंचिदात्मसुखेनेह प्रसुप्तिर्मन्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥
**श्रीभक्तिरुवाच—**
कथं परीक्षिता राज्ञा स्थापितो ह्यशुचिः कलिः ।
प्रवृत्ते तु कलौ सर्वसारः कुत्र गतो महान्॥६२॥
करुणापरेण हरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ।
इमं मे संशयं छिन्धि त्वद्वाचा सुखितास्म्यहम्६३
**नारद उवाच—**
यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रेमतः श्रवणं कुरु ।
सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रे कश्मलं ते गमिष्यति ६४
यदा मुकुन्दो भगवान्क्ष्मां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५॥
दृष्टो दिग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारभुक्॥६६॥
यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥६७॥
एकाकारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
विष्णुरातः स्थापितवान्कलिजानां सुखाय च ६८
कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
पदार्थाः संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा६९
विप्रैर्भागवती वार्ता गेहेगेहे जनेजने ।
कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥७०॥
अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवा जनाः ।
तेपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥७१॥
कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥७२॥
मनसश्चाजयाल्लोभाद्दम्भात्पाखण्डसंश्रयात् ।
शास्त्रानभ्यसनाच्चैव ध्यानयोगफलं गतम्॥७३॥
पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥७४॥
नहि वैष्णवता कुत्र संप्रदायपुरःसरा ।
एवं प्रलयतां प्राप्तो वस्तुसारः स्थलेस्थले ॥७५॥
अयं तु युगधर्मो हि वर्तते कस्य दूषणम्।
अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सह ते निकटे स्थितः॥७६॥
**सूत उवाच—**
इति तद्वचनं श्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
भक्तिरूचे वचो भूयः श्रूयतां तच्च शौनक ॥७७॥
**श्रीभक्तिरुवाच—**
सुरर्षे त्वं च धन्योऽसि मद्भाग्येन समागतः ।
साधूनां दर्शनं लोके सर्वसिद्धिकरं परम् ॥७८॥
जयतिजयति मायां यस्य कायाधवस्ते
वचनरचनमेकं केवलं चाकलय्य ।
ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवोऽयं
सकलकुशलपात्रं ब्रह्मपुत्रं नतास्मि ॥ ७९ ॥

इति पद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

# द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कुमारनारदसंवादे श्रीमद्भागवतस्यैव सर्वश्रेष्ठयेन कथनम् ॥ १ ॥

**नारद उवाच—**

वृथा खेदायसे बाले अहो चिन्तातुरा कथम् ।
श्रीकृष्णचरणांभोजं स्मर दुःखं गमिष्यति ॥ १ ॥
द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकश्मलात् ।
पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः कापि नो गतः ॥
त्वं तु भक्ते प्रिया तस्य सततं प्राणतोऽधिका ।
त्वयाहूतस्तु भगवान्याति नीचगृहेष्वपि ॥ ३ ॥
सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥ ४ ॥
इति निश्चित्य चिद्रूपः सरूपां त्वां ससर्ज ह ।
परमानन्दचिन्मूर्तिः सुन्दरीं कृष्णवल्लभाम् ॥५॥
बद्धाञ्जलिं त्वया पृष्टं किंकरोमीति चैकदा ।
त्वां तदा ज्ञापयत्कृष्णो मद्भक्तान्पोषयेति च॥६॥
अङ्गीकृतं त्वया तद्वै प्रसन्नोऽभूद्धरिस्तदा ।
मुक्तिं दासीं ददौ तुभ्यं ज्ञानवैराग्यकाविमौ ७
पोषणं स्वेन रूपेण वैकुण्ठे त्वं करोषि च ।
भूमौ भक्तिविपोषाय छायारूपं त्वया कृतम् ॥८॥
मुक्तिं ज्ञानं विरक्तिं च सह कृत्वा गता भुवि ।
कृतादिद्वापरस्यान्तं महानन्देन संस्थिता ॥ ९ ॥
कलौ मुक्तिः क्षयं प्राप्ता पाखण्डामयपीडिता ।
त्वदाज्ञया गता शीघ्रं वैकुण्ठं पुनरेव सा ॥१०॥
स्मृता त्वयापि चात्रैव मुक्तिरायाति याति च ।
पुत्रीकृत्य त्वयेमौ च पार्श्वे स्वस्यैव रक्षितौ॥११॥
उपेक्षातः कलौ मन्दौ वृद्धौ जातौ सुतौ तव ।
तथापि चिन्तां मुञ्च त्वमुपायं चिन्तयाम्यहम् १२
कलिना सदृशः कोपि युगो नास्ति वरानने ।
तस्मिंस्त्वां स्थापयिष्यामि गेहेगेहे जनेजने ॥१३॥
अन्यधर्मांस्तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाहं हरिर्दासो लोके त्वां न प्रवर्तये ॥१४॥
तदन्विताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोऽपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमन्दिरम्
येषां चित्ते वसेद्भक्तिः सर्वदा प्रेमरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कीनाशं स्वप्नेप्यमलमूर्तयः ॥१६॥
न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वा सुरोपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुर्भवेत् ॥१७॥
न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनापि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः १८
नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते ।
कलौ भक्तिः कलौ भक्तिर्भक्त्या कृष्णः पुरःस्थितः
भक्तिद्रोहकरा ये च ते सीदन्ति जगत्त्रये ।
दुर्वासा दुःखमापन्नः पुरा भक्तविनिन्दकः ॥२०॥
अलं व्रतैरलं तीर्थैरलं योगैरलं मखैः ।
अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरेकैव मुक्तिदा ॥ २१ ॥

**सूत उवाच—**

इति नारदनिर्णीतं स्वमाहात्म्यं निशम्य सा ।
सर्वाङ्गपुष्टिसंयुक्ता नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥२२॥

**श्रीभक्तिरुवाच—**

अहो नारद धन्योऽसि प्रीतिस्ते मयि निश्चला ।
न कदाचिद्विमुञ्चामि चित्ते स्थास्यामि सर्वदा २३
कृपालुना त्वया साधो मद्बाधा ध्वंसिता क्षणात् ।
पुत्रयोश्चेतना नास्ति ततो बोधय बोधय ॥२४॥

**सूत उवाच—**

तस्या वचः समाकर्ण्य कारुण्यं नारदो गतः ।
तयोर्बोधनमारेभे कराग्रेण विमर्दयन् ॥ २५ ॥
मुखं संयोज्य कर्णान्ते शब्दमुच्चैः समुच्चरन् ।
ज्ञान प्रबुध्यतां शीघ्रं रे वैराग्य प्रबुध्यताम् २६
वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्मुहुर्मुहुः ।
बोध्यमानौ तदा तेन कथंचिच्चोत्थितौ बलात् ॥
नेत्रैरनवलोकन्तौ जृंभन्तौ सालसावुभौ ।
बकवत्पतितौ प्रायः शुष्ककाष्ठसमाङ्गकौ ॥२८॥
क्षुत्क्षामौ तौ निरीक्ष्यैव पुनः स्वापपरायणौ ।
ऋषिश्चिन्तापरो जातः किं विधेयं मयेति च २९

अहो निद्रा कथं याति वृद्धत्वं च महत्तरम् ।
चिन्तयन्निति गोविन्दं स्मारयामास भार्गव॥३०॥
व्योमवाणी तदैवाभून्मा ऋषे खिद्यतामिति ।
उद्यमः सफलस्ते तु भविष्यति न संशयः॥३१॥
एतदर्थं तु सत्कर्म सुरर्षे त्वं समाचर ।
तत्ते कर्माभिधास्यन्ति साधवः साधुभूषणाः ॥३२
सत्कर्मणि कृते तस्मिन्सनिद्रा वृद्धताऽनयोः ।
गमिष्यति क्षणाद्भक्तिः सर्वतः प्रसरिष्यति ३३
इत्याकाशवचः स्पष्टं तत्सर्वैरपि विश्रुतम् ।
नारदो विस्मयं लेभे नेदं ज्ञानमिति ब्रुवन्॥३४॥

**नारद उवाच—**

अनयाऽऽकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपितम् ।
किंवा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः ३५
क भविष्यन्ति सन्तस्ते कथं दास्यन्ति साधनम् ।
मयात्र किं प्रकर्तव्यं यदुक्तं व्योमभाषया ॥३६॥

**सूत उवाच—**

तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः ।
तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गे मुनीश्वरान् ॥
वृत्तान्तः श्रूयते सर्वैः किंचिन्निश्चित्य नोच्यते ।
असाध्यं केचन प्रोचुर्दुर्ज्ञेयमिति चापरे ॥ ३८ ॥
मूकीभूतास्तथाऽन्ये तु कियन्तस्तु पलायिताः ।
हाहाकारो महानासीत्त्रैलोक्ये विस्मयावहः॥३९॥
वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्विबोधितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्त्रिकं यदा ॥४०॥
उपायो नापरोऽस्तीति कर्णेकर्णेऽजपञ्जनाः ।
योगिना नारदेनापि स्वयं न ज्ञायते तु यत् ४१
तत्कथं शक्यते वक्तुमितरैरिह मानुषैः ।
एवं ऋषिगणैः पृष्टैर्निर्णीयोक्तं दुरासदम् ॥४२॥
ततश्चिन्तातुरः सोऽथ बदरीवनमागतः ।
तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥
तावद्ददर्श पुरतः सनकादीन्मुनीश्वरान् ।
कोटिसूर्यसमाभासानुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४४ ॥

**नारद उवाच—**

इदानीं भूरिभाग्येन भवद्भिः संगमः स्थितः ।
कुमारा वदतां शीघ्रं कृपां कृत्वा ममोपरि॥४५॥
भवन्तो योगिनः सर्वे बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।
पञ्चहायनसंयुक्ताः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ॥ ४६ ॥
सदा वैकुण्ठनिलया हरिकीर्तनतत्पराः ।
लीलामृतरसोन्मत्ता कथामात्रैकजीविनः ॥४७॥
हरिः शरणमेवं हि नित्यं येषां मुखे वचः ।
अतः कालसमादिष्टा जरा युष्मान्न बाधते ॥४८॥
येषां भ्रूभङ्गमात्रेण द्वारपालौ हरेः पुरा ।
भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपातः परं गतौ ॥४९॥
अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह ।
अनुग्रहस्तु कर्तव्यो मयि दीने दयापरैः ॥५०॥
अशरीरगिरोक्तं यत्तत्किं साधनमुच्यताम् ।
अनुष्ठेयं कथं तावत्प्रब्रुवन्तु सविस्तरम् ॥ ५१ ॥
भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्पद्यते कथम् ।
स्थापनं सर्ववर्णेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥

**कुमारा ऊचुः—**

मा चिन्तां कुरु देवर्षे हर्षं चित्ते समावह ।
उपायः सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्व एव हि ॥५३॥
अहो नारद धन्योऽसि विरक्तानां शिरोमणिः ।
सदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीर्योगभास्करः॥५४॥
त्वयि चित्रं न मन्तव्यं भक्त्यर्थमनुवर्तिनि ।
घटते कृष्णदासस्य भक्तेः स्थापनता सदा॥५५॥
ऋषिभिर्बहवो लोके पन्थानः प्रकटीकृताः ।
श्रमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः स्वर्गफलप्रदाः॥५६॥
वैकुण्ठसाधकः पन्थाः स तु गोप्यो हि वर्तते ।
तस्योपदेष्टा पुरुषः प्रायो भाग्येन लभ्यते॥५७॥
सत्कर्म तव निर्दिष्टं व्योमवाचा तु यत्पुरा ।
तदुच्यते शृणुष्वाद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः ॥५८॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ते तु कर्मविसूचकाः॥५९॥
सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ।
श्रीमद्भागवतालापः स तु गीतः शुकादिभिः६०
भक्तिज्ञानविरागाणां तद्घोषेण बलं महत् ।
व्रजिष्यति द्वयोः कष्टं सुखं भक्तेर्भविष्यति॥६१॥
प्रलयं हि गमिष्यन्ति श्रीमद्भागवतध्वनेः ।

कलिदोषा इमे सर्वे सिंहशब्दाद्वृका इव ॥६२॥
ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्तिः प्रेमरसावहा ।
प्रतिगेहं प्रतिजनं ततः क्रीडां करिष्यति ॥६३॥
**नारद उवाच—**
वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्रिकं यदा ॥६४॥
श्रीमद्भागवतालापात्तत्कथं बोधमेष्यति ।
तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोकेश्लोके पदेपदे ॥६५॥
छिन्दन्तु संशयं ह्येनं भवन्तोऽमोघदर्शनाः ।
विलंबो नात्र कर्तव्यः शरणागतवत्सलाः ॥६६॥
**कुमारा ऊचुः—**
वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा ।
अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूतः फलोन्नतिः ६७
आमूलाग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वादते यथा ।
संभूय स पृथग्भूतः फले विश्वमनोहरः ॥६८॥
यथा दुग्धे स्थितं सर्पिर्न स्वादायोपकल्पते ।
पृथग्भूतं हि तद्दिव्यं देवानां रसवर्धनम् ॥६९॥
इक्षूणामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा७०
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनाय प्रकाशितम् ७१
वेदान्तवेदसुस्नाते गीताया अपि कर्तरि ।
परितापवति व्यासे मुह्यत्यज्ञानसागरे ॥ ७२ ॥
तदा त्वया पुरा प्रोक्तं चतुःश्लोकसमन्वितम् ।
तदीयश्रवणात्सद्यो निर्बाधो बादरायणः ॥७३॥
तत्र ते विस्मयः केन यतः प्रश्नकरो भवान् ।
श्रीमद्भागवतश्रावे शोकदुःखविनाशनम् ॥७४॥
**नारद उवाच—**
यद्दर्शनं च विनिहन्त्यशुभानि सद्यः
श्रेयस्तनोति भवदुःखदवार्दितानाम् ।
निःशेषशेषमुखगीतकथैकपानाः
प्रेमप्रकाशकृतये शरणं गतोऽस्मि ॥ ७५ ॥
भाग्योदयेन बहुजन्मसमार्जितेन
सत्संगमं च लभते पुरुषो यदा वै ।
अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्धकार-
नाशं विधाय हि तदोदयते विवेकः ॥ ७६ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सनत्कुमारैर्नारदाय भागवतपारायणस्थलादिविधिकथनम् ॥ १ ॥ तेन भक्तिकष्टनिवर्तनम् ॥ २ ॥

**नारद उवाच—**
ज्ञानयज्ञं करिष्यामि शुकशास्त्रकथोज्ज्वलम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
यत्र कार्यो मया यज्ञः स्थलं तद्वाच्यतामिह ।
महिमा शुकशास्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारगैः ॥ २ ॥
कियद्भिर्दिवसैः श्राव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
को विधिस्तत्र कर्तव्यो ममेदं वदतामितः ॥३॥
**कुमारा ऊचुः—**
शृणु नारद वक्ष्यामो विनम्राय विवेकिने ।
गङ्गाद्वारसमीपे तु तटमानन्दनामकम् ॥ ४ ॥
नानाऋषिगणैर्जुष्टं देवसिद्धनिषेवितम् ।
नानातरुलताकीर्णं नवकोमलवालुकम् ॥ ५ ॥
रम्यमेकान्तदेशस्थं हैमपद्मसुशोभितम् ।
यत्समीपस्थजीवानां वैरं चेतसि न स्थितम् ॥६॥
ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्यो ह्यप्रयत्नतः ।
अपूर्वा रसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥
पुरस्थं निर्बलं चैव जराजीर्णं कलेबरम् ।
तद्द्वयं च पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्र गमिष्यति ॥ ८ ॥
यत्र भागवती वार्ता तत्र भक्त्यादिकं व्रजेत् ।
कथाशब्दं समाकर्ण्य तत्त्रिकं तरुणायते ॥ ९ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा कुमारास्ते नारदेन समन्ततः ।
गङ्गातटं समाजग्मुः कथापानाय सत्वराः ॥१०॥
यदायातास्तटं ते तु तदा कोलाहलोऽप्यभूत् ।
भूर्लोके देवलोके च ब्रह्मलोके तथैव च ॥११॥
श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलंपटाः ।
धावन्तोप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्णवाः १२
भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्च गौतमो
मेधातिथिर्देवलदेवरातौ ।
रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो
मृकण्डपुत्रोऽत्रिजपिप्पलादाः,॥ १३ ॥
योगेश्वरा व्यासपराशरौ च
छायाशुको जाजलिजह्नुमुख्याः ।
सर्वेऽप्यमी मुनिगणाः सहपुत्रशिष्याः
स्वस्त्रीभिराययुरतिप्रणयेन युक्ताः ॥ १४ ॥
वेदान्ताश्चैव वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ।
दशसप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि तथाऽऽययुः १५
गङ्गाद्याः सरितस्तत्र पुष्करादिसरांसि च ।
क्षेत्राणि च दिशः सर्वा दण्डकादिवनानि च १६
नगादयो ययुस्तत्र देवगन्धर्वकिन्नराः ।
गुरुत्वात्तत्र नायातान्भृगुः संबोध्य चानयत् १७
दीक्षिता नारदेनाथ दत्तमासनमुत्तमम् ।
कुमारा वन्दिताः सर्वैर्निषेदुः कृष्णतत्पराः॥१८॥
वैष्णवाश्च विरक्ताश्च न्यासिनो ब्रह्मचारिणः ।
मुख्यभागे स्थितास्ते च तदग्रे नारदः स्थितः ॥१९
एकभागे ऋषिगणास्तदन्यत्र दिवौकसः ।
वेदोपनिषदोऽन्यत्र तीर्थान्यत्र स्त्रियोऽन्यतः २०
जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दस्तथैव च ।
चूर्णलाजाप्रसूनानां निक्षेपः सुमहानभूत् ॥२१॥
विमानानि समारुह्य कियन्तो देवनायकाः ।
कल्पवृक्षप्रसूनानि सर्वांस्तत्र समाकिरन् ॥ २२ ॥

सूत उवाच—

एवं तेष्वेकचित्तेषु श्रीमद्भागवतस्य च ।
माहात्म्यमूचिरे स्पष्टं नारदाय महात्मने ॥२३॥

कुमारा ऊचुः—

अथ ते संप्रवक्ष्यामो महिमा शुकशास्त्रजः ।
यस्य श्रवणमात्रेण मुक्तिः करतले स्थिता ॥२४॥
सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् ॥२५॥
ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंमितः ।
परीक्षिच्छुकसंवादः शृणु भागवतं च तत् ॥२६॥
तावत्संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमतेऽज्ञानतः पुमान् ।
यावत्कर्णगता नास्ति शुकशास्त्रकथा क्षणम्॥२७॥
किं श्रुतैर्बहुभिः शास्त्रैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।
एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥२८॥
कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे ।
तद्गृहं तीर्थरूपं हि वसतां पापनाशनम् ॥२९॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
शुकशास्त्रकथायाश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ३०
तावत्पापानि देहेऽस्मिन्निवसन्ति तपोधनाः ।
यावन्न श्रूयते सम्यक्श्रीमद्भागवतं नरैः ॥३१॥
न गङ्गा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम् ।
शुकशास्त्रकथायाश्च फलेन समतां नयेत् ॥३२॥
श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।
पठस्व स्वमुखेनैव यदीच्छसि परां गतिम् ॥३३॥
वेदादिर्वेदमाता च पौरुषं सूक्तमेव च ।
त्रयी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च ॥ ३४ ॥
द्वादशात्मा प्रयागश्च कालः संवत्सरात्मकः ।
ब्राह्मणाश्चाग्निहोत्रं च सुरभिर्द्वादशीकथा ॥३५॥
तुलसी च वसन्तश्च पुरुषोत्तम एव च ।
एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते ॥ ३६ ॥
यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिशम् ।
जन्मकोटिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥३७॥
श्लोकार्धं श्लोकपादं वा पठेद्भागवतं च यः ।
नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥३८॥
उक्तं भागवतं नित्यं कृतं च हरिचिन्तनम् ।
तुलसीपोषणं चैव धेनूनां सेवनं समम् ॥३९॥
अन्तकाले तु येनैव श्रूयते शुकशास्त्रवाक् ।
प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठं गोविन्दोऽपि प्रयच्छति४०

हेमसिंहयुतं चैतद्वैष्णवाय ददाति च ।
कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमांल्लभते ध्रुवम् ॥४१॥
आजन्ममात्रमपि येन शठेन किंचि-
च्चित्तं विधाय शुकशास्त्रकथा न पीता ।
चाण्डालवच्च खरवद्धत तेन नीतं
मिथ्या स्वजन्म जननीजनिदुःखभाजा ॥ ४२ ॥
जीवच्छवो निगदितः स तु पापकर्मा
येन श्रुतं शुककथावचनं न किंचित् ।
धिक्तं नरं पशुसमं भुवि भाररूप-
मेवं वदन्ति दिवि देवसरोजमुख्याः ॥ ४३ ॥
दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्भागवतोद्भवा ।
कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ४४ ॥
तेन योगनिधे धीमञ्श्रोतव्या सा प्रयत्नतः ।
दिनानां नियमो नास्ति सर्वदा श्रवणं मतम् ४५
सत्येन ब्रह्मचर्येण सर्वदा श्रवणं मतम् ।
अशक्यत्वात्कलौ बोध्यो विशेषोत्र शुकाज्ञया४६
मनोवृत्तिजयश्चैव नियमाचरणं तथा ।
दीक्षां कर्तुमशक्यत्वात्सप्ताहश्रवणं मतम् ॥४७॥
श्रद्धातः श्रवणे नित्यं माघे तावद्धि यत्फलम् ।
तत्फलं शुकदेवेन सप्ताहश्रवणे कृतम् ॥ ४८ ॥
मनसश्चाजयाद्रोगात्पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
कलेर्दोषबहुत्वाच्च सप्ताहश्रवणं मतम् ॥ ४९ ॥
यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
अनायासेन तत्सर्वं सप्ताहश्रवणे लभेत् ॥ ५० ॥
यज्ञाद्गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गर्जति व्रतात् ।
तपसो गर्जति प्रोच्चैस्तीर्थान्नित्यं हि गर्जति॥५१॥
योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ।
किं ब्रूमो गर्जनं तस्य रेरे गर्जतिगर्जति ॥५२॥
शौनक उवाच—
साश्चर्यमेतत्कथितं कथानकं
ज्ञानादिधर्मान्विगणय्य सांप्रतम् ।
निःश्रेयसे भागवतं पुराणं
जातं कुतो योगविदादिसूचकम् ॥ ५३ ॥
सूत उवाच—
यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदं गन्तुमुद्यतः ।
एकादशं परिश्रुत्याप्युद्धवो वाक्यमब्रवीत् ॥५४॥
उद्धव उवाच—
त्वं तु यास्यसि गोविन्द भक्तकार्यं विधाय च ।
मच्चित्ते महती चिन्ता तां श्रुत्वा सुखमावह ५५
आगतोऽयं कलिर्घोरो भविष्यन्ति पुनः खलाः ।
तत्सङ्गेनैव सन्तोऽपि गमिष्यन्त्युग्रतां यदा ५६
तदा भारवती भूमिर्गोरूपेयं कमाश्रयेत् ।
अन्यो न दृश्यते त्राता त्वत्तः कमललोचन ५७
अतः सत्सु दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ।
भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः॥
त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्थास्यन्ति भूतले ।
निर्गुणोपासने कष्टमतः किंचिद्विचारय ॥५९॥
इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिन्तयद्धरिः ।
भक्तावलंबनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥६०॥
स्वकीयं यद्भवेत्तेजस्तच्च भागवतेऽदधात् ।
तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥६१॥
तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ।
सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनी ॥६२॥
सप्ताहश्रवणं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ।
साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरितः ६३
दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ।
कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरितः ६४
अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ।
कथं त्याज्या भवेत्पुंभिः सप्ताहोतः प्रकीर्तितः६५
सूत उवाच—
एवं नगाहश्रवणोरुधर्मे
प्रकाश्यमाने ऋषिभिः सभायाम् ।
आश्चर्यमेकं समभूत्तदानीं
तदुच्यते संशृणु शौनक त्वम् ॥ ६६ ॥
भक्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा
प्रेमैकरूपा सहसाऽविरासीत् ।
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे
नाथेति नामानि मुहुर्वदन्ती ॥ ६७ ॥
तां चागतां भागवतार्थभूषां
सुचारुवेषां ददृशुः सदस्याः ।

कथं प्रविष्टा कथमागतेयं
मध्यं मुनीनामिति तर्कयन्तः ॥ ६८ ॥
ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं
कथार्थतो निष्पतिताऽधुनेयम् ।
एवं गिरः सा ससुता निशम्य
सनत्कुमारं निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥
भक्तिरुवाच—
भवद्भिरद्यैव कृतासि पुष्टा
कलिप्रनष्टाऽपि कथा रसेन ।
क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवन्तु
ब्राह्मा इदं तां गिरमूचिरे ते ॥ ७० ॥
भक्तेषु गोविन्दसुरूपधर्त्री
प्रेमैककर्त्री भवरोगहन्त्री ।
सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंश्रया
निरन्तरं वैष्णवमानसानि ॥ ७१ ॥
ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां
द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके ।
एवं तदाज्ञाऽवसरेऽपि भक्ति-
स्तदा निषण्णा हरिदासचित्ते ॥ ७२ ॥
सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या
निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ।
हरिरपि निजलोकं सर्वथातो विहाय
प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥
ब्रूमोऽद्य ते किमधिकं महिमानमेवं
ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ।
यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता
श्रोतापि कृष्णसमतामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भागवतपारायणसमारम्भे भगवत आगमनम् ॥ १ ॥ सूतेन विप्रधुन्धुमाल्योश्चरितकथनम् ॥ २ ॥

सूत उवाच—
अथ वैष्णवचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ।
निजलोकं परित्यज्य भगवान्भक्तवत्सलः ॥१॥
वनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ।
काञ्चीकलापरुचिरोल्लसन्मुकुटकुण्डलः ॥ २ ॥
त्रिभङ्गललितश्चारुकौस्तुभेन विराजितः ।
कोटिमन्मथलावण्यो हरिचन्दनचर्चितः ॥ ३ ॥
परमानन्दचिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ।
आविवेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥४॥
वैकुण्ठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादयः ।
तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः ॥ ५ ॥
तदा जयजयारावो रसपुष्टिरलौकिकी ।
चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शङ्खरवोऽप्यभूत् ॥ ६ ॥
तत्सभासंस्थितानां च देहगेहात्मविस्मृतिः ।
दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यमब्रवीत्॥७॥
अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः
सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ।
मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र
सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८ ॥
अतो नृलोके ननु नास्ति किंचि-
च्चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ।
अघौघविध्वंसकरं तथैव
कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥
केके विशुध्यन्ति वदन्तु मह्यं
सप्ताहयज्ञेन कथामयेन ।
कृपालुभिर्लोकहितं विचार्य
प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः ॥ १० ॥
कुमारा ऊचुः—
ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा
सदा दुराचाररता विमार्गगाः ।

क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११ ॥
सत्येन हीनाः पितृमातृदूषका-
स्तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मवर्जिताः ।
ये दांभिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२ ॥
पञ्चोग्रपापाच्छलछद्मकारिणः
क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ।
ब्रह्मस्वपुष्टा व्यभिचारकारिणः
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १३ ॥
कायेन वाचा मनसाऽपि पातकं
नित्यं प्रकुर्वन्ति शठा हठेन ये ।
परस्वपुष्टा मलिना दुराशयाः
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १४ ॥
अत्र ते कीर्तयिष्याम इतिहासं पुरातनम् ।
यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५ ॥
तुङ्गभद्रातटे पूर्वमभूत्पत्तनमुत्तमम् ।
यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यसत्कर्मतत्पराः ॥१६॥
आत्मदेवः पुरे तस्मिन्सर्ववेदविशारदः ।
श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः॥१७॥
भिक्षुको वित्तवांल्लोके तत्प्रिया धुधुली स्मृता ।
स्ववाक्यस्थापिका नित्यं सुन्दरी सुकुलोद्भवा१८
लोकवार्तारता क्रूरा प्रायशो बहुजल्पिका ।
शूरा च गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९ ॥
एवं निवसतोः प्रेम्णा दंपत्यो रममाणयोः ।
अर्थाः कामास्तयोरासन्न सुखाय गृहादिकम् २०
पश्चाद्धर्माः समारब्धास्ताभ्यां सन्तानहेतवे ।
गोभूहिरण्यवासांसि दीनेभ्यो यच्छतः सदा २१
धनार्धं धर्ममात्रेण ताभ्यां नीतं तथाऽपि च ।
न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिन्तातुरो भृशम्२२
एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा वनं गतः ।
मध्याह्ने तृषितो जातस्तटाकं समुपेयिवान् ॥२३॥
पीत्वा जलं विषण्णस्तु प्रजादुःखेन कर्शितः ।
मुहूर्तादपि तत्रैव संन्यासी कश्चिदागतः ॥२४॥
दृष्ट्वा पीतजलं तं तु विप्रो यातस्तदन्तिकम् ।
नत्वा च पादयोस्तस्य निःश्वसन्संस्थितः पुरः २५
यतिरुवाच—
कथं रोदिषि विप्र त्वं का ते चिन्ता बलीयसी ।
वद त्वं सत्वरं मह्यं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥२६॥
ब्राह्मण उवाच—
किं ब्रवीमि ऋषे दुःखं पूर्वपापेन संचितम् ।
मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ २७ ॥
मद्दत्तं नैव गृह्णन्ति प्रीत्या देवा द्विजातयः ।
प्रजादुःखेन शून्योऽहं प्राणांस्त्यक्तुमिहागतः २८
धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहं च प्रजां विना ।
धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं संततिं विना॥२९॥
पाल्यते या मया धेनुः सा वन्ध्या सर्वथा भवेत् ।
यो मया रोपितो वृक्षःसोऽपि वन्ध्यत्वमाश्रयेत्३०
यत्फलं मद्गृहायातं शीघ्रं तच्च विशुष्यति ।
निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमतो जीवितेन मे॥३१॥
इत्युक्त्वा स रुरोदोच्चैस्तत्पार्श्वे दुःखपीडितः ।
तदा तस्य यतेश्चित्ते करुणाऽभूद्गरीयसी ॥३२॥
तद्भालाक्षरमालां च वाचयामास योगवान् ।
सर्वं ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम् ॥३३॥
यतिरुवाच—
मुञ्चाज्ञानं प्रजारूपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः ।
विवेकं तु समासाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥३४॥
शृणु विप्र मया तेऽद्य प्रारब्धं तु विलोकितम् ।
सप्तजन्मावधि तव पुत्रो नैव च नैव च ॥३५॥
संततेः सगरो दुःखमवापाङ्गः पुरा तथा ।
रे मुञ्चाद्य कुटुंबाशां संन्यासे सर्वथा सुखम् ३६
ब्राह्मण उवाच—
विवेकेन भवेत्किं मे पुत्रं देहि बलादपि ।
नोचेत्त्यजाम्यहं प्राणांस्त्वदग्रे शोकमूर्च्छितः ३७
पुत्रादिसुखहीनोऽयं संन्यासः शुष्क एव हि ।
गृहस्थः सरसो लोके पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥३८॥
इति विप्राग्रहं दृष्ट्वा प्राब्रवीत्स तपोधनः ।
चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलेखाविमार्जनात् ॥३९॥
न यास्यसि सुखं पुत्राद्यथा दैवहतोद्यमः ।
अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्थिनं किं वदाम्यहम्४०

तस्याग्रहं समालोक्य फलमेकं स दत्तवान् ।
इदं भक्षय पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥४१॥
सत्यं शौचं दया दानमेकभक्तं तु भोजनम् ।
वर्षावधि स्त्रिया कार्यं तेन पुत्रोऽतिनिर्मलः॥४२॥
एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः ।
पत्न्याः पाणौ फलं दत्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥
तरुणी कुटिला तस्य सख्यग्रे च रुरोदह ।
अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ४४
फलभक्ष्येण गर्भः स्याद्गर्भेणोदरवृद्धिता ।
स्वल्पभक्ष्यं ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं कथं भवेत् ४५
दैवाद्धाटीं व्रजेद्ग्रामे पलायेद्गर्भिणी कथम् ।
शुकवन्निवसेद्गर्भस्तं कुक्षेः कथमुत्सृजेत् ॥ ४६ ॥
तिर्यक्चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ।
प्रसूतौ दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥४७॥
मन्दायां मयि सर्वस्वं ननान्दा संहरेत्तदा ।
सत्यशौचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते॥४८॥
लालने पालने दुःखं प्रसूतायाश्च वर्तते ।
वन्ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मतिः
एवं कुतर्कयोगेन तत्फलं नैव भक्षितम् ।
पत्या पृष्टं फलं भुक्तं भुक्तं चेति तयेरितम् ५०
एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृहं स्वेच्छयाऽऽगता ।
तदग्रे कथितं सर्वं चिन्तेयं महती हि मे ॥५१॥
दुर्बला तेन दुःखेन ह्यनुजे करवाणि किम् ।
साऽब्रवीन्मम गर्भोऽस्ति तं दास्यामि प्रसूतितः५२
तावत्कालं सगर्भेव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ।
वित्तं त्वं मत्पतेर्यच्छ स ते दास्यति बालकम् ५३
षाण्मासिको मृतो बाल इति लोके वदिष्यति ।
तं बालं पोषयिष्यामि नित्यमागत्य ते गृहे ॥५४
फलमर्पय धेन्वै त्वं परीक्षार्थं तु सांप्रतम् ।
तत्तदाचरितं सर्वं तथैव स्त्रीस्वभावतः ॥ ५५ ॥
अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालकं तदा ।
आनीय जनको बालं रहस्ये धुन्धुलीं ददौ ॥५६
तया च कथितं भर्त्रे प्रसूतः सुखमर्भकः ।
लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मदेवप्रजोदयात् ॥ ५७ ॥
ददौ दानं द्विजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ।
गीतवादित्रघोषोऽभूत्तद्द्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५८ ॥
भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्तन्यं नास्ति कुचे मम ।
अन्यस्तन्येन निर्दुग्धा कथं पुष्णामि बालकम्५९
मत्स्वसायाः प्रसूताया मृतो बालस्तु वर्तते ।
तामाकार्य गृहे रक्ष सा तेऽर्भं पोषयिष्यति ६०
पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ।
पुत्रस्य धुन्धुकारीति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ६१
त्रिमासे निर्गते चाथ सा धेनुः सुषुवेऽर्भकम् ।
सर्वाङ्गसुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥६२॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो विप्रस्तु संस्कारान्स्वयमादधे ।
मत्वाश्चर्यं जनाः सर्वे दिदृक्षार्थं समागताः॥६३॥
भाग्योदयोऽधुनाजात आत्मदेवस्य पश्यत ।
धेन्वा बालः प्रसूतस्तु देवरूपीति कौतुकम् ६४
न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोगतः ।
गोकर्णं च स तं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम चाकरोत्६५
कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयावुभौ ।
गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुन्धुकारी महाखलः ६६
स्नानशौचक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधसंयुतः ।
दुष्परिग्रहकर्ता च शवहस्तेन भोजनः ॥ ६७ ॥
चोरः सर्वजनद्वेषी परवेश्मप्रदीपकः ।
लालनायार्भकान्धृत्वा सद्यः कूपे निपातयत् ६८
हिंसकः शस्त्रधारी च दीनान्धानां प्रपीडकः ।
चाण्डालाभिरतो नित्यं पाशहस्तश्च संगतः ६९
तेन वेश्याकुसङ्गेन पैत्र्यं वित्तं तु नाशितम् ।
एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ७०
तत्पिता कृपणः प्रोच्चैर्धनहीनो रुरोदह ।
वन्ध्यत्वं तु समीचीनं कुपुत्रो दुःखदायकः ७१
क तिष्ठामि क गच्छामि को मे दुःखं व्यपोहयेत् ।
प्राणांस्त्यजामि दुःखेन हा कष्टं ममसंस्थितम् ७२
तदानीं तु समागत्य गोकर्णो ज्ञानसंयुतः ।
बोधयामास जनकं वैराग्यं परिदर्शयन् ॥ ७३ ॥
असारः खलु संसारो दुःखरूपी विमोहकः ।
सुतः कस्य धनं कस्य स्नेहवाञ्ज्वलतेऽनिशम् ७४
न चेन्द्रस्य सुखं किंचिन्न सुखं चक्रवर्तिनः ।
सुखमस्ति विरक्तस्य मुनेरेकान्तजीविनः ॥७५॥

शुक्लाज्ञानं प्रजारूपं मोहतो नरके गतिः ।
निपतिष्यति देहोऽयं सर्वं त्यक्त्वा वनं व्रज॥७६॥
तद्वाक्यं तु समाकर्ण्य गन्तुकामः पिताऽब्रवीत् ।
किं कर्तव्यं वने तात तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥७७॥
अन्धकूपे स्नेहपाशैर्बद्धः पङ्गुरहं शठः ।
कर्मणा पतितो नूनं मामुद्धर दयानिधे ॥ ७८ ॥
**गोकर्ण उवाच—**
देहेऽस्थिमांसरुधिरेऽभिमतिं त्यज त्वं
जायासुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च ।
पश्यानिशं जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं
वैराग्यरागरसिको भव भक्तिनिष्ठः ॥ ७९ ॥
धर्मं भजस्व सततं त्यज लोकधर्मा-
न्सेवस्व साधुपुरुषाञ्जहि कामतृष्णाम् ।
अन्यस्य दोषगुणचिन्तनमाशु मुक्त्वा
सेवाकथारसमहो नितरां पिब त्वम् ॥ ८० ॥
एवं सुतोक्तिवशतोऽपि गृहं विहाय
यातो वनं स्थिरमतिर्गतषष्टिवर्षः ।
युक्तो हरेरनुदिनं परिचर्ययासौ
श्रीकृष्णमाप नियतं दशमस्य पाठात् ॥ ८१ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

गोकर्णचरित्रकथनम् ॥ १ ॥

**सूत उवाच—**
पितर्युपरते तेन जननी ताडिता भृशम् ।
क्व वित्तं तिष्ठते ब्रूहि हनिष्ये लत्तया न चेत् ॥१॥
इति तद्वाक्यसंत्रासाज्जनन्या पुत्रदुःखतः ।
कूपे पातः कृतो रात्रौ तेन सा निधनं गता॥२॥
गोकर्णस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतो योगसंस्थितः ।
न दुःखं न सुखं तस्य न वैरी नापि बान्धवः ३
धुन्धुकारी गृहेऽतिष्ठत्पञ्चपण्यवधूवृतः ।
अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पोषणविमूढधीः ॥ ४ ॥
एकदा कुलटास्तास्तु भूषणान्यभिलिप्सवः ।
तदर्थं निर्गतो गेहात्कामान्धो मृत्युमस्मरन् ॥५॥
यतस्ततश्च संहृत्य वित्तं वेश्म पुनर्गतः ।
ताभ्योऽयच्छत्सुवस्त्राणि भूषणानि कियन्ति च ६
बहुवित्तचयं दृष्ट्वा रात्रौ नार्यो विचारयन् ।
चौर्यं करोत्यसौ नित्यमतो राजा ग्रहीष्यति ॥७॥
वित्तं हृत्वा पुनश्चैनं मारयिष्यति निश्चितम् ।
अतोऽर्थगुप्तये गूढमस्माभिः किं न हन्यते ॥८॥
निहत्यैनं गृहीत्वाऽर्थं यास्यामो यत्र कुत्रचित् ।
इति ता निश्चयं कृत्वा सुप्तं संबध्य रश्मिभिः ९
पाशं कण्ठे निधायास्य तन्मृत्युमुपचक्रमुः ।
त्वरितं न ममारासौ चिन्तायुक्तास्तदाऽभवन्१०
तप्ताङ्गारसमूहांश्च तन्मुखे हि विचिक्षिपुः ।
अग्निज्वालातिदुःखेन व्याकुलो निधनं गतः ११
तं देहं मुमुचुर्गर्ते प्रायः साहसिकाः स्त्रियः ।
न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापीदं तथैव च ॥१२॥
लोकैः पृष्टा वदन्ति स्म दूरं यातः प्रियो हि नः ।
आगमिष्यति वर्षेऽस्मिन्वित्तलोभविकर्षितः॥१३॥
स्त्रीणां नैव तु विश्वासं मृतानां कारयेद्बुधः ।
विश्वासे यः स्थितो मूढः स दुःखैः परिभूयते ॥
सुधामयं वचो यासां कामिनां रसवर्धनम् ।
हृदयं क्षुरधाराभं प्रियः को नाम योषिताम् ॥१५॥
संहृत्य वित्तं ता याताः कुलटा बहुभर्तृकाः ।
धुन्धुकारी बभूवाथ महान्प्रेतः कुकर्मतः ॥१६॥
वात्यारूपधरो नित्यं धावन्दशदिशोऽन्तरम् ।
शीतातपपरिक्लिष्टो निराहारः पिपासितः ॥१७॥
न लेभे शरणं कुत्र हा दैवेति मुहुर्वदन् ।
कियत्कालेन गोकर्णो मृतं लोकादबुध्यत ॥१८॥
अनाथं तं विदित्वैव गयाश्राद्धमचीकरत् ।

यस्मिंस्तीर्थे तु संयाति तत्र श्राद्धमवर्तयत् ॥१९॥
एवं भ्रमन्स गोकर्णः स्वपुरं समुपेयिवान् ।
रात्रौ गृहाङ्गणे स्वप्तुमागतो लक्षितः परैः ॥२०॥
तत्र सुप्तं स विज्ञाय धुन्धुकारी स्वबान्धवम् ।
निशीथे दर्शयामास महारौद्रतरं वपुः ॥ २१ ॥
सकृन्मेषः सकृद्धस्ती सकृच्च महिषोऽभवत् ।
सकृदिन्द्रः सकृच्चाग्निः पुनश्च पुरुषोऽभवत् ॥२२॥
वैपरीत्यमिदं दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसंयुतः ।
अयं दुर्गतिकः कोऽपि निश्चित्याथ तमब्रवीत् २३

गोकर्ण उवाच—

कस्त्वमुग्रतरो रात्रौ कुतो यातो दशामिमाम् ।
किं वा प्रेतः पिशाचो वा राक्षसोऽसीति शंस नः॥

सूत उवाच—

एवं पृष्टस्तदा तेन रुरोदोच्चैः पुनःपुनः ।
अशक्तो वचनोच्चारे संज्ञामात्रं चकारह ॥२५॥
ततोऽञ्जलौ जलं कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयत् ।
तत्सेकाद्धतपापोसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥

प्रेत उवाच—

अहं भ्राता त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ।
स्वकीयेनैव दोषेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥२७॥
कर्मणो नास्ति संख्या मे महाज्ञाने विवर्तिनः ।
लोकानां हिंसकः सोऽहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः२८
अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्दशां च वहाम्यहम् ।
वाताहारेण जीवामि दैवाधीनफलोदयात् ॥२९॥
अहो बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मामाशु मोचय ।
गोकर्णो वचनं श्रुत्वा तस्मै वाक्यमथाब्रवीत् ॥३०

गोकर्ण उवाच—

त्वदर्थं तु गयापिण्डो मया दत्तो विधानतः ।
तत्कथं नैव मुक्तोऽसि ममाश्चर्यमिदं महत्॥३१॥
गयाश्राद्धान्न मुक्तिश्चेदुपायो नापरस्त्विह ।
किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥३२॥

प्रेत उवाच—

गयाश्राद्धशतेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ।
उपायमपरं किंचित्तद्विचारय सांप्रतम् ॥ ३३ ॥
इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्मयं गतः ।
शतश्राद्धैर्न मुक्तिश्चेदसाध्यं मोचनं तव ॥ ३४ ॥
इदानीं तु निजं स्थानमातिष्ठ प्रेत निर्भयः ।
त्वन्मुक्तिसाधकं किंचिदाचरिष्ये विचार्य च ३५
धुन्धुकारी निजं स्थानं तेनादिष्टस्ततो गतः ।
गोकर्णश्चिन्तयामास तां रात्रिं न तदध्यगात् ३६
प्रातस्तमागतं दृष्ट्वा लोकाः प्रीत्या समागताः ।
तत्सर्वं कथितं तेन यज्जातं च यथा निशि ॥३७॥
विद्वांसो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः ।
तन्मुक्तिं नैव पश्यन्ति पश्यन्तः शास्त्रसंचयान्३८
ततः सर्वैः सूर्यवाक्यं तन्मुक्तौ स्थापितं परम् ।
गोकर्णः स्तंभनं चक्रे सूर्यवेगस्य वै तदा ॥३९॥
तुभ्यं नमो जगत्साक्षिन्ब्रूहि मे मुक्तिहेतुकम्४०
तच्छ्रुत्वा दूरतः सूर्यः स्फुटमित्यभ्यभाषत ।
श्रीमद्भागवतान्मुक्तिः सप्ताहं वाचनं कुरु ॥४१॥
इति सूर्यवचः सर्वैर्धर्मरूपं तु विश्रुतम् ।
सर्वेऽब्रुवन्प्रयत्नेन कर्तव्यं सुकरं त्विदम् ॥ ४२ ॥
गोकर्णो निश्चयं कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तितः ।
तत्र संश्रवणार्थाय देशग्रामाज्जनाययुः ॥ ४३ ॥
पङ्ग्वन्धवृद्धमन्दाश्च तेऽपि पापक्षयाय वै ।
समाजस्तु महाञ्जातो देवविस्मयकारकः ॥४४॥
यदैवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ।
स प्रेतोऽपि तदायातः स्थानं पश्यन्नितस्ततः ४५
सप्तग्रन्थियुतं तत्रापश्यत्कीचकमुच्छ्रितम् ।
तन्मूलच्छिद्रमाविश्य श्रवणार्थं स्थितो ह्यसौ॥४६॥
वातरूपी स्थितिं कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ।
वैष्णवं ब्राह्मणं मुख्यं श्रोतारं परिकल्प्य सः ४७
प्रथमस्कन्धतः स्पष्टमाख्यानं धेनुजोऽकरोत् ।
दिनान्ते रक्षिता गाथा तदा चित्रं बभूव ह ॥४८॥
वंशैकग्रन्थिभेदोऽभूत्सशब्दं पश्यतां सताम् ।
द्वितीयेऽह्नि तथा सायं द्वितीयग्रन्थिभेदनम् ॥४९॥
तृतीयेऽह्नि तथा सायं तृतीयग्रन्थिभेदनम् ।
एवं सप्तदिनैर्वंशसप्तग्रन्थिविभेदनम् ॥ ५० ॥
कृत्वापि द्वादशस्कन्धश्रवणात्प्रेततां जहौ ।
दिव्यरूपधरो जातस्तुलसीदाममण्डितः ॥५१॥
पीतवासा घनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वितः ।

ननाम भ्रातरं सद्यो गोकर्णमिति चाब्रवीत्॥५२॥
त्वयाहं मोचितो बन्धो कृपया प्रेतकश्मलात् ।
धन्या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी॥५३॥
सप्ताहोऽपि तथा धन्यः कृष्णलोकफलप्रदः ।
कंपन्ते सर्वपापानि सप्ताहश्रवणे स्थिते ॥ ५४ ॥
अस्माकं प्रलयं सद्यः कथा चेयं करिष्यति ।
आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम्५५
श्रवणं विदहेत्पापं पावकः समिधो यथा ।
अस्मिन्वै भारते वर्षे सूरिभिर्वेदसंसदि ॥ ५६ ॥
अकथाश्राविणां पुंसां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ।
किं मोहतो रक्षितेन सुपुष्टेन बलीयसा ॥ ५७ ॥
अध्रुवेण शरीरेण शुकशास्त्रकथां विना ।
अस्थिस्तंभं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ॥५८॥
चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरीषयोः ।
जराशोकविपाकार्तं रोगमन्दिरमातुरम् ॥ ५९ ॥
दुष्पूरं दुर्धरं दुष्टं सदोषं क्षणभङ्गुरम् ।
कृमिविड्भस्मसंज्ञान्तं शरीरमिति वर्णितम् ॥६०॥
अस्थिरेण स्थिरं कर्म कुतोऽयं साधयेन्न हि ।
यत्प्रातः संस्कृतं चान्नं सायं तच्च विनश्यति॥६१॥
तदीयरससंपुष्टे काये का नाम नित्यता ।
सप्ताहश्रवणाल्लोके प्राप्यते निकटे हरिः ॥ ६२ ॥
अतो दोषनिवृत्त्यर्थमेतदेव हि साधनम् ।
बुद्बुदा इव तोयेषु मशका इव जन्तुषु ।
जायन्ते मरणायैव कथाश्रवणवर्जिताः ॥ ६३ ॥
जडस्य शुष्कवंशस्य यत्र ग्रन्थिविभेदनम् ।
चित्रं किमु तदा चित्तग्रन्थिभेदः कथाश्रवात्६४
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि सप्ताहश्रवणे कृते ॥६५॥
संसारकर्दमालेपप्रक्षालनपटीयसि ।
कथातीर्थे स्थिते चित्ते मुक्तिरेव बुधैः स्मृता॥६६॥
एवं ब्रुवति वै तस्मिन्विमानमगमत्तदा ।
वैकुण्ठवासिभिर्युक्तं प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥६७॥
सर्वेषां पश्यतां भेजे विमानं धुन्धुलीसुतः ।
विमाने वैष्णवान्वीक्ष्य गोकर्णो वाक्यमब्रवीत्६८

**गोकर्ण उवाच—**

अत्रैव बहवः सन्ति श्रोतारो मम निर्मलाः ।
आनीतानि विमानानि न तेषां युगपत्कुतः ॥६९॥
श्रवणं समभागेन सर्वेषामिह दृश्यते ।
फलभेदः कुतो जातः प्रब्रुवन्तु हरिप्रियाः॥७०॥

**हरिदासा ऊचुः—**

श्रवणस्य विभेदेन फलभेदोऽपि संस्थितः ।
श्रवणं तु कृतं सर्वैर्न तथा मननं कृतम् ॥७१॥
फलभेदस्ततो जातो भजनादपि मानद ।
सप्तरात्रमुपोष्यैव प्रेतेन श्रवणं कृतम् ॥ ७२ ॥
मननादि तथा तेन स्थिरचित्ते कृतं भृशम् ।
अदृढं च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् ॥७३॥
संदिग्धो हि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ।
अवैष्णवो हतो देशो हतं श्राद्धमपात्रकम् ॥७४॥
हतमश्रोत्रिये दानमनाचारहतं कुलम् ।
विश्वासो गुरुवाक्येषु स्वस्मिन्दीनत्वभावना॥७५॥
मनोदोषजयश्चैव कथायां निश्चला मतिः ।
एवमादि कृतं चेत्स्यात्तदा वै श्रवणे फलम् ७६
पुनःश्रवान्ते सर्वेषां वैकुण्ठे वसतिर्ध्रुवम् ।
गोकर्ण तव गोविन्दो गोलोकं दास्यति स्वयम्॥
एवमुक्त्वा ययुः सर्वे वैकुण्ठं हरिकीर्तनाः ।
श्रावणे मासि गोकर्णः कथामूचे तथा पुनः ७८
सप्तरात्रवतीं भूयः श्रवणं तैः कृतं पुनः ।
कथासमाप्तौ यज्जातं श्रूयतां तच्च नारद ॥७९॥
विमानैः सह भक्तैश्च हरिराविर्बभूवह ।
जयशब्दा नमःशब्दास्तत्रासन्बहवस्तदा ॥८०॥
पाञ्चजन्यध्वनिं चक्रे हर्षात्तत्र स्वयं हरिः ।
गोकर्णं तु समालिङ्ग्याकरोत्स्वसदृशं हरिः ॥८१॥
श्रोतॄनन्यान् घनश्यामान् पीतकौशेयवाससः ।
किरीटिनः कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरिः क्षणात्८२
तद्ग्रामे ये स्थिता जीवा आश्वचाण्डालजातयः ।
विमाने स्थापितास्तेऽपि गोकर्णकृपया तदा॥८३॥
प्रेषिता हरिलोके ते यत्र गच्छन्ति योगिनः ।
गोकर्णेन स गोपालो गोलोकं गोपवल्लभम् ८४
कथाश्रवणतः प्रीतो निर्ययौ भक्तवत्सलः ।

अयोध्यावासिनः पूर्वं यथा रामेण संगताः ८५
तथा कृष्णेन ते नीता गोलोकं योगिदुर्लभम् ।
यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धानां न गतिः कदा ।
तं लोकं हि गतास्ते तु श्रीमद्भागवतश्रवात् ८६
ब्रूमोऽद्य ते किं फलवृन्दमुज्ज्वलं
सप्ताहयज्ञेन कथासु संचितम् ।
कर्णेन गोकर्णकथाक्षरो यैः
पीतश्च ते गर्भगता न भूयः ॥ ८७ ॥
वातांबुपर्णाशनदेहशोषणै-
स्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसंचितैः ।
योगैश्च संयान्ति न तां गतिं वै
सप्ताहगाथाश्रवणेन यान्ति याम् ॥ ८८ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं शाण्डिल्योऽपि मुनीश्वरः ।
पठते चित्रकूटस्थो ब्रह्मानन्दपरिप्लुतः ॥ ८९ ॥
आख्यानमेतत्परमं पवित्रं
श्रुतं सकृद्वै विदहेदघौघम् ।
श्राद्धे प्रयुक्तं पितृतृप्तिमावहे-
न्नित्यं सुपाठादपुनर्भवं च ॥ ९० ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कुमारैः श्रीमद्भागवतसप्ताहपारायणश्रवणविधिकथनम् ॥ १ ॥

**कुमारा ऊचुः—**
अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहश्रवणे विधिम् ।
सहायैर्वसुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः १
दैवज्ञं तु समाहूय मुहूर्तं पृच्छय यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥२॥
नभस्य आश्विनोर्जौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभः ।
एते मासाः कथारंभे श्रोतृणां मोक्षसूचकाः ॥३॥
मासानां विग्रहे यानि तानि त्याज्यानि सर्वथा ।
सहायाश्चेतरे चात्र कर्तव्याः सोद्यमाश्च ये ॥४॥
देशेदेशे तथा सेयं वार्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुंबिभिः॥५॥
दूरेहरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत्॥६॥
देशेदेशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनमितीरितम् ॥ ७ ॥
सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
अपूर्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८ ॥
श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलंपटाः ।
भवन्तश्च तथा शीघ्रमायात प्रेमतत्पराः ॥ ९ ॥
नावकाशः कदाचिच्चेद्दिनमात्रं तथापि तु ।
सर्वथाऽऽगमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥१०॥
एवमाकारणं तेषां कर्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ११॥
तीर्थे वापि वने वापि गृहे वा श्रवणं मतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम्॥१२॥
शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥ १३ ॥
अर्वाक्पञ्चाहतो यत्नादास्तीर्णानि प्रमेलयेत् ।
कर्तव्यो मण्डपः प्रोच्चैः कदलीखण्डमण्डितः १४
फलपुष्पदलैर्विष्वग्वितानेन विराजितः ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसंपद्विराजितः ॥ १५ ॥
ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सविस्तरम् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च १६
पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
वक्तुश्चापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत्॥१७॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥१८॥
अथवा पूर्वदिग्ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः ।

श्रोतृणामागमे प्रोक्ता देशकालादिकोविदैः॥१९॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिस्पृहः॥२०॥
अनेकधर्मविभ्रान्ताः स्त्रैणाः पाखण्डवादिनः ।
शुभशास्त्रकथोच्चारे त्याज्यास्ते यदि पण्डिताः॥२१
वक्तुः पार्श्वे सहायार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ।
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः ॥२२॥
वक्त्रा क्षौरं प्रकर्तव्यं दिनादर्वाग्व्रताप्तये ।
अरुणोदयेऽसौ निर्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत्२३
नित्यं सङ्क्षेपतः कृत्वा सन्ध्याद्यं संप्रयत्नतः ।
कथाविघ्नविघाताय गणनाथं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥
पितॄन्संतर्प्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
मण्डलं च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा॥२५॥
कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत्पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणा नमस्कारान्पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥२६
संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ।
कर्ममोहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७ ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥२८॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्तव्या केवलं तदा ॥२९॥
श्रीमद्भागवताख्योऽयं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥३०
मनोरथो मदीयोयं सफलः सर्वथा त्वया ।
निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोहं तव केशव ॥ ३१ ॥
एवं दीनवचः प्रोक्त्वा वक्तारं चाथ पूजयेत् ।
संभूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं च संस्तवेत्॥३२॥
शुकरूप प्रबोधज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥ ३३ ॥
तदग्रे नियमः पश्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्या धारणीयः स एव हि ३४
वरणं पञ्च विप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
कर्तव्यं तैर्हरेर्जाप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३५ ॥
ब्राह्मणान्वैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।
नत्वा संपूज्य दत्ताज्ञः स्वयमासनमाविशेत्॥३६॥
लोकवित्तधनागारपुत्रचिन्तां व्युदस्य च ।
कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् ३७
आसूर्योदयमारभ्य सार्धत्रिप्रहरान्तिकम् ।
वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ३८
कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनुकार्यं वै कीर्तनं वैष्णवैस्तदा ॥ ३९ ॥
मलमूत्रजयार्थं हि लघ्वाहारः सुखावहः ।
हविष्यान्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥४०॥
उपोष्य सप्तरात्रं वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ।
घृतपानं पयःपानं कृत्वा वै शृणुयात्सुखम्॥४१॥
फलाहारेण वा श्राव्यमेकभुक्तेन वा पुनः ।
सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्तव्यं श्रवणाय तत् ॥४२॥
भोजनं तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि॥४३॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ४४
ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः पत्रावल्यां च भोजनम् ।
कथा समाप्तौ भुक्तिं च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ४५
द्विदलं मधु तैलं च गरिष्ठान्नं तथैव च ।
भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६ ॥
कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ।
दंभं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥ ४७ ॥
वेदवैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनां तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेद्यः कथाव्रती ॥४८॥
रजस्वलान्त्यजम्लेच्छपतितव्रात्यकैस्तथा ।
द्विजद्विड्वेदबाह्यैश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥४९॥
सत्यं शौचं दयां मौनमार्जवं विनयं तथा ।
उदारमानसं तद्वदेवं कुर्यात्कथाव्रती ॥ ५० ॥
दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथामिमाम् ५१
अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या या च मृतार्भका ।
स्रवद्गर्भा च या नारी तया श्राव्यः प्रयत्नतः ५२
एतेषु विधिना श्रावे तदक्षय्यतरं भवेत् ।
अत्युत्तमा कथा दिव्या कोटियज्ञफलप्रदा॥५३॥
एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाऽऽचरेत् ।

जन्माष्टमीव्रतमिव कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥५४॥
अकिंचनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ।
श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥५५॥
एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन्समाने श्रोतृभिस्तदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तितः ५६
प्रसादतुलसीमालाः श्रोतृभ्यश्चाथ दीयताम् ।
मृदङ्गतालललितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ॥ ५७ ॥
जयशब्दं नमःशब्दं शङ्खशब्दं च कारयेत् ।
विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्नं च दीयताम् ५८
विरक्तश्चेद्भवेच्छ्रोता गीता वाच्या परेऽहनि ।
गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥५९॥
प्रतिश्लोकं च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
पायसं मधुसर्पिश्च तिलान्नादिकसंयुतम् ॥ ६० ॥
अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ।
तन्मयत्वात्पुराणस्य परमस्य च तत्त्वतः ॥६१॥
होमाशक्तौ बुधो हौम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकताख्ययोः ६२
दोषयोः प्रशमार्थं च पठेन्नामसहस्रकम् ।
तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥ ६३
द्वादश ब्राह्मणान्पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसैः ।
दद्यात्सुवर्णधेनुं च व्रतपूर्णत्वहेतवे ॥ ६४ ॥
शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्यं लिखितं ललिताक्षरम् ६५
संपूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारैः सदक्षिणम् ।
वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥ ६६ ॥
आचार्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ॥ ६७ ॥
फलदं स्यात्पुराणं तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ।
धर्मकामार्थमोक्षाणां साधनं स्यान्न संशयः ॥६८॥

**कुमारा ऊचुः—**

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
श्रीमद्भागवतेनैव भुक्तिमुक्ती करे स्थिते ॥६९॥

**सूत उवाच—**

इत्युक्त्वा ते महात्मानः प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ।
सर्वपापहरां पुण्यां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ॥७०॥
शृण्वतां सर्वभूतानां सप्ताहं नियतात्मनाम् ।
यथाविधि ततो देवं तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥७१॥
तदन्ते ज्ञानवैराग्यभक्तीनां पुष्टता परा ।
तारुण्यं परमं चाभूत्सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७२ ॥
नारदश्च कृतार्थोऽभूत्सिद्धे स्वीये मनोरथे ।
पुलकीकृतसर्वाङ्गः परमानन्दसंभृतः ॥ ७३ ॥
एवं कथां समाकर्ण्य नारदो भगवत्प्रियः ।
प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताञ्जलिः ॥७४॥

**नारद उवाच—**

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवद्भिः करुणापरैः ।
अद्य मे भगवाँल्लब्धः सर्वपापहरो हरिः ॥७५॥
श्रवणं सर्वधर्मेभ्यो वरं मन्ये तपोधनाः ।
वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः श्रवणाद्यस्य लभ्यते॥७६॥

**सूत उवाच—**

एवं ब्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णवोत्तमे ।
परिभ्रमन्समायातः शुको योगीश्वरस्तदा ॥७७॥
तत्रायया षोडशवार्षिकस्तदा
व्यासात्मजो ज्ञानमहाब्धिचन्द्रमाः ।
कथावसाने निजलाभपूर्णः
प्रेम्णा पठन्भागवतं शनैःशनैः ॥ ७८ ॥
दृष्ट्वा सदस्याः परमोरुतेजसं
सद्यः समुत्थाय ददुर्महासनम् ।
प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयत्सुखं
स्थितोऽवदत्संशृणुतामलां गिरम् ॥ ७९ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ८० ॥
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्॥

श्रीमद्भागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनं
यस्मिन्पारमहंस्यमेवममलं ज्ञानं परं गीयते।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छृण्वन्प्रपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः॥
स्वर्गे सत्ये च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रसः।
अतः पिबन्तु सद्भाग्या मामा मुञ्चत कर्हिचित्॥८३॥

सूत उवाच—

एवं ब्रुवाणे सति बादरायणे
मध्येसभायां हरिराविरासीत्।
प्रह्लादबल्युद्धवफाल्गुनादिभि-
र्वृतः सुरर्षिस्तमपूजयच्च तान्॥ ८४॥
दृष्ट्वा प्रसन्नं महदासने हरिं
ते चक्रिरे कीर्तनमग्रतस्तदा।
भवो भवान्या कमलासनस्तु
तत्रागमन्कीर्तनदर्शनाय॥ ८५॥

प्रह्लादस्तालधारी तरलगतितया चोद्धवः कां-
स्यधारी वीणाधारी सुरर्षिः स्वरकुशलतया रा-
गकर्ताऽर्जुनोऽभूत्। इन्द्रोऽवादीन्मृदङ्गं जयजय-
सुकराः कीर्तने ते कुमारा यत्राग्रे भावभक्ता
रसविरचनया व्यासपुत्रो बभूव॥ ८६॥

ननर्त मध्ये त्रिकमेव तत्र
भक्त्यादिकानां नटवत्सुतेजसाम्।
आलौकिकं कीर्तनमेतदीक्ष्य
हरिः प्रसन्नोऽपि वचोऽब्रवीत्तत्॥ ८७॥
मत्तो वरं भागवता वृणुध्वं
प्रीतः कथाकीर्तनतोऽस्मि सांप्रतम्।
श्रुत्वेति तद्वाक्यमतिप्रसन्नाः
प्रेमार्द्रचित्ता हरिमूचिरे ते॥ ८८॥
नगाहगाथासु च सर्वभक्तै-
रेभिस्त्वया भाव्यमतिप्रयत्नात्।
मनोरथोऽयं परिपूरणीय-
स्तथेति चोक्त्वान्तरधीयताच्युतः॥ ८९॥
ततोऽनमत्तच्चरणेषु नारद-
स्तथा शुकादीनपि तापसांश्च।
अथ प्रहृष्टाः परिनष्टमोहाः
सर्वे ययुः पीतकथामृतास्ते॥ ९०॥
भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा
शास्त्रे स्वकीयेऽपि तदा शुकेन।
अतो हरिर्भागवतस्य सेवना-
च्चित्तं समायाति हि वैष्णवानाम्॥ ९१॥
दारिद्र्यदुःखज्वरदाहितानां
मायापिशाचीपरिमर्दितानाम्।
संसारसिन्धौ परिपातितानां
क्षेमाय वै भागवतं प्रगर्जति॥ ९२॥

शौनक उवाच—

शुकेनोक्तं कदा राज्ञे गोकर्णेन कदा पुनः।
सुरर्षये कदा ब्राह्मैश्छिन्धि मे संशयं त्विमम् ९३

सूत उवाच—

आकृष्णनिर्गमात्त्रिंशद्वर्षाधिकगते कलौ।
नवमीतो नभस्ये च कथारंभं शुकोकरोत्॥९४॥
परीक्षिच्छ्रवणान्ते च कलौ वर्षशतद्वये।
शुद्धे शुचौ नवम्यां च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ९५
तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिंशद्वर्षगते सति।
ऊचुरूर्जे सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः॥९६॥
इत्येतत्ते समाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ।
कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी॥९७॥
कृष्णप्रियं सकलकश्मलनाशनं च
मुक्त्यैकहेतुमिह भक्तिविलासकारि।
सन्तः कथानकमिदं पिबतादरेण
लोके हितार्थपरिशीलनसेवया किम्॥ ९८॥
स्वपुरुषमपि वीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले।
परिहर भगवत्कथासु मत्ता-
न्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्॥ ९९॥
असारे संसारे विषयविषसङ्गाकुलधियः
क्षणार्धं क्षेमार्थं पिबत शुकगाथातुलसुधाम्।
किमर्थं व्यर्थं भो व्रजत कुपथे कुत्सितकथे
परीक्षित्साक्षी यच्छ्रवणगतमुक्त्युक्तिकथने १००

रहःप्रवाहसंस्थेन श्रीशुकेनेरिता कथा ।
कण्ठे संबध्यते येन स वैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥१०१॥
इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धान्तसिद्धं
सपदि निगदितं ते शास्त्रपुञ्जं विलोक्य ।
जगति शुककथातो निर्मलं नास्ति किंचि-
त्पिब परसुखहेतोर्द्वादशस्कन्धसारम् ॥ १०२ ॥
एतां यो नियततया शृणोति भक्त्या
यश्चैनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्रे ।
तौ सम्यग्विधिकरणात्फलं लभेते
याथार्थ्यान्नहि भुवने किमप्यसाध्यम् ॥१०३॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ शुभंभवतु ॥

संपूर्णं श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## प्रथमस्कन्धः १

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भगवता श्रीवेदव्यासेन श्रीमद्भागवतग्रन्थरचनारंभे मङ्गलाचरणम् ॥ १ ॥ नैमिषारण्ये सत्रदीक्षितैः शौनकादिभिः कदाचित्तत्रसमागतं सूतं प्रति भगवतः श्रीकृष्णावतारचरित्रादिकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः[1] ।
तेजोवारिमृदां यथा[2] विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्
निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥
नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥
त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः[3] ।
सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥

टिप्पनसङ्केताः । विज० विजयध्वजीयपाठः । वीर० वीरराघवीयपाठः ।

१ विज० यं सूरयः । २ वीर० यतो । ३ विज० हुतहुताशनाः ।



ऋषय ऊचुः—

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ ।
आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत[1] ६
यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः ।
अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो[2] विदुः ॥ ७ ॥
वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ।
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥८॥
तत्रतत्राञ्जसाऽऽयुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् ।
पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥
प्रायेणाल्पायुषः[3] सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः ।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः १०
भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः ।
अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनाऽऽत्मा संप्रसीदति[4] ११
सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्वतां पतिः ।
देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥१२॥

१ विज० तान्युत । २ विज० परापर । ३ विज० षो मर्त्याः । ४ विज० शु प्रसीदति ।

तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुम् ।
यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च[1] भवाय च ॥१३॥
आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति[2] स्वयं भयम्[3] ॥१४॥
यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः ।
सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्या[4]पोऽनुसेवया १५
को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः ।
शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् १६
तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कलाः १७
अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः ।
लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्याऽऽत्ममायया १८
वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे[1] ।
यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादुस्वादु पदेपदे ॥ १९ ॥
कृतवान्किल वीर्याणि सह रामेण केशवः ।
अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानुषः[2] ॥ २० ॥
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥२१॥
त्वं नः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ।
कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवम् ॥ २२ ॥
ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि[3] ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः ॥२३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

# द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सूतेन शुकादिनमनपूर्वकंशौनकादिप्रश्नप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथाभगवद्भक्तितत्कथाश्रवणादिमहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

**व्यास उवाच—**

इति संप्रश्नसंहृष्टो[5] विप्राणां रौमहर्षणिः ॥
प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

**सूत उवाच—**

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवो[6]ऽभिनेदु-
स्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेक-
मध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोन्धम् ।
संसारिणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं
तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ॥ ३ ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्[7] ॥ ४ ॥

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम् ।
यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनाऽऽत्मा सुप्रसीदति[4] ५

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।
अहैतुक्य[5]प्रतिहता ययाऽऽत्मा संप्रसीदति[6] ॥ ६ ॥

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तद[7]हैतुकम् ॥ ७ ॥

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु[8] यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥८॥

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोप[9]कल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ९

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।
जीवस्य[10] तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः १०

---

१ विज० विभवाय च । २ विज० यं बिभेति । ३ वीर० विज० भवः । ४ विज० स्वर्धुनीवानु । ५ विज० संपृष्टो । ६ विज० तरवोपि । ७ विज० मुदीरये ।

१ विज० विक्रमैः । २ वीर० मानवः । ३ धर्मकर्मणि । ४ विज० शु प्रसीदति । ५ विज० क्यव्यवहिता । ६ विज० शु प्रसीदति । ७ विज० वीर० ज्ञानं च यदहै । ८ विज० कथाश्रयाम् । ९ वीर० र्थाय प्रकल्पते । विज० र्थायेह कल्पते । १० विज० जीवस्यातत्त्वजिज्ञासोर्नार्थो ।

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ ११ ॥
[ सत्तामात्रं तु यत्किञ्चित्सदसच्चाविशेषणम् ।
उभाभ्यां भाष्यते साक्षाद्भगवान्केवलः स्मृतः १]
तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया १२
अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३ ॥
तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा १४
यदनु[3]ध्यासिना युक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् ।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् १५
शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥
शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७ ॥
नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ।
भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८ ॥
तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।
चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९ ॥
एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ २० ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवाऽऽत्मनीश्वरे ॥ २१ ॥
अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।
वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥ २३ ॥
पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २४ ॥
भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५ ॥
मुमुक्षवो घोररूपान्हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला[2] भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीञ्छ्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥
वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥
वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥
स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ३० ॥
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ।
अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृंभितः ॥ ३१ ॥
यथा ह्य[3]वहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ३२
असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥
भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्वै लोकभावनः ।
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ अयं श्लोकः विज० पाठेऽधिको दृश्यते । २ विज० श्रुति । ३ विज० यदनुध्यायिनो ।

१ विज० नेतराविह । २ वीर० विज० शीलान्भजन्ति वै । ३ विज० व्यवहितो । ४ वीर० विज० भावयन्नेष । ५ विज० नुगतस्तिर्यङ्नरसुरादिषु ।

# तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सूतेनशौनकादीन्प्रति संक्षेपेण भगवन्नानावतारचरित्रकथनं ॥ १ ॥

**सूत उवाच—**

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।
संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥
यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥२॥
यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥
पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा[1]
सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं
सहस्रमौल्यंबरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४ ॥
एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ।
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥ ५ ॥
स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥
द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥
तृतीयमृषिसर्गं च[2] देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥ ८ ॥
तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥ ९ ॥
पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचाऽऽसुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् १०
षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्रादादिभ्य ऊचिवान् ११
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवान्तरम् ॥ १२ ॥
अष्टमे[3] मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन्वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥

१ विज० चक्षुषः । २ विज० वै । ३ विज० अष्टमो ।

ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं[1] वपुः ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं[2] स[3] उशत्तमः ॥ १४ ॥
रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे[4] ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥१५॥
सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे[5] विभुः ॥ १६ ॥
धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन्स्त्रिया १७
चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम् ।
ददार करजैर्वक्षस्येरकां[6] कटकृद्यथा ॥ १८ ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥१९॥
अवतारे षोडशमे पश्यन्[7]ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् २०
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः॥२१॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतःपरम् ॥ २२ ॥
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाऽ[8]जनसुतः कीकटेषु भविष्यति॥२४॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः[9] २५
अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।
यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः२६

१ वीर० विज० पार्थवं । २ विज० दुग्धवानोषधी । ३ विज० च उशत्तमः । ४ वीर० विज० चाक्षुषान्तरसंप्लवे । ५ विज० एकादशं । ६ वीर० विज० जैरूरावेरकान्कट । ७ विज० यच्छन्ब्रह्म । ८ वीर० विज० नाम्ना जिनसुतः । ९ विज० कल्की ज ।

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा ॥ २७ ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगेयुगे ॥२८॥
जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः ।
सायंप्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥२९॥
एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।
मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥
यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।
एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥
अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् ।
अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥
यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ।
अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥३३॥
यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ।
संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥
एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥३५॥
स वा इदं विश्वममोघलीलः
सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः
षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ॥ ३६ ॥
न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातु-
रवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः ।
नामानि रूपाणि मनोवचोभिः
संतन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः ॥ ३७ ॥
स वेद धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ।
योऽमायया संततयाऽनुवृत्त्या
भजेत तत्पादसरोजगन्धम् ॥ ३८ ॥
अथेह धन्या भगवन्त इत्थं
यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ।
कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं
न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ३९ ॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ ४० ॥
निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥ ४१ ॥
सर्ववेदेतिहासानां सारंसारं समुद्धृतम् ।
स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥४२॥
प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ।
तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः ॥ ४३ ॥
अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।
सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाऽधीतं यथामति॥४४
कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शौनकेन सूतंप्रति श्रीव्यासेन भागवतकरणे कारणस्य तद्देशकालयोः शुकपरीक्षित्समागमप्रकारस्य परीक्षित्प्रायोपवेशहेतोश्च प्रश्नः ॥ १ ॥ सूतेन तत्प्रश्नानामुत्तरकथनोपक्रमः ॥ २ ॥ कदाचन सरस्वतीतीरे समासीने व्यासे स्वेन वेदविभजनपूर्वकं भारतप्रणयनेऽप्यात्मनोऽकृतार्थत्वबुद्ध्या परिचिन्तयति सति नारदस्य तदाश्रमं प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥

**व्यास उवाच—**
इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् ।
वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत् ॥१॥
**शौनक उवाच—**
सूतसूत महाभाग वदनो वदतां वर ।

१ वीर० मुनयो । २ विज० यः स्मृताः । ३ विज० स्वांशकलाः । ४ वीर० विज० मेघौघा । ५ वीर० विज० वृंहितं । ६ वीर० विज० यःपुनर्भवः । ७ विज० निपुणं विधातुः । १ विज० ऊतिं । २ विज० दृशां पुंसां । ३ विज० ऽमुनो ।

कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः ॥२॥
कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना ।
कुतः संचोदितः कृष्णः कृतवान्संहितां मुनिः॥३॥
तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः ।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥
दृष्ट्वाऽनुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं
देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम् ।
तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति
स्त्रीपुंभिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥
कथमालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान् ।
उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ॥ ६ ॥
कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।
संवादः समभूत्तात यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥ ७॥
स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥
अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ।
तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः॥९॥
स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्धनः ।
प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्श्रियम् १०
नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः
शिवाय हाऽऽनीय धनानि शत्रवः ।
कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां
युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥
शिवाय लोकस्य भवाय भूतये
य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ।
जीवन्ति नाऽऽत्मार्थमसौ पराश्रयं
मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरम् ॥ १२ ॥
तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किंचन ।
मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात्१३
सूत उवाच—
द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः॥१४॥

स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचि ।
विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥१५॥
परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा ।
युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगेयुगे ॥ १६ ॥
भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम् ।
अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः ॥१७॥
दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥ १८ ॥
चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १९ ॥
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।
इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २० ॥
तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥
अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥
तं एत ऋषयो वेदं स्वंस्वं व्यस्यन्ननेकधा ।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन्॥
त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।
एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥२४॥
स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥२५॥
एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।
सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः ॥ २६ ॥
नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।
वितर्कयन्विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥२७॥
धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्नयः ।
मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् २८
भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥

१ अयं श्लोकः विज० पाठे नास्ति । २ विज० कुरुजाङ्गलं । ३ विज० चानीय । ४ विज० स्त्यजामियेषचोत्स्रष्टु । ५ विज० परां श्रियं ।

१ वीर० भूतानां । २ वीर० षां मतः । विज० षां मुने । ३ विज० वारुणो । ४ विज० तएव । ५ विज० प्रसन्नहृदयः । ६ विज०र्थः प्रदर्शितः । ७ वीर० विज० धर्मो हि ।

अथापि बत मे दै[1]ह्यो ह्यात्मा चैवाऽऽत्मना विभुः।
असंपन्न इवाऽऽभाति ब्रह्मवर्च[2]स्यसत्तमः ॥ ३० ॥
किंवा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः ।
प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥३१॥
तस्यैवं खिल[1]मात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।
कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ३२
तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायाऽऽगतं मुनिः ।
पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नारदेन व्यासं प्रति प्राधान्येन भगवच्चरित्रप्रतिपादकप्रबन्धप्रणयनोपदेशः ॥ १ ॥ तथा भगवत्कथाश्रवणादेः परमपुमर्थहेतुत्वे स्वस्यैव साक्षीकरणाय स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥ पूर्वजन्मनि दासीसूनुना नारदेन बाल्ये योगिनां शुश्रूषणम् ॥ ३ ॥ तत्र तदुदीरितहरिकथाश्रवणसमुपजातहरिभक्तेर्बालस्य शुश्रूषासंतुष्टैर्योगिभिस्तस्मै ज्ञानोपदेशः ॥ ३ ॥

**सूत उवाच—**
अथ तं सुखमासीनमुपासीनं बृहच्छ्रवाः ।
देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥१॥
**नारद उवाच—**
पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ।
परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥२॥
जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतम् ।
कृतवान्भारतं [3]यैस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३ ॥
जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनम् ।
अथा[4]पि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥
**व्यास उवाच—**
अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं
तथापि नाऽऽत्मा परितुष्यते मे ।
तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं
पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ॥ ५ ॥
स वै भवान्वेद समस्तगुह्य-
मुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।
परावरेशो मनसैव विश्वं
सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः ॥ ६ ॥
त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवाऽऽत्मसाक्षी ।
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः
स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥
**नारद उवाच—**
भवताऽनुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।
येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥८॥
यथा धर्मादयश्चा[2]र्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥
[3]न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रगृ[4]णीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा
न यत्र हंसा निर[5]मन्त्युशिक्क्षयाः ॥ १० ॥
[6]तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो
यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि य-
च्छृण्वन्ति गायन्तिगृणन्ति साधवः ॥ ११ ॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं
न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥
[7]अथो महाभाग भवानमोघदृ-
क्शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।

---

१ वीर० देह्यो मे । २ वीर० वर्चस्युशत्तमः । विज० वर्चस्विसत्तमः । ३ वीर० यत्त्वं । ४ वीर० विज० तथापि ।

१ वीर० विज० खिन्न । २ विज० यो ह्यर्था । ३ वीर० न तद्वच । ४ वीर० प्रगृहीत । वीज० न गृणीत । ५ विज० न्यपतन्निमङ्क्षया । ६ विज० स वाग्विसर्गो । ७ वीर० अहो । विज० अतो ।

उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये
समाधिनाऽनुसर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥
ततोऽन्यथा किञ्चन यद्विवक्षतः
पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।
न कुत्रचित्क्वापि च दुःस्थिता मति-
र्लभेत वाताहतनौरिवाऽऽस्पदम् ॥ १४ ॥
जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः
स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रमः ।
यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो
न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ १५ ॥
विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभो-
रनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ।
प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मन-
स्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभो ॥ १६ ॥
त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरे-
र्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क्व वाऽभद्रमभूदमुष्य किं
को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो
न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ।
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं
कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥ १८ ॥
न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजे-
न्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् ।
स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुन-
र्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ १९ ॥
इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो
यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः ।
तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथाऽपि वै
प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृ-
क्परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।
अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्म-
हानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१ ॥
इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो
यदुत्तमश्लोक गुणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥
अहं पुराऽतीतभवेऽभवं मुने
दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।
निरूपितो बालक एव योगिनां
शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥ २३ ॥
ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके
दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।
चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः
शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४ ॥
उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः
सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।
एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म
एवाऽऽत्मरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥
तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायता-
मनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः
प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रुचिः ॥ २६ ॥
तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने
प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
ययाऽहमेतत्सदसत्स्वमायया
पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥
इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरे-
र्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।

१ विज० यद्विचे । २ वीर० विज० अतो । ३ विज० द्विवक्षितं । ४ वीर० विज० कर्हिचि । ५ विज० नुशासनं । ६ वीर० विभोः । ७ विज० दमुष्य को वा । ८ विज० स्वधर्मं । ९ विज० रसग्रही जनः । १० विज० संभवः । ११ विज० स्तथापि प्रादेश । वीर० स्तथापि मे प्रादेश ।

१ विज० योऽनुगण्य । २ वीर० पूर्तस्य । ३ वीर० विज० बुद्ध । ४ विज० अविप्लुतोर्थः । ५ विज० दान्ते यतक्रीडनके । ६ विज० लेपाद्यनु । ७ विज० सकृच्च । ८ विज० एवाभिरुचिः । ९ विज० नुसवं । १० वीर० भवद्रतिः । विज० ममाभवन्मतिः ।

संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभि-
र्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥
तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।
श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥२९॥
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ।
अन्ववोचन्गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः॥३०॥
येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम्॥३१॥
एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम्॥ ३२॥
[1] ...यो यश्च भूतानां जायते येन[2] सुव्रत ।
...[3]ह्यामयं द्रव्यं न[4] पुनाति चिकित्सितम् ३३
... नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
त एवाऽऽत्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ३४
यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम्॥३५॥
कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् ।
गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च॥३६॥
[1]नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ ३७॥
इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् ।
यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥
इमं [2]स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् ।
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ॥३९॥
त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः
समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् ।
प्राख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां
[3]संक्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्वमातुर्मरणानन्तरं महाटवीं प्रविष्टस्य नारदस्य भगवद्ध्याने भगवता ह्यपरोक्षीभूय पुनरन्तर्धानम् ॥ १ ॥ तद्देहं त्यक्तवतस्तस्य कल्पान्तरे चतुर्मुखान्नारदत्वेन जननम् ॥ २ ॥ नारदेन व्यासं प्रत्येतत्कथाकथनानन्तरं तस्मादाश्रमा-ग्गमनम् ॥ ३ ॥

... उवाच—
एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च ।
भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥१॥
...यास उवाच—
...भक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव ।
...र्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥
...यंभुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः ।
...थं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेबरम् ॥ ३ ॥
...र्वविषयामेतां स्मृतिं ते [6]सुरसत्तम ।
...[7] व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥

नारद उवाच—
भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम ॥
वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ॥ ५ ॥
एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किङ्करी ।
मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥६॥
साऽस्वतन्त्रा न कल्पाऽऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छती ।
ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा॥७॥
अहं च तद्ब्रह्मकुल ऊषिवांस्[4]तदवेक्षया ।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥८॥
एकदा निर्गतां गेहाद्दुहन्तीं निशि गां पथि ।
सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥९॥

---

१ विज० आमयोऽयं च । वीर० आमयो येन । २ वीर० यश्च सुव्रत । ३ विज० ह्यामयद्रव्यं । ४ विज० तत्पुनाति । ...० कथं वेद । ६ वीर० मुनिसत्तम । ७ विज० व...

१ वीर० विज० ओंनमो । २ विज० स्वधर्मनियममवेत्य । ३ विज० संक्लेश । ४ विज० स्तदपेक्षया ।

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शर्म[1]भीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥ १० ॥
स्फीताञ्जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्वट[2]वाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥
चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् ।
जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः ॥ १२ ॥
चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ।
नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् ॥ १३ ॥
एक एवाति यातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।
घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाऽजिरम् ॥ १४ ॥
परिश्रान्तेन्द्रियात्माऽहं तृट्परीतो बुभुक्षितः ।
स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः ॥ १५
तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः ।
आत्मनाऽऽत्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयम् १६
[[3]स्वप्नो माया ग्रहः शय्या जाग्रदाभास आत्मनः ।
नामरूपक्रियावृत्तिः संविच्छास्त्रं परं पदम् ॥ १ ॥
नेन्द्रियार्थं न च स्वप्नं न सुप्तं न मनोरथम् ।
न निरोधं चानुगच्छेच्चित्रं तद्भगवत्पदम् ॥ २ ॥
स एको भगवानग्रे क्रीडिष्यन्निदमात्मनः ।
सृष्ट्वा विहृत्य तज्जग्ध्वा उदास्ते केवलः पुनः ॥ ३ ॥]
ध्यायतश्चरणांभोजं भाव[4]निर्जितचेतसा ।
औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥ १७ ॥
प्रेमाति[5]भरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः ।
आनन्दसंप्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥ १८ ॥
रूपं भगवतो यत्तन्मनःकान्तं शुचा[6]ऽपहम् ।
अपश्यन्सहसो[7]त्तस्थे वैक्लव्या[8]द्दुर्मना इव ॥ १९ ॥
दिदृक्षुस्तदहं[9] भूयः प्रणिधाय मनो हृदि ।
वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः ॥ २० ॥
एवं यतन्तं विजने मामाहागोचरो गिराम् ।
गंभीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २१ ॥

हन्तास्मिञ्जन्मनि भवान्मा[1] मा द्रष्टुमिहार्हति ।
अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम् ॥ २२ ॥
सकृद्यद्दर्शितं रूप[2]मेतत्कामाय तेऽनघ ।
मत्कामः शनकैः साधुः[3] सर्वान्मुञ्चति हृच्छयान् ।
सत्सेवया[4]ऽदीर्घया ते जाता मयि दृढा मतिः ।
हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि ॥ २४ ॥
मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् ।
प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २५ ॥
एतावदुक्त्वोपरराम तन्मह-
द्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।
अहं च तस्मै महतां महीयसे
शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकंपितः ॥ २६ ॥
नामान्यनन्तस्य [5]हतत्रपः पठ-
न्गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः
कालं प्रतीक्ष[6]न्विमदो विमत्सरः ॥ २७ ॥
एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा ॥ २८ ॥
[7]प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
[8]आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ॥ २९ ॥
कल्पान्त इदमादाय शयानेंऽभस्युदन्वतः ।
शिशयिषो[9]रनुप्राणं विविशे[10]ऽन्तरहं विभोः ॥ ३० ॥
सहस्रयुगपर्यन्त उत्थायेदं सिसृक्षतः ।
मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे ॥ ३१ ॥
अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कन्दितव्रतः ।
अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् ॥ ३२ ॥
देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।
मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
प्रगायतः[11] स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३४ ॥

१ विज० समभीप्सितं । २ विज० खेटान्पट्टण । ३ कुण्डलितास्त्रयः श्लोकाः विज० पाठे वर्तन्ते । ४ विज० भावनिर्वृतचेतसः । ५ वीर० तिशय । ६ विज० सुखावहं । ७ विज० त्तस्थौ । ८ विज० कैवल्याद्दु । ९ वीर० तद्दिदृक्षुरहं ।

१ वीर० भवान्मां मा । विज० भवान्न मां । २ वीर० रूपं मत्कामाय तवानघ । ३ विज० साधु । ४ विज० त्सेवयाऽदीर्घया वै । ५ वीर० विज० गतत्रपः । ६ विज० क्षन्नपटो । ७ विज० एवं मयि प्रयुञ्जाने । ८ विज० प्रारब्ध । ९ विज० शिशयिष्णोः । १० विज० विवेशा । ११ विज० प्रगायतश्च ।

एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।
भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्याऽनुवर्णनम् ॥ ३५ ॥
यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।
मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाऽऽत्माऽद्धा न शाम्यति ३६
सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ।
जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चाऽऽत्मतोषणम् ॥ ३७ ॥

सूत उवाच—

एवं संभाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् ।
आमन्त्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥
अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।
गायन्माद्यन्निदं तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत् ॥३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीव्यासेन भागवतं निर्माय स्वपुत्राय शुकाचार्याय तदुपदेशः ॥ १ ॥ सूतेन शौनकं प्रति परीक्षिद्वृत्तान्तकथनोपोद्घाततयाऽश्वत्थामवृत्तान्तकथनारंभः ॥ २ ॥ भीमहतदुर्योधनप्रीतये शिबिरसुप्तान्पाण्डवेयान्हतवतोऽश्वत्थाम्नो वधायार्जुनेन ब्रह्मास्त्रप्रयोगः ॥ ३ ॥ अर्जुनेन श्रीकृष्णाज्ञया स्वास्त्रोपसंहारपूर्वकं अश्वत्थाम्नो बन्धनेन द्रौपदीसमीपप्रापणम् ॥ ४ ॥ द्रौपदीप्रार्थनयाऽर्जुनेनाश्वत्थाममूर्धन्यमणिहरणपूर्वकं तस्य निष्कासनम् ॥ ५ ॥

शौनक उवाच—
निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः ।
श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥
सूत उवाच—
ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।
शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ २ ॥
तस्मिन्स्वआश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते ।
आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयम् ३
भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥
यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।
परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ॥ ५ ॥
अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।
लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥६॥
यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥
स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चाऽऽत्मजम् ।
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥

१ विज० एतदातुर । २ विज० नद्याः । ३ विज० स्वत्या आ । ४ विज० मनश्चिरं । ५ विज० पूर्णं । ६ वीर० विज० तदपा । ७ वीर० पहे । ८ विज० मुनिं ।

शौनक उवाच—
स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ।
कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥९॥
सूत उवाच—
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥१०॥
हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः ।
अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ११
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलायनम् ।
संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् १२
यदा मृधे कौरवसृञ्जयानां
वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ।
वृकोदराविद्धगदाभिमर्श-
भग्नोरुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥
भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स पश्य-
न्कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि ।
उपाहरद्विप्रियमेव तस्य त-
ज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४ ॥

१ विज० यतिः । २ विज० न्माध्व्या गिरा तन्त्र्या । ३ विज० निर्ग्राह्या । ४ विज० प्रियं । ५ विज० वीर० विलापनं । ६ वीर० संस्थानं । ७ विज० दयां । ८ विज० अपाहर ।

माता शिशूनां निधनं सुतानां
निशम्य[1] घोरं परितप्यमाना ।
तदा[2]ऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षी
तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥
तदा[3] शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे
यद्ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे
त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा[4] ॥ १६ ॥
इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।
अन्वाद्रवद्[5]दंशित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥
तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरा-
त्कुमारहोद्विग्नमना रथेन ।
पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां
यावद्गमं रुद्रभयाद्यथा[6]र्कः ॥ १८ ॥
यदाऽशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाजिनम्[7] ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेन आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥१९॥
अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे[8] तत्समाहितः ।
अजानन्[9]नुपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥
ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचण्डं सर्वतो दिशम् ।
प्राणापदम[10]भिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥२१॥

अर्जुन उवाच—

कृष्ण कृष्ण महाभाग[11] भक्तानामभयंकर ।
त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२ ॥
त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।
मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि
स एव[12] जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।
विधत्से[13] स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥२४॥

तथा[1]ऽयं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया ।
स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् २५
किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहम् ।
सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् ।
नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते ॥ २७ ॥
न ह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनम्[2] ।
जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥

सूत उवाच—

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।
स्पृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय संदधे ॥२९॥
संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ।
आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥३०॥
दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत् ।
दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥
प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तम् ।
मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥
तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥ ३३ ॥
शिबिराय निनीषन्तं रज्ज्वा बद्ध्वा रिपुं बलात् ।
प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानंबुजेक्षणः ॥ ३४ ॥
मैनं[3] पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जहि ।
योऽसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ३५
मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् ।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥३६॥
स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥३७॥
प्रतिश्रुतं च भवता पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम ।
आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥३८॥
तदसौ वध्यतां पाप आतताय्यात्मबन्धुहा ।
भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान्कुलपांसनः ॥ ३९ ॥

---

१ वीर० निशाम्य। २ विज० यदा० । ३ विज० तन्मा । ४ विज० नेत्रजैर्जलैः । ५ विज० अभ्यद्र । ६ विज० यथाऽऽर्किः । ७ विज० वाहनं । ८ विज० धेस्त्रं समाहितः । ९ वीर० अजानन्नपि। १० विज० प्रापतत्तदभि । ११ वीर० बाहो । १२ विज० स एष । १३ विज० विधित्सुः

१ विज० यथा । २ वीर० मर्शकं। विज० कर्षणं । ३ वीर० नैनं ।

सूत उवाच—
एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ।
नैच्छद्धन्तुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ॥४०॥
अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः ।
न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान्हतान् ४१
तथाऽऽहृतं पशुवत्पाशबद्ध-
मवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ।
निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं
वामस्वभावा कृपया ननाम च ॥ ४२ ॥
उवाच चासहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती ।
मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥४३॥
सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः ।
अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥४४॥
स एष भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।
तस्याऽऽत्मनोऽर्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी४५
तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।
वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ॥४६॥
मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।
यथाऽहं मृतवत्सार्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः॥४७॥
यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरकृतात्मभिः ।
तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबन्धं शुचार्पितम् ॥४८॥
सूत उवाच—
धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् ।
राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनन्दद्वचो द्विजाः४९
नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः ।
भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः॥५०॥
तत्राऽऽहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः ।
न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन्सुप्ताञ्छिशून्वृथा ५१
निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ।
आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥५२॥
श्रीभगवानुवाच—
ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य आततायी वधार्हणः ।
मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥
कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम् ।
प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥५४॥
सूत उवाच—
अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना ।
मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजम् ॥५५॥
विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभम् ।
तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ॥५६॥
वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।
एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः५७
पुत्रशोकातुराः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ।
स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ५८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिरं राज्ये प्रतिष्ठाप्य द्वारकां जिगमिषति श्रीकृष्णे अश्वत्थामोपसृष्टापाण्डवेयास्त्रपीडितया उत्तरादेव्या श्रीकृष्णं प्रति मध्येमार्गं शरणगमनम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन सुदर्शनायुधेनाश्वत्थामास्त्रप्रतिघातपूर्वकं उत्तराया गर्भरक्षणम् ॥ २ ॥ कुन्त्याः श्रीकृष्णस्तुतिः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य पुनर्हास्तिनपुरप्रवेशः ॥ ४ ॥ बन्धुवधहेतुकपापशङ्कया युधिष्ठिरेण परिशोचनम् ॥ ५ ॥

सूत उवाच—
[ अथो निशामयामास कृष्णायै भगवान्पुरा ।
पतितायाः पादमूले रुदन्त्या यत्प्रतिश्रुतम् ॥१॥
पश्य राज्ञ्यरिदारांस्ते रुदतो मुक्तमूर्धजान् ।
आलिङ्ग्य स्वपतीन्भीमगदाभग्नोरुवक्षसः ॥ २ ॥ ]
अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् ।

१ वीर० सुतमप्यात्मजहनं । २ विज० ननाम । ३ वीर० रजिता । ४ कुण्डलितं श्लोकद्वयं विज० पाठेऽधिकं दृश्यते । १ वीर० स्मयन्निव । २ विज० बन्धनं । ३ अयं श्लोकः विज० पाठे उत्तराध्यायस्य प्रथमश्लोकतया वर्तते ।

दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥१॥
ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ।
आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ २ ॥
तत्राऽऽसीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ३
सान्त्वयामास मुनिभिर्हतबन्धूञ्छुचाऽर्पितान् ।
भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥
साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतम् ।
घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ॥ ५ ॥
याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥
आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः ।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥
गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकां रथमास्थितः ।
उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम् ॥ ८ ॥
पाहिपाहि महायोगिन्देवदेव जगत्पते ।
नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ९ ॥
अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ।
कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम् १०

**सूत उवाच—**

उपधार्य वचस्तस्या भगवान्भक्तवत्सलः ।
अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥
तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ।
आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १२
व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः १३
अन्तस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
स्वमायया ऽऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥१४॥
यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम् ।
वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ॥ १५ ॥
मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥१६

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ।
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥१७॥

**कुन्त्युवाच—**

नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम् ॥ १८ ॥
मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाऽधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥१९॥
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥२०॥
कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमोनमः ॥ २१ ॥
नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २२ ॥
यथा हृषीकेश खलेन देवकी
कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचार्पिता ।
विमोचिताऽहं च सहात्मजा विभो
त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥ २३ ॥
विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शना-
दसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः ।
मृधेमृधेऽनेकमहारथास्त्रतो
द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः ॥ २४ ॥
विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्रतत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ २५ ॥
जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् ।
नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिञ्चनगोचरम् ॥२६॥
नमोऽकिञ्चनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये ।
आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः ॥२७॥
मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् ।
समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥२८॥
न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।

---

१ विज० हतपुत्राञ्छु । २ वीर० राज्ञ्याः । ३ विज० हता । ४ वीर० तर्ह्येवच । ५ विज० भृगुश्रेष्ठ । ६ वीर० स्वयमेवावृ ।

१ विज० भावानां । २ विज० रपि ध्रुवम् । ३ वीर० यवनिका । ४ विज० छन्नो मयाधोक्षज मर्त्यया । ५ विज० नाट्यचरो । ६ विज० पाददंशना । ७ विज० जगत्पते । ८ विज० नार्हं इत्यभि । ९ विज० परं ।

न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिंचि-
द्द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २९ ॥
जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्य[1]ङ्नृषिषु यादस्सु तदत्यन्तविडंबनम् ॥३०॥
गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम ताव-
द्या ते दशाऽश्रुकलिलाञ्जनसंभ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं नि[2]नीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि य[3]द्बिभेति ॥ ३१ ॥
केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ।
यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥३२॥
अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ।
अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥३३॥
भारावतर[4]णायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ।
सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवाऽर्थितः ३४
भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ।
श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥ ३५ ॥
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ॥ ३६ ॥
अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो
जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ।
येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजा-
त्परायणं राजसु योजितांहसाम् ॥ ३७ ॥
के [5]वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।
भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ॥ ३८ ॥
नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥ ३९ ॥

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः ।
वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव [1]वीक्षितैः ॥४०॥
अथ विश्वेश विश्वात्मन्विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ।
स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृष्णिषु ॥४१॥
त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ।
रतिमु[2]द्वहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वति ॥ ४२ ॥
श्रीकृष्ण कृष्णसख [3]वृष्ण्यृषभावनिध्रु-
ग्राजन्यवंशदहनानप[4]वर्गवीर्य ।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार
योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४३ ॥

सूत उवाच—

पृथयेत्थं कलपदैः [5]परिणूताखिलोदयः ।
मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्नि[6]व मायया ॥४४॥
तां बाढमित्युपामन्त्र्य [7]प्रविश्य गजसाह्वयम् ।
स्त्रियश्च स्वपुरं यास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारितः[8] ४५
व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबु[9]ध्यत शुचाऽर्पितः ॥४६॥
आह राजा धर्मसुतश्चिन्तयन्सुहृदां वधम् ।
प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशं गतः ॥४७॥
अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रूढं दुरात्मनः ।
पारक्यस्यैव देहस्य बह्व्यो मेऽक्षौहिणीर्हताः ४८
बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ।
न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः ॥४९
नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्म[10]युद्धे वधो द्विषाम् ।
इति मे न तु बोधाय कल्पते [11]शासनं वचः ॥५०

१ वीर० तिर्यङ्नृऋषियाद । विज० ङ्नृपशुयाद । २ विज० विनम्य । ३ विज० यं बिभेति । ४ वीर० तारणा । ५ विज० ते वयं ।

१ विज० तववीक्षिताः । २ विज० द्वहतामद्धा । ३ विज० वृष्णिवृषावनि । ४ विज० मरवन्द्यवीर्य । ५ विज० परिगीता । ६ विज० यन्योगमायया । ७ वीर० प्राविशद्ग । ८ विजयध्वजीयपाठे अष्टमोध्यायः । ९ वीर० नान्वबुद्ध्य-च्छुचा । १० विज० धर्मो । ११ विज० शाश्वतं ।

स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः[1] ।
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं[2] कल्पो[3] व्यपोहितुम् ॥५१॥

यथा पङ्केन पङ्कांभः[1] सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां[2] न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः[3] ॥ ८ ॥

---

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णादिभिः सहितेन युधिष्ठिरेण भीष्मसमीपगमनं ॥ १ ॥ भीष्मेण युधिष्ठिरादीन्प्रति नानाविधधर्मोपदेशः श्रीकृष्णस्तवनपूर्वकं निजशरीरत्यागश्च ॥ २ ॥ भीष्मं संस्कृत्य नगरमागतेन युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णधृतराष्ट्रानुमत्या नीत्या प्रजापालनम् ॥ ३ ॥

---

**सूत उवाच—**

इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वैधर्मविवित्सया[4] ।
ततो विनशनं[5] प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥
तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः ।
अन्वगच्छन्रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥
भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः ।
स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् ।
प्रणेमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा[6] ४
तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम ।
राजर्षयश्च तत्राऽऽसन्द्रष्टुं भरतपुंगवम् ॥ ५ ॥
पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः ।
बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६ ॥
वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः ।
कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः॥७॥
अन्ये च मुनयो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽमलाः ।
शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपाऽऽङ्गिरसादयः॥८॥
तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः ।
पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९ ॥
कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम् ।
हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥

पाण्डुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान्[4] ।
अभ्याचष्टानुरागास्रैरन्धीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥
अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनन्दनाः[5] ।
जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः॥१२॥
संस्थितेऽतिरथे पाण्डौ पृथा बालप्रजा वधूः ।
युष्मत्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती[6] मुहुः॥१३॥
सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् ।
सपालो[7] यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः॥१४॥
यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः ।
कृष्णोऽस्त्री[8] गाण्डिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत्१५
न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्वेद विधित्सितम् ।
यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि १६
तस्मादिदं[9] दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ ।
तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो१७
एष वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ।
मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ १८ ॥
अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः ।
देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप ॥ १९ ॥

---

१ विज० विहान्वितः । २ विज० हेय । ३ वीर० कल्यो । ४ वीर० त्स्वगर्यधर्मबुभूषया । ५ वीर० विज० विशसनं प्राया । ६ विज० सहचक्रिणः ।

१ वीर० पङ्काङ्गं । २ विज० वैतां न यज्ञो मार्ष्टु । ३ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति किंतु "स्त्रियश्च स्वपुरं यास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारितः । इत्यन्त ४५ श्लोकानन्तरमेव अष्टमोध्यायः । ४ विज० संनतान् । ५ विज० वीर० नन्दन । ६ विज० ऽतोकवती यथा । ७ वीर० विज० स कालो । ८ वीर० कृष्णः स्त्री । ९ विज० जगद्दैव ।

यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् ।
अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम् ॥२०॥
सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः ।
तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् ॥२१॥
तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितम् ।
यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः २२
भक्त्याऽऽवेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन् ।
त्यजन्कलेबरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥२३॥
स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां
कलेबरं यावदिदं हिनोम्यहम् ।
प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लस-
न्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥
**सूत उवाच—**
युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपञ्जरे ।
अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणामनुशृण्वताम् ॥२५॥
पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमम् ।
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ॥२६॥
दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः ।
स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने ।
नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥२८॥
धर्मं[1] प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ।
यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायणः ॥२९॥
तदोपसंहृत्य गिरः[3] सहस्रणी-
र्विमुक्तसङ्गं मन आदिपूरुषे ।
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे
पुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३० ॥
विशुद्धया धारणया हताशुभ-
स्तदीक्षयैवाऽऽशु गतायुधव्यथः ।
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं[4] विसृजञ्जनार्दनम् ॥ ३१ ॥
**भीष्म उवाच—**
इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा
भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि ।
स्वसुखमुपगते[1] क्वचिद्विहर्तुं
प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥
त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवरांबरं दधाने ।
वपुरलककुलावृताननाब्जं
विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥ ३३ ॥
युधि तुरगरजोविधूम्रविष्व[2]-
क्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ।
मम निशितशरैर्विभिद्यमान-
त्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥ ३४ ॥
सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये
निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य ।
स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा
हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ॥ ३५ ॥
व्यवहित[3]पृतनामुखं निरीक्ष्य
स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या ।
कुमतिमहरदात्मविद्यया य-
श्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥
स्वनिगमम[4]पहाय मत्प्रतिज्ञा-
मृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गु-[5]
र्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥
शितविशिखहतो विशीर्णदंशः
क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ।
प्रसभमभिससार मद्वधार्थं
स भवतु मे भगवान्गतिर्मुकुन्दः[6] ॥ ३८ ॥
विजयरथकुटुंब आत्ततोत्रे
धृतहयरश्मिनि[7] तच्छ्रियेक्षणीये ।
भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षो-
र्यमिह निरीक्ष्य हता गताः सरूपम्[8] ॥ ३९ ॥

१ विज० प्यद्वयस्य । २ वीर० विज० धर्मान्प्र । ३ विज० गिरं । ४ विज० जल्पं ।

१ विज० सुख उपगते । २ विज० विध्यत्कच । ३ विज० व्यवसित । ४ विज० स्वनियम । ५ विज० भ्ययाद्रथाग्रे हरि । ६ विज० वान्मुदे मुकुन्दः । ७ विज० रश्मिजितश्रमेक्षणीये । ८ वीर० विज० स्वरूपं ।

ललितगतिविलासवल्गुहास-
प्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ।
कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः
प्रकृतिमगन्किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥
मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽन्तः-
सदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ।
अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो
मम दृशि गोचर एष आविरात्मा ॥ ४१ ॥
तमिममहमजं शरीरभाजां
हृदिहृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।
प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं
समधिगतोस्मि विधूतभेदमोहः ॥ ४२ ॥
[ क्षितिभरमवरोपितुं कुरूणां
श्वसन इवासृजदक्षवंशवह्निम् ।
तमिममजमनुव्रतार्तिहाङ्घ्रिं
हृदि परिरभ्य जहासि मर्त्यनीडम् ॥ १ ॥ ]

सूत उवाच—

कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोन्तःश्वास उपारमत् ॥४३
संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।
सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥४४॥
तत्र दुन्दुभयो नेदुर्देवमानववादिताः ।
शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥४५
तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव ।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥४६॥
तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ।
ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान्प्रययुः पुनः ॥४७॥
ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥४८
पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ।
चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीकृष्णस्य द्वारकां प्रति प्रस्थानं ॥ १ ॥ स्त्रीभिः कृता श्रीकृष्णस्तुतिः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णस्य सायाह्ने आनर्तदेशगमनम् ॥ ३ ॥

शौनक उवाच—

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः
कथं प्रवृत्तः किमकारषीत्ततः ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वंशं कुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतं
संरोहयित्वा भवभावनो हरिः ।
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो
युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह ॥ २ ॥
[ याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥१॥ ]
निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं
प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ।
शशास गामिन्द्र इवाजिताश्रयः
परिध्युपान्तामनुजानुवर्तितः ॥ ३ ॥
कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही ।
सिषिचुः स्म व्रजान्गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ॥४॥

१ विज० मगुःकिल । २ विज० मभिपेद । ३ विज० अयं श्लोकः अधिको दृश्यते । ४ विज० गविष्ठिरः । ५ विज० मकार्षीत्ततः । ६ विज० भवतापनो ।

१ विज० देवगन्धर्व । २ विज० ब्रह्मन्खा । ३ विज० अयं श्लोकोऽधिकोदृश्यते । ४ विज० च्युतोदितं । ५ वीर० इवाच्युता । ६ विज० प्रणिध्युपात्ता । ७ विज० व्रजं । ८ विज० पयसात्यूधसो ।

नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः ।
फलन्त्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै ॥५॥
नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः ।
अजातशत्रावभवञ्जन्तूनां राज्ञि कर्हिचित् ॥ ६ ॥
उषित्वा हास्तिनपुरे मासान्कतिपयान्हरिः ।
सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ॥७॥
आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तम् ।
आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥८॥
सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती विराटतनया तथा ।
गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९॥
वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः ।
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥१०॥
सत्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः ।
कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ११
तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन्विरहं कथम् ।
दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः ॥ १२ ॥
सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः ।
वीक्षन्तः स्नेहसंबद्धा विचेलुस्तत्रतत्र ह ॥ १३ ॥
न्यरुन्धन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते ।
निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बान्धवस्त्रियः १४
मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः ।
धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तथा ॥ १५ ॥
प्रासादशिखरारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षया ।
ववृषुः कुसुमैः कृष्णे प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः ॥१६॥
सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् ।
रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥१७॥
उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते ।
विकीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि ॥१८॥
अश्रूयन्ताऽऽशिषः सत्यास्तत्रतत्र द्विजेरिताः ।
नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १९॥
अन्योन्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ।

१ विज० विदुरोथ युधिष्ठिरः । २ विज० तत्सङ्गा । ३ विज० तस्याभ्यस्तधियः । ४ वीर० विज० बन्धाद्विचेलु । ५ वीर० विज० रान्नाभद्र । ६ वीर० दुन्दुभयः समं । ७ विज० माणैः ।

कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ २० ॥
[ स्त्रिय ऊचुः । ]
स वै किलायं पुरुषः पुरातनो
य एक आसीदविशेष आत्मनि ।
अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे
निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥ २१ ॥
स एव भूयो निजवीर्यचोदितां
स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् ।
अनामरूपात्मनि रूपनामनी
विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥ २२ ॥
स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो
जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः ।
पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना
नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥ २३ ॥
स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो
वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः ।
य एक ईशो जगदात्मलीलया
सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते ॥ २४ ॥
यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा
जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल ।
धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो
भवाय रूपाणि दधद्युगेयुगे ॥ २५ ॥
अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुल-
महो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् ।
यदेष पुंसामृषभः श्रियः श्रियः
स्वजन्मना चङ्क्रमणेन चाञ्चति ॥ २६ ॥
अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी
कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः ।
पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितं
स्मितावलोकं स्वपतिं स यत्प्रजाः ॥ २७ ॥

१ विज० इदमधिकं दृश्यते । २ वीर० पुरुषो द्वितीयो । ३ विज० तात्मा निशि । ४ विज० शास्तिकृत् । ५ विज० नत्वेष । ६ विज० वेदवादिभिः । ७ विज० तमोधिका । ८ विज० सात्वतः । ९ विज० कुलं त्वहो । १० वीर० श्रियः पतिः । विज० प्रियश्रवाः । ११ वीर० ग्रहोषितं । विज० ग्रहेक्षितस्मिता ।

नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः
समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ।
पिबन्ति याः सख्यधरामृतं मुहु-
र्व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः ॥ २८ ॥
या वीर्यशुल्केन हृता स्वयंवरे
प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान्हि शुष्मिणः ।
प्रद्युम्नसांबांबसुतादयोऽपरा
याश्चाऽऽहृता भौमवधे सहस्रशः ॥ २९ ॥
एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं
निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते ।
यासां गृहात्पुष्करलोचनः पति-
र्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ ३० ॥

एवंविधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् ।
निरीक्षणेनाभिनन्दन्सस्मितेन ययौ हरिः ॥३१॥
अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः ।
परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम्॥३२॥
अथ दूरागताञ्छौरिः कौरवान्विरहातुरान् ।
सन्निवर्त्य दृढं स्निग्धान्प्रायात्स्वनगरीं प्रियैः ३३
कुरुजाङ्गलपाञ्चालाञ्छूरसेनान्सयामुनान् ।
ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्सारस्वतानथ ॥ ३४ ॥
मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ३५
तत्रतत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः ।
सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

## एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीकृष्णस्य द्वारकां प्रविश्य वसुदेवदेवक्याद्यभिवादनपूर्वकं स्वभवनप्रवेशः ॥ १ ॥

सूत उवाच—
आनर्तान्स उपव्रज्य स्वृद्धाञ्जनपदान्स्वकान् ।
दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ १ ॥
स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसंपुटे
यथाऽब्जषण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥ २ ॥
तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम् ।
प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ३ ॥
तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवाऽऽदृताः ।
आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥४॥
प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा ।
पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ॥ ५ ॥

नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रिपङ्कजं
विरिञ्चवैरिञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम् ।
परायणं क्षेममिहेच्छतां परं
न यत्र कालः प्रभवेत्परप्रभुः ॥ ६ ॥
भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन
त्वमेव माताऽथ सुहृत्पतिः पिता ।
त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं
यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ॥ ७ ॥
अहो सनाथा भवता स यद्वयं
त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं
पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥ ८ ॥

---

१ विज० दाशया । २ विज० न्विशुष्मिणः । ३ वीर० सांबप्रसवादयो । विज० सांबप्रमुखात्मजाः । ४ विज० पुरा । ५ विज० भवाप्तये समम् । ६ विज० शोकं । ७ वीर०त्याहुति । विज० त्याकृति । ८ विज० द्भवभया । ९ विज० नत्वोप ।

१ विज० पुण्य । २ विज० न्विदुरान्वितान् । ३ विज० मात्स्या । ४ वीर० तत्रस्थैर्हरिः । ५ विज० अत्राध्यायो नास्ति । ६ वीर० स्महे नाथ तवांघ्रि । ७ विज० वैरिञ्चसुरेन्द्र । ८ विज० मातात्म ।

यर्ह्यंबुजाक्षापससार भो भवा-
न्कुरून्मधून्वाथ सुहृद्दिदृक्षया ।
तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवे-
द्रविं विनाऽक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ॥ ९ ॥
इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ।
शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् १०
मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिभिः ।
आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ॥ ११ ॥
सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः ।
उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् ॥ १२ ॥
गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् ।
चित्रध्वजपताकाग्रैरन्तःप्रतिहतातपाम् ॥ १३ ॥
संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ।
सिक्तां गन्धजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १४ ॥
द्वारिद्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः ।
अलंकृतां पूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥
निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः ।
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ १६ ॥
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः ।
प्रहर्षवेगोच्छशिंतशयनासनभोजनाः ॥ १७ ॥
वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससुमङ्गलैः ।
शङ्खतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चाऽऽदृताः ॥ १८ ॥
प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ।
वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ।
र्लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥
नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधबन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २० ॥
भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम् ।
यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २१ ॥
प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ।
आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ॥ २२ ॥

स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि ।
आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्बन्दिभिश्चाविशत्पुरम् २३
राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ।
हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः ॥ २४ ॥
नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् ।
न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् २५
श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदांबुजम् ॥ २६ ॥
सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः
प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि ।
पिशङ्गवासा वनमालया बभौ
घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः ॥ २७ ॥
प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ।
ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा ॥ २८ ॥
ताः पुत्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ २९ ॥
अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम् ।
प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ।
[ शतमष्टोत्तरं चैव वज्रवैदूर्यमण्डिताः ] ॥ ३० ॥
पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं
विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः ।
उत्तस्थुरारात्सहसाऽऽसनाशया-
त्साकंव्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ॥ ३१ ॥
तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना
दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम् ।
निरुद्धमप्यास्रवदंबु नेत्रयो-
र्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ॥ ३२ ॥
यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगत-
स्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवंनवम् ।
पदेपदे का विरमेत तत्पदा-
च्चलाऽपि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥

---

१ विज० क्षाञ्चति माधवो। २ वीर० विज० द्रवेर्विना। ३ वीर० विज० क्षणामिव। ४ वीर० त्पुरं। ५ विज० र्धृत। ६ विज० कृष्ण। ७ वीर० विज० च्छ्वसित। ८ विज० चलत्कु। ९ विज० मिवन्दना।

१ विज० र्विप्रास्तदी। २ विज० यद्यपि। ३ वीर० विज० क्तश्च मातृभिः। ४ विज० इदमर्धमधिकं। ५ वीर० प्रियं। ६ विज० श्रयाः साकंपितव्रीडित। ७ विज० प्यस्रव। ८ विज० यं श्रीर्न।

एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मना-
मक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसाम् ।
विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं
मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ॥ ३४ ॥
स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ।
रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥
उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहास-
व्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ।
संमुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता
यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥ ३६ ॥
तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम् ।
आत्मौपम्येन मनुजं व्याप्टण्वानं यतोऽबुधः ३७
एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः ।
न युज्यते सदाऽऽत्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ३८
तं मेनिरेऽबला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः ।
अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

## द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शौनकेन परीक्षित्कथां पृष्टेन सूतेन तं प्रति तत्कथनोपक्रमः ॥ १ ॥ मातुर्गर्भे द्रौण्यस्त्रतेजोदह्यमानाय परीक्षिते श्रीकृष्णेन स्वदिव्यरूपं प्रदर्श्यास्त्रतेजश्शमनपूर्वकमन्तर्धानं ॥ २ ॥ अथ परीक्षिज्जननसमयसमागतैर्ब्राह्मणैर्युधिष्ठिरं प्रति परीक्षितो विष्णुरात इति नामकरणपूर्वकं जननप्रभृति निधनावधि तदीयसकलवृत्तान्तनिवेदनं ॥ ३ ॥ अश्वमेधयाजनाय युधिष्ठिरसमाहूतेन श्रीकृष्णेन हास्तिनपुरमागत्य यागावसाने पुनर्द्वारकागमनं ॥ ४ ॥

**शौनक उवाच—**

अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ।
उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः ॥ १ ॥
तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः ।
निधनं च यथैवाऽऽसीत्स प्रेत्य गतवान्यथा ॥२॥
तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुकः॥३॥

**सूत उवाच—**

अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रञ्जयन्प्रजाः ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥४॥
संपदः क्रतवो लोका महिषी भ्रातरो मही ।
जंबूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतम् ॥ ५ ॥
किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः ।
अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥ ६ ॥
मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन ।
ददर्श पुरुषं कंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥ ७ ॥
अङ्गुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनम् ।
अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम् ॥ ८ ॥
श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ।
क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतो दिशम् ।
परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ॥९॥
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ।
विधमन्तं सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ ॥ १० ॥
विधूय तदमेयात्मा भगवान्धर्मगुब् विभुः ।
मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ११ ॥
ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये ।
जज्ञे वंशधरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा ॥१२॥
तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ।

---

१ विज० विहतो । २ वीर० म्नोपयुक्तेन । विज० त्थाम्ना विसृष्टेन । ३ विज० नोज्जीवितः । ४ विज० गृणीहि नः । ५ विज० वक्तुंवा । ६ विज० विप्रा । ७ विज० कामातुरस्यार्था । ८ वीर० द्विज ।

१ वीर० तमिमं । विज० मन्यते तन्मयं लोको । २ वीर० व्याप्टण्वानमतो । विज० व्याव्रण्वानमतो । ३ विज० यत्तदीशन । ४ विज० खला । ५ विज० दशमोध्यायः । ६ वीर० मात्मानं परितो । ७ वीर० कूल्य ।

जातकं कारयामास वाचयित्वा च[1] मङ्गलम् ॥१३॥
हिरण्यं गां महीं ग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् ।
प्रादात्स्वन्नं[2] च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् १४
तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयान्वितम् ।
एष ह्यस्मिन्प्रजातन्तौ कुरूणां[3] पौरवर्षभ ॥ १५ ॥
दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले[4] संस्थामुपेयुषि ।
रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना १६
तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः ।
भविष्यति न संदेहो महाभागवतो महान् ॥१७॥
युधिष्ठिर उवाच—
अप्येष वंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः ।
अनुवर्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः॥१८॥
ब्राह्मणा ऊचुः—
पार्थ प्रजाऽविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः ।
ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥१९॥
एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः ।
यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥
धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ।
हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१ ॥
मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥ २२ ॥
पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ।
आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥२३॥
सर्वसद्गुणमाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः ।
रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ २४ ॥

धृत्या[1] बलिसमः कृष्णे प्रह्राद इव सद्ग्रहः ।
आहर्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः ॥ २५ ॥
राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् ।
निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥२६॥
तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात्[2] ।
प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७ ॥
जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्व्याससुतादसौ ।
हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥२८॥
इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
लब्धाऽपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान्गृहान् २९
स एष लोकविख्यातः परीक्षिदिति[3] यत्प्रभुः[4] ।
गर्भदृष्टमनुध्यायन्[5]परीक्षेत[6] नरेष्विह ॥ ३० ॥
स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः ।
आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ३१
यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया ।
राजाऽलब्धधनो दध्यावन्यत्र करदण्डयोः ॥३२॥
तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतचोदिताः[7] ।
धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां[8] दिशि भूरिशः ॥३३॥
तेन संभृतसंभारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो[9] यज्ञैः समयजद्धरिम् ॥३४॥
आहूतो भगवान्राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् ।
उवास कतिचिन्मासान्सुहृदां[10] प्रियकाम्यया ॥३५॥
ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः ।
ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन्सार्जुनो यदुभिर्वृतः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे द्वादशो[11]ऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

१ वीर० सुमङ्गलं । २ वीर० विज० नतं । ३ वीर० पूरूणां । ४ विज० कुले ।

१ विज० धृत्यां । २ वीर० सर्पितात् । ३ वीर० रीदिति । ४ विज० यः प्रभुः । ५ विज० सर्पदृष्टि । ६ वीर० पर्यैक्षत । ७ विज० नोदिताः । ८ विज० च्या भूरिशो दिशः । ९ वीर० लब्धकामो । १० वीर० न्सुहृदां प्रीति । विज० न्सुहृदः प्रिय । ११ विज० एकादशोऽध्यायः ।

# त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तीर्थयात्राकाले मैत्रेयादधिगतभगवज्ज्ञानेन विदुरेण हास्तिनपुरं प्रत्यागमनं ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण द्वारकाजनकुशलं पृष्टेन विदुरेण तं प्रति यदुकुलक्षयं विना सकलवृत्तान्तकथनं ॥ २ ॥ विदुरबोधनाज्जातविरक्तिना धृतराष्ट्रेण हिमालयगमनं ॥ ३ ॥ प्रातर्धृतराष्ट्रवन्दनाय तद्गृहं प्रविष्टे युधिष्ठिरे तत्र तददर्शनेन दूयमाने तदा यदृच्छासमागतेन नारदेन तं प्रति धृतराष्ट्रादीनां हिमालयगमनस्य ततः पञ्चमेऽहनि तेषां देहत्यागस्य च कथनं ॥ ४ ॥

**सूत उवाच—**

विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् ।
ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरं तयाऽवाप्तविवित्सितः ॥१॥
यावतः कृतवान्प्रश्नान्क्षत्ता कौषारवाग्रतः ।
जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥
तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ।
धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥
गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन्सुभद्रा चोत्तरा कृपी ।
अन्याश्च जामयः पाण्डोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ४
प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्रा[1]णं तन्वइवाऽऽगतम् ।
अभिसंगम्य विधिवत्परिष्वङ्गाभिवादनैः ॥ ५ ॥
मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विर[2]हौत्कण्ठ्यकातराः ।
राजा तमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहम् ॥ ६ ॥
तं भुक्तवन्तमासीनं विश्रान्तं सुखमासने ।
प्रश्रयावनतो राजा प्राह ते[3]षां च शृण्वताम् ॥७॥

**युधिष्ठिर उवाच—**

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ।
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ॥८॥
कया वृत्त्या वर्तितं[4] वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ।
तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥९॥
भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं वि[5]भो ।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वां[6]तस्थेन गदाभृता १०
अपि नः सुहृदस्तां[7]त बान्धवाः कृष्णदेवताः ।
दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥११॥
इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् ।
यथाऽनुभूतं क्र[1]मशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥
नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥
कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्[2]सुखम् ।
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥१४॥
अबिभ्रदर्यमा दण्डं य[3]थावदघकारिषु ।
यावद्द[4]धार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५ ॥
युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलंधरम् ।
भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥ १६ ॥
[ अथा[5]मन्त्र्याच्युतो बन्धून्निर्वर्त्यानुगतान्विभुः ।
अर्जुनोद्धवशैनेयैर्ययौ द्वारवतीं हयैः ॥ १ ॥ ]
एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदी[6]हया ।
अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥
विदुरस्त[7]दभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ।
राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥१८॥
प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो ।
[8]स एव भगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः ॥१९॥
येन चैवा[9]भिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ।
जनः सद्यो वियु[10]ज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः ॥२०॥
पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ।
आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे ॥ २१ ॥
अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ।
भीमापवर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥ २२ ॥
अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ।
हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्[11]दत्तैरसुभिः कियत् ॥२३॥

---

१ विज० प्राणांस्तन्वइवागतान् । २ विज० मिथ औत्कण्ठ्य । ३ विज० स्वानां । ४ विज० वै चरद्भिः । ५ विज० प्रभो । ६ विज० स्वात्म । ७ विज० स्तावद्बान्धवाः ।

१ विज० क्रमता । २ विज० त्स्वकैः । ३ विज० यथाघमघ । ४ विज० यावद्बभार । ५ विज० अयं श्लोको दृश्यते । ६ विज० गृहेहया । ७ वीर० स्तमभि । ८ वीर० विज० स एष । ९ विज० चेहाभि । १० वीर० विमुच्येत । ११ विज० तदन्नै ।

तस्यापि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ।
परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥२४॥
गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो[1] मुक्तबन्धनः ।
अविज्ञातगतिर्जह्यात्स वै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥
यः स्वकात्[2]परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् ।
हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः ॥२६॥
अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ।
इतोऽर्वाक्प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः २७
एवं राजा विदुरेणानुजेन
प्रज्ञाचक्षुर्बोधितो[3] ह्याजमीढः ।
छित्त्वा स्वेषु स्नेहपाशान्द्रढिम्नो
निश्चक्राम भ्रातृसंदर्शिताध्वा ॥ २८ ॥
पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री
पतिव्रता चानुजगाम साध्वी ।
हिमालयं न्यस्तदण्डप्रहर्षं
मनस्विनामिव[4] सत्संप्रहारः ॥ २९ ॥
अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्नि-
र्विप्रान्नत्वा तिलगोभूमिरुक्मैः[5] ।
गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय
न चापश्यत्पितरौ सौबलीं च ॥ ३० ॥
तत्र संजयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः ।
गावल्गणे क्व नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ३१
अंबा च[6] हतपुत्रार्ता पितृव्यः क्व गतः[7] सुहृत् ।
अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबन्धुः स भार्यया ।
आशंसमानः शमलं गङ्गायां दुःखितोऽपतत् ३२
पितर्युपरते पाण्डौ सर्वान्नः सुहृदः शिशून् ।
अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क्व गतावितः ॥३३॥
सूत उवाच—
कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्शितः ।
आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपीडितः ॥३४॥
विमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां विष्टभ्याऽऽत्मानमात्मना
अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥३५॥
संजय उवाच—
नाहं[1] वेद व्यवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन ।
गान्धार्या[2] वा[3] महाबाहो मुषितोऽस्मि महात्मभिः ३६
अथा[4]ऽऽजगाम भगवान्नारदः सहतुंबुरुः ।
प्रत्युत्थायाभिवाद्याह सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥३७॥
युधिष्ठिर उवाच—
नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन्क्व गतावितः ।
अंबा वा[6] हतपुत्राऽऽर्ता क्व गता च तपस्विनी ।
[ दिष्ट्या[7] नो भगवान्दृष्टो मग्नानां व्यसनार्णवे । ]
कर्णधार इवापारे भगवान्[8]पारदर्शकः ॥ ३८ ॥
[ इत्थं[9] पृष्टः स देवर्षिर्धर्मपुत्रेण भार्गव । ]
अथा[10]ऽऽबभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तमः ।
मा कंचन शुचो राजन्यदीश्वरवशं जगत् ॥३९॥
लोकाः सपाला यस्येमे वहन्ति बलिमीशितुः ।
स[11] संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥४०॥
यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां[12] बद्धाः स्वदामभिः ।
वाक्तन्त्यां[13] नामभिर्बद्धा वहन्ति बलिमीशितुः ४१
यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।
इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम् ४२
यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा[14] न चोभयम् ।
सर्वथा न[15] हि शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ४३
तस्माज्जह्यङ्ग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः ।
कथं त्वनाथाः कृपणा वर्तेरं[16]स्ते च मां विना ४४

---

१ विज० विमुक्तो । २ विज० स्वतः परतो । ३ विज० धित आज । ४ विज० मवसत्संविहारं । वीर० मिवसन्संप्रहारः । ५ विज० वस्त्ररुक्मैः । ६ विज० अंबा वा । ७ विज० गतो इतः ।

१ विज अहं च व्यंसितो राजन् । २ विज० न वेद साध्व्या गान्धार्याः । ३ वीर० याश्च । ४ विज० एतच्छ्लोकस्थाने "सूत उवाच । एतस्मिन्नन्तरे विप्रा नारदः प्रत्यदृश्यत । वीणां त्रितन्त्रीं ध्वनयन्भगवान्सहतुंबरुः । राज्ञादरोपनीतार्घ्यं प्रत्युत्थानाभिवन्दितम् । परमासन आसीनं कौरवेन्द्रोऽभ्य-भाषत" ॥ इति श्लोकद्वयं दृश्यते । ५ वीर० न्मुनिं । ६ वीर० अम्बा च । ७ वीर० इदमर्धमधिकं दृश्यते । ८ विज० सीदतां पारदर्शनः । वीर० भगवान्पारदर्शनः । ९ वीर० इदमर्धमधिकं दृश्यते । १० वीर० तमाबभाषे । ११ वीर० इदमर्धं नास्ति । १२ वीर० स्तन्त्र्यां बद्धाश्च । १३ वीर० वाक्तन्त्र्यां । १४ विज० चाथवोभयम् । १५ वीर० हि न । १६ वीर जीवेरन्बत । विज० वर्तेरन्वनमाश्रिताः ।

कालकर्मगुणाधीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ।
कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परम् ॥४५॥
अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ४६
तदिदं भगवान्राजन्नेक आत्माऽऽत्मनां स्वदृक् ।
अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा ४७
सोऽयमद्य महाराज भगवान्भूतभावनः ।
कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवाय सुरद्विषाम् ॥४८॥
निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ।
तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः ॥ ४९ ॥
धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गान्धार्या च स्वभार्यया ।
दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥
स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात् ।
सप्तानां प्रीतये नाना सप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥५१॥
स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन्हुत्वा चाग्नीन्यथाविधि ।
अब्भक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतैषणः ५२
जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतषडिन्द्रियः ।
हरिभावनया ध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥
विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।
ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटांबरमिवांबरे ॥ ५४ ॥
ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः ।
निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः ५५
तस्यान्तरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः ।
स वा अद्यतनाद्राजन्परतः पञ्चमेऽहनि ।
कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ॥५६॥
दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे ।
बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ५७
विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनन्दन ।
हर्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिषेवकः ॥ ५८ ॥
इत्युक्त्वाऽथारुहत्स्वर्गं नारदः संहतुंबुरुः ।
युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदिकृत्वाऽजहाच्छुचः ॥५९॥

इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ द्वादशो०

---

## चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

द्वारकां गते पार्थे चिरायति सति युधिष्ठिरेण नानाविधदुर्निमित्तदर्शनं ॥ १ ॥ ततः प्रतिनिवृत्तमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरेण द्वारकाजनकुशलप्रश्नपूर्वकं तन्मुखमालिन्यादिकारणप्रश्नः ॥ २ ॥

**सूत उवाच—**
संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ।
ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् १
व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नाऽऽयात्ततोऽर्जुनः ।
ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वह ॥ २ ॥
कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः ।
पापीयसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभानृतात्मनाम् ३
जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदम् ।
पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनां च कल्कनम् ॥ ४ ॥
[ कन्याविक्रयिणं तातं सुतं पित्रोरपोषकम् ।
ब्राह्मणान्वेदविमुखाञ्छूद्रान्वै ब्रह्मवादिनः ] ॥
निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् ।
लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुजं नृपः ॥ ५ ॥
**युधिष्ठिर उवाच—**
संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बन्धुदिदृक्षया ।

---

१ विज० मपदो द्विचतु । २ विज० अणूनि तात । ३ विज० पश्यंस्तन्माययोरुतां । ४ वीर० विज० मभावाय । ५ विज० यैत्र । ६ विज० नाम्ना । ७ विज० त्रिषवणं । ८ विज० गतेक्षणः । ९ विज० ज्ञातुं मायामनुष्यस्य वासुदेवस्य चेहितं । १० विज० स्तदा तु शतशो नृपः । ११ वीर० विपरीतर्तुधर्मणः ।

१ विज० द्रेको । २ विज० रिवाधुना । ३ विज० भूत्सन्यस्ता । ४ विज० स्यति ह । ५ विज० सूतउवाच इत्युक्त्वा । ६ विज० द्वादशोऽध्यायः । ७ विज० साध्य । ८ विज० कलिकतां । ९ वीर० अयं श्लोकोऽधिकः । १० विज० न्यप्यरिष्टा ।

ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥६॥
गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन तवानुजः ।
नाऽऽयाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमञ्जसा ॥७॥
अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ।
यदाऽऽत्मनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ॥८॥
यस्मान्नः संपदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ।
आसन्सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥
पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान्भौमान्सदैहिकान् ।
दारुणाञ्छंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धिमोहनम् ॥१०॥
ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरन्त्यङ्ग पुनःपुनः ।
वेपथुश्चापि हृदय आराद्दास्यन्ति विप्रियम् ॥११॥
शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ।
मामङ्ग सारमेयोऽयमभिरौति ह्यभीरुवत् ॥१२॥
शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो मम ॥ १३ ॥
मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन्मनः ।
प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिद्रौ शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥
धूम्रा दिशः परिधयः कंपते भूः सहाद्रिभिः ।
निर्घातश्च महानासीत्साकं च स्तनयित्नुभिः १५
वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः ।
असृग्वर्षन्ति जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥१६॥
सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ।
ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥ १७ ॥
नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च ।
न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति १८
न पिबन्ति स्तनं वत्सा न दुह्यन्ति च मातरः ।
रुदन्त्यश्रुमुखा गावो न हृष्यन्त्यृषभा व्रजे ॥१९॥
दैवतानि रुदन्तीव स्विद्यन्ति ह्युचलन्ति च ।
इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः ।
भ्रष्टश्रियो निरानन्दाः किमघं दर्शयन्ति नः ॥२०॥
मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः ।
अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हतसौभगा ॥ २१ ॥
इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ।
राज्ञः प्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥२२॥
तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ।
अधोवदनमब्बिन्दून्मुञ्चन्तं नयनाब्जयोः ॥ २३ ॥
विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः ।
पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥२४॥
युधिष्ठिर उवाच—
कच्चिदानर्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते ।
मधुभोजदशार्हार्हाः सात्वतान्धकवृष्णयः ॥२५॥
शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाऽथ मारिषः ।
मातुलः सानुजः कच्चित्कुशल्यानकदुन्दुभिः ॥२६॥
सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः ।
आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयम् ॥२७॥
कच्चिद्राजाऽऽहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चानुजः ।
हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥२८॥
आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिदादयः ।
कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान्सात्वतां प्रभुः ॥२९॥
प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः ।
गंभीररयोऽनिरुद्धो वर्धते भगवानुत ॥ ३० ॥
सुषेणश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः ।
अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥३१॥
तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः ।
सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चान्ये सात्वतर्षभाः ॥३२॥
अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः ।
अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥३३॥
भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ।
कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ॥ ३४ ॥
मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।
आस्ते यदुकुलांभोधावाद्योऽनन्तसखः पुमान् ३५
यद्बाहुदण्डगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽर्चिताः ।
क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३६ ॥

१ विज० येषां नः । २ विज० घोरमाशंसतो । ३ विज० मभिरोदित्यभीतवत् । ४ विज० पोतोऽप्यावुलूकः । ५ वीर० कूह्वानै । विज० हुङ्कारै । ६ विज० कुः । ७ विज० ससंकुले तु भगणे । ८ वीर० स्विद्यन्तीवोच्चलन्ति । विज० स्विद्यन्ति ह्युच्चलन्ति ।

१ वीर० गंत । २ वीर० मारिष । ३ विज० स्त्रियः । ४ वीर० हृदिकस्य सुतो । ५ वीर० पतिः । ६ विज० वर्तते । ७ विज० श्रुतसेनो ।

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा
सत्यादयो ह्यष्टसहस्रयोषितः ।
निर्जित्य सङ्ख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो
हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥ ३७ ॥
यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ।
अधिक्रमन्त्यङ्घ्रिभिराहृतां बला-
त्सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ॥ ३८ ॥
कच्चित्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात चिरोषितः३९
कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमङ्गलैः ।
न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ॥४०॥
कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ।
शरणोपसृतं सत्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ॥ ४१ ॥
कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वाऽसत्कृतां स्त्रियम् ।
पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ॥४२॥
अपिस्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् ।
जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमम् ॥४३॥
कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबन्धुना ।
शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

## पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरं प्रति स्वीयसकलाभ्युदयानां श्रीकृष्णानुग्रहैकहेतुत्वकथनं । तथा विप्रशापनिमित्तकसकलयदुकुलक्षयस्य भगवतस्स्वधामोपगमस्य च कथनं ॥ १ ॥ जातनिर्वेदेन युधिष्ठिरेण वज्रपरीक्षितोर्मधुरायां स्वपुर्यां चाभिषेचनपूर्वकं द्रौपद्या भ्रातृभिश्च सह स्वर्गारोहणं ॥ २ ॥

सूत उवाच—
एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः ।
नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ॥ १ ॥
शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ।
विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् ॥२॥
कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः ।
परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥
सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ।
नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥
अर्जुन उवाच—
वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥
यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ।
उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥
यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां
राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।
तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः
सज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ॥ ७ ॥
यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदा-
मिन्द्रं च सामरगणं तरसा विजित्य ।
लब्धा सभा मयकृताऽद्भुतशिल्पमाया
दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥ ८ ॥
यत्तेजसा नृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्मखार्थे
आर्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ।
तेनाहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा
यन्मोचितास्तदनयन्बलिमध्वरे ते ॥ ९ ॥

१ वीर० दण्डप्रभवो । २ विज० शोकाग्नि । ३ विज० त्सरोजं हतप्रभं । ४ विज० नेत्रजं । ५ विज० पारोक्ष्येण । ६ वीर० विस्मायनं ।

१ विज० शरण्योप । २ वीर० न्नः किमक्षमम् । विज० न्नसद । ३ विज० हि रुक् । ४ विज० त्रयोदशोऽध्यायः । ५ वीर० विज० गेह उपा । ६ विज० विहतश्च । ७ विज० मत्सन्निधौ । ८ विज० गदायुध । ९ विज० भ्युदनय ।

पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेक-
श्लाघिष्ठचारुकबरं कितवैः सभायाम् ।
स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या
यैस्तत्स्त्रियोऽकृत[3] हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १० ॥
यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्रा-
द्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः ।
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं
तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्घः ॥ ११ ॥
यत्तेजसाऽथ भगवान्युधि शूलपाणि-
र्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ।
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण
प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्धम् ॥ १२ ॥
तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं
गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।
सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ
तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३ ॥
यद्बान्धवः कुरुबलाब्धिमनन्तपार-
मेको रथेन ततरेऽहमतीर्यसत्त्वम् ।
प्रत्याहृतं बहु धनं च मया परेषां
तेजास्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥
यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्र-
राजन्यवर्यरथमण्डलमण्डितासु ।
अग्रेचरो मम विभो[9] रथयूथपाना-
मायुर्मनांसि च दृशा सह ओज[10] आर्च्छत् ॥१५॥
यद्दोःषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्ण-
द्रौणित्रिगर्तशलसैन्धवबाह्लिकाद्यैः ।
अस्त्राण्यमोघ[11]महिमानि निरूपितानि
नो पस्पृशु[12]र्नृहरिदासमिवाऽऽसुराणि ॥ १६ ॥
[ यन्मे[13] नृपेन्द्र तदतर्क्यविहार ईशो
योलब्धरूपमवदद्रणमूर्ध्नि दर्शी ।
यन्माययाऽऽवृतदृशो न विदुः परं तं
सूत्रादयोऽहमहमस्मि ममेति भव्याः ॥ १ ॥]
सौत्ये वृतः कुमतिनाऽऽत्मद ईश्वरो मे
यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः ।
मां श्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं
न प्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥
नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि
हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति ।
संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि
स्मर्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८ ॥
शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादि-
ष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति[3] विप्रलब्धः ।
सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं
सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे ॥ १९ ॥
सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन
सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ।
अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्ग रक्ष-
न्गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥
तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं
भस्मन्हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥ २१ ॥
राजंस्त्वयाऽभिपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे ।
विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥२२॥
वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् ।
अजानतामिवान्योन्यं[6] चतुष्पञ्चावशेषिताः॥२३॥
प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम् ।
मिथो निघ्नन्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः२४
जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्त्यणीयसः ।
दुर्बलान्बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः २५

१ विज० स्त्वापि । २ विज० मुख्यो । ३ विज० न्यकृत तरसविमुक्तकेश्यः । ४ विज० अयं श्लोको नास्ति । ५ पा० मुपभुज्य । ६ विज० तरसाऽतरमार्यसत्वः । वीर० ततरेह-मवार्यसत्वः । ७ विज० पुरु । ८ विज० तेजःपदं । विज० तेजः परं । ९ विज० रथे । १० विज० सहय । ११ विज० ण्यमेय । १२ वीर० नोपास्पृशन्न । १३ विज० अयं श्लोको-ऽधिको दृश्यते ।

१ विज० संभ्रान्त । २ विज० शोभनानि । ३ वीर० विज० ऋभुमा । ४ वीर० विज० मूषे । ५ विज० स्त्वयानु । ६ विज० मिवात्मानं ।

एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः ।
यदून्यदुभिरन्योन्यं भूभारान्संजहारह ॥ २६ ॥
देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च ।
हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥२७॥
सूत उवाच
एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।
सौहार्देनातिगाढेन शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः २८
वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा ।
भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः ॥२९॥
गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्संग्राममूर्धनि ।
कालकर्मतमोरुद्धं पुनरध्यगमद्विभुः ॥ ३० ॥
विशोको ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसंभवः ॥ ३१ ॥
निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ।
स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ३२
पृथाप्यनुश्रुत्य धनंजयोदितं
नाशं यदूनां भगवद्गतिं च ताम् ।
एकान्तभक्त्या भगवत्यधोक्षजे
निवेशितात्मोपरराम संसृतेः ॥ ३३ ॥
ययाऽहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः ।
कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चापीशितुः समम् ॥३४॥
यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ।
भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेबरम् ॥३५॥
यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं
जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ।
तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसा-
मधर्महेतुः कलिरन्ववर्तत ॥ ३६ ॥
युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः
पुरे च राष्ट्रे च गृहे तदात्मनि ।
विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसना-
द्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३७ ॥
स्वराट् पौत्रं विनयिनमात्मनः सुसमं गुणैः ।
तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद्गजाह्वये ॥ ३८॥
मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥ ३९ ॥
विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकम् ।
निर्ममो निरहंकारः संछिन्नाशेषबन्धनः ॥ ४० ॥
वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तम् ।
मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥४१॥
त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।
सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥
चीरवासा निराहारो बद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः ।
दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥४३॥
अनवेक्षमाणो निरगादशृण्वन्बधिरो यथा ।
उदीचीं प्रविवेशाशां गतपूर्वां महात्मभिः ।
हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्तेत यतो गतः ॥४४॥
सर्वे तमनु निर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि ॥४५॥
ते साधु कृतसर्वार्था ज्ञात्वाऽऽत्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणांबुजम् ॥ ४६ ॥
तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे ।
तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७ ॥
अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः ।
विधूतकल्मषाः स्थानं विरजेनाऽऽत्मनैव हि ४८
विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ।
कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥४९॥
द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ।
वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तम् ॥ ५० ॥

---

१ विज० भूभारं । २ विज० एतच्छ्लोकानन्तरं विज० "कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चापीशितुः समम्" इत्यर्धमधिकं दृश्यते । तदस्मिन्पाठे ३४ त्तमश्लोकतया वर्तते । ३ विज० चतुर्दशोऽध्यायः । ४ विज० निवृत्तात्मा । ५ पृथेत्यादिश्लोकत्रयं विज० पाठे न दृश्यते । ६ विज० हरावप्रतिबुद्ध । ७ वीर० विज० मभद्र ।

१ वीर० विज० तथा । २ विज० विनीतं तमात्मनोऽनवमं । ३ विज० ततो । ४ विज० परम् । ५ विज० ध्वत्वा ह्यपानं । ६ विज० तत्परत्वे । ७ विज० ऽपतन् । ८ विज० कल्मषस्थानं । ९ विज० अयं श्लोको न दृश्यते । १० विज० रापतत् ।

य: श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां[1]
पाण्डोः सुतानामिति[2] संप्रयाणम् ।
श्रृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं
लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम्[1] ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

## षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

परीक्षित उत्तरकुमारपुत्र्या इरावत्या सह विवाहः । तस्यां जनमेजयादिपुत्रचतुष्टयोत्पत्तिश्च ॥ १ ॥ तेनाश्वमेधत्रय-यजनं ॥ २ ॥ तेनदिग्विजये भद्राश्वकेतुमालादिवर्षविजयः ॥ ३ ॥ एकचरणावशिष्टेन वृषरूपिणा धर्मेण विवर्णां गोरूपधारिणीं धरणीदेवीं प्रति नानाविकल्पपूर्वकं शोककारणप्रश्नः ॥ ४ ॥ तया तं प्रति कलिकलितसर्ववर्णाश्रमधर्मलोपस्य श्रीकृष्णवियोगस्य च स्वशोककारणत्वकथनं ॥ ५ ॥

**सूत उवाच—**
ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया
महीं महाभागवतः शशास ह[3] ।
यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः
समादिशन्विप्र महद्गुणैस्तथा[4] ॥ १ ॥
स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ।
जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥ २ ॥
आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गङ्गायां भूरिदक्षिणान् ।
शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षगोचराः ॥ ३ ॥
निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥
**शौनक उवाच—**
कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ।
नृदेवचिह्नधृक्शूद्रः कोऽसौ गां यः पदाऽहनत् ५
तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ।
अथवाऽस्य पदांभोजमकरन्दलिहां सताम् ॥ ६ ॥
किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ।
क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानामृतमिच्छताम्[5] ॥ ७ ॥
इहोपहूतो भगवान्मृत्युः शामित्रकर्मणि ।
न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तकः ॥ ८ ॥
एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः ।
अहो नृलोके पीयेत हरिलीलाऽमृतं वचः ॥ ९ ॥
मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो[2] मन्दायुषश्च वै ।
निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा[3] च व्यर्थकर्मभिः ॥ १० ॥
**सूत उवाच—**
यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गले वस-
न्कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते ।
निशम्य वार्तामनतिप्रियां ततः
शरासनं संयुगशौण्डिराददे[4] ॥ ११ ॥
स्वलंकृतं श्यामतुरङ्गयोजितं
रथं मृगेन्द्रध्वजमाश्रितः[5] पुरात्[7] ।
वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया
स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥
भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान्कुरून् ।
किंपुरुषादीनि वर्षाणि[6] विजित्य जगृहे बलिम् १३
तत्रतत्रोपश्रृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनाम् ।
प्रगीयमानं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकम् १४
आत्मानं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ।
स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे १५
तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृंभितलोचनः ।
महाधनानि वासांसि ददौ हारान्महामनाः ॥ १६ ॥
सारथ्यपार्षद[8]सेवनसख्यदौत्य-

---

१ विज॰ त्प्रयाणं । २ विज॰ मपि । ३ वीर॰ सः । ४ विज॰ द्रुणांस्तथा । ५ विज॰ मर्त्यानां मृतिमृच्छतां ।

१ विज॰ शान्ति । २ विज॰ प्रायो । ३ विज॰ दिवा चाप्यर्थं । ४ वीर॰ संयुगशौण्ड आददे । विज॰ संयुगरोचिराददे । ५ विज॰ मास्थितः । ६ वीर॰ विज॰ सर्वाणि । ७ विज॰ पुरतः । ८ विज॰ पार्षद । वीर॰ पारिषद ।

वीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम्[1] ।
स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णो-
र्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १७ ॥
तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहम्[2] ।
नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे ॥ १८ ॥
धर्मः पदैकेन चरन्विच्छायामुपलभ्य गाम् ।
पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरम् ॥ १९ ॥
धर्म उवाच ।
कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते
विच्छायासि म्लायतेषन्मुखेन[3] ।
आलक्षये भवतीमन्तराधिं
दूरेबन्धुं शोचसि कंचनांब[4] ॥ २० ॥
पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपाद-
मात्मानं[5] वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।
अहो[6] सुरादीन्हृतयज्ञभागा-
न्प्रजा उतस्विन्मघवत्यवर्षति ॥ २१ ॥
अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बाला-
ञ्शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्तान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्म-
ण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्यान्[7] ॥ २२ ॥
किं क्षत्रबन्धून्कलिनोपसृष्टा-
न्राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ।
इतस्ततो वाऽशनपानवासः-
स्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २३ ॥
यद्वांऽब[8] ते भूरिभरावतार-
कृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ।
अन्तर्हितस्य स्मरती विसृष्टा
कर्माणि निर्वाणविलंबितानि ॥ २४ ॥
इदं ममाऽऽचक्ष्व तवाऽऽधिमूलं
वसुंधरे येन विकर्शिताऽसि ।
कालेन वा ते बलिनां[9] बलीयसा
सुरार्चितं किं हृतमंब सौभगम् ॥ २५ ॥
धरण्युवाच—
भवान्हि[1] वेद तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि[2] ।
चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥ २६ ॥
सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् ।
शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् २७
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः[3] ।
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव[4] च ॥ २८ ॥
प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।
गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः २९
एते[5] चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न[6] वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥
तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतम् ।
शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ३१
आत्मानं चानुशोचामि भवन्तं चामरोत्तमम्[7] ।
देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाऽऽश्रमान् ३२
ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपाङ्गमोक्ष-
कामास्तपः[8] समचरन्भगवत्प्रपन्ना[9] ।
सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय
यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥ ३३ ॥
तस्याहमब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैः
श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृताङ्गी ।
त्रीनत्यरोचं[10] उपलभ्य ततो विभूतिं
लोकान्समां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते ॥ ३४ ॥
यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञा-
मक्षौहिणीशतमपानुददात्मतन्त्रः ।
त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण
संपादयन्यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥ ३५ ॥
का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य
प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ।

१ विज० प्रणामैः । २ विज० वृत्त । ३ विज० म्लायता यन्मुखेन । ४ विज० कंचनेव । ५ वीर० विज० मुतात्मान । ६ विज० अथो सुरादी । ७ विज० कुलाग्र्याम् । ८ विज० यत्सुक । ९ विज० बलिनावलीढं ।

१ वीर० भवान्नु । २ वीर० मान्हि । ३ विज० धृतिः स्मृतिः । ४ विज० सौभगं मार्दवं क्षमा । ५ विज० इमे चा । ६ विज० र्न च यान्तिस्म । ७ विज० चामरोत्तम । ८ विज० कामा यथोक्तविधिना । ९ विज० त्प्रपन्नाः । १० विद० चमुपलब्धतपोविभूतिः ।

स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां
रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया: ॥ ३६ ॥

तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा ।
परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ३७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

## सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

तत्र प्राचीसरस्वतीतीरे राजवेषधारिणा शूद्रेण ताड्यमानगोमिथुनदर्शनं ॥१॥ वृषभो धर्म इति गौर्भूमिरिति शूद्रः कलिरिति च ज्ञानवता परीक्षिता कलिवधाय खड्गपरिग्रहः ॥२॥ किंचित्स्थानं याचमानाय कलये द्यूतादिस्थानपञ्चकदानं ॥३॥

**सूत उवाच—**

तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् ।
दण्डहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलाञ्छनम् ॥ १ ॥
वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव बिभ्यतम् ।
वेपमानं पदैकेन सीदन्तं शूद्रताडितम् ॥ २ ॥
गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ।
विवत्सां साश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छतीम्॥३॥
पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् ।
मेघगंभीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥
कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलॉन्बली ।
नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः ॥ ५ ॥
यस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना ।
शोच्योऽस्यशोच्यान्रहसि प्रहरन्वधमर्हसि ॥ ६ ॥
त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् ।
वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ॥ ७ ॥
न जातु पौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरंभिते ।
भूतलेऽनुपतन्त्यस्मिन्विना ते प्राणिनां शुचः ॥८॥
मा सौरभेयानुशुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् ।
मा रोदीरंब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥९॥
यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्व्यसाधुभिः ।
तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गतिः ॥१०
एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रहः ।
अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥

कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन्सौरभेय चतुष्पद ।
मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् १२
आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् ।
आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणम् ॥१३॥
जनेऽनागस्यघं युञ्जन्सर्वतोऽस्य च मद्भयम् ।
साधूनां भद्रमेव स्यादसाधुदमने कृते ॥ १४ ॥
अनागस्स्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः ।
आहर्ताऽस्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि साङ्गदम् १५
राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम् ।
शासतोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥१६॥

**धर्म उवाच—**

एतद्वः पाण्डवेयानां युक्तमार्ताभयं वचः ।
येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान्कृतः१७
न वयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ ।
पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः॥१८॥
केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः ।
दैवमन्येऽपरे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥ १९ ॥
अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः ।
अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥ २० ॥
एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड् द्विजसत्तम ।
समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तम् ॥२१॥

**राजोवाच—**

धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ।
यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् ॥२२॥

१ विज० पीडितं । २ विज० त्सामश्रु । ३ वीर० विज० कृशां । ४ विज० स्यबलौ बली । ५ विज० सत्वं । ६ विज० कौरवेन्द्राणां । ७ वीर० विज० निपत । ८ विज० मातर्हिंस्यन्ते साध्वसाधुभिः । ९ विज० राज्ञः ।

१ विज० चतुष्पदः । २ विज० गले । ३ विज० तद्भयं । ४ वीर० विज० इदमर्धं न दृश्यते । ५ वीर० विज० न्वृतः । ६ विज० द्वैकल्यवचना । ७ विज० विदित्वा प्रत्यचष्ट ।

अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा[1] ।
चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः ॥२३॥
तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः ।
अधर्मांशैस्त्रयो[2] भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव ॥ २४ ॥
इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः[3] ।
तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥२५॥
इयं च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥२६॥
शोचत्यश्रुकला[4] साध्वी दुर्भगेवोज्झिताऽधुना ।
अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥
इति धर्मं महीं चैव सान्त्वयित्वा महारथः ।
निशातमाददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ २८ ॥
तं जिघांसुमभिप्रेत्य[5] विहाय नृपलाञ्छनम् ।
तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्वलः ॥ २९ ॥
पतितं पादयोर्वीक्ष्य कृपया दीनवत्सलः ।
शरण्यो नावधीच्छ्लोक्य आह चेदं हसन्निव ३०

राजोवाच—

न ते गुडाकेश यशोधराणां
बद्धाञ्जलेर्वै भयमस्ति किंचित् ।
न वर्तितव्यं भवता कथंचन
क्षेत्रे मदीये[7] त्वमधर्मबन्धुः ॥ ३१ ॥
त्वां वर्तमानं नरदेवदेहे-
ष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः[8] ।
लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो
ज्येष्ठा च माया कलहश्च दंभः ॥ ३२ ॥
न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो[9]
धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञै-
र्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः[10] ॥ ३३ ॥

यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमान
इज्यामूर्तिर्यजतां[1] शं तनोति ।
कामानमोघान्स्थिरजङ्गमाना-
मन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥ ३४ ॥

सूत उवाच—

परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।
तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥ ३५ ॥

कलिरुवाच—

यत्र क्वचन वत्स्यामि सार्वभौम तवाऽऽज्ञया ।
लक्षये तत्रतत्रापि त्वामात्तेषुशरासनम् ॥ ३६ ॥
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ।
यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनम्॥३७॥

सूत उवाच—

अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।
द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥३८॥
पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ।
ततोऽनृतं मदं[2] कामं रजो वैरं च पञ्चमम् ॥३९॥
अमूनि पञ्च स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः ।
औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ॥ ४० ॥
अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित् ।
विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरुः ॥४१॥
वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादांस्तपः शौचं दयामिति ।
प्रतिसंदध आश्वास्य महीं च समवर्धयत् ॥४२॥
स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम् ।
पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता ॥४३॥
आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोल्लसन् ।
गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ॥ ४४ ॥
इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतो नृपः ।
यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ४५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

१ वीर० रगोचरः । २ विज० अधर्माङ्गै । ३ विज० निर्वर्तसे यतः । ४ विज० शोचन्त्यश्रु । ५ विज० प्रेक्ष्य । ६ वीर० विज० वीरः । ७ वीर० ऽस्मदीये । ८ विज० यूथः । ९ विज० यदधर्मबन्धो । १० विज० ब्रह्मवितान ।

१ वीर० इज्यात्ममूर्ति । विज० इच्छात्ममूर्ति । २ विज० मदः कामो ।

## अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकदा मृगयार्थं वनं गतेन क्षुत्पिपासार्दितेन परीक्षिता शमीकमुनेराश्रमं प्रविश्य पानीययाचनेपि मुनेः समाधिस्थतया तस्माज्जलमलभमानेन कोपात्तदंसे मृतसर्पनिक्षेपपूर्वकं स्वपुरगमनं ॥१॥ तच्छ्रवणरुष्टेन मुनिसुतेन परीक्षिते तत्सप्तमेऽहनि तक्षकदंशनप्रकारकशापदानं ॥ २ ॥ समाध्युपरतेन मुनिना स्वपुत्रदत्तशापं ज्ञात्वाऽनुतापाधिगमः ॥ ३ ॥

सूत उवाच—
यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ।
अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ १ ॥
ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् ।
न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः ॥ २ ॥
उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताऽजितसंस्थितिः ।
वैयासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥३॥
नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ।
स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदांबुजम् ४
तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ।
यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥५॥
यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम् ।
तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥
नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्गइव सारभुक् ।
कुशलान्याशु सिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥७॥
किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥ ८ ॥
उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया ।
वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥ ९ ॥
या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः ।
गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः १०
ऋषय ऊचुः—
सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः ।
यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः ११
कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् ।
आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु ॥ १२ ॥
तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताऽऽशिषः॥१३॥
को नाम तृप्येद्रसवित्कथायां
महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
नान्तं गुणानामगुणस्य जग्मु-
र्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥ १४ ॥
तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो
महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
हरेरुदारं चरितं विशुद्धं
शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् ॥ १५ ॥
स वै महाभागवतः परीक्षि-
द्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ।
ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥ १६ ॥
तन्नः परं पुण्यमसंवृतार्थ-
माख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ।
आख्याह्यनन्ताचरितोपपन्नं
पारीक्षितं भागवताभिरामम् ॥ १७ ॥
सूत उवाच—
अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म
वृद्धानुवृत्त्याऽपि विलोमजाताः ।
दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं
महत्तमानामभिधानयोगः ॥ १८ ॥
कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य
महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो
महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहुः ॥ १९ ॥
एतावताऽलं ननु सूचितेन
गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ।

१ विज० ब्रह्मशापो । २ विज० विप्लवे । ३ विज० किमु । ४ विज० शूरभीरुणा । ५ वीर० ऽविषु । ६ विज० सेव्यस्तास्ता । ७ वीर० शौनक उवाच ।

१ विज० ततो । २ विज० रसाम्येऽनतिशायितेस्य ।

हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूति-
र्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः ॥ २० ॥
अथापि यत्पादनखावसृष्टं
जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणांभः ।
सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दा-
त्को नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥ २१ ॥
यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा
व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूलम् ।
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमान्त्यं
यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥ २२ ॥
अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भि-
राचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् ।
नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिण-
स्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः ॥ २३ ॥
एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने ।
मृगाननुगतः श्रान्तः क्षुधितस्तृषितो भृशम् ॥२४॥
जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ।
ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥२५॥
प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ।
स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् ॥ २६ ॥
विप्रकीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाजिनेन च ।
विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ॥ २७ ॥
अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः ।
अवज्ञातमिवाऽऽत्मानं मन्यमानश्चुकोपह ॥ २८ ॥
अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ।
ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरेव च ॥ २९ ॥
स[3] तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्या निधाय पुरमागमत् ॥३०॥
एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः ।
मृषा[3] समाधिराहोस्वित्किं नु[4] स्यात्क्षत्रबन्धुभिः ॥
तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन्बालकोऽर्भकैः ।
राज्ञाऽघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥३२॥

१ वीर० विज० प्राप्तार्घ्य । २ विज० स तस्य ब्रह्मर्षे । ३ विज० मुधा । ४ वीर० विज० किंनः ।

अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव ।
स्वामिन्यघं यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ॥३३॥
ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वास्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥३४॥
कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् ।
तद्भिन्नसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे बलम् ॥३५॥
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान् ।
कौशिक्याप[3] उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्जह ॥३६॥
इति[4] लङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ।
दङ्क्ष्यति[5] स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे तत्[6]द्रुहम् ॥३७॥
ततोऽभ्येत्याऽऽश्रमं बालो गले सर्पकलेवरम् ।
पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥३८॥
स वा आङ्गिरसो ब्रह्मञ्श्रुत्वा सुतविलापनम् ।
उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा स्वांसे[7] मृतोरगम् ॥३९॥
विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि ।
केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥४०॥
निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं
स ब्राह्मणो नाऽऽत्मजमभ्यनन्दत् ।
अहो बतांहो महदज्ञ ते कृत-
मल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो[8] धृतः ॥ ४१ ॥
न वै नृभिर्नरदेवं[9] पराख्यं
संमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे ।
यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता
विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४२ ॥
अलक्ष्यमाणे[10] नरदेवनाम्नि
रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ।
तदा हि चोरप्रचुरो विनङ्क्ष्य-
त्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ॥ ४३ ॥
तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं

१ विज० पृथ्व्या । २ वीर० विज० तान्भिन्न । ३ वीर० विज० कौशिक्यप । ४ विज० इतो । ५ वीर० विज० धक्ष्यतिस्म । ६ विज० पितृद्रुहं । ७ वीर० ऽथांसे । विज० चांसे । ८ विज० उरुश्रमो । ९ विज० नरदेवोऽपराध्यस्तं शप्त । १० विज० अरक्षमाणे ।

यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुंपकात् ।
परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जते
पशून्स्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४४ ॥
तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां
वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ।
ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां
शुनां कपीनामिव वर्णसङ्करः ॥ ४५ ॥
धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड्‌ बृहच्छ्रवाः ।
साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ।
क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ॥४६॥
अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना ।
पापं कृतं तद्भगवान्सर्वात्मा क्षन्तुमर्हति ॥४७॥
तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हतापि वा ।
नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ४८
इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः ।
स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिन्तयत्॥४९॥
प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ।
न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

## ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

ऋषिशापं ज्ञातवता परीक्षिता गङ्गातीरे प्रायोपवेशः ॥ १ ॥ तत्र समागतानेकदेवर्ष्यादिपूजनपूर्वकं हरिकथागानप्रार्थना ॥ २ ॥ तत्र यदृच्छासमागतं सकलसभ्यजनपूजितं शुकाचार्यं प्रति सप्रणामं मुमूर्षुकर्तव्यनिवेदनप्रार्थना ॥ ३ ॥

---

सूत उवाच—
महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं
विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ।
अहो मया [1]नीचमनार्यवत्कृतं
निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥ १ ॥
ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलना-
दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ।
तदस्तु [2]कामं त्वघनिष्कृताय मे
यथा न कुर्यां पुनरेवमद्धा ॥ २ ॥
अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं
प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ।
दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभू-
त्पापीयसी धीर्[3]द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥
स चिन्तयन्नित्थमथाशृणोद्यथा
मुनेः [4]सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ।
स साधु मेने नचिरेण [5]तक्षका-
नलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥
अथो विहायेममसुं च लोकं
विमर्शितो हेयतया पुरस्तात् ।
कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिमन्यमान
उपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ॥ ५ ॥
या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्र-
कृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री ।
[1]पुनाति लोकानुभयत्र सेशा-
न्कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥
इति [2]व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः
प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावो
मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः ॥ ७ ॥
तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना
महानुभावा मुनयः सशिष्याः ।
प्रायेण [3]तीर्थाभिगमापदेशैः
स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥ ८ ॥

---

१ वीर० विज० ऽमीव । २ विज० काममघ । ३ विज० द्विजदेवतासु । ४ विज० सुतोक्ताद्विकृतिं तक्षकाख्यात् । ५ विज० तक्षकादलं ।

१ विज० पुनात्यशेषानुभयत्र लोका । २ विज० इति व्यवस्थाय । ३ विज० तीर्थाधिगमा ।

अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वा-
नरिष्टनेमिर्भृगुरङ्गिराश्च ।
पराशरो गाधिसुतोऽथ राम
उतथ्य इन्द्रप्रमदे[1]ध्मवाहौ ॥ ९ ॥
मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो
भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ।
मैत्रेय और्वः कवषः कुंभयोनि-
र्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च ॥ १० ॥
अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या
राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ।
नानार्षेयप्रवरान्समेता-
नभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥ ११ ॥
सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः
कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ।
विज्ञापयामास विविक्तचेता
उपस्थितोऽग्रे[2]ऽभिगृहीतपाणिः ॥ १२ ॥

राजोवाच—

अहो वयं धन्यतमा नृपाणां
महत्तमानुग्रहणीयशीलाः ।
राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचा[3]-
द्दूराद्विसृष्टं बत गर्ह्यकर्म ॥ १३ ॥
तस्यैव मेऽ[4]घस्य परावरेशो
व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् ।
निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो
यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते ॥ १४ ॥
तं मोप[5]यातं प्रतियन्तु विप्रा
गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा
दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥ १५ ॥
पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते
रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु ॥
महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं
मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ १६ ॥
इति स्म राजा[1]ऽध्यवसाययुक्तः
प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।
उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते
समुद्रपत्न्याः स्वसु[2]तन्यस्तभारः ॥ १७ ॥
[वि[3]हाय सर्वं नरदेवचिह्नं
केयूरहाराङ्गदमौलिरत्नान् ।
रत्नाङ्गुलीयान्विमलान्निरस्य
पवित्रपाणिर्मुनिवेष आस्ते ॥ १ ॥]
एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे
प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः ।
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनै-
र्मुदा मुहु[4]र्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥
महर्षयो वै समुपागता ये
प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ।
ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा
यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् ॥ १९ ॥
न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं
भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ।
येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं
सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ २० ॥
सर्वे वयं तावदिहास्महेऽद्य
कलेवरं यावदसौ विहाय ।
[5]लोकं परं विरजस्कं विशोकं
यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २१ ॥
आश्रुत्य [6]तदृषिगणवचः परीक्षि-
त्समं मधुच्युद्[7]गुरु चाव्यलीकम् ।
आभाषतैतानभिनन्द्य युक्तं
शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः ॥ २२ ॥
समागताः सर्वत एव सर्वे
वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ।
नेहाथवाऽमुत्र च कश्चनार्थे

१ विज० इन्द्रप्रमतीध्म । २ विज० ग्रेऽर्घ्यगृहीत । ३ विज० शौचसारा । ४ विज० मेस्त्वद्य परावरेशे । ५ विज० मोपविष्टं ।

१ विज० राजा व्यवसाय । २ विज० स्वसुते । ३ विज० अयमेकः श्लोकोऽधिको दृश्यते । ४ वीर० मुहुर्मुहुः । ५ विज० अजम् । ६ वीर० तदृषिवचः । ७ विज० द्रुरुशाप ।

ऋते परानुग्रहमात्मशीलम्[1] ॥ २३ ॥
ततश्च वः पृच्छ्यमिमं[2] विपृच्छे
विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम् ।
सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं
शुद्धं च तत्राऽमृशताभियुक्ताः ॥ २४ ॥
तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रो
यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो
वृतः[4] स्त्रिबालैरवधूतवेषः ॥ २५ ॥
तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपाद-
करोरुबाहंसकपोलगात्रम् ।
चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्ण-
सुभ्र्वाननं कंबुसुजातकण्ठम् ॥ २६ ॥
निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षस-
मावर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च ॥
दिगंबरं वक्त्रविकीर्णकेशं
प्रलंबबाहुं स्वमरोत्तमाभम् ॥ २७ ॥
श्यामं सदाऽऽपीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या
स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन ।
प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्य-
स्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् ॥ २८ ॥
स विष्णुरातोऽतिथये आगताय
तस्मै सपर्यां शिरसाऽऽजहार ।
ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका
महासने सोपविवेश पूजितः ॥ २९ ॥
स संवृतस्तत्र महान्महीयसां
ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः ।
व्यरोचतालं भगवान्यथेन्दु-
र्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥ ३० ॥
प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधसं
मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य ।
प्रणम्य मूर्ध्नाऽवहितः कृताञ्जलि-
र्नत्वा गिरा सूनृतयाऽन्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥
अहो अद्य वयं ब्रह्मन्सत्सेव्याः क्षत्रबन्धवः ।
कृपयाऽतिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ॥३२॥
येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुध्यन्ति वै गृहाः ।
किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥ ३३ ॥
सान्निध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि ।
सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ३४
अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः ।
पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धवः ॥ ३५ ॥
अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम् ।
नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः[2] ॥३६॥
अतः पृच्छामि संसिद्धिं[3] योगिनां परमं गुरुम् ।
पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३७ ॥
यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो ।
स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ॥३८॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन्गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित् ॥३९॥
सूत उवाच—
एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णयागिरा ।
प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान्बादरायणिः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः[5] ॥ १९ ॥

समाप्तोयं प्रथमस्कंधः ॥

---

१ विज० मात्मशीलाः । २ विज० प्रश्नमिमम् । ३ विज० अत्र एकोनविंशोऽध्यायः । ४ विज० वृतश्च बालै । ५ विज० चार्वारुणाक्षो । ६ विज० शुभ्राननं । ७ विज० यश्चासने ।

१ वीर० विज० स्यात्त । २ विज० वरीयसः । ३ विज० संसिद्धं । ४ विज० सदा । ५ विज० विंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## द्वितीयस्कन्धः २

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शुकेन परीक्षितं प्रति मुमूर्षुणा नारायणस्मरणस्यावश्यं करणीयत्वकथनपूर्वकं तच्चरित्रप्रतिपादकभागवतपुराणकथनप्रतिज्ञानं ॥ १ ॥ तथा सपरिकरभगवद्ध्यानप्रकारनिरूपणपूर्वकं स्थूलोपासनाय विराड्रूपनिरूपणं ॥ २ ॥

ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ।

**श्रीशुक उवाच—**

वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं नृप ।
आत्मवित्संमतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥१॥
श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।
अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चार्थेहया राजन्कुटुंबभरणेन वा ॥ ३ ॥
देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥
तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ५
एतावान्साङ्ख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥६॥
प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः ।
नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ॥ ७ ॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८ ॥
परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥९॥
तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ।
यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती १०
एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।
योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥११॥
किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ।
वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥
खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ।
मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥
तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीविताविधिः ।
उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्सांपरायिकम् ॥ १४ ॥
अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् १५
गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलप्लुतः ।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने१६

१ वीर० लोकहितः । २ वीर० यत्परः । ३ विज० व्यानीह । ४ वि० नवं वयः । ५ विर० च । ६ विज० दैन्ये । ७ विज० तेषु । ८ वीर० विज० विधिनिषेधतः ।

१ वीर० पूरुषिको । विज० पुरुषिको । २ वीर० विज० यत्र । ३ विज० एकं । ४ विज० घटते । ५ विज० त्सङ्ग । ६ विज० यत्तावत्सां ।

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् ।
मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥१७॥
नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः ।
मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया ॥१८॥
तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ।
मनो निर्विषयं युङ्क्त्वा ततः किंचन न स्मरेत् ।
पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ १९ ॥
रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः ।
यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् २०
यतः सन्धार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः ।
आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥२१॥

**राजोवाच—**

यथा सन्धार्यते ब्रह्मन्धारणा यत्र संमता ।
यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।
स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्धिया ॥२३॥
विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ।
यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥२४॥
ऑण्डकोशे शरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसंयुते ।
वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रयः २५
पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्ते-
रूरुद्वयं वितलं चातलं च ।
महीतलं तज्जघनं महीपते
नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥ २७ ॥
उरस्थलं ज्योतिरनीकमस्य
ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य ।
तपो रराटीं विदुरादिपुंसः
सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥ २८ ॥
इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्राः
कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।
नासत्यदस्रौ परमस्य नासे
घ्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥ २९ ॥
द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृंभः परमेष्ठिधिष्ण्य-
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥
छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति
दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
हासो जनोन्मादकरी च माया
दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥
व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो
धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः ।
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ
कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥
नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि
महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।
अनन्तवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा
गतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥
ईशस्य केशान्विदुरंबुवाहा-
न्वासस्तु सन्ध्यां कुरुवर्य भूम्नः ।
अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः ॥ ३४ ॥
विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति
सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।
अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि
सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥
वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं
मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।

१ विज० मनुस्म । २ वीर० विज० यस्यां । ३ वीर० विज० यत् । ४ वीर० अण्ड । ५ विज० सृजः सुगुल्फौ । ६ वीर० रराटं । विज० रराटिं ।

१ विज० रस्य । २ विज० घ्राणं च । ३ विज० गिरो । ४ विज० दंष्ट्रार्यमेन्दूडुगणा । ५ विज० मित्रः । ६ विज० अन्नं च वीर्यं । ७ विज० मनस्तु । ८ विज० मतिमामनन्ति । ९ विज० गिरित्रः । १० विज० वचांसि तद्व्याहरणं ।

गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरः-
स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ॥ ३६ ॥
ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा
विड्रुरङ्घ्रिश्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो
द्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ॥ ३७ ॥
इयानसावीश्वरविग्रहस्य
यः संनिवेशः कथितो मया ते ।
सन्धार्यतेऽस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे
मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किंचित् ॥ ३८ ॥
स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व
आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत
नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शुकेन परीक्षितं प्रति हृदयकमले भगवदुपासनाप्रकारतत्फलयोः कथनं ॥ १ ॥ तथा देहादुत्क्रान्तिप्रकारस्य कथनं ॥ २ ॥ भगवत्प्रसादार्थं भक्तिविरक्तिभगवच्चरित्रश्रवणकीर्तनादीनां अत्यावश्यकत्वस्य कथनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवं पुरा धारणयात्मयोनि-
र्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।
यथा ससर्जेदममोघदृष्टि-
र्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥
शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ।
परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्था-
न्मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥
अतः कविर्नामसु यावदर्थः
स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।
सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत तत्र
परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥
सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासै-
र्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधाऽन्नपात्र्या
दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥
चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्ना-
न्कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥
एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध
आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।
तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत
संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥
कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्ता-
मृते पशूनसतीं नाम युञ्ज्यात् ।
पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां
स्वकर्मजान्परितापान् जुषाणम् ॥ ७ ॥
केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे
प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्ख-
गदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥

---

१ विज० ब्रह्माननः । २ विज० स्वाहास्वधावीर्यगुणोपपन्नो हव्यात्मकः । ३ विज० रुद्या तुष्यन् । ४ विज० शब्दस्य । ५ विज० तत्तत्परि । ६ विज० पुरुपर्णपात्रैर्दिग्वस्त्रलाभे ।

१ विज० अयं श्लोकः विजयध्वजीयपाठे द्वितीयाध्याये सप्तमश्लोकतया पठ्यते । २ विज० रुसर्वविद्धृद्यनुभूश्च । ३ विज० सुप्तजने । ४ विज० सर्वात्मनातो यत आत्मघातः । ५ वीर० विज० नोवा । ६ विज० किमवधूतसुहृन्न कृष्णः । ७ विज० कस्तं । ८ विज० पशुत्व । ९ वीर० कुर्यात् । १० वीर० परिपाकान् ।

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं
कदंबकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।
लसन्म[1]हारत्नहिरण्मयाङ्गदं
स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥
उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये
योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्म[2]णं कौस्तुभरत्नकन्धर-
मम्लानलक्ष्म्या वनमालया[3]ऽऽचितम् ॥ १० ॥
विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकै-
र्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।
स्निग्धाम[4]लाकुञ्चितनीलकुन्तलै-
र्विरोचमानाननहास्यपेशलम् ॥ ११ ॥
अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लस-
द्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेनमीश्वरं
यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥
एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावये-
त्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।
जितंजितं स्थानमपोह्य धारये-
त्परंपरं शुद्ध्यति धीर्यथायथा ॥ १३ ॥
यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन्
विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ।
तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं
क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥
स्थिरं सुखं चासनमा[5]श्रितो यति-
र्यदा जिहासुरिममङ्ग लोकम् ।
काले च देशे च मनो न सञ्ज[6]ये-
त्प्रा[7]णं नियच्छेन्मनसा जितासुः ॥ १५ ॥
म[8]नः स्वबुद्ध्याऽमलया नियम्य
क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि ।
आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो
लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥
न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः
कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च
न वै विकारो न महान्प्र[1]धानम् ॥ १७ ॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति तं[2]-
यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा
हृदोपगुह्यार्हपदं पदेपदे ॥ १८ ॥
इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो
विज्ञानदृग्वीर्यसुरन्धिताशयः ।
स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्य गुदं ततोऽनिलं
स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लमः ॥ १९ ॥
नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मा-
दुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी
स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत ॥ २० ॥
तस्माद्भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत
निरुद्धसप्ता[3]स्वयनोऽनपेक्षः ।
स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुण्ठदृष्टि-
र्निर्भिद्य मूर्धन्[4]विसृजेत्परं गतः ॥ २१ ॥
यदि प्रयास्य[5]न्नृप पारमेष्ठ्यं
वैहायसानामुत यद्विहारम् ।
अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये
सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥
योगे[6]श्वराणां गतिमा[7]हुरन्त-
र्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्[8]मनाम् ।
न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति
विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥
वैश्वानरं याति विहायसा गतः
सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।

१ विज० महाहार । २ विज० श्रीलक्षणं । ३ विज० मालयाञ्चितम् । ४ वीर० विज० स्निग्धामलैः । ५ वीर० मास्थितो । ६ विज० सज्जे । ७ वीर० विज० प्राणान्नि । ८ विज० मनश्च ।

१ वीर० प्रधानः । २ विज० तन्नेति । ३ वीर० सप्ताय-तनो । विज० सप्ताश्वपथो । ४ वीर० पदं । ५ विज० यास्यत्यथ । ६ वीर० योगी । ७ विज० मामनन्ति । ८ विज० रात्मना ।

विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्ता-
त्प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४ ॥
[योन्तः पचति भूतानां यस्तपत्यण्डमध्यगः ।
सोग्निर्वैश्वानरो मार्गो देवानां पितॄणां मुनेः ॥१॥
देवयानं पिङ्गलाभिरहान्येति शतायुषा ।
रात्रीरिडाभिः पितॄणां विषुवत्तां सुषुम्नया ॥२॥]
तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णो-
रणीयसा विरजेनात्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति
कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते ॥ २५ ॥
अथो अनन्तस्य मुखानलेन
दंदह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।
निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं
यद्वैपरार्ध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६ ॥
न यत्र शोको न जरा न मृत्यु-
र्नार्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोदः कृपयाऽनिदंविदां
दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ २७ ॥
ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भय-
स्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ।
ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले
वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥
घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं
रूपं तु दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं
प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥
स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंनिकर्षं
मनोमयं देवमयं विकार्यम् ।
संसाद्य गत्या सह तेन याति
विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥
तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्त-
मानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।
एतां गतिं भागवतीं गतो यः
स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग ॥ ३१ ॥
एते सृती ते नृप वेदगीते
त्वयाऽभिपृष्टे ह सनातने च ।
ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट
आराधितो भगवान्वासुदेवः ॥ ३२ ॥
नह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥३३॥
भगवान्ब्रह्म कात्स्न्र्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥३४॥
भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥
तस्मात्सर्वात्मना राजन्हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम् ३६
पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां
कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं
व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ विज० पाठे अत्र श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते । २ विज० प्रतिपद्य । ३ विज० नैकं । ४ विज० नाधिर्न । ५ विज० यश्चित्त । ६ विज० क्रियया । ७ विज० मूर्ध्नि च । वीर० मूर्तिमत्वरन् । ८ वीर० च । ९ विज० स्पर्शं । १० विज० नभोगुणं तत्प्रायेण चावृत्ति ।

१ अत्रत्यौ ३०, ३१ त्तमौ श्लोकौ विज० पाठे अधोनिर्दिष्टप्रकारेण दृश्येते । स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंनिकर्षात्सनातनोऽसौ भगवाननादिः । मनोमयं देवमयं विकार्यं संसाद्य मत्या सह तेन याति ॥३१॥ विज्ञानतत्वं गुणसंनिरोधं तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तिम् । आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ ३२ ॥ २ वीर० विषज्जतेऽङ्गं । ३ वीर० विज० विश्रुतः । ४ विज० तदपश्यद्धि । ५ वीर० विज० कूटस्थे । ६ विज० तश्चात्मना । ७ विज० व्रजन्ति ते तच्चरण ।

# तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शुकेनपरीक्षितं प्रति इतरदेवताभजनस्य अल्पास्थिरैहिकफलमात्रसाधनत्वेन हरिभक्तेरेव निखिलपुरुषार्थसाधनत्वकथनं ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

एवमेतन्निगदितं पृष्टवान्यद्भवान्मम ।
नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम्॥१॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् ।
इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥२॥
देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
वसुकामो वसून्रुद्रान्वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ॥३॥
अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ।
विश्वान्देवान्राज्यकामः साध्यान्संसाधको विशाम्
आयुष्कामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ।
प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५ ॥
रूपाभिकामो गन्धर्वान्स्त्रीकामोऽप्सर उर्वशीम् ।
आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥६॥
यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् ।
विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थ उमां सतीम् ७
धर्मार्थ उत्तमश्लोकं तन्तुं तन्वपितॄन्यजेत् ।
रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥८॥
राज्यकामो मनून्देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन्यजेत् ।
कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परम् ॥ ९ ॥
अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥
एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः॥ ११ ॥
ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-
मात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः
को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२॥

१ वीर० कामस्तु । २ विज० वीर्यदान् । ३ वीर० राष्ट्रं । वीर० दिशां । ४ विज० पुमान् । ५ वीर० विज० उभयत्र । ६ विज० संभृत ।

**शौनक उवाच—**

इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ।
किमन्यत्पृष्टवान्भूयो वैयासकिमृषिं कविम्॥१३॥
एतच्छुश्रूषतां विद्वन्सूत नोऽर्हसि भाषितुम् ।
कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् १४
स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीडनकैः क्रीडन्कृष्णक्रीडां य आददे १५
वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः ।
उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥१६॥
आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ ।
तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया ॥१७॥
तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥१८॥
श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ १९ ॥
बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये
न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।
जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २० ॥
भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट-
मप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां
हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥
बर्हायिते ते नयने नराणां
लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ
क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥ २२ ॥

१ विज० हरिगुणोदर्काः । २ वीर० कथाः स्युर्हि सदागमे । ३ विज० यः क्षणो । ४ वीर० ग्राम्याः । ५ विज० स तुल्यः । ६ वीर० पथोपेतं । ७ वीर० गदाभृतः । ८ विज० न चेत्प्रगायत्युरुगायगाथां ।

जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं
न जातु मर्त्योऽभि[1]लभेत यस्तु ।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः
श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ २३ ॥
तदश्मसारं हृदयं बतेदं
यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा[1] विकारो
नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥
अथाभिधेह्यङ्ग मनोनुकूलं
प्रभाषसे भागवतप्रधानः ।
यदाह वैयासकिरात्मविद्या-
विशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

परीक्षिता शुकंप्रति जगत्सृष्ट्यादिप्रकारनिरूपणप्रार्थना ॥ १ ॥ शुकेन भगवन्नमनपूर्वकं ब्रह्मनारदसंवादकथनमुखेन तन्निरूपणं ॥ २ ॥

सूत उवाच—
वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ।
उपधार्य मतिं कृष्ण औत्तरेयः सतीं व्यधात् १
आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।
राज्ये चाविकले नित्यं विरू[2]ढां ममतां जहौ ॥२॥
पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महा[3]मनाः ॥ ३ ॥
संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् ।
वासुदेवे भगवति आ[4]त्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥
राजोवाच—
समीचीनं वचो ब्रह्मन्सर्वज्ञस्य तवानघ ।
तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः क[5]थाम् ॥५॥
भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरैः ॥ ६ ॥
यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ।
यांयां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ।
आत्मानं क्रीडयन्क्रीडन्करोति विकरोति च ॥७॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः ।
दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चा[6]पि चेष्टितम् ॥८॥

१ वीर० विज० लषेत । २ विज० निरूढां । ३ वीर० विज० महायशाः । ४ वीर० स्वात्मभावं परं । विज० स्वात्मभावं दृढं । ५ वीर० विज० कथाः । ६ वीर० कविभिश्च विचेष्टितं ।

यथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपि वा ।
बिभर्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्वन्कर्माणि जन्मभिः ॥९॥
विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान्यथा ।
शा[2]ब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान्खलु १०
सूत उवाच—
इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः[3] ।
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्र[4]तिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥
श्रीशुक उवाच—
नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे
सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिना-
मन्तर्भ[5]वायानुपलक्ष्य[6]वर्त्मने ॥ १२ ॥
भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसता-
मसंभवायाखिलसत्त्वमूर्तये ।
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे
व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥
नमोनमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां
विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।

१ वीर० मुखे विकासो । विज० मुखे विकारो । २ वीर० शाब्दब्रह्मणि । विज० शब्दब्रह्मणि । ३ विज० विभोः । ४ वीर० प्रवक्तुमुपचक्रमे । ५ विज० मन्तर्ध्रुवा । ६ वीर० विज० लभ्य ।

निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा
स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ १४ ॥
यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं
यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ १५ ॥
विचक्षणा यच्चरणोपसादना-
त्सङ्गं व्युदस्योभयतोन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमा-
स्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ १६ ॥
तपस्विनो दानपरा यशस्विनो
मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ १७ ॥
किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा
आभीरकङ्का यवनाः खसादयः ।
येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः
शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥ १८ ॥
स एष आत्मात्मवतामधीश्वर-
स्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।
गतव्यलीकैरजशङ्करादिभि-
र्वितर्क्यलिङ्गो भगवान्प्रसीदताम् ॥ १९ ॥
श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापति-
र्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां
प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः ॥ २० ॥
यदङ्घ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया
धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं
स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥ २१ ॥
प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती
वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलाऽऽस्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ २२ ॥
भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभु-
र्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः ।
भुङ्क्ते गुणान्षोडश षोडशात्मकः
सोऽलंकृषीष्ट भगवान्वचांसि मे ॥ २३ ॥
नमस्तस्मै भगवते व्यासायामिततेजसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखांबुरुहासवम् ॥२४॥
एतदेवात्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नारदेन चतुर्मुखंप्रति जगत्सृष्ट्यादिप्रकारकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ ब्रह्मणा नारदंप्रति नारायणप्रणामपूर्वकं तदनुग्रहेणैव स्वस्य स्रष्टृत्वादिशक्तिसद्भावकथनपूर्वकं तत्वसृष्टिनिरूपणं ॥ २ ॥ अण्डसृष्टिकथनपूर्वकं अण्डान्तर्भगवदवयवैश्चतुर्दशलोककल्पनकथनं ॥ ३ ॥

नारद उवाच—
देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज ।
तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥ १ ॥
यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।
यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥
सर्वं ह्येतद्भवान्वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ३ ॥
यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।
एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥ ४ ॥

१ विज० यत्स्मरणं । २ विज० यच्छ्रवणं । ३ वीर० कषादयः । विज० शकादयः । ४ विज० विभो ।

१ वीर० विज० भिध्यान । २ विज० स्थितिं । ३ वीर० विज० वासुदेवाय वेधसे । ४ विज० मुखांभोरुहा । ५ विज० नारदायेति पृच्छते ।

आत्मन्भावयसे तानि न पराभावयन्[1]स्वयम् ।
आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरि[2]वाक्रमः ॥ ५ ॥
नाहं वेद परं[3] ह्यस्मिन्नापरं न समं विभो ।
नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किंचिदन्यतः ॥ ६ ॥
स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः ।
तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां[4] प्रयच्छसि ॥ ७ ॥
एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।
विजानीहि तथैवेदमहं[5] बुध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥

**ब्रह्मोवाच—**

सम्यक्कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् ।
यदहं चोदितः सौम्य परधर्मप्रदर्शने[6] ॥ ९ ॥
नानृतं तव[7] तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भो ।
अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥१०॥
येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।
यथाऽर्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥११॥
तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति[8] जगद्गुरुम् ॥१२॥
विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥१३॥
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात्परो ब्रह्मन्नचान्योऽर्थो[9]ऽस्ति तत्त्वतः[10] ॥१४॥
नारायणपरा वेदा देवा नारयणाङ्गजाः ।
नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥१५॥
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥
तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥१७॥
सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥१८॥
कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।

१ विज० पराग्भावयोः । २ विज० सूत्रनाभि । ३ वीर० त्वस्मिन्ना । विज० त्वस्माम्ना । ४ वीर० परशङ्कां । विज० परां शङ्कांच । ५ वीर० विज० यथैवेद । ६ वीर० विज० भगवद्वीर्यदर्शने । ७ विज० बत । ८ वीर० विज० वदन्ति । ९ विज० नैवान्यो । १० विज० तावतः ।



बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥१९॥
स एष भगवाँल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभि[1]रधोक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥
कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ।
आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥ २१ ॥
कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥
महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ।
तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥
सोऽहंकार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ।
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो[3] २४
तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः ।
तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोः २५
नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् २६
वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः ।
उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् ॥ २७ ॥
तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदंभो रसात्मकम् ।
रूपवत्स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयात् ॥ २८ ॥
विशेषस्तु विकुर्वाणादंभसो गन्धवानभूत् ।
परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९ ॥
वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥३०॥
तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणस्तु तैजसौ[4] ।
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः ३१
यदैतेऽसंगता[5] भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।
यदाऽऽयतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥ ३२ ॥
तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं[6] ससृजुर्ह्यदः ॥ ३३ ॥

१ वीर० विज० रेतै । २ वीर० विज० करात्परि । ३ विज० प्रभोः । ४ वीर० विज० तैजसः । ५ वीर० यदैतेऽसंहता । विज० य एते संगता । ६ वीर० विज० नोभयं ।

वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ।
कालकर्मस्वभावस्थो जीवो जीवमजीवयत्[1] ॥३४॥
स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः ।
सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ॥ ३५ ॥
यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयन्ति मनीषिणः ।
कट्यादिभिरधः[2] सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥३६॥
पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ।
ऊर्वोर्वैश्यो[3] भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत[4] ॥३७॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥३८॥
ग्रीवायां[1] जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात्[2] ।
मूर्धभिः सत्यलोकस्तु[3] ब्रह्मलोकः सनातनः ॥३९
तत्कट्यां[4] चातलं क्लृप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः[5] ।
जानुभ्यां सुतलं शुद्धं[6] जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ४०
महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।
पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥४१॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना[7] इति वा लोककल्पना ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणा नारदं प्रति पुरुषसूक्तोक्तप्रकारेण भगवन्मुखादिभ्य इन्द्रियाणां तदभिमानिदेवानां चोत्पत्तिप्रकारनिरूपणं ॥१॥ तथा भगवदवयवेभ्यो यज्ञसाधनकुशादिसंभवकथनपूर्वकं प्राधान्येन भगवदवतारचरित्रनिरूपणप्रतिज्ञानं ॥ २ ॥

**ब्रह्मोवाच—**
वाचां[6] वह्नेर्मुखं क्षेत्रं[7] छन्दसां सप्त धातवः ।
हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य च ॥ १ ॥
सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने ।
अश्विनोरोषधीनां च घ्राणो[8] मोदप्रमोदयोः ॥२॥
रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी ।
कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ३
तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य[9] च भाजनम् ।
त्वगस्य स्पर्शवायोश्च[10] सर्वमेधस्य चैव हि ॥ ४ ॥
रोमाण्युद्भिज्ज[11]जातीनां यैर्वा यज्ञस्तु संभृतः ।
केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् ॥५॥
बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ।
विक्रमो भूर्भुवःस्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ॥ ६ ॥
सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ।
अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥
पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ।
पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ॥ ८ ॥
हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ।
पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ॥ ९ ॥
नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ।
अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ॥१०॥
उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥
धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च ॥११॥
विज्ञानस्य च सत्त्वस्य[8] परस्यात्मा परायणम् ।
अहं भवान्भवश्चैव तं[9] इमे मुनयोऽग्रजाः ॥ १२ ॥
सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ॥ १३ ॥
पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः ।
अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ॥१४॥
ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयित्नवः ।
सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥ १५ ॥

---

१ विज० मजीजनत् । २ विज० ऊर्वादिभि । ३ वीर० ऊर्वोर्विशो । ४ वीर० विज० व्यजायत । ५ वीर० विज० कस्तु । ६ विर० विज० वाचो । ७ वीर० स्थानं । ८ वीर० घ्राणं मोदप्रमोदयोः । विज० घ्राणो गन्धस्य चैव हि । ९ वीर० विज० सौभाग्यस्य । १० वीर० वाय्वोश्च । ११ द्विज ।

१ वीर० ग्रीवाया । २ विज० श्च नेत्रयोः । ३ वीर० सत्यनामाभूद्र । ४ वीर० ख्या अतलं । विज० ख्यामतलं । ५ वीर० विभो । ६ वीर० सृष्टं । ७ विज० मूर्ध्नि । ८ वीर० विज० तत्वस्य । ९ वीर० विज० य इमे ।

तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति[1] ।
स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ ॥१६॥
एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान् ।
सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ॥१७॥
महिमैष ततो ब्रह्मन्पुरुषस्य दुरत्ययः ।
पादेषु[2] सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ॥१८॥
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि[3] मूर्धसु ।
पादास्त्रयो बहिश्चासन्[4]नप्रजानां य आश्रमाः[5] ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो[6]ऽबृहद्व्रतः ॥१९॥
सृती विचक्रमे विष्वङ्साशनानशने उभे ।
यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ २० ॥
यस्मा[7]दण्डं विराड्जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ।
तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपन्[8] ॥२१॥
यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।
नाविदं[9] यज्ञसंभारान्पुरुषावयवांदृते[10] ॥ २२ ॥
तेषु यज्ञ[11]स्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः ।
इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥ २३ ॥
वस्तू[12]न्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥२४॥
नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ।
देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्त[13]न्त्रमेव च ॥ २५॥
गतयो मतय[14]श्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् ।
पुरुषावयवै[15]रेते संभाराः संभृता मया ॥ २६ ॥
इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् ।
तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥ २७ ॥
ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव ।
अयजन्व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥ २८ ॥
ततश्च मनवः काले ईजिरे ऋषयोऽपरे ।

१ वीर० विज० तिष्ठता । २ विज० पादोस्य । ३ वीर० त्रिमूर्धाऽधायि मूर्धनि । ४ वीर० विज० च्वासन । ५ वीर० विज० आश्रयः । ६ विज० गृहमेधैर्बृहद्धुतः । ७ वीर० विज० तस्मा । ८ वीर० इवाश्रयात् । विज० इवाश्रयं । ९ वीर० विज० नाविन्दं । १० विज० वयवानृते । ११ विज० यज्ञाश्च । १२ विज० वसून्यो । १३ विज० स्सूत्र । १४ वीर० विज० मतयः श्रद्धा । १५ विज० रेतैः ।

पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुम् २९
नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ।
गृहीतमायोरु[1]गुणः सर्गादावगुणः[2] स्वतः ॥ ३० ॥
सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ३१ ॥
इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।
नान्यद्भगवतः किंचिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ॥३२॥
न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे[3] मनसो मृषा गतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ ३३ ॥
सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः
प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ।
आस्थाय योगं निपुणं समाहित-
स्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसंभवः ॥ ३४ ॥
नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां
भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।
यो ह्यात्म[4]मायाविभवं स[5] पर्यगा-
द्यथा नभः[6] स्वान्तमथापरे कुतः ॥ ३५ ॥
नाहं न यूयं यद्दतां[7] गतिं विदु-
र्न वामदेवः किमुतापरे सुराः ।
तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं
विनिर्मितं चात्म[8]समं विचक्ष्महे ॥ ३६ ॥
यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः ।
न यं विदन्ति[9] तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ३७॥
स एष आद्यः पुरुषः कल्पेकल्पे सृजत्यजः ।
आत्माऽऽत्मन्यात्मनात्मानं संयच्छ[10]ति च पाति च
विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम् ।
सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥ ३९ ॥

१ विज० रुगुणे । २ विज० वगुणे । ३ वीर० विज० न कर्हिचिन्मे । ४ विज० यः स्वात्ममाया । ५ वीर० स्वयं गतो यथा । विज० स्वयंगतो नाहं । ६ वीर० नभस्स्वन्त । विज० नभःस्वांस्त्व । ७ विज० बत तद्गतिं । ८ वीर० विज० स्वात्म । ९ विज० विन्दन्ति । १० विज० स संयच्छति च ।

ऋषे[1] विदन्ति मुनयः[2] प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।
यदा तदे[3]वासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥ ४० ॥
आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य
कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।
द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥ ४१ ॥
अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा
दक्षादयो ये भवदादयश्च ।
स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला
नृलोकपालास्तललोकपालाः ॥ ४२ ॥
गन्धर्वविद्याधरचारणेशा
ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ।
ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां
दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ।
अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत-
कूष्माण्डयादोमृगपक्ष्य[1]धीशाः ॥ ४३ ॥
यत्किंच लोके भगवन्महस्व-
दोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत् ।
श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुता[2]र्णं
तत्त्वं परं रूपव[3]दस्वरूपम् ॥ ४४ ॥
प्राधान्यतो यानृषे[4] आमनन्ति
लीलावतारान्पुरुषस्य भूम्नः ।
आपीयतां कर्णकषायशोषा-
ननुक्रमिष्ये त इमान्सुपेशा[5]न् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

## सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणा नारदंप्रति संक्षेपेण भगवतो वराहादिनानावतारचरित्रकथनं ॥ १ ॥

**ब्रह्मोवाच—**

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्र-
त्क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव[4] उपागतमादिदैत्यं
तं दंष्ट्रयाऽद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥
जातो रुचेरजनयत्सु[5]यमान्सुयज्ञ
आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं
स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः ॥ २ ॥
जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां
स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।
ऊचे यया[6]ऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्क-
म[7]स्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥
अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो
दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान्स दत्तः ।
यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा
योगर्द्धिमापु[6]रुभयीं यदुहैहयाद्याः ॥ ४ ॥
तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे
आदौ सनात्स्व[7]तपसः स चतुःसनोऽभूत् ।
प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं
सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्षताऽऽत्मन् ॥ ५ ॥
धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट[8] मूर्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वा[9]ऽऽत्मनो भगवतो नियमावलोपं
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः ॥ ६ ॥

---

१ विज० ऋतं विन्दन्ति । २ वीर० कवयः । ३ वीर० विज० तदैवा । ४ वीर० र्णवमुपा । ५ वीर० त्सयमान् । विज० त्सुयशाः । ६ विज० य आत्म । ७ वीर० पङ्कं सास्मिन् ।

१ वीर० विज० पश्वधीशाः । २ वीर० द्भुतार्थं । ३ वीर० रूपवद । ४ वीर० यानृष आवदन्ति । विज० यानृषय आमनन्ति । ५ विज० सुपेशलान् । ६ विज० मापुरमयीं । ७ त्सुतपसस्तपतः । ८ वीर्यभवत्स मूर्त्या । विज० र्यजनि स्वमूर्त्या । ९ विज० दृष्टात्मनो ।

कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या
रोषं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम् ।
सोऽयं यदन्तरमलं निविशन्बिभेति
कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ॥ ७ ॥
विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञो
बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि ।
तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो
दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ ८ ॥
यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्र-
विप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम् ।
त्रात्वाऽर्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे
दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ॥ ९ ॥
नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनु-
र्यो वै चचार समदृग्जडयोगचर्याम् ।
यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १० ॥
सत्रे ममास भगवान्हयशीरषाऽथो
साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥ ११ ॥
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥ १२ ॥
क्षीरोदधावमरदानवयूथपाना-
मुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः ।
पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकण्डूः ॥ १३ ॥
त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं
कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् ।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाऽभिपतन्तमारा-
दूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥ १४ ॥
अन्तः सरस्युरुबलेन पदे गृहीतो
ग्राहेण यूथपतिरंबुजहस्त आर्तः ।
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५ ॥
श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेय-
श्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः ।
चक्रेण नक्रवदनं विनिपाट्य तस्मा-
द्धस्ते प्रगृह्य भगवान्कृपयोज्जहार ॥ १६ ॥
ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान्विचक्रम इमान्यदथाधियज्ञः ।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याञ्चामृते पथि चरन्प्रभुभिर्न चाल्यः ॥ १७ ॥
नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौच-
मापः शिखा धृतवतो विबुधाधिपत्यम् ।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्य-
दात्मानमङ्ग शिरसा हरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥
तुभ्यं च नारद भृशं भगवान्विवृद्ध-
भावेन साधु परितुष्ट उवाच योगम् ।
ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं
यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥ १९ ॥
चक्रं च दिक्ष्वविहतं दशसु स्वतेजो
मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो बिभर्ति ।
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्वकीर्तिं
सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः ॥ २० ॥
धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्ति-
र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥ २१ ॥
क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा

१ विज० वनाय । २ वीर० यो वेन । ३ वीर० शापवज्र । ४ विज० निष्पिष्ट । ५ विज० ज्ञात्वा । ६ विज० दृग्घृदियोग । ७ वीर० विज० शीर्ष एष साक्षात् । ८ विज० निद्रेक्षणो । ९ वीर० विज० भयहारि ।

१ विज० स्मृत्वा । २ वीर० त्वदरणा । ३ विज० मंभः शिवं । ४ विज० मृतेऽपि च शीर्षमाणमात्मन्यमङ्ग मनसा । ५ वीर० परिपुष्ट । ६ वीर० दृप्तेषु । ७ विज० विदधत्स्व । ८ विज० स्वयमास देवो । ९ वीर० रवाप रुद्धमा । विज० रवाप चाद्धा आ । १० विज० पहतं ।

ब्रह्मध्रुगुज्झितपथं नरकार्तिलिप्सु ।
उद्धन्त्यसाववनिकण्टकमुग्रवीर्य-
स्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥ २२ ॥
अस्मत्प्रसाद[1]सुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन्वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन्विरुध्य दशकन्धर आर्तिमार्च्छत् ॥ २३ ॥
यस्मा[2] अदादुदधिरूढभयाङ्गवेपो
मार्गं सपद्यरिपुरं हरवद्दिधक्षोः ।
दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या
तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥ २४ ॥
वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाह-
दन्तैर्विडंबित[3]ककुब्जुष ऊढहासम् ।
सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तु-
र्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतो[4]ऽधि सैन्ये ॥ २५ ॥
भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः
क्लेशव्ययाय कलयाऽसितकृष्णकेशः ।
जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः
कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि ॥ २६ ॥
तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया[5]-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटो[6]ऽपवृत्तः ।
यद्रिङ्गताऽन्तरगतेन दिविस्पृशो[7]र्वा
उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्यम् ॥ २७ ॥
यद्वै व्रजे व्रजपशून्विषतोयपीथा[8]-
न्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्व-
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥ २८ ॥
तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं
दावाग्निना शुचिवने[9] परिदह्यमाने ।
उन्नेष्यति व्रजमतोऽवसितान्तकालं
नेत्रे पिधाय्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥ २९ ॥

गृह्णीत यद्यदुपबन्ध[1]ममुष्य माता
शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।
यज्जृंभतो[3]ऽस्य वदने भुवनानि गोपी
संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधिता[2]ऽऽसीत् ॥ ३० ॥
नन्दं च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशा-
द्गोपान्बिलेषु पिहितान्मयसूनुना च ।
अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण
लोकं[4] विकुण्ठ उपनेष्यति गोकुलं स्म ॥ ३१ ॥
गोपैर्मखे[5] प्रतिहते व्रज[6]विप्लवाय
देवेऽभिवर्षति पशून्कृपया रिरक्षुः ।
धर्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्तदिनानि सप्त-
वर्षो महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥ ३२ ॥
क्रीडन्वने निशि निशाकररश्मिगौर्यां
रासोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन ।
उद्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां
हर्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥ ३३ ॥
ये च प्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्ट-
मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।
अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदन्तवक्र-
सप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥
ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः
कांबोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयाद्याः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थ-
व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥
कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां
स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं सहि सत्यवत्यां
वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ ३६ ॥
देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां[8]
पूर्भिर्मयेन विहिताभि[9]रदृश्यतूर्भिः[10] ।
लोकान्घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं

१ विज० कृत्स्नप्रसाद । २ विज० तस्मा । ३ वीर० विज० र्विलंबितककुब्जयरूढहासः । ४ विज० उच्चरितैः ससैन्यः । ५ विज०दुलूपिकाया । ६ वीर० शकटापवृत्तिः । ७ वीर० स्पृशोर्यदु । ८ विज० पीता । ९ विज० नाशु विपिने ।

१ विज० दुपबद्धु । २ विज० धि तस्य । ३ विज० जल्प्यावृतं । ४ वीर० लोकं विकुण्ठमुप । ५ वीर० मख । ६ व्रजसद्वधूनां । ७ विज० दृशा । ८ विज०विष्ठितानां । ९ वीर० रचिताभि । १० विज० मूर्तिः ।

वेषं विधाय बहु[1] भाष्यत औपधर्म्यम् ॥ ३७ ॥
यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः
पाखण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र
शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान्युगान्ते ॥ ३८ ॥
सर्गे[2] तपोहमृषयो नव ये प्रजेशाः
स्थाने च[3] धर्ममखमन्वमरावनीशाः ।
अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या
मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥
विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह
यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।
चस्कंभ यः स्वरंहसा[4]ऽस्खलतां[5] त्रिपृष्ठं
यस्मात्[6]त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानम्[7] ॥ ४० ॥
नान्तं विदाम्यहममी मुनयो[8]ऽग्रजास्ते
मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।
गायन्गुणान्दशशतानन आदिदेवः
शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ॥ ४१ ॥
येषां स एव[9] भगवान्दययेदनन्तः
सर्वात्मनाऽऽश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तराम[10]तितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥
वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां
यूयं भगश्च भगवानथ दैत्यवर्यः ।
पत्नी मनोः स च मनुश्च[11] तदात्मजाश्च
प्राचीनबर्हिऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥ ४३ ॥
इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधि-
रघ्वंबरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।
मान्धात्रलर्कशतधन्व[12]नुरन्तिदेवा
देवव्रतो बलिरमूर्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥
सौभर्युत[1]ङ्कशिबिदेवलपिप्पलाद[2]-
सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ।
येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्त-
पार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः[3] ॥ ४५ ॥
ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां
स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ।
यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षा-
स्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥
शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं
शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्क्रियाऽर्थो
माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥ ४७ ॥
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो
ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ।
सध्र्यङ्[4] नियम्य यतयो यमकर्त[5] हेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥ ४८ ॥
स श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोऽस्य
भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे
व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥ ४९ ॥
सोयं तेऽभिहितस्तात भगवान्विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥
इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्[6]विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥
यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय ॥५२॥
[ नृजन्मनि[7] न तुष्येत कृतेन भगवान्यदि ।
धर्मार्थकामैः किं तर्हि कार्यं[8] सिद्ध्यति नश्वरैः १
कृष्णे यद्यपवर्गेशे भक्तिः स्यादनपायिनी ।

---

१ विज० यदभाषत । २ विज० सर्गे तु योह । ३ विज० स्थानेऽथ । ४ वीर० विज० स्वरभसा । ५ विज० स्खलितं । ६ वीर० यस्मान्निशाम्य । विज० यन्मां निशाम्य । ७ वीर० कंपमानात् । विज० कंपमानं । ८ विज० मुनयः प्रजेशा । ९ वीर० स एष । १० विज० ते वै विदन्त्यति । ११ विज० मनुस्तदपत्यभूताः । १२ वीर० धन्वन् रन्ति । विज० धन्वन्तरन्ति ।

१ विज० र्युदङ्क । २ वीर० विज० लादाः । ३ विज० मुख्याः । ४ विज० सम्यङ्निशाम्य यतयो यमलोकहेतुं जह्युः सुधामिव । ५ वीर० कर्तृहेतुं । ६ विज० तदेत । ७ कुण्डलितोयं भागः वीर० विज० पाठे च अधिको दृश्यते । ८ विज० किं फलं यमनश्वरे । ९ विज० इदमर्धं न दृश्यते ।

किं स्याद्वर्णाश्रमाचारैः किं दानैः किं तपःश्रुतैः ।
सर्वाघहो[1]त्तमश्लोके नोचेद्भक्तिरधोक्षजे ॥ २ ॥ ]

मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः ।
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽऽत्मा न मुह्यति ५३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

परीक्षिता शुकंप्रति जीवेशयोर्देहसंबन्धाद्यनेकप्रश्नकरणं ॥ १ ॥

**राजोवाच—**

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।
यस्मैयस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ॥ १ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदां वर ।
हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥ २ ॥
कथयस्व महाभाग यथाऽहमखिलात्मनि ।
कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेबरम् ३
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम् ।
कालेन नातिदीर्घेण भगवान्विशते हृदि ॥ ४ ॥
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।
धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ५
धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ।
मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा ॥ ६ ॥
यदधातुमतो ब्रह्मन्देहारंभोऽस्य धातुभिः ।
यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥७॥
आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् ।
यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ।
तावानसाविति प्रोक्तः संस्था[2]वयववानिव ॥ ८ ॥
अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ।
ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ॥ ९ ॥
स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ।
मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्व[3]गुहाशयः १०
पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ।
लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम ॥ ११ ॥
यावान्कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ।
भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सं[1]तः ॥१२॥
कालस्यानुगतिर्या तु लक्ष्यतेऽण्वी बृह[2]त्यपि ।
याव[3]त्यः कर्मगतयो यादृ[4]शीर्द्विजसत्तम ॥ १३ ॥
यस्मिन्कर्मसमा[5]वायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाम[6]मभीप्सताम् १४
भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ।
सरित्समुद्रद्वीपानां संभवश्चैतदोकसाम् ॥ १५ ॥
प्रमाणमण्डकोशस्य बाह्याभ्यन्तरभे[7]दतः ।
महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनि[8]श्चयः ॥ १६ ॥
अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः ।
युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगेयुगे ॥ १७ ॥
नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः ।
श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् ॥
तत्त्वानां परिसङ्ख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम् ।
पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च ॥१९॥
योगेश्वरैश्वर्यगति[9]र्लिङ्गभङ्ग[10]स्तु योगिनाम् ।
वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः ॥ २० ॥
सं[11]प्लवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।
इष्टापूर्तस्य काम्या[12]नां त्रिवर्गस्य च यो विधिः २१
[13]यश्चानुशायिनां सर्गः पाखण्डस्य च संभवः ।
आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः २२
यथाऽऽत्मतन्त्रो भगवान्विक्रीडत्यात्ममायया ।

१ विज० सर्वाघघ्नोत्तम । २ वीर० स्वसंस्थावयववानिव । विज० तथाऽवयववानिव । ३ वीर० विज० सर्वगुणाश्रयः ।

१ विज० यत्कृतं । २ विज० महत्यपि । ३ विज० यावतीः । ४ वीर० यादृश्यो द्विज । ५ वीर० समावापो । ६ वीर० मं सविस्तरं । विज० मं सुविस्तरं । ७ वीर० विज० तरवस्तुनः । ८ विज० विनिर्णयं । ९ वीर० गतिं लिङ्गभङ्गं । १० वीर० भङ्गश्च । ११ विज० संभवः । १२ वीर० कामानां । १३ वीर० विज० योवानु ।

विसृज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभुः २३
सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छते मेऽनुपूर्वशः ।
तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥ २४ ॥
अत्र प्रमाणं हि भवान्परमेष्ठी यथाऽऽत्मभूः ।
परे चेहानुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥ २५ ॥
न मेऽसवः परायन्ति ब्रह्मन्ननशनादमी ।
पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपिताद्विजात् ॥२६॥

सूत उवाच—
स उपामन्त्रितो राज्ञा कथायामिति सत्पतेः ।
ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥२७॥
प्राह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८ ॥
यद्यत्परीक्षिदृषभः पाण्डूनामनुपृच्छति ।
आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवं परीक्षिता पृष्टेन शुकेन भगवता ब्रह्मणे प्रोक्तस्य श्रीभागवतस्य कथनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः ।
न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा ॥ १ ॥
बहुरूप इवाऽऽभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥
यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन्कालमाययोः ।
रमेत गतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥
आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥ ४ ॥
स आदिदेवो जगतां परो गुरुः
स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ।
तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र संमतां
प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥ ५ ॥
स चिन्तयन्द्व्यक्षरमेकदाऽम्भ-
स्युपाशृणोद्द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशं
निष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुः ॥ ६ ॥
निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो
विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः ।
स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं
तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः ॥ ७ ॥
दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो
जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः ।
अतप्यत स्माखिललोकतापनं
तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥
तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः
संदर्शयामास परं न यत्परम् ।
व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं
स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥ ९ ॥
प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः
सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरे-
रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ १० ॥
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-
प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ।

१ वीर० विज० अपरे ह्यनु । २ वीर० मप्यत्र । विज० षं त्वद्वाक्याद्धि विनिःसृतं । ३ विज० स्वप्ने । ४ विज० यर्हि चायं महित्वे । ५ विज० रमते । ६ वि० ऽदर्शयद्रूपं । ७ वीर० विज० संचिन्तयन् ।

१ वीर० विज० आह । २ वीर० उपस्थिते । ३ विज० यत्पदं । ४ विज० संदृष्ट । ५ विज० न वर्तते । ६ वीर० न मिश्रं ।

प्रवालवैदूर्यमृणाल[1]वर्चसः
परिस्फुरत्कुण्डलमौलि[2]मालिनः ॥ ११ ॥
भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते
लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमानः प्रमदो[3]त्तमाद्युभिः
सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ १२ ॥
श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः
करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ।
प्रेंखं[4] श्रिता या कुसुमाकरानुगै-
र्विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥ १३ ॥
ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं
श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ।
सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभिः
स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम् ॥ १४ ॥
भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं
प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् ।
किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं
पीतां[6]बरं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ १५ ॥
अध्य[7]र्हणीयासनमास्थितं परं
वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः ।
युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः
स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम् ॥ १६ ॥
तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो
हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।
ननाम पादांबुजमस्य विश्वसृ-
ग्यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यते ॥ १७ ॥
तं प्रीयमाणं समुपस्थितं [8]तदा
प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा
प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ।
[ [9]कृताञ्जलिं प्रश्रयनम्रकन्धरं
विलोकयन्प्रेमदृशा समेधयन् ] ॥ १८ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भ सिसृक्षया ।
चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः[1] कूटयोगिनाम् ॥१९॥
वरं वरय भद्रं ते वरेशं माऽभिवाञ्छितम् ।
ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुंसो मद्दर्शनावधिः ॥२०॥
मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ।
यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः ॥ २१ ॥
प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ।
तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ ॥२२॥
सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ।
बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥२३॥

**ब्रह्मोवाच—**

भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् ।
वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥ २४ ॥
तथा[2]ऽपि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।
परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥२५॥
यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहि[3]तम् ।
विलुंपन्विसृजन् गृह्णन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६
क्रीडत्यमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ।
तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव ॥२७॥
भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ।
नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं यदनुग्रहात् ॥ २८ ॥
यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः
प्रजाविसर्गे विभजामि भोजनम् ।
अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो
मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥ २९ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् ।
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया ॥ ३० ॥
यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥
अहमेवासमे[4]वाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।

१ विज० वर्चसां । २ विज० मालिनां । ३ विज० त्तमाभिः । ४ विज० स्थितायाः । ५ विज० दृगासवैः । ६ विज० पीतांशुकं । ७ वीर० अभ्यर्हं । ८ वीर० विज० कदा । ९ वीर० इदमर्धमधिकं दृश्यते ।

१ विज० दुस्तरं । २ विज० अथापि नाथमानाय । ३ वीर० विज० बृंहितः । ४ वीर० मेकोग्रे ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ३२
ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चाऽऽत्मनि ।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः ३३
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥३४॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥३५॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥३६॥
श्रीशुक उवाच—
संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् ।
पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७ ॥
अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ।
सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत् ॥ ३८ ॥
प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् ।
भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ३९
तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ।
शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥
मायां विविदिषन्विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः ।
महाभागवतो राजन्पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४१ ॥
तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।
देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्माऽनुपृच्छति ४२
तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।
प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ४३
नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।
ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायामिततेजसे ॥ ४४ ॥
यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ।
यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

शुकेन परीक्षितंप्रति भागवतदशलक्षणीलक्षणकथनं ॥ १ ॥ तृतीयस्कन्धे पाद्मकल्पनिरूपणप्रतिज्ञानं ॥ २ ॥ शौनकेन विदुरमैत्रेयसंवादप्रकारं पृष्टेनसूतेन तंप्रति शुकेन परीक्षितं प्रत्युक्तस्य तस्य कथनप्रतिज्ञानं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥२॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥ ४ ॥
अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ।
पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ५
निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥६॥
आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥ ७ ॥
योऽऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥८॥
एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ।
त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥९॥
पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदाऽसौ स विनिर्गतः ।
आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः
तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ॥११॥
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

१ विज० त्वमेतच्च । २ वीर० ष्वपि । विज० षु च । ३ विज० प्रदर्श्यैव । ४ विज० छिनः । ५ विज० सद्धर्माः । ६ विज० कथा प्रोक्ता । ७ विज० हिता ।

१ विज० विविदिषुर्विष्णो । २ विज० यतस्तत्रायमीयते । ३ वीर० स स्मृतो । ४ विज० एतदेकतमाभावे । ५ वीर० त्वाश्रयाश्रयः ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥
एको नानात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः ।
वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा ॥१३॥
अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।
अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधा भिद्यत तच्छृणु ॥१४॥
अन्तःशरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टतः ।
ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः १५
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ।
अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥ १६ ॥
प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते प्रभो ।
पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत ॥ १७ ॥
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥१८॥
विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः ।
जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥
नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति ।
तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥२०॥
यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः ।
निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥२१॥
बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ।
कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः २२
वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् ।
जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां लोम महीरुहाः ।
तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृतः ॥२३॥
हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया ।
तयोस्तु बलमिन्द्रश्च आदानमुभयाश्रयम् ॥२४॥
गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।
पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः २५
निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।
उपस्थ आसीत्कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥२६॥

उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ।
ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥२७॥
आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः ।
तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥२८॥
आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यन्त्रनाडयः ।
नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥२९॥
निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ।
ततो मनस्ततश्चन्द्रः संकल्पः काम एव च ॥३०॥
त्वक् चर्म मांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थिधातवः ।
भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमांबुवायुभिः ३१
गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ।
मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥३२॥
एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ।
मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३ ॥
अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ।
अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥३४॥
अमुनी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते ।
उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥३५॥
स वाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् ।
नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ॥ ३६ ॥
प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ।
सिद्धचारणगन्धर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ॥३७॥
किन्नराप्सरसो नागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् ।
मातृ रक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥३८॥
कूष्माण्डोन्मादवेतालान्यातुधानान् ग्रहानपि ।
खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृप सरीसृपान् ॥३९॥
द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः ।
कुशलाकुशलामिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ॥४०
सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः ।

---

१ वीर० देहं । २ वीर० यथैकं पौरुषं बीजं । विज० पुनस्तत्पौरुषं वीर्यं । ३ विज० महानभूत् । ४ वीर० गले चैतस्य । विज० जले चैतस्य । ५ विज० लोक आत्मानं । ६ विज० काठिन्यं । ७ विज० गुणावृतः । ८ वीर० नानाकर्म चिकीर्षतः । ९ वीर० विज० बलवानिन्द्र । १० वीर० विज० चिकीर्षतः ।

१ वीर० उभयात्मकः । २ वीर० पुरं पुर्या । विज० पुरः पुर्या । ३ विज० ततोपान । ४ विज० मसृक्कुक्ष्यन्त्रनाडिकाः । ५ वीर० समुद्रास्तु । ६ विज० स्तृप्तिः । ७ वीर० विज० मनश्चन्द्र इति संकल्पः । ८ वीर० प्राणा । ९ विज० ज्ञनसोः परं । १० वीर० सृष्टेर्विपश्चितः । ११ वीर० यक्षा । १२ वीर० विज० पुरुषानपि । १३ विज० कुशलमिश्राणां ।

तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा ।
यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ ॥
स एवेदं जगद्धाता भगवान् धर्मरूपधृक् ।
पुष्णाति स्थापयन्विश्वं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः॥४२॥
ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ।
संनियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः॥४३॥
इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः ।
नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥ ४४ ॥
नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते ।
कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितं हि तत् ॥ ४५ ॥
अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ४६

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।
यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु ४७

**शौनक उवाच—**

यदाह नो भवान्सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः ।
चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून्सुदुस्त्यजान्॥
कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः ।
यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥४९॥
ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।
बन्धुत्यागनिमित्तं च तथैवागतवान्पुनः ॥ ५०॥

**सूत उवाच—**

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः ।
तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः॥५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

**॥ द्वितीयस्कन्धः सम्पूर्णः ॥**

---

१ विज० यदैवैकतमो । २ वीर० दिभिः । ३ वीर० विज० तत्काले । ४ विज० न चास्य जन्मकर्माणि परस्य न विधीयते । ५ वीर० जन्मादिः । ६ वीर० विज० कर्तृत्वं ।

१ वीर० विज० परस्ता । २ विज० मिमं । ३ वीर० यथाह भगवा । ४ वीर० संमतः । विज० संभवः । ५ वीर० विज० यथैवा । ६ विज० यदवादी ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## तृतीयस्कन्धः ३

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दुर्योधनासत्कृतेन विदुरेण तीर्थयात्रार्थं प्रभासक्षेत्रगमनं ॥ १ ॥ ततो यमुनातीरं गतेन तेन तत्र उद्धवदर्शनं द्वारकापुरनिवासिजनकुशलप्रश्नश्च ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

**श्रीशुक उवाच—**

एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल ।
क्षत्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥१॥
यद्वा[1] अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशाऽऽत्मसात्कृतम् ॥२॥

**राजोवाच—**

कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणाऽऽस संगमः ।
कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय नः प्रभो ॥ ३ ॥
न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः[3] ।
तस्मिन्वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः ॥ ४ ॥

**सूत उवाच—**

स एवमृषिवर्योऽयं[4] पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ।
प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥५॥

**श्रीशुक उवाच—**

यदा तु राजा स्वसुतानसाधून्
पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ।
भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान्विबन्धून्
प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६ ॥
यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः
केशाभिमर्शं सुतकर्म गर्ह्यम् ।
न वारयामास नृपः स्नुषायाः
स्वास्त्रैर्हरन्त्याः[1] कुचकुङ्कुमानि ॥ ७ ॥
द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः
सत्यावलंबस्य वनागतस्य ।
न याचतोऽदात्समयेन[2] दायं
तमो जुषाणो यदजातशत्रोः ॥ ८ ॥
यदा च पार्थप्रहितः सभायां
जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ।
न तानि पुंसाममृतायनानि
राजोरु[3] मेने क्षतपुण्यलेशः[4] ॥ ९ ॥
यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो
मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन ।
अथाऽऽह तन्मन्त्रदृशां[5] वरीयान्

१ विज० यदा त्वयं । २ विज० पुरं । ३ वीर० महात्मनः । ४ वीर० वर्योऽथ ।

१ विज० अस्त्रैर्है । २ वीर० याचितो । ३ विज० राजानुमेने । ४ विज० हृतपुण्य । ५ विज० तं मन्त्र ।

यन्मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति ॥ १० ॥
अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं
तितिक्षतो दुर्विषहं तवाऽऽगः ।
सहानुजो यत्र वृकोदराहिः
श्वसन्रुषा यत्त्वमलं बिभेषि ॥ ११ ॥
पार्थांस्तु देवो भगवान्मुकुन्दो
गृहीतवान्स क्षितिदेवदेवः ।
आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो
विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः ॥ १२ ॥
स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान्प्रविष्टो यमपत्यमत्या ।
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय ॥ १३ ॥
इत्यूचिवांस्तत्र सुयोधनेन
प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ।
असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः
क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन ॥ १४ ॥
क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं
दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः ।
तस्मिन्प्रतीपः परकृत्य आस्ते
निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः ॥ १५ ॥
स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणै-
र्भ्रातुः परो मर्मसु ताडितोऽपि ।
स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मायां
गतव्यथोऽयादुरु मानयानः ॥ १६ ॥
स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो
गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि ।
अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यां
स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥
पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जे-
ष्वपङ्कतोयेषु सरित्सरस्सु ।
अनन्तलिङ्गैः समलंकृतेषु
चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥
गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः
सदाप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः ।
अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो
व्रतानि चेरे हरितोषणानि ॥ १९ ॥
इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं
कालेन यावद्गतवान्प्रभासम् ।
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा-
मेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥
तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं
वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयम् ।
संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन्
सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥ २१ ॥
तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च
पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः ।
तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य
यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे ॥ २२ ॥
अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३ ॥
ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं
सौवीरमत्स्यान्कुरुजाङ्गलांश्च ।
कालेन तावद्यमुनामुपेत्य
तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४ ॥
स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं
बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतम् ।
आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं
स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् ॥ २५ ॥
कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्य-

---

१ विज० स्वशत्रुहा यं त्वमलं । २ विज० यदातु पार्थान्भ । ३ विज० गृहं प्रवि । ४ वीर० बुध्या । ५ वीर० जाश्वसेनं । विज० जाश्वथैनं । ६ वीर० निरस्यतां । ७ वीर० च्छ्वशानः । ८ वीर० श्रोतुः । ९ विज० लब्धगजा । १० वीर० अन्वक्र । ११ वीर० विज० र्व्यामधि । १२ विज० वनेषु ।

१ विज० केशो । २ वीर० तत्रैव । ३ विज० वह्निनाश्रयं । ४ विज० चैवं । ५ विज० प्रत्यङ्क । ६ वीर० याव । ७ विज० स्पतेरात्त ।

पा[1]द्मानुवृत्त्येह किलां[2]वतीर्णौ ।
आसात उर्व्याः कुशलं विधाय
कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥
कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो
भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ।
यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति
वरान्वदान्यो वरतर्पणेन ॥ २७ ॥
कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां
प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग वीरः ।
यं रुक्मिणी भगवं[3]तोऽभिलेभे
आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे ॥ २८ ॥
कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोज-
दा[4]शार्हकाणामधिपः स आस्ते ।
यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो
नृपासनाशां[5] परिहृत्य दूरात् ॥ २९ ॥
कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष
आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु सांबः ।
असूत यं जांबवती व्रताढ्या
देवं गुहं योंबिकया धृतोऽग्रे ॥ ३० ॥
क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते
यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः ।
लेभेऽञ्जसाऽधोक्षजसेवयैव
गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापाम् ॥ ३१ ॥
कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते
श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ।
यः कृष्णपादाङ्कितमार्गपांसु-
ष्वचे[6]ष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥ ३२ ॥
कच्चि[7]च्छिवं देवकभोजपुत्र्या
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ।
या वै स्वगर्भेण द[8]धार देवं
त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३ ॥
अपि स्विदास्ते भगवान्सुखं वो
यः सात्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः ।
यमामनन्ति स ह[1] शब्दयोनिं
मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वं[2]म् ॥ ३४ ॥
अपि स्विदन्ये च निजात्मदैव-
मनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ।
हृ[3]दीकसत्यात्मजचारुदेष्ण-
गदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ॥ ३५ ॥
अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां
धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् ।
दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां
साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६ ॥
किं वा कृतावेष्वघमत्यमर्षी
भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुञ्चत् ।
यस्याङ्घ्रिपातं रणभूर्न सेहे
मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७ ॥
कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां
गाण्डीवधन्वोपरतारिरास्ते ।
अलक्षितो यच्छरकूटगूढो
मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ॥ ३८ ॥
यमावुतस्वि[4]त्तनयौ पृथा[5]याः
पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ।
रेमात उद्दा[6]य मृधे स्वरिक्थं
प[7]रात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ॥ ३९ ॥
अहो पृथाऽपि ध्रियतेऽर्भकार्थे
राजर्षिवर्येण विनाऽपि तेन ।
यस्त्वेकवीरोऽधिर[8]थो विजिग्ये
धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥ ४० ॥
सौम्यानुशोचे तमधःपतन्तं
भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः ।
निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या
अहं स्वपुत्रान्समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥

१ विज० पद्मा । २ विज० कला । ३ वीर० भगवत्तो । ४ वीर० दशार्ह । ५ विज० सनाधिं । ६ वीर० ष्ववेष्टत । ७ वीर० कच्चित्सुखं । ८ विज० बभार ।



१ वीर० विज० हि । २ विज० मर्थं । ३ विज० हार्दिक्य । ४ वीर० स्वित्स्तनयौ । ५ विज० च माद्र्याः । ६ वीर० उत्खाय । ७ वीर० विज० सुधां सुपर्णा । ८ वीर० विज० ऽतिरथो ।

सोऽहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन
दृशो नृणां चालयतो विधातुः ।
नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादा-
च्चरामि पश्यन्गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥
नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशो-
ऽप्युपैक्षताघं भगवान्कुरूणाम् ॥ ४३ ॥
अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय
कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसाम् ।
नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं
परो गुणानामुत कर्मतन्त्रम् ॥ ४४ ॥
तस्य प्रपन्नाखिललोकपाना-
मवस्थितानामनुशासने स्वे ।
अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य
वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

उद्धवेन विदुरंप्रति श्रीकृष्णस्य भूलोकत्यागकथनं ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**
इति भागवतः पृष्टः क्षत्त्रा वार्तां प्रियाश्रयाम् ।
प्रतिवक्तुं नचोत्सेह औत्कण्ठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥१॥
यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नैच्छद्रचयन्यस्य सपर्यां बाललीलया ॥ २ ॥
स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ।
पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पादावनुस्मरन् ॥ ३ ॥
स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णाङ्घ्रिसुधया भृशम् ।
तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधु निर्वृतः ॥४॥
पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो मुञ्चन्मीलद्दृशा शुचः ।
पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंप्लुतः ॥ ५ ॥
शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः ।
विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्स्मयन् ॥६॥
**उद्धव उवाच—**
कृष्णद्युमणिनिर्म्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह ।
किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहम् ॥७॥
दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम् ॥८॥
इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ।
सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ॥ ९ ॥
देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः ।
भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ १०
प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम् ।
आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलोचनम्॥११॥
यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोग-
मायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।
विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः
परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ १२ ॥
यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये
निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ।
कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातु-
रर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥
यस्यानुरागप्लुतहासरास-
लीलाऽवलोकप्रतिलब्धमानाः ।

---

१ विज० भावयतो । २ वीर० पुनश्चा । ३ विज० शो ह्युपैक्षता । ४ विज० नैच्छत्तद्रच । ५ विज० दृशाऽश्रु सः । ६ वीर० प्रेमप्रसर । ७ वीर० निम्रोचे ।

१ विज० पुर । २ वीर० चान्ये ह्यसदाश्रयाः । विज० चान्ये असदाश्रयाः । ३ विज० न्युप्तात्मनां । ४ वीर० प्रदर्श्यतप्त । ५ वीर० यत्रोपगतं । विज० चात्रोपगतं । ६ वीर० त्यमंस्त ।

व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्त-
धियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥ १४ ॥
स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपै-
रभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा ।
परावरेशो महदंशयुक्तो
ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाऽग्निः ॥ १५ ॥
मां खेदयत्येतदजस्य जन्म
विडंबनं यद्वसुदेवगेहे ।
व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं
पुराद्व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः ॥ १६ ॥
दुनोति चेतः स्मरतो ममैत-
द्यदाह पादावभिवन्द्य पित्रोः ।
तातांब कंसादुरुशङ्कितानां
प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥ १७ ॥
को वा अमुष्याङ्घ्रिसरोजरेणुं
विस्मर्तुमीशीत पुमान्विजिघ्रन् ।
यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमे-
र्भारं कृतान्तेन तिरश्चकार ॥ १८ ॥
दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये
चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः ।
यां योगिनः संस्पृहयन्ति सम्य-
ग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥ १९ ॥
तथैव चान्ये नरलोकवीरा
य आहवे कृष्णमुखारविन्दम् ।
नेत्रैः पिबन्तो नयनाभिरामं
पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥ २० ॥
स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः
स्वाराज्यलक्ष्म्याऽऽप्तसमस्तकामः ।
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः
किरीटकोट्येडितपादपीठः ॥ २१ ॥
तत्तस्य कैङ्कर्यमलं भृतान्नो
विग्लापयत्यङ्ग यदुग्रसेनम् ।
तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये
न्यबोधयद्देव निधारयेति ॥ २२ ॥
अहो बकीयं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी ।
लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं
कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥ २३ ॥
मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे
संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ।
ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्र-
मंसे सुनाभायुधमापतन्तम् ॥ २४ ॥
वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ।
चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः ॥२५॥
ततो नन्दव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबिभ्यता ।
एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् ॥२६॥
परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन् व्यहरद्विभुः ।
यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलिताङ्घ्रिपे ॥ २७॥
कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम् ।
रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः ॥ २८ ॥
स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ।
चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९ ॥
प्रयुक्तान्भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ।
लीलया व्यनुदत्तांस्तान्बालः क्रीडनकानिव ३०
विपन्नान्विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपम् ।
उत्थाप्याऽपाययद्गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितम्॥३१॥
अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ।
वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन्सद्व्ययं विभुः॥३२॥
वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वले ।
गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ॥ ३३ ॥

१ वीर० खिल । २ वीर० प्रशान्त । ३ विज० श्च रूपैः । ४ धिज० कंपितानां । ५ वीर० विज० मीशेत । ६ वीर० पाला । ७ विज० द्भिः सुर । ८ वीर० मुपाश्रितान्नो ।

१ वीर० विज्ञापय । २ वीर० भजेम । ३ विज० पुत्र-स्यांसे । ४ विज० वाञ्शर्म अञ्जजेना । ५ वीर० परितो । ६ विज० व्यचरद्धरिः । ७ विज० कौमारा दर्शयंश्चेष्टाः प्रेक्षणीया । ८ विज० गोकुलं । ९ वीर० र्षुः सद्व्य । १० विज० विह्वले । ११ वीर० विज० त्रातो ।

शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन्रजनीमुखम्। गायन्कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः॥ ३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

---

## तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

उद्धवेन विदुरंप्रति संग्रहेण श्रीकृष्णचरित्रकथनं॥ १॥ श्रीकृष्णाज्ञया यादवानां प्रभासतीर्थगमनकथनं॥ २॥

**उद्धव उवाच—**

ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रो-
श्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः।
निपात्य तुङ्गाद्रिपुयूथनाथं
हतं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम्॥ १॥
सान्दीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम्।
तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात्॥ २॥
समाहुता भीष्मककन्यया ये
श्रियः सवर्णेन बुभूर्षयैषाम्।
गान्धर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं
जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः॥ ३॥
ककुद्मतो विद्धनसो दमित्वा
स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह।
तद्भग्नमानानपि गृध्यतोऽज्ञा-
ञ्जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः॥ ४॥
प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया
विधित्सुरार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे।
वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषान्धः
क्रीडामृगो नूनमयं वधूनाम्॥ ५॥
सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं
दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या।
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं
दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश॥ ६॥
तत्राऽऽहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबन्धुम्।
उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्ष-
व्रीडानुरागप्रहितावलोकैः॥ ७॥
आसां मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषिताम्।
सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया॥ ८॥
तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः।
एकैकस्यां दशदश प्रकृतेर्विबुभूषया॥ ९॥
कालमागधशाल्वादीननीकै रुन्धतः पुरम्।
अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत्॥ १०॥
शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयत्॥ ११॥
अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान्।
चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः॥ १२॥
सकर्णदुःशासनसौबलानां
कुमन्त्रपाकेन हतश्रियायुषम्।
सुयोधनं सानुचरं शयानं
भग्नोरुमुर्व्यां न ननन्द पश्यन्॥ १३॥
कियान्भुवोऽयं क्षपितोरुभारो
यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः।
अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशै-
रास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम्॥ १४॥
मिथो यदैषां भविता विवादो
मध्वामदाताम्रविलोचनानाम्।

---

१ विज० र्षयाऽऽशां। २ विज० जिहीर्षयैषां। ३ विज० ककुद्मिनोऽविद्ध। ४ विज० तान्भग्नमानानभि। ५ वीर० गृध्नतो। ६ विज० तश्च शस्त्रैः। ७ विज० स्वार्थे पुरा तैर्यमयाचतानतः। वीर० क्रीडामृगोयं रचितो वधूनां।

१ विज० सविधिं। २ वीर० विज० पाणिं पुरुरूपः। ३ वीर० सर्वशः। ४ वीर० कांश्चित्स्व। ५ वीर० विज० आदिशन्। ६ विज० विविदं। ७ वीर० युषां। ८ विज० स ननन्द। ९ विज० शल्यैः। १० वीर० विज० माध्व्या मदात्ताम्र।

नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो
मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स ॥ १५ ॥
एवं संचिन्त्य भगवान्स्वराज्ये[1] स्थाप्य धर्मजम् ।
नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥१६॥
उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना ।
स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः ॥१७॥
अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ।
सोऽपि क्ष्मामनुजैः रक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥१८॥
भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ।
कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः साङ्ख्यमास्थितः १९
स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया[2] ।
चरित्रेणानवद्येन[3] श्रीनिकेतेन चाऽऽत्मना ॥२०॥
इमं लोकममुं चैव रमयन्सुतरां यदून् ।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः ॥ २१ ॥
तस्यैवं[1] रममाणस्य संवत्सरगणान्बहून् ।
गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥ २२ ॥
दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ।
को विस्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥
पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः[2] ।
कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः ॥२४॥
ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजान्धकादयः ।
ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः ॥ २५ ॥
तत्र स्नात्वा पितॄन्देवानृषींश्चैव तदंभसा ।
तर्पयित्वाऽथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६
हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकंबलान् ।
यानं[3] रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीमपि ॥२७॥
अन्नं चोरुरसं[4] तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ।
गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः ॥२८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मदिरापानमत्तानां यदूनां परस्परं युद्धारंभः ॥ १ ॥ तदा श्रीकृष्णेन सरस्वतीतीरे किंचिद्वृक्षमूलाश्रयणेन तत्रागतमुद्धवंप्रति मैत्रेयसमक्षं दिव्यज्ञानोपदेशः ॥ २ ॥ ततो निर्गतेनोद्धवेन विदुरंप्रति यदुकुलक्षयनिवेदनपूर्वकं स्वस्य बदरिकाश्रमगमनोद्यमनिवेदनं ॥ ३ ॥ विदुरेण स्वस्य ज्ञानोपदेशं प्रार्थितेन उद्धवेन "श्रीकृष्णाज्ञया तव मैत्रेयो ज्ञानोपदेशं करिष्यति इत्युक्त्वा बदरिकाश्रमगमनं ॥ ४ ॥ ततो विदुरेण मैत्रेयदिदृक्षया गङ्गातीरगमनं ॥ ५ ॥

उद्धव उवाच—
अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ।
तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः ॥ १ ॥
तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।
निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम् ॥ २ ॥
भगवान्स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः ।
सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ॥ ३ ॥
अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ।
बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ॥ ४ ॥
अथापि[4] तदभिप्रेतं जानन्नहमरिन्दम ।
पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ॥ ५ ॥
अद्राक्षमेकमासीनं[5] विचिन्वन्दयितं पतिम् ।
श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ॥ ६ ॥
श्यामावदातं विरजं प्रशान्तारुणलोचनम्[6] ।
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशांबरेण च ॥ ७ ॥
वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ।
अपाश्रिता[7]र्भकाश्वत्थमकृशं[8] त्यक्तपिप्पलम् ॥ ८ ॥
तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखा ।
लोकाननुचरन्सिद्ध आससाद यदृच्छया ॥ ९ ॥
तस्यानुरक्तस्य[9] मुनेर्मुकुन्दः

---

१ विज० न्स्वाराज्ये । २ वीर० तुल्यया । ३ वीर० चारित्रे । ४ वीर० तथापि ।

१ वीर० विज० तस्येत्थं । २ वीर० दशार्हकैः । ३ वीर० विज० हयान्रथानिभा । ४ वीर० चारु । ५ वीर० क्षं चैक । ६ वीर० प्रसन्नारुण । ७ वीर० उपाश्रिता । ८ विज० कावस्थं । ९ वीर० नुषक्तस्य ।

प्रमोदभावा[1]नतकन्धरस्य ।
आशृण्वतो मामनुरागहास-
समीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

वेदाहमन्तर्मनसीप्सि[2]तं ते
ददामि यत्तद्दुरवापमन्यैः ।
सत्रे पुरा विश्वसृजां वसू[3]नां
मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥
स एष साधो चरमो भवाना-
मासादितस्ते मदनुग्र[4]हो यत् ।
यन्[5]मां नृलोकां[6]न्रह उत्सृजन्तं
दिष्ट्या ददृश्वान्विशदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥
पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्[7]ये
पद्मे निषण्णाय ममाऽऽदिसर्गे ।
ज्ञानं परं मन्[8]महिमावभासं
यत्सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ १३ ॥
इत्या[9]दृतोक्तः परमस्य पुंसः
प्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ।
स्नेहो[10]त्थरोमा स्खलिताक्षरस्तं
मुञ्चञ्छुचः प्राञ्जलिराबभाषे ॥ १४ ॥
कोन्वीश ते पादसरोजभाजां
सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ।
तथापि नाऽहं प्रवृणोमि भूमन्
भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥
कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते
दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् ।
कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रय[11]ः
स्वात्मन्रतेः खिद्यति धीर्विदामिह ॥ १६ ॥
मन्त्रेषु मां वा उपहूय यत्त्व-
मकुण्ठिताखण्डसदा[12]त्मबोधः ।
पृच्छेः प्रभो मुग्ध[1] इवाप्रमत्त-
स्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥ १७ ॥
ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं
प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रम् ।
अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्त-
र्वदाञ्जसा यद्वृजिनं तरेम ॥ १८ ॥
इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्पर[2]ः ।
आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् १९
स एवमाराधितपादतीर्था[3]-
दधीततत्त्वा[4]त्मविबोधमार्गः ।
प्रणम्य पादौ परिवृत्य देव-
मिहाऽऽगतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥
सोहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभोः ।
गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममण्डलम् ॥ २१ ॥
यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ।
मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ ॥२२॥

**श्रीशुक उवाच—**

इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ।
ज्ञानेनाऽशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥२३॥
स तं महाभागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभः ।
विश्रंभादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥

**विदुर उवाच—**

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं
यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते ।
वक्तुं भवान्नोऽर्हति यद्धि[5] विष्णो-
र्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति ॥ २५ ॥

**उद्धव उवाच—**

ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौषारवो[6]न्ति मे ।
साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता ॥२६॥

**श्रीशुक उवाच—**

इति सह विदुरेण विश्वमूर्ते-
र्गुणकथया सुधयाप्ला[7]वितोरुतापः ।

---

१ विज० भारानत । २ वीर० सि स्थितं । ३ विज० मुनीनां । ४ वीर० विज० प्रहाय । ५ वीर० यस्मान्नृ । ६ विज० लोकं । ७ वीर० नाभ्यपद्मे । ८ वीर० यन्महि । ९ विज० इत्यादरोक्तः । १० वीर० स्नेहोर्ध्वरोमा । ११ वीर० श्रमः । १२ वीर० सुखात्म ।

१ वीर० ग्धवदप्र । २ वीर० न्पदं । ३ वीर० तीर्थपादाद् । ४ वीर० तत्वार्थ । ५ वीर० तद्धि । ६ विज० रवोन्तिके । ७ वीर० विज० धयाप्लुतोरु ।

क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां
समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात् ॥ २७ ॥
**राजोवाच—**
निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजे-
ष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः ।
स तु कथमवशिष्ट उद्धवोय-
द्धरिरपि तत्त्यज आकृतिं त्र्यधीशः ॥ २८ ॥
**श्रीशुक उवाच—**
ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवाञ्छितः ।
संहृत्य स्वकुलं[1] नूनं त्यक्ष्यन्देहमचिन्तयत् ॥२९॥
अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ।
अर्हत्युद्धव एवाद्धा संप्रत्यात्मवतां वरः[2] ॥ ३० ॥

नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यूनो यद्गुणै[1]र्नार्दितः प्रभुः ।
अतो मद्वयु[2]नं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ॥ ३१ ॥
एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना ।
बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ॥ ३२ ॥
विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च॥३३॥
देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम् ।
अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विक्लवात्मनाम् ॥३४॥
आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितम् ।
ध्यायन्गते भागवते रुरोद प्रेमविह्वलः ॥ ३५ ॥
कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध[3] अहोभिर्भरतर्षभः ।
प्रापद्यत स्वः[4]सरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरेण गङ्गाद्वारमेत्य मैत्रेयंप्रति स्वस्य ज्ञानोपदेशप्रार्थना ॥ १ ॥ भगवता महदादितत्वानां तदभिमानिदेवानां च सृष्टिकथनं ॥ २ ॥ तैर्देवैरण्डसृष्टावसामर्थ्याद्भगवन्तंप्रति स्तवनपूर्वकं अण्डसृष्टिप्रार्थना ॥ ३ ॥

**श्रीशुक उवाच—**
द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ।
क्षत्तोप[3]सृत्याच्युतभावशुद्धः
पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृ[4]प्तः ॥ १ ॥
**विदुर उवाच—**
सुखाय कर्माणि करोति लोको
न तैः सुखं वाऽन्यदुपारमं वा ।
विन्देत भूयस्तत एव दुःखं
यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्नः ॥ २ ॥
जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवा-
दधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ।
अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं
भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३ ॥

तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः
संराधितो भगवान्येन पुंसाम् ।
हृदि स्थितो यच्छति भक्ति[5]पूते
ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणम् ॥ ४ ॥
करोति कर्माणि कृतावतारो
यान्यात्मतन्त्रो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः
संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥
यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य
शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ।
योगेश्वराधीश्वर एक एत-
दनुप्रविष्टो बहुधा यथाऽऽसीत् ॥ ६ ॥
क्रीडन्विधत्ते द्विजगोसुराणां

१ वीर० कुलं स्फीतं । २ विज० परः । ३ विज० क्षत्ताभिसृत्या । ४ विज० तृप्तं ।

१ विज० विर्जितः । २ विज० मद्व्रतपुनर्लो । ३ वीर० सिद्धोहोभिर्भागवतर्षभः । विज० विद्वानहोभिर्भरतर्षभः । ४ विज० द्यत द्युसरितं । ५ विज० भावपूते ।

क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ।
मनो न तृप्यत्यपि[1] शृण्वतां नः
सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ॥ ७ ॥
यैस्तत्त्व[2]भेदैरधिलोकनाथो
लोकानलोकान्सहलोकपालान् ।
अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्त्व-
निकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ॥ ८ ॥
येन प्रजानामुत आत्मकर्म-
रूपाभिधानां[3] च भिदां व्यधत्त ।
नारायणो विश्वसृडात्मयोनि-[4]
रेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ९ ॥
परावरेषां भगवन्व्रतानि[5]
श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् ।
अतृप्नुम[6] क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १० ॥
कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्
सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ।
यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो
भवप्रदां[7] गेहरतिं छिनत्ति ॥ ११ ॥
मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां
सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः ।
यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादै-
र्मतिर्गृहीता नु[8] हरेः कथायाम् ॥ १२ ॥
सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना
विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः ।
हरेः पदानु[9]स्मृतिनिर्वृतस्य
समस्तदुःखात्ययमाशु[10] धत्ते ॥ १३ ॥
ताञ्छोच्यशोच्यानविदो नु शोचे
हरेः कथायां विमुखानघेन ।
क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषा-[11]
मायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् ॥ १४ ॥
तदस्य कौषारव शर्मदातु-
र्हरेः कथामेव कथासु सारम् ।
उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबन्धो
शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥
स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे
कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः ।
चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि
यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम् ॥ १६ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

स एवं भगवान्पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः ।
पुंसां निःश्रेयसार्थेन[1] तमाह बहु मानयन् ॥१७॥

**मैत्रेय[2] उवाच—**

साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृह्णता ।
कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजाऽऽत्मनः
नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे ।
गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः ॥ १९ ॥
माण्डव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो यमः ।
भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २०
भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च ।
यस्य ज्ञानोपदेशाय माऽऽदिशद्भगवान्व्रजन् २१
अथ ते भगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः ।
विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः ॥२२॥
भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुः ।
आत्मेच्छानुगता[3]वात्मानानामत्युपलक्षणः[4] ॥२३॥
स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्य[5]मेकराट् ।
मेनेऽसन्तमिवाऽऽत्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् ॥२४॥
सा वा एतस्य संद्रष्टुः[6] शक्तिः सदसदात्मिका ।
माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः॥२५॥
कालवृत्त्या[7] तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ।
पुरुषेणाऽऽत्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥२६॥

---

१ वीर० त्वधि । २ वीर० यैस्सत्व । ३ विज० भिधानेन । ४ वीर० विज० सृगात्मयोनि । ५ विज० भगवत्कृतानि । ६ विज० न तृप्नुमः कर्णसुखा । ७ विज० भयप्रदां । ८ विज० न हरेः । ९ विज० सदानु । १० वीर० दुःखाप्यय । ११ विज० तेषां ।

१ वीर० विज० निःश्रेयसार्थाय । २ विज० अत्र पञ्चमोध्यायः । ३ वीर० च्छानुमता । ४ वीर० लक्षितः । विज० च्छानुगतो ह्यात्मा नानाशक्त्युपलक्षितः । ५ विज० पश्यद्विश्व । ६ वीर० सद्द्रष्टुः । ७ वीर० विज कालवृत्त्यां ।

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ।
विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जंस्तमोनुदः[1]॥२७॥
सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः ।
आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया ॥
महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं[2] व्यजायत ।
कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः[3] ॥ २९ ॥
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।
अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ।
वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः॥३०॥
तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ।
तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः[4] खं लिङ्गमात्मनः ३१
कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ।
नभसो[5]ऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥३२॥
अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ।
ससर्ज रूपतन्मात्रं[6] ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ३३
अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम्[7] ।
आधत्ताम्भोरसमयं कालमायांशयोगतः ॥ ३४ ॥
ज्योतिषाम्भोनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् ।
महीं गन्धगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ॥३५॥
भूतानां नभआदीनां यद्यद्द्रव्यावरावरम्[8] ।
तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ॥३६॥
एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिङ्गिनः ।
नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुं[9]
देवा ऊचुः—
नमाम[10] ते देव पदारविन्दं
प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ।
यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु-
संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपन्ति ॥ ३८ ॥
धातर्यदस्मिन्[11] भव ईश जीवा-
स्तापत्रयेणोपहता[1] न शर्म ।
आत्मँल्लभन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रि-
च्छायां सविद्यामत[2] आश्रयेम ॥ ३९ ॥
मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडै-
श्छन्दःसुपर्णैरृषयो विविक्ते ।
यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः[3]
पदं पदं[4] तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥ ४० ॥
यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या
संमृज्यमाने[5] हृदयेऽवधाय ।
ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा
व्रजेम[6] तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ॥ ४१ ॥
विश्वस्य जन्मस्थिति[7]संयमार्थे
कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते ।
व्रजेम[8] सर्वे शरणं यदीश
स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ॥ ४२ ॥
यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे
ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ।
पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्यां
भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जम् ॥ ४३ ॥
तान्वा[9] असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये
पराहृतान्तर्मनसः परेशं[10] ।
अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं
ये[11] ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः[12] ॥ ४४ ॥
पानेन ते देव कथासुधायाः
प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ।
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं
यथाञ्जसा[13]ऽन्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ॥ ४५ ॥
तथा[14]ऽपरे चाऽऽत्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।

१ विज० नुदन् । २ वीर० विज० तत्त्वमजायत । ३ वीर० विज० भवः । ४ वीर० यतस्तल्लिङ्ग । ५ विज० तामसानु । ६ विज० तन्मात्रां । ७ विज० र्वत्परवीक्षि । ८ विज० यद्यद्द्राव्यं परात्परं । वीर० यद्यद्द्रव्यपरात्परं । ९ वीर० भृशं । १० वीर० ननाम । विज० नताः स्म । ११ वीर० विज० कृते यदस्मि ।

१ वीर० विज० येणाभिहता । २ विज० छायांशविद्या । ३ वीर० यच्चाघमर्षोदसरि । विज० यच्चाघमर्षो द्युसरिद्व-रायाः । ४ वीर० पदं परं । विज० परं पदं । ५ वीर० संसृज्यमाने । ६ विज० व्रजन्ति यत्तेऽङ्घ्रि । ७ वीर० सर्ग-स्थिति । ८ वीर० व्रजाम । ९ विज० तं त्वामस । १० विज० परेशात् । ११ विज० यत्ते पदं । १२ वीर० लक्ष्म्यः । १३ विज० त्वेयु । १४ वीर० अथा ।

त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां श्रमः स्यान्नतु सेवया ते ॥ ४६ ॥
तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाऽद्य
त्वयाऽनुसृष्टा[1]स्त्रिभिरात्मभिः[2] स ।
सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतन्त्रं
न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ॥ ४७ ॥
यावद्बलिं तेऽज हराम काले
यथा वयं चान्नमदाम यत्र ।
य[3]थोभयेषां त इमे हि[4] लोका
बलिं हरन्तोऽन्नमदन्त्यनूहाः[1] ॥ ४८ ॥
त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां
कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ।
त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ
रेतस्त्वजायां कविमादधे[2]ऽजः ॥ ४९ ॥
त[3]तो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे
बभूविमाऽऽत्मन्करवाम किं ते ।
त्वं नः स्वचक्षुः[4] परिदेहि शक्त्या[5]
देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणाम्[6] ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः[7] ॥ ५ ॥

---

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भगवता स्वतत्त्वांशैरण्डसर्जनपूर्वकं तत्र विराट्पुरुषसर्जनं ॥ १ ॥ इन्द्रियतदभिमानिदेवतातद्विषयाणां च सर्जनं ॥ २

**ऋषिरुवाच—**
इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य[5] सः ।
प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य[6] गतिमीश्वरः ॥ १ ॥
कालसंज्ञां तदा[7] देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २ ॥
सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् ।
भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३ ॥
प्रबुद्धकर्मा दैवेन[8] त्रयोविंशतिको गणः ।
प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम्[9] ॥ ४ ॥
परेण[10] विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः ।
चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः[11] ॥५॥
हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ।
आ[12]ण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ६ ॥
स वै विश्वसृजां गर्भो देव[13]कर्मात्मशक्तिमान् ।
विबभाजाऽऽत्मनाऽऽत्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥
एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ।
आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते॥८॥
साध्यात्मिकः[8] साधिदैवश्च[9] साधिभूत इति त्रिधा ।
विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥९॥
स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ।
विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये[10] ॥ १० ॥
अथ तस्याभितप्तस्य कति चायतनानि ह ।
निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥११॥
तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदम् ।
वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥१२॥
निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽविश[11]द्धरेः ।
जिह्वयांशेन च [12]रसं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १३॥

१ विज० विसृष्टा । २ वीर० रात्मनि स्वे । विज० रात्मभिर्ये । ३ विज० तथो । ४ विज० ह । ५ विज० नामसतीनां समेत्य । ६ विज० निशम्य गिर । ७ वीर० ततो देवीं । विज० यदा देवीं । ८ वीर० देवेन । ९ वीर० पूरुषः । १० वीर० णाविश । ११ विज० लोकश्चराचरः । १२ वीर० अण्डकोश । १३ वीर० विज० दैव ।

१ विज० न्त्यनीशाः । २ विज० कविरादधे । ३ वीर० तत्ते । ४ विज० सचक्षुः । ५ विशक्ता । ६ वीर० त्वदनुग्रहाणां । विज० यदनुग्रहेण । ७ विज० षष्ठोऽध्यायः । ८ विज० साध्यात्मं साधिदैवं च साधिभूतमिति त्रिधा । ९ वीर० साधिभूतश्च साधिदैव इति । १० वीर० विज० वृद्धये । ११ विशत्पदं । १२ वीर० रसान्यया ।

निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां[1] पदम् ।
घ्राणेनांशेन गन्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१४॥
निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः[2] ।
चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १५॥
निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।
प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥
कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ।
श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥१७॥
त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ।
अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥१८॥
मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ।
रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो[3] लोकेश आविशत् ।
पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥
हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविन्द्रः स्वर्पतिराविशत् ।
वार्तयांशेन पुरुषो यथा[4] वृत्तिं प्रपद्यते ॥ २१ ॥
पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो[5] विष्णुराविशत् ।
गत्या स्वांशेन पुरुषो[6] यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥२२॥
बुद्धिं[7] चास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत्
बोधेनांशेन बोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ २३ ॥
हृदयं[8] चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् ।
मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥
आत्मानं[9] चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् ।
कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥
सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान् धिष्ण्यमुपाविशत् ।
चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत ।

१ वीर० हरेराविशतां । २ वीर० विशत्पदं । विज० विशत्प्रभोः । ३ वीर० मित्रो धिष्ण्यं स्वमाविशत् । ४ वीर० विज० यया । ५ वीर० स्वधिष्ण्यं विष्णु । ६ वीर० गन्तव्यं । ७–८ इमौ श्लोकौ वीर० पाठे पौर्वापर्येण वर्तेते । तत्र बुद्धिं चेति श्लोकः विज० पाठे नास्ति । परन्त्वेतदर्थकोपरः श्लोकः २४ श्लोकादुपरि वर्तते। ९ विज० आत्मानं चास्य निर्भिन्नं वाचस्पतिरुपाविशत् । बुद्ध्या स्वांशेन येनासौ निश्चयं प्रतिपद्यते ॥ अहं चास्य विनिर्भिन्नमभिमानोविशत्पदं । कर्त्रा स्वांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ।

गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः ॥ २७॥
आत्यन्तिकेन[1] सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।
धरां रजः स्वभावेन पणयो ये चताननु ॥२८॥
तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः ।
उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदां[2] गणाः ॥२९॥
मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह ।
यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां[3] मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः ३०
बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः[4] ।
यो जातस्त्रायते वर्णान्पौरुषः[5] कण्टकक्षतात्॥३१॥
विशोऽवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ।
वैश्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत् ॥३२॥
पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये[6] ।
तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ३३
एते वर्णाः स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरुं हरिम् ।
श्रद्धयाऽऽत्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ३४
एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ।
कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं[7] योगमायाबलोदयम् ॥३५॥
अथापि कीर्तयाम्यङ्ग यथामति यथाश्रुतम् ।
कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं[8] गिरमन्याभिधांऽसतीम्[9] ॥
एकान्तलाभं वचसो नु पुंसां[10]
सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ।
श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां[11]
कथासुधायामुपसंप्रयोगम्[12] ॥ ३७ ॥
आत्मनो[13]ऽवसितो वत्स महिमा कविनाऽऽदिना ।
संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविपक्कया ॥ ३८ ॥
अतो भगवतो[14] माया मायिनामपि मोहिनी ।
यत्स्वयं चाऽऽत्मवर्त्माऽऽत्मा न वेद किमुतापरे ॥

१ विज० औत्पत्तिकेन । २ वीर० व्योमरुद्रपरिषदां । विज० व्योमयेरुद्रपार्षदागणाः । ३ वीर० यत्तन्मुख विज० यत्रोन्मुख । ४ विज० स्तमनु । ५ विज० रुषात्कण्टक । ६ विज० कर्मसिद्धये । ७ विज० दाहर्तुं । ८ विज० संस्कर्तुं । ९ विज० भिधां सतीं । १० विज० पुंसः । ११ विज० कृतायाः । १२ विज० सुधाया उत संप्रयोगः । १३ वीर० आत्मनोप्यादिकविना महिमाऽवसितोपि किं । १४ वीर० अहो भगवती माया ।

यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त[1] वाचश्च मनसा सह । अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

## सप्तमोऽध्यायः[1] ॥ ७ ॥

विदुरेण मैत्रेयंप्रति ब्रह्मकर्तृकप्रजापतिमनुमन्वन्तरादिसृष्ट्यादिविषयकनानाप्रश्नाः ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**
एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ।
प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
**विदुर उवाच—**
ब्रह्मन्कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चा[2]पि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः २
क्रीडायामुद्यमोऽर्भ[3]स्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः ।
स्वतस्तृप्तस्य च[4] कथं निवृत्तस्य सदाऽन्यतः ॥३॥
अस्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्याऽऽत्ममायया ।
तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥ ४ ॥
देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ।
अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ॥५॥
भगवानेक[5] एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ।
अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥६॥
एतस्मिन्मे मनो विद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे ।
तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥७॥
**श्रीशुक उवाच—**
स इत्थं चोदितः क्षत्त्रा तत्त्व[6]जिज्ञासुना मुनिः ।
प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥ ८ ॥
**मैत्रेय उवाच—**
सेयं भगवतो माया य[7]न्नयेन विरुध्यते ।
ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥ ९ ॥
यदर्थेन विनाऽमु[8]ष्य पुंस आत्मविपर्ययः ।
प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः ॥ १० ॥

यथा जले चन्द्रमसः कंपादिस्तत्कृतो गुणः ।
दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनो नात्मनो गुणः ॥११॥
स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया ।
भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥ १२ ॥
यदेन्द्रियो परामोऽर्थे[2] द्रष्ट्रात्मनि परे हरौ ।
विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ॥१३॥
अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते
गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ।
कु[3]तः पुनस्तच्चरणारविन्द-
परागसेवारतिरात्मलब्धा ॥ १४ ॥
**विदुर उवाच—**
संच्छिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो ।
उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति ॥ १५ ॥
सा[4]ध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ।
आ[5]भात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद्बहिः ॥१६॥
यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ।
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥१७॥
अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः ।
तां चापि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे ॥ १८ ॥
यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ।
रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः ॥१९॥
दुरापा ह्यल्पतपस[6]ः सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ।
यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः ॥ २० ॥
सृष्ट्वाऽग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ।
तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः ॥२१॥

१ विज० निवर्तन्ते । २ विज० वीर० वापि । ३ विज० र्हस्य कामं चिक्री । ४ विज० तु कथं निर्वृतस्य सदात्मनः । ५ विज० नेष एवैकः । ६ वीर० तद्विजिज्ञासुना । ७ विज० न्याय्यम् । ८ वीर० विना पुंसो मृषैवात्म ।

१ विज० सप्तमोध्यायः । २ वीर० र्थान्द्रष्टात्मनि । विज० र्थोद्दष्टात्मनि । ३ विज० वीर० किं वा पुनः । ४ विज० साधु त । ५ वीर० यद्भात्यपार्थं । ६ वीर० तपसा ।

यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्युरुबाहुकम् ।
यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं[1] समासते ॥२२॥
यस्मिन्दशविधः प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् ।
त्वयेरितो[2] यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः ॥२३॥
यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः ।
प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततम् ॥२४॥
प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्रजापतीन् ।
सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वन्तराधिपान् ॥२५॥
एतेषामपि वंशांश्च[3] वंश्यानुचरितानि च ।
उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजाऽऽसते ॥२६॥
तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य[4] च वर्णय ।
तिर्यङ्मानुष[5]देवानां सरीसृपपतत्रिणाम् ।
वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेद[6]द्विजोद्भिदाम् ॥२७॥
गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम्[7] ।
सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८
वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्मादि[8] वेदस्य च विकर्षणम् २९
यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ।
नैष्कर्म्यस्य च साङ्ख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम् ३०
पाखण्ड[9]पथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ।
जीवस्य[10] गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३१ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ।
वार्ताया दण्डनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ३२

श्राद्धस्य च विधिं[1] ब्रह्मन्पितृणां सर्गमेव च ।
ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ॥ ३३ ॥
दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् ।
प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ॥३४॥
येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ।
संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ[2] ॥३५॥
अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ।
अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ॥ ३६ ॥
तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः[3] ।
तत्रेमं क उपासीरन्क उस्विदनुशेरते ॥ ३७ ॥
पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ।
ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम्[4] ॥ ३८ ॥
निमित्तानि च तस्येह[5] प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ।
स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा ॥३९॥
एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्हरेः कर्मविवित्सया ।
ब्रूहि मेऽज्ञस्य[6] मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ॥ ४० ॥
सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि[7] चाऽनघ ।
जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ॥ ४१ ॥
**श्रीशुक उवाच—**
स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः
कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ।
प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां
संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे सप्तमो[8]ऽध्यायः ॥ ७ ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मैत्रेयेण विदुरप्रश्नानां उत्तरदानोपक्रमः ॥ १ ॥ अण्डोदके शेषभोगे शयानेन श्रीनारायणेन स्वनाभावब्जुतपद्मोत्पादनपूर्वकं तत्र चतुर्मुखसर्जनं ॥ २ ॥ ब्रह्मणा स्वोत्पादकपरिज्ञानाय तपश्चरणं ॥ ३ ॥ ततो वर्षशतावसाने शेषशायिनो नारायणस्य निरीक्षणं ॥ ४ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो
यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ।
बभूविथेहाजितकीर्तिमालां

१ वीर० सविकासं । विज० सविकाराः । २ वीर० विज० त्वयेरितो । ३ वीर० वंश्यांश्च वंशानु । विज० वंशांश्च वंशानु । ४ वीर० भूलोक । ५ वीर० मनुष्य । ६ वीर० स्वेदाण्डजो । ७ विज० प्ययात्मनः । ८ वीर० विज० कर्माणि । ९ वीर० विज० पाषण्ड । १० वीर० जीवानां गतयो यास्तु ।

१ वीर० विधीन्ब्र । २ वीर० विज० मेनघ । ३ वीर० संप्रतिक्रमः । ४ वीर० येन ज्ञानं यद्गुरुशिष्ययोः । ५ वीर० तस्यैव । ६ वीर० विज० मेन्धस्य । ७ वीर० ज्ञानानि । ८ विज० अष्टमोऽध्यायः ।

पदेपदे नूतनयस्यभीक्ष्णम् ॥ १ ॥
सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं
महद्गतानां विरमाय तस्य[1] ।
प्रवर्तये भागवतं पुराणं
यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥ २ ॥
आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं
संकर्षणं देवमकुण्ठसत्त्वम् ।
विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य
कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ ३ ॥
स्वमेव धिष्ण्यं बहुमानयन्तं
यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ।
प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीष-
दुन्मीलयन्तं विबुधोदयाय ॥ ४ ॥
स्वर्धुन्युदार्द्रैः[2] स्वजटाकलापै-
रुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम् ।
पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः
सप्रेम नानाबलिभिर्वरार्थाः[3] ॥ ५ ॥
मुहुर्गृणन्तो वचसाऽनुराग-
स्खलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः ।
किरीटसाहस्रमणिप्रवेक-
प्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ६ ॥
प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन
निवृत्ति[4]धर्माभिरताय तेन ।
सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः
साङ्ख्यायनायाङ्ग[5] धृतव्रताय ॥ ७ ॥
साङ्ख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो
विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ।
जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय
पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥
प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो[6]
मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ।
सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥

१ विज० तुभ्यं । २ विज० न्युदारैः । ३ विज० वैरार्हाः । ४ वीर० निवृत्त । ५ वीर०नायाथ । ६ वीर० दयालुनोक्तो ।

उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासी-[1]
द्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमीलयत् ।
अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः
कृतक्षणः स्वात्मरतौ[2] निरीहः ॥ १० ॥
सोन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः
कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ।
उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे
यथाऽनलो दारुणि[3] रुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥
चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु
स्वपन्स्वयोदीरितया[4] स्वशक्त्या ।
कालाख्यया सादितकर्मतन्त्रो
लोकानपीतान्[5]ददृशे स्वदेहे ॥ १२ ॥
तस्यार्थ[6]सूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे-
रन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ।
गुणेन कालानुगतेन विद्धः
सूष्यंस्तदाऽभिद्यत नाभिदेशात् ॥ १३ ॥
स पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्
कालेन कर्मप्रतिबोधनेन[7] ।
स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं
विद्योतयन्नर्क इवाऽऽत्मयोनिः ॥ १४ ॥
तल्लोकपद्मं स उ एव[8] विष्णुः
प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् ।
तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता
स्वयंभुवं यं स[9] वदन्ति सोऽभूत् ॥ १५ ॥
तस्यां स चांभोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ १६ ॥
तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्ण-
जलो[10]र्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ।

१ वीर० यदासीत्तन्निद्रया । २ वीर० विज० रतावहीनः । ३ वीर० दारुषु । ४ वीर० न्स्वयोगेरित । विज० पंस्तयोदीरित । ५ वीर० न्निपीता । ६ विज० तस्यात्म । ७ विज० बोधितेन । ८ वीर० एष० । ९ वीर० प्रवदन्ति । १० वीर० विज० महोर्मि ।

उपा[1]श्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं
नात्मानमद्धाऽविददादिदेवः ॥ १७ ॥
क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ
एतत्कुतो वाऽब्जमनन्यदप्सु ।
अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैत-
दधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् ॥ १८ ॥
स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनाल-
नाडीभिरन्तर्जलमाविवेश ।
नार्वाग्[2]गतस्तत्खरनालनाल-
नाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः ॥ १९ ॥
तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं
विचिन्वतोऽभूत्सु[3]महांस्त्रिणेमिः ।
यो देहभाजां भयमीरयाणः
परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥ २० ॥
ततो निवृ[4]त्तोऽप्रतिलब्धकामः[5]
स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः ।
शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो
न्यषीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥
कालेन सोऽजः पुरुषायुषाऽभि-
प्रवृ[6]त्तयोगेन विरू[7]ढबोधः ।
स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभात-
मपश्यतापश्यत यन्न पूर्वम् ॥ २२ ॥
मृणालगौरायतशेषभोग-
पर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम् ।
फणातपत्रायुत[8]मूर्धरत्न-
द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ २३ ॥
प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः
सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः ।
रत्नोद[9]धारौषधिसौमनस्य-
वनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः ॥ २४ ॥

आयामतो विस्तरतः स्व[1]मान-
देहेन लोकत्रयसंग्रहेण ।
विचित्रदिव्याभरणांशुकानां
कृता[2]श्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् ॥ २५ ॥
पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गै-
रभ्यर्चतां कामदुघाङ्घ्रिपद्मम् ।
प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दु-
मयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपत्रम् ॥ २६ ॥
मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन
परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ।
शोणायितेनाधरबिंबभासा
प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा ॥ २७ ॥
कदंबकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा
स्वलंकृतं मेखलया नितंबे ।
हारेण चानन्तधनेन वत्स
श्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥ २८ ॥
परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेक-
पर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् ।
अव्यक्तमूलं भुवनाङ्घ्रिपेन्द्र-
महीन्द्रभोगै[3]रधिवीतवल्शम् ॥ २९ ॥
चराचरौको भगवन्महीध्र-
महीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढम् ।
किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्ग-
माविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥ ३० ॥
निवीतमाम्नायमधुव्रत[5]श्रिया
स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् ।
सूर्येन्दुवाय्वग्न्यग[6]मं त्रिधामभिः
परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ॥ ३१ ॥
तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोज-
मात्मानमंभः श्वसनं वियच्च ।
ददर्श देवो जगतो विधाता
नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥ ३२ ॥

१ वीर० अप्याश्रितः । विज० अपाश्रितः । २ वीर० त्खरनालनाभिं स वै विचि । विज० त्खरनालनालीः सवै । ३ वीर० त्समहां । ४ वीर० विज० निवृत्ता । ५ विज० काष्टः । ६ विज० प्रवृद्ध । ७ वीर० निरूढ । ८ विज० सहस्रायुत । ९ विज० दधेरोप ।

१ विज० समान । २ विज० कृतश्रियोपा । ३ वीर० रभिवीत । ४ वीर० विज० कल्कं । ५ विज० व्रताश्रय-स्वकीर्ति । ६ विज० गमत्रिधाम ।

स कर्मबीजं रजसोपरक्तः
प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा ।
अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्य-
मव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ततश्चतुर्मुखेन बहुधा श्रीनारायणस्तवनं ॥ १ ॥ ततस्तुष्टेन विष्णुना चतुर्मुखंप्रति पुनस्तपश्चर्यया विज्ञानलाभेन जगत्सर्जनचोदनापूर्वकमन्तर्धानं ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच—
ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां
न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् ।
नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं
मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि ॥ १ ॥
रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन
शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ।
आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं
यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥ २ ॥
नातः परं परम यद्भवतः स्वरूप-
मानन्दमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः ।
पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्म-
न्भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ॥ ३ ॥
तद्वा इदं भुवनमङ्गलमङ्गलाय
ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ।
तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं
योऽनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ॥ ४ ॥
ये तु त्वदीयचरणांबुजकोशगन्धं
जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् ।
भक्त्या गृहीतचरणैः परया च तेषां
नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ॥ ५ ॥
तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं
शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।
तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं
यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥ ६ ॥
दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गा-
त्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ।
कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना
लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥ ७ ॥
क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः
शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ।
कामाग्निनाऽच्युतरुषा च सुदुर्भरेण
संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥ ८ ॥
यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थ-
मायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ।
तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत
व्यर्थाऽपि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥
अह्न्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना
नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः ।
दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥ १० ॥
त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज
आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् ।
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति

१ विज० स्वकर्म । २ विज० तत्वशुद्धं । ३ वीर० करास्त्वमुरुर्विभासि । ४ वीर० रसोदयस्य । ५ विज० मविकार । ६ विज० माद्यं भूते । ७ वीर० विज० यद्वा । ८ विज० मङ्गलं यद्ध्यानात्मनो । ९ वीर० त्वदुपासकानां । १० विज० निरयभाग्भि । ११ वीर० चरणाः ।

१ विज० स्तमीश । २ विज० नवमोध्यायः । ३ विज० क्लमयमात्मन । ४ वीर० विज० यार्थं । ५ विज० तावच्च । ६ वीर० वहति । ७ वीर० अह्न्यपृतार्थ । विज० अध्याहृतार्थ । ८ विज० भङ्ग । ९ विज० दैवाद्धतार्थ । १० विज० त्वद्भाव । ११ विज० हृत्सरोजा ये सच्छ्रुतेक्षितपथाननु ।

तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११ ॥
नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारै-
राराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ।
यत्सर्वभूतदयया सदलभ्ययैको
नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा ॥ १२ ॥
पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यै-
र्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ।
आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो
धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियते न यत्र ॥ १३ ॥
शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेद
मोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै ।
विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीला-
रासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥ १४ ॥
यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि
नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।
ते नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा
संयान्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥
यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च
स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ।
भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोह-
स्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥ १६ ॥
लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः
कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां
सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १७ ॥
यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्य-
मध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ।
तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समान-
स्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥ १८ ॥

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनि-
ष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः ।
रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेह-
स्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९ ॥
योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या
निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ।
अन्तर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां
भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥ २० ॥
यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य-
लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ।
तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योग-
निद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥
सोऽहं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा
सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन ।
तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाऽहं
स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥ २२ ॥
एष प्रपन्नवरदो रमयाऽऽत्मशक्त्या
यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः ।
तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो
युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥ २३ ॥
नाभिह्रदादिह सतोंभसि यस्य पुंसो
विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ।
रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे
मारीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥ २४ ॥
सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्ध-
प्रेमस्मितेन नयनांबुरुहं विजृंभन् ।
उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं
माध्व्या गिराऽपनयतात्पुरुषः पुराणः ॥ २५ ॥
**मैत्रेय उवाच—**
स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ।
यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् २६

१ विज० तदनु । २ वीर० विज० प्रसीदसि । ३ वीर० पहारै । ४ विज० यस्सर्व । ५ विज० नाराधनं । ६ विज० च्चित्क्रियते । वीर० च्चिन्म्रियते । ७ वीर० निषिद्धभेदमोहादिबोध । ८ विज० दयस्थिति । ९ विज० रामाय । १० वीर० चकृमहे नम ईश्वराय । ११ विज० तेनेक । १२ विज० मूलाः । १३ विज० भूत्वा । वीर० मत्वा । १४ विज० परार्ध्य । १५ विज० तपो बहुतपो । १६ विज० विसखाय ।

१ वीर० परिप्लवाय । २ विज० रप्युपलब्धकाष्ठः । वीर० रप्युपलब्धदेहः । ३ विज० कूलं । ४ वीर० विज० मासमद्य । ५ वीर० विज० सोयं । ६ वीर० प्रसन्नवदनो । ७ विज० क्रम इदं । ८ विज० मनो विषादं ।

अथाभिप्रेतम[1]न्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ।
विषण्णचेतसं[2] तेन कल्पव्यतिकरांभसा ॥ २७ ॥
लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ।
तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥२८॥

**श्रीभगवानुवाच—**

मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्ग उद्यममावह ।
तन्मया[3]ऽऽपादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् २९
भूय[4]स्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम् ।
ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मँल्लोकान् द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३०
तत आत्मनि लोके[5] च भक्तियुक्तः समाहितः ।
द्रष्टाऽसि मां ततं[6] ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः[7] ३१
यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितम् ।
प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलम् ३२
यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः ।
स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ॥३३॥
नानाकर्मवितानेन[8] प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ।
नाऽऽत्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते[9] वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४
ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ।
यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ३५

ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् ।
यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः॥३६
तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽबहिः ।
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥३७॥
यच्चकर्थाङ्ग मत्स्तोत्रं मत्कथाऽभ्युदयाङ्कितम् ।
यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ॥ ३८ ॥
प्रीतोऽहमस्तु[1] भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ।
यदस्तौषी[2]र्गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९ ॥
य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ।
तस्या[3]ऽऽशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ॥ ४० ॥
पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः[4] समाधिना ।
राद्धं[5] निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१
अहमात्माऽऽत्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि ।
अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥४२॥
सर्ववेदमयेनेदमा[6]त्मनाऽऽत्माऽऽत्मयोनिना ।
प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥ ४३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

तस्मा एवं जगत्स्र[7]ष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः ।
व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे नवमो[8]ऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विरिञ्चेन पुनस्तपश्चरणपूर्वकमण्डोदकपानेन स्वाधिष्ठानभूतपद्मेन लोकत्रयसृष्टिपूर्वकं तत्र चराचरात्मकनानाप्रपञ्चसर्जनं ॥१॥

**विदुर उवाच—**

अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः ।
प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः ॥१॥
ये च मे भगवन्पृष्टास्त्व[10]य्यर्था बहुवित्तम ।
तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान् ॥२॥

**सूत उवाच—**

एवं संचोदित[11]स्तेन क्षत्रा कौषारवो मुनिः ।
प्रीतः प्रत्याह तान्प्रश्नान् हृदिस्थानथ भार्गव[9] ३

**मैत्रेय उवाच—**

विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाह[10] भगवानजः ॥ ४ ॥
तद्विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितं[11] ।
पद्ममंभश्च तत्कालकृतवीर्येण कंपितम् ॥ ५ ॥
तपसा ह्येधमानेन विद्यया चाऽऽत्मसंस्थया ।

---

१ वीर० विज० मालक्ष्य । २ विज० वीर० चेतसस्तस्य । ३ विज० न्मया चोदितं । ४ विज० भूयश्च । ५ विज० योगेन । ६ वीर० परं ब्रह्म मयिजीवांस्त्व । ७ विज० स्त्वमात्मनि । ८ विज० विपाकेन । ९ वीर० त्वस्मिन्वै । १० वीर० स्त्वमद्धा । ११ वीर० संबोधितः ।

१ वीर० मस्मि । २ विज० षीद्गुण । ३ वीर० तस्यान्वहं-प्रसीदेयं । विज० तस्याहं संप्रसीदेयं । ४ वीर० योगैस्समा । ५ विज० राज्यं । ६ विज० मयेनेमा आत्मना । ७ विज० जगत्स्रष्टा । ८ विज० दशमोऽध्यायः । ९ वीर० स्थानेव भारत । १० वीर० विज० यथाह । ११ वीर० छ्रितं ।

विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुं सहांभसा ॥ ६ ॥
तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितम्[1] ।
अनेन लोकान्प्राग्लीनान्कल्पिताऽस्मीत्यचिन्तयत्
पद्मकोशं तदाविश्य भगवत्कर्मचोदितः[2] ।
एकं व्यभाङ्क्षीदुरुधा त्रिधा भाव्यं[3] द्विसप्तधा॥८॥
एतावाञ्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः ।
धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ[4] ॥ ९ ॥

**विदुर उवाच—**

यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ।
कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन्यथा वर्णय नः प्रभो १०

**मैत्रेय उवाच—**

गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ।
पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत् ॥ ११ ॥
विश्वं वै ब्रह्म[5] तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥१२॥
यथेदानीं तथाऽग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् ।
सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु[6] यः ॥१३॥
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ।
आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ॥१४॥
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः[7] ।
भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो[8] द्रव्यशक्तिमान् १५
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ।
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ॥१६॥
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः[9] प्रभो ।
षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ॥१७॥
रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः ।
सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ॥१८॥
वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ।
उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः १९
तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो[1] मतः ।
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥२०॥
गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम[2] ॥ २१ ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान्पशून् ॥२२॥
श्वा[3] सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ[4] ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २३
कङ्कगृध्रवटश्येन[5]भासभल्लूक[6]बर्हिणः[7] ।
हंससारसचक्राह्व[8]काकोलूकादयः खगाः ॥ २४ ॥
अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो[9] नृणाम् ।
रजोऽधिकाः कर्मपरा[10] दुःखे च सुखमानिनः २५
वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ।
वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २६
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ।
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः २७
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ।
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः २८
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वन्तराणि[11] च ।
एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ।
सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवाऽऽत्मानमात्मना २९
गुणव्यत्यय एतस्मिन्मायाविस्रादधीशितुः ।
न पौर्वापर्यमिच्छन्ति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमैरिव[12]॥३०॥
देवासुरादयः क्षत्तः कल्पेऽस्मिन्ये च[13] कीर्तिताः ।
त एव नामरूपाभ्यामासन्मन्वन्तरान्तरे ॥३१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे दशमो[14]ऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१ वीर० विज० ष्ठितः । २ विज० भगवान्कर्म । ३ विज० भाव्य । ४ विज० मेष्ठिनः । ५ वीर० विज० विश्वं यद्ब्रह्म । ६ वीर० विज० श्च यः । ७ वीर० विज० क्रियादयः । ८ वीर० विज० न्मात्रद्रव्य । ९ वीर० विज० यस्त्वबुद्धि ।

१ वीर० सर्ग अष्टा । २ वीर० सप्तमः । ३ वीर० श्वसृगालौ । ४ वीर० विज० शल्यकौ । ५ वीर० विज० बकश्येनाः । ६ वीर० चाषभल्लूक । विज० भासवल्लूर । ७ वीर० बर्हिणाः । ८ वीर० क्राह्वाः । ९ वीर० सर्गएक । १० वीर० कर्मकराः । ११ वीर० मनून्मन्वन्त । १२ विज० मेर्यथा । १३ वीर० विज० प्रकीर्तिताः । १४ विज० एकादशोध्यायः ।

# एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मैत्रेयेण विदुरं प्रति क्षणलवप्रभृतिपरार्धावधिमन्वन्तरावान्तरप्रलयमहाप्रलयादिसकलकालनिरूपणं ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ।
परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥१॥
सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ।
कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥
एवं कालोप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ।
संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ३
स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।
सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥४॥
अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥ ५ ॥
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः ।
शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ६
निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः ।
क्षणान्पञ्च विदुः काष्ठां लघु ता दश पञ्च च ७
लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका ।
ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणाम् ॥८॥
द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थंजलप्लुतम् ॥ ९ ॥
यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ।
पक्षः पञ्चदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद ॥१०॥
तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशम् ।
द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥११॥
अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादशः स्मृतः ।
संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम् ॥ १२ ॥
ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ।
संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥ १३ ॥
संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ।
अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥ १४ ॥
यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या
पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ।
कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वं-
स्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥ १५ ॥
**विदुर उवाच—**
पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् ।
परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः १६
भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ।
विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा ॥१७॥
**मैत्रेय उवाच—**
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥१८॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९
संध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसङ्ख्ययोः ।
तमेवाऽऽहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥२०॥
धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्तते ।
स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता ॥ २१॥
त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ।
तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् २२
निशाऽवसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ।
यावद्दिनं भगवतो मनून्भुञ्जंश्चतुर्दश ॥ २३ ॥
स्वंस्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ।
मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः ।
भवन्ति चैवं युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् ॥२४॥
एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ।

१ विज० चरमस्तु विशे । २ वीर० विज० मनेकासंयुतः । ३ वीर० नुपतन्नगां । विज० नुत्पतन्नगात् । ४ वीर० त्रयं । ५ वीर० विज० सा त्रुटिः स्मृता । ६ विज० तत्रिभाग । ७ विज० आम्नातास्ते । ८ वीर० माख्याता । ९ विज० हूर्त । १० वीर० विज० प्रस्थं जलं पिबेत् ।

१ वीर० इला । २ वीर० इद्वत्स । ३ वीर० मयीं । ४ वीर० विज० सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालः । ५ वीर० प्रति । ६ वीर० विज० त्रैलोक्याद्युग । ७ वीर० विज० चैते । ८ वीर० कल्पो ।

तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः ॥२५॥
मन्वन्तरेषु भगवान्बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ।
मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६ ॥
तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ।
कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये॥२७॥
तमेवान्वपिधीयन्ते लोका भूरादयस्त्रयः ।
निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करम्॥२८॥
त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना ।
यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः२९
तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ॥ ३० ॥
अन्तः स तस्मिन्सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः ।
योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः॥३१॥
एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ।
अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयः शतम् ॥ ३२ ॥
यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ।
पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते॥ ३३ ॥
पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।
कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥३४॥
तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद्यं पाद्ममभिचक्षते ।
यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ॥ ३५ ॥
अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः॥३६॥
कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ।
अव्याकृतस्यानन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७ ॥
कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरैः ।
नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाम मानिनाम् ॥३८॥
विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ।
आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ३९
दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।
लक्ष्यतेन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः॥४०॥
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।
विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः॥४१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

## द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा अविद्यासृष्टिः ॥ १ ॥ सनकादीनां रुद्रमरीच्यादीनां च सर्जनं ॥ २ ॥ ऋगादिवेदचतुष्टयसर्जनं ॥ ३ ॥ स्वायंभुवशतरूपयोरुत्पत्तिः ॥ ४ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ।
महिमा वेदगर्भोऽथ यथाऽस्राक्षीन्निबोध मे ॥१॥
ससर्जाग्रेन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।
महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥ २ ॥
दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नाऽऽत्मानं बह्वमन्यत ।
भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यां ततोऽसृजत् ॥ ३ ॥
सनकं च सनन्दं च सनातनमथाऽऽत्मभूः ।
सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥ ४ ॥
तान्बभाषे स्वभूः पुत्रान्प्रजाः सृजत पुत्रकाः ।
तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥ ५ ॥
सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ।
क्रोधं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥
धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ।

---

१ वीर० मन्वन्तरादिभिर्विश्व । २ विज० वानुविलीयन्ते । ३ विज० भास्करे । ४ विज० कल्पान्ते विषसिन्ध । ५ वीर० विज० निद्रामीलिताक्षः । ६ विज० अपेक्षित । ७ वीर० आयुर्वर्षशतं परं । ८ वीर० क्रान्त अपरो । ९ विज० ह्यपरार्धोद्य वर्तते । १० वीर० तो राजन्काः । ११ वीर० न्यांस्ततो ।

१ वीर० वान्ते च । २ विज० ह्यनादे । ३ वीर० विज० ईरितः । ४ वीर० नैवेशितुः । विज० नैवेष्टे स प्रभुः । ५ वीर० विज० विकारैः षोडशैर्युक्तः । ६ विज० यमाहु । ७ विज० द्वादशोध्यायः । ८ वीर० न्सत्क्रियानूर्ध्व । ९ वीर० तेनैच्छ । १० विज० वज्ञातः ।

सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ७
स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः ।
नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ८
इति तस्य वचः पाद्मो भगवान्परिपालयन् ।
अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ॥९॥
यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः ।
ततस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः१०
हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ।
सूर्यश्चन्द्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि मे ॥ ११ ॥
मन्युर्मनुर्महिनसो महान् शिव ऋतुध्वजः ।
उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२ ॥
धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलांबिका ।
इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः १३
गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च सयोषणः ।
एभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः १४
इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवान्नीललोहितः ।
सत्त्वाकृतिस्वभावेन ससर्जाऽऽत्मसमाः प्रजाः १५
रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समन्ताद्ग्रसतां जगत् ।
निशाम्यासङ्ख्यशो यूथान्प्रजापतिरशङ्कत ॥१६॥
अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ।
मया सह दहन्तीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥१७॥
तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ।
तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥१८॥
तपसैव परं ज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजम् ।
सर्वभूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान् ॥ १९ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

एवमात्मभुवाऽऽदिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ।
बाढमित्यमुमामन्त्र्य विवेश तपसे वनम् ॥ २० ॥
अथाभिध्यायतः सर्गं दशपुत्राः प्रजज्ञिरे ।
भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः ॥ २१ ॥

१ विज० न्येकादशैव ते । वीर० न्यग्रे कृतानि ते। २ विज० मेहानासो । वीर० मेहाकालो । ३ वीर० विज० ऋत । ४ वीर० उरुरेता । विज० मरुरेता। ५ वीर० रशनो । विज० रशलो । ६ विज० सयोषणं । ७ वीर० गुणा । ८ विज० मित्थमुपा ।

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २२ ॥
उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः ।
प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः २३
पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः ।
अङ्गिरा मखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४
धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ।
अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयङ्करः ॥ २५ ॥
हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ।
आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पायोरघाश्रयः
छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ।
मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥२७॥
वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ।
अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रुतम् २८
तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः ।
मरीचिमुख्या मुनयो विश्रंभात्प्रत्यबोधयन् २९
नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्याङ्गजं प्रभुः ॥ ३० ॥
तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो ।
यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥३१॥
तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा ।
आत्मस्थं व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥३२॥
स इत्थं गृणतः पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ।
प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३ ॥
तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ।
कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ।
कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथा पुरा ॥३४॥
चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रमुपवेदनयैः सह ।
धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ ३५ ॥

१ वीर० संभूतों । २ वीर० विज० भ्रुवोः । ३ वीर० श्चैवं । ४ विज० विश्वसृजो । ५ वीर० त्वद्य । विज० त्वन्यैर्न । ६ वीर० विज० ये परे । ७ वीर० यत्त्वां । विज० यःस्वां । ८ वीर० विज० दनिगृह्यां । ९ वीर० विभुः । १० वीर० शोचिषा । ११ विज० स्तन्वीं । १२ वीर० नैहारं ।

**विदुर उवाच—**

स वै विश्वसृजामीशो वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ।
यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३६ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ।
शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ३७
आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ।
स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥३८॥
इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।
सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ३९ ॥
षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ।
आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥४०॥
विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च ।
आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥४१॥
सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा ।
वार्तासंचयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥४२॥
वैखानसा वालखिल्यौदुंबराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ ॥४३॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥ ४४ ॥
तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः
त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ४५
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ।
स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥४६॥
ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः ।
स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥४७॥
शब्दब्रह्माऽऽत्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः ।
ब्रह्माऽवभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥४८॥
ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ।
ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥४९॥
ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिन्तयामास कौरव ।
अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥५०॥
न ह्येधन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकम् ।
एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ ५१ ॥
कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ।
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥५२॥
यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ।
स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ॥
तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे ।
स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् ॥५४
प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ।
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ॥ ५५ ॥
आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमाम् ।
दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥५६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

## त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणा प्रजासृष्टिमादिष्टेन स्वायंभुवेन तं प्रति सलिलनिमग्नधरणीसमुद्धरणप्रार्थना ॥ १ ॥ ब्रह्मणो नासाविवरान्निर्गतेन वराहरूपिणा हरिणा हिरण्याक्षहननपूर्वकं धरणीसमुद्धरणं ॥ २ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप ।
भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः ॥ १ ॥

**विदुर उवाच—**

स वै स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः ।
प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने ॥२॥

१ वीर० मात्मभूः । २ वीर० विज० णंच । ३ विज० ष्याग्नि । ४ विज० तपः शौचं दया सत्यं । ५ विज० शालीनं । ६ वीर० विज० बह्वदो । ७ वीर० यस्य । विज० वेनास्पदंगताः । ८ वीर० गदतो ।

१ वीर० विज० स्पर्शा । २ वीर विज० ज्जीवात्स्वरो । ३ वीर० विज० नस्तात । ४ वीर० ब्रह्मा चाभाति । विज० ब्रह्मानुभावविततो । ५ विज० युक्तिमतः । ६ वीर० विज० मैथुन । ७ विज० त्रयोदशोऽध्यायः ।

चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ।
ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥३॥
श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य
नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोर्थः ।
यत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुन्द-
पादारविन्दं हृदयेषु येषाम् ॥ ४ ॥
**श्रीशुक उवाच—**
इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं
सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ।
प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां
प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥ ५ ॥
**मैत्रेय उवाच—**
यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः ।
प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६ ॥
त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता ।
अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ७
तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु ।
यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥ ८ ॥
**ब्रह्मोवाच—**
प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्तिस्तांद्वां क्षितीश्वर ।
यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनाऽर्पितम् ९
एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ ।
शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः ॥ १० ॥
स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ।
उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ॥११॥
परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप ।
भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति ॥ १२ ॥
येषां न तुष्टो भगवान्यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ।
तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयम् १३
**मनुरुवाच—**
आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयामीवसूदन ।
स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४
यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्ना महांभसि ।
अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयताम् ॥१५॥
**मैत्रेय उवाच—**
परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् ।
कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरम् १६
[पीतं मया जलं पूर्वं पृथिवी च निवेशिता ।
प्रजा देवासुरपितृमनुष्याः पशुपक्षिणः ॥ १ ॥
सरीसृपा नगा नागा भूतान्युच्चावचानि च ।
तथापि किमिदं साद्य प्लाव्यते पुनरंबुभिः ॥२॥]
सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमाना रसां गता ।
अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ।
यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे ॥१७॥
इत्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसाऽनघ ।
वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणकः ॥ १८ ॥
तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ।
गजमात्रः प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥ १९ ॥
मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ।
दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥२०॥
किमेतत्सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।
अहो बताऽऽश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम् २१
दृष्टोङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः ।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ २२ ॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः ।
भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जागेन्द्रसन्निभः ॥ २३ ॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः ॥२४॥
निशम्य ते घर्घरितं स्वखेद-
क्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ।
जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते
त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म ॥ २५ ॥
तेषां स तां वेदवितानमूर्ति-

१ वीर० त्वमेव एको भूतानां । २ विज० कर्मस्विज्या । ३ वीर० यत्कृतेहि । ४ विज० स्याद्वां । ५ वीर० धीर कार्या । विज० रेवं कार्या । ६ विज० शासनं । ७ विज० शाधि धर्मेण । ८ विजय० प्यपार्थाय । ९ विज० वर्तयाम्यरिसूदन ।

१ वीर० तदासन्नां । २ इदं श्लोकद्वयं वीर० विज० पाठयोरधिकं दृश्यते । ३ विज० लयं । ४ वीर० मिवाभवत् । ५ वीर० त्सूकर । ६ वीर० मुपस्थितं । ७ वीर० शिलामयः । विज० शिलोपमः । ८ वीर० घूर्घरितं । विज० तद्घर्घरितं । ९ वीर० क्षपिष्ण ।

ब्रह्माऽवधार्याऽऽत्मगुणानुवादम् ।
विनद्य[1] भूयो विबुधोदयाय
गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश ॥ २६ ॥
उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरैः[2]
सटा विधुन्वन्खररोमशत्वक् ।
खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र[3] ईक्षा-
ज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः ॥ २७ ॥
घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्
क्रोडापदेशः स्वयमध्वराङ्गः ।
करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्या-
मुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कम् ॥ २८ ॥
स वज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ।
उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति ॥ २९ ॥
खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप
उत्पारपारं[4] त्रिपरू[5] रसायाम् ।
ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे
यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥ ३० ॥
स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां[6]
स उत्थितः संरुरुचे[7] रसायाः ।
तत्रापि[8] दैत्यं गदया पतन्तं
सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ ३१ ॥
जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं[9]
सलीलयेभं मृगराडिवांभसि ।
तद्रक्तपङ्काङ्कितगण्डतुण्डो[10]
यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ॥ ३२ ॥
तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ।
प्रज्ञाय[1] बद्धाञ्जलयोऽनुवाकै-
र्विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीशम् ॥ ३३ ॥
ऋषय[2] ऊचुः—
जितंजितं तेऽजित यज्ञभावन[3]
त्रयीं[4] तनुं स्वां परिधुन्वते नमः ।
यद्रोम[5]गर्तेषु निलिल्युरध्वरा[6]-
स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥ ३४ ॥
रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् ।
छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हि रोम-
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥ ३५ ॥
स्रुक् तुण्ड आसीत्स्रुव ईश नासयो-
रिडोदरे चमसाः[7] कर्णरन्ध्रे ।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने[8] ग्रहास्तु ते
यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥ ३६ ॥
दीक्षाऽनु[9]जन्मोपसदः शिरोधरं
त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः[10]
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥ ३७ ॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव[11] धातवः ।
सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धि-
स्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः ॥ ३८ ॥
नमोनमस्तेऽखिलमन्त्रदेवता-
द्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ।
वैराग्यभक्त्याऽऽत्मजयाऽनुभावित-
ज्ञानाय विद्यागुरवे नमोनमः ॥ ३९ ॥
दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता[12]
विराजते भूधर भूः सभूधरा ।
यथा वनान्निःसरतो दता धृता

१ विज० ननर्द । २ वीर० विज० कठोरसटा । ३ विज० सितशृङ्गईक्षा ज्योतिर्विभासो भगवन्महीध्रः । ४ विज० उत्पारवारं । वीर० उत्पारपारः । ५ विज० त्रिवरू । ६ वीर० विज० विलग्नां । ७ विज० संरुरुहे । ८ वीर० तत्रादिदैत्यं । ९ विज० विक्रमः । १० विज० तुण्डगण्डो ।

१ वीर० प्राज्ञाय । २ विज० देवा ऊचुः । ३ विज० लोकभावन । ४ विज० त्रयीतनुं । ५ विज० यल्लोम । ६ विज० रध्वय । ७ विज० चमसः । ८ विज० रसने । ९ विज० ऽऽत्मजन्मोप । १० विज० क्रतुः । ११ वीर० विज० देहधातवः । १२ वीर० भृता ।

मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥ ४० ॥
त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं
भूमण्डलेनाथ दता धृतेन ते ।
चकास्ति शृङ्गोढघनेन भूयसा
कुलाचलेन्द्रस्य यथैव विभ्रमः ॥ ४१ ॥
संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां
लोकाय पत्नीमसि मातरं पिता ।
विधेम चास्यै नमसासह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥ ४२ ॥
कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो
रसां गतायां भुव उद्विबर्हणम् ।
न विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये
यो माययेदं ससृजेऽति विस्मयम् ॥ ४३ ॥
विधुन्वता वेदमयं निजं वपु-
र्जनस्तपःसत्यनिवासिनो वयम् ।
सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिन्दुभि-
र्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ॥ ४४ ॥
स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते
यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ।
यद्योगमायागुणयोगमोहितं
विश्वं समस्तं भगवन्विधेहि शम् ॥ ४५ ॥
मैत्रेय उवाच—
इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
सलिले स्वखुराक्रान्त उपाधत्ताऽविताऽवनिम् ४६
स इत्थं भगवानुर्वीं विष्वक्सेनः प्रजापतिः ।
रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ४७
य एवमेतां हरिमेधसो हरेः
कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ।
शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं
जनार्दनोऽस्याऽऽशु हृदि प्रसीदति ॥ ४८ ॥
तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ
किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ।
अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः
स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥ ४९ ॥
को नाम लोके पुरुषार्थसारवि-
त्पुरा कथानां भगवत्कथासुधाम् ।
आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहा-
महो विरज्येत विना नरेतरम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

## चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विदुरेण मैत्रेयंप्रति हिरण्याक्षवधकारणप्रश्नः ॥१॥ अदित्याः कश्यपादसमये सन्ध्याकाले गर्भधारणादिकथाकथनं॥२॥

श्रीशुक उवाच—
निशम्य कौषारविणोपवर्णितां
हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ।
पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलि-
र्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः ॥ १ ॥
विदुर उवाच—
तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना ।
आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम ॥ २ ॥
तस्य चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ।
दैत्यराजस्य च ब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥ ३ ॥

---

१ विज० भूमण्डलं । २ वीर० हास्यै । विज० यस्यै । ३ वीर० स्वमायये । ४ वीर० विज० विश्वविस्मयः । ५ विज० द्धूत । ६ वीर० स्तवेष ते । ७ वीर० समुद्धृता । विज० समुद्यता ।

१ विज० त्वद्योग । २ विज० मोहतो विस्रंसतां नो भगव । ३ विज० प्रत्युपस्थीय । ४ विज० भक्त्या । ५ विज० पुमान् । ६ विज० चतुर्दशोऽध्यायः । ७ वीर० स मुनिश्रेष्ठ । विज० च मुनिश्रेष्ठ ।

मैत्रेय उवाच—
साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः ।
यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम् ४
ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयाऽर्भकः ।
मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदम् ॥५॥
अथात्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ।
ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ॥ ६ ॥
दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं [1]कश्यपं पतिम् ।
अपत्यकामा चकमे सन्ध्यायां हृच्छयार्दिता ॥७॥
[2]इष्ट्वाऽग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ।
निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितम् ॥८॥
दितिरुवाच—
एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आत्तशरासनः ।
दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामिव मतङ्गजः ॥९॥
तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः ।
प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुङ्क्तामनुग्रहम् ॥ १० ॥
भर्तर्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः ।
पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया [3]ननु जायते ॥ ११ ॥
पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहितृवत्सलः ।
कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥१२॥
स विदित्वाऽऽत्मजानां नो भावं सन्तानभावनः ।
त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः ॥१३॥
अथ मे कुरु कल्याण कामं कञ्जविलोचन ।
आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि ॥ १४ ॥
इति तां वीर मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम् ।
प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम् ॥१५॥
एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि ।
तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः॥
सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।
व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथाऽर्णवम् ॥ १७॥
यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ।
यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥१८॥
यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ।
वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा ॥ १९ ॥

१ वीर० काश्यपं। २ वीर० हुत्वा। ३ वीर० प्रजयाह्यनु ।

न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥२०
अथापि काम[1]मेतं ते प्रजात्यै करवाण्यलम् ।
यथा मां [2]नातिवोचन्ति मुहूर्तं प्रतिपालय ॥२१॥
एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ॥२२॥
एतस्यां साध्वि सन्ध्यायां भगवान्भूतभावनः ।
परीतो भूत[3]पर्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट् ॥ २३ ॥
श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।
भस्माव[4]गुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥ २४ ॥
न यस्य लोके स्वजनः परो वा
नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ।
वयं [5]व्रतैर्यच्चरणापविद्धा-
माशास्महेऽजां बत भुक्तभोगाम् ॥ २५ ॥
यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो
गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः ।
निरस्तसाम्याति[6]शयोऽपि यत्स्वयं
पिशाचचर्यामचर[7]द्गतिः सताम् ॥ २६ ॥
हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः
स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहितम् ।
यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः
श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥ २७ ॥
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला
यत्कारणं विश्वमिदं [8]च माया ।
आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या
अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनम् ॥ २८ ॥
मैत्रेय उवाच—
[9]सैवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया ।

१ विज० मेनं ते प्रजायै । २ वीर० नातिशोचन्ती। विज० नातिवाचन्ति । ३ वीर० पार्षद्भिः । ४ वीर० विज० कुण्ठा। ५ वीर० नवयं । ६ विज० शयो हरः स्वयं । ७ विज० सतांगतिः । ८ वीर० मिदं हि माया । विज० मिदं च माया-या । ९ विज० एवं संवेदिता । वीर० सैवं संवेदिते ।

जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा ॥ २९ ॥
स[1] विदित्वाऽथ भार्यायास्तं निर्बन्धं विकर्मणि ।
नत्वा दिष्टाय रहसि तया[2]ऽथोपविवेश ह ॥३०॥
अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ।
ध्यायञ्जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ३१
दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत ।
उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥ ३२ ॥
मा[3] मे गर्भमिमं ब्रह्मन्भूतानामृषभो वधीत् ।
रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसम् ॥ ३३ ॥
नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे ।
शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ॥३४॥
स नः प्रसीदतां[4] भामो भगवानुर्वनुग्रहः ।
व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३५

**मैत्रेय उवाच—**

स्वसर्गस्याऽऽशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् ।
निवृत्तसन्ध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥३६॥

**कश्यप उवाच—**

अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत ।
मन्निदेशा[5]तिचारेण देवानां चा[6]तिहेलनात् ॥३७॥
भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ।
लोकान्सपालांस्त्रींश्चण्डि मुहुराक्रन्दयिष्यतः ३८
प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् ।
स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु॥३९॥
तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवाँल्लोकभावनः ।
हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाऽद्रीञ्छतपर्वधृक् ॥४०॥

**दितिरुवाच—**

वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना ।
आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो[1]॥४१॥
न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ।
ना[2]रकाश्चानुगृह्णन्ति यांयां योनिमसौ गतः ४२

**कश्यप उवाच—**

कृ[3]तशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् ।
भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ॥४३॥
पुत्रस्यै[4]व तु पुत्राणां भवितैकः सतांमतः ।
गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥४४॥
योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ।
निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥४५॥
यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकम् ।
स[5] स्वदृग्भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा॥४६॥
स वै महाभागवतो महात्मा
महानुभावो महतां महिष्ठः ।
प्रवृद्धभक्त्या ह्य[6]नुभाविताशये
निवेश्य[7] वैकुण्ठमिमं विहास्यति ॥ ४७ ॥
अलंपटः शीलधरो गुणाकरो
हृष्टः परर्द्ध्या[8] व्यथितो दुःखितेषु ।
अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता
नैदाघिकं तापमिवोडुराजः ॥ ४८ ॥
अन्तर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं
स्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् ।
पौत्रस्तव श्रीललनाललामं
द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिता[9]ननम् ॥ ४९ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृशम् ।
पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वाऽऽसीन्महामनाः ५०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे च[10]तुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

१ विज० संविदित्वा । २ विज० तया चोप । ३ विज० न मे गर्भ । ४ वीर० स नः प्रसीदताद्भामो । विज० स नः प्रसीदताद्भीमो । ५ विज० मन्निर्देशाति । ६ वीर० चापि । विज० चैव ।

१ वीर० विज० द्ब्राह्मणात्प्रभो । २ विज० नारक्यश्चा । ३ वीर० कृतापराधतापेन । ४ विज० स्यैव च । ५ विज० शश्वद्दृक् । ६ वीर० भक्त्याऽनुविभाविता । ७ प्रवेश्य वैकुण्ठमतद्विहा । विज० निवेश्य वैकुण्ठमतद्विहा । ८ विज० परार्थे व्यथितेषु दुःखितः । ९ वीर० मण्डितास्यं । १० विज० पञ्चदशोऽध्यायः ।

# पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

दितिगर्भतेजसा हतालोके लोके देवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा तान्प्रति तत्कारणकथनोपक्रमः ॥ १ ॥ कदाचन वैकुण्ठलोकं गतैः सनकादिभिः स्वनिरोधकयोर्जयविजययोरासुरजन्मप्रापकशापदानं ॥ २ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

प्राजापत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः ।
दधार वर्षाणि[1] शतं शङ्कमानाऽसुरार्दनात् ॥ १ ॥
लोके तेन हतालोके[2] लोकपाला हतौजसः ।
न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशाम् ॥२॥

**देवा ऊचुः—**

तम[3] एतद्विभो वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशम् ।
न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥ ३ ॥
देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ।
परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ॥ ४ ॥
नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे ।
गृहीतगुणभेदाय नमस्ते व्यक्तयोनये ॥ ५ ॥
ये त्वां[4]ऽनन्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ।
आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकम् ॥ ६ ॥
तेषां सुपक्व[5]योगानां जितश्वासेन्द्रियात्मनाम् ।
लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ॥ ७ ॥
यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्[6]त्येव यन्त्रिताः ।
हरन्ति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय[7] ते नमः ॥८॥
स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणाम् ।
अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नान[8]र्हसीक्षितुम् ॥ ९ ॥
एष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम् ।
दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धते[9]ऽग्निरिवैधसि ॥ १० ॥

**मैत्रेय उवाच—**

स प्रहस्य महाबाहो भगवाञ्छब्दगोचरः ।
प्रत्याचष्टाऽऽत्मभूर्देवान्[10]प्रीणन्रुचिरया[11] गिरा॥११॥

**ब्रह्मोवाच—**

मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः[1] सनकादयः ।
चेरुर्विहायसा लोकाँल्लोकेषु विगतस्पृहाः ॥१२॥
त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः ।
ययुर्वैकुण्ठनिलयं[2] सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १३ ॥
वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ।
ये[3]ऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन्हरिम् ॥१४॥
यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवाञ्छब्दगोचरः ।
सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः॥१५॥
यत्र[4] नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ।
सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥१६॥
वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र
गायन्ति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः ।
अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनां
गन्धेन खण्डित[5]धियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥१७॥
पारावतान्यभृतसारसचक्रवाक-
दात्यूहहंसशुकतित्ति[6]रिबर्हिणां यः ।
कोलाहलो[7] विरमतेऽचिरमात्र[8]मुच्चै-
र्भृङ्गाधिपे हरिकथामिव गायमाने ॥ १८ ॥
मन्दारकुन्दकुरबोत्पलचंपकार्ण[9]-
पुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः ।
गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या
यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयन्ति ॥ १९ ॥
यत्संकुलं[10] हरिपदानतिमात्र[11]दृष्टै-
र्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः ।

---

१ वीर० शतवर्षाणि । २ विज० हृतालोके । ३ वीर० त्वमेवैत । ४ वीर० ये त्वामन्येन । विज० येत्वनन्येन । ५ विज० सुव्यक्त । ६ वीर० स्तन्त्र्येव । ७ विज० मुख्यात्मने । ८ विज० प्रपन्नानर्हं । ९ वीर० विज० एधते । १० विज० दैवः । ११ वीर० मधुरया ।

१ वीर० पूर्वे वै । विज० पूर्वं वै । २ विज० विकुण्ठनिलयं । ३ विज० ये नित्यमनिमित्तेन । ४ वीर० यत्र निःश्रेयसं । ५ वीर० पिण्डित । ६ विज० तित्तिरबर्हिभिस्तत् । ७ विज० कोलाहले विरचिते । ८ विज० मात्रयोच्चै । ९ विज० चंपकोर्ण । १० विज० तत्संकुलं । ११ विज० नतिमात्रतृप्तै ।

येषां बृहत्कटितटाः[1] स्मितशोभिमुख्यः
कृष्णाऽऽत्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः ॥२०॥
श्री रूपिणी क्वणयती चरणारविन्दं
लीलांबुजेन[2] हरिसद्मनि मुक्तदोषा ।
संलक्ष्यते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि
संमार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्नः[3] ॥ २१ ॥
वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु
प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् ।
अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्र-
मुच्छेषितं भगवतेत्यमताङ्ग यच्छ्रीः ॥ २२ ॥
यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाँ[4]-
च्छृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः ।
यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारा[5]-
स्तांस्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमःसु हन्त ॥ २३ ॥
येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना
ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र ।
नाराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य
संमोहिता विततया बत[6] मायया ते ॥ २४ ॥
यँच्च[7] व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या
दूरेयमा ह्युपरि[8] नः स्पृहणीयशीलाः ।
भर्तुर्मिथः[9] सुयशसः कथनानुराग-
वैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥ २५ ॥
तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं
दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः ।
आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योग-
मायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् ॥ २६ ॥
तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः
कक्षाः[10] समान[11]वयसावथ सप्तमायाम् ।
देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्य-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेषौ ॥ २७ ॥

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ
विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ।
वक्रं[1] भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमा[2]भ्यां
रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ ॥ २८ ॥
द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा
पूर्वा यथा पुरट[3]वज्रकपाटिकायाः ।
सर्वत्र तेऽविषम[4]या मुनयः स्वदृष्ट्या
ये संचरन्त्य[5]विहता विगताभिशङ्काः ॥ २९ ॥
तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारा-
न्वृद्धान्दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् ।
वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ
तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ॥ ३० ॥
ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः
स्वर्हत्तमा[6] ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ।
ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षित भङ्ग ईष-
त्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ॥ ३१ ॥
को वाँमिहैत्य[7] भगवत्परिचर्ययोच्चै-
स्तद्धर्मिणां निर्वसतां विषमः स्वभावः ।
तस्मिन्[9]प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां[8]
कोवाऽऽत्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥ ३२ ॥
न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षा-
वात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः ।
पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं
व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥ ३३ ॥
तद्वाँ[10]ममुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तुः
कर्तुं प्रकृष्ट[11]मिह धीमहि मन्दधीभ्याम् ।
लोकानितो व्रजतमन्तरभावदृष्ट्या
पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ॥ ३४ ॥
तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं
तं ब्रह्म[12]दण्डमनिवारण[13]मस्त्रपूगैः ।

१ वीर० तटस्मित । २ विज० नीलांबुजेन । ३ विज० यत्नाः । ४ विज० रचनानुवादाः शृण्वन्ति । ५ विज० रात्तवीर्याः । ६ विज० ननु मायया । ७ विज० यत्र व्रज । ८ वीर० द्युचितसत्स्पृह । ९ विज० भर्तुर्यशः । १० विज० कक्ष्याः । ११ विज० वयसस्त्वथ ।

१ विज० वक्रभ्रुवा । २ विज० निर्गतेन । ३ विज० यथाऽऽरपुटवज्रा । ४ विज० ह्यविषया । ५ वीर० यत्संचरन्त्या । ६ वीर० ह्यर्हत्तमा अपि । ७ वीर० विज० को वा इहैत्य । ८ विज० णामपि सतां । ९ वीर० अस्मिन्प्रशान्त । १० विज० तद्वा अमुष्य । ११ विज० कर्तुं न युक्तमिति । १२ वीर० तद्ब्रह्म । १३ वीर० वारित ।

सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्त-
त्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥ ३५ ॥
भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो
यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ।
मावोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो
मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽधः ॥ ३६ ॥
एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः
स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ।
तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीना-
मन्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ॥ ३७ ॥
तं त्वा गतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभि-
स्तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम् ।
हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोल-
च्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम् ॥ ३८ ॥
कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम
स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम् ।
श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्व-
श्चूडामणिं सुभगयन्तमिवाऽऽत्मधिष्ण्यम् ॥३९॥
पीतांशुके पृथुनितंबिनि विस्फुरन्त्या
काञ्च्याऽलिभिर्विरुतया वनमालया च ।
वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे
विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जम् ॥ ४० ॥
विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्ह-
गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ।
दोर्दण्डषण्डविवरे हरता परार्ध्य-
हारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ४१ ॥
अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिन्दिरायाः
स्वानां धिया विरचितं बहु सौष्ठवाढ्यम् ।
मह्यं भवस्य भवतां च भजन्तमङ्गं
नेमुर्निरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कैः ॥ ४२ ॥
तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्द-
किंजल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां
संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥
ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोश-
मुद्वीक्ष्य सुन्दरतराधरकुन्दहासम् ।
लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्घ्रि-
द्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ४४ ॥
पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गै-
र्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् ।
पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धै-
रौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥
कुमारा ऊचुः—
योन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं
सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्तराद्धः ।
यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः
पित्राऽनुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥ ४६ ॥
तं त्वा विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं
सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयन्तमेषाम् ।
यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगै-
रुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७ ॥
नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं
किन्त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ।
येङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः
कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८ ॥
कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ता-
च्चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ।
वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि ते ङ्घ्रिशोभाः
पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्ध्रः ॥ ४९ ॥

१ विज० दघाद्धि । २ वीर० योसौ । ३ वीर० दपितु नौ । ४ विज० चरणश्चल । ५ वीर० ताक्षिविषयं । ६ विज० गम्यं । ७ विज० लोलशुभ्रा । ८ विज० स्वग्रीवामणिं । ९ विज० पीतांशुकं पृथुनितंबमधिस्फुरन्त्या । १० विज० विन्यस्य । ११ विज० चरता । १२ विज० चोत्स्मृत । १३ वीर० मङ्ग नेमु ।

१ विज० ते तद्वपु । २ विज० द्यैषि नो ३ विज० रहो । ४ विज० ऽनुभाव । ५ वीर० किंवान्य । विज० किंचान्य । ६ विज० व्रजेम वृजिनै । ७ वीर० नः स्यात् । विज० नष्टाश्चेतो । ८ वीर० रन्ध्रं ।

प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं
तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः ।
तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम
योनाऽऽत्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

## षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भगवता श्रीनारायणेन सनकादीन्प्रति ब्राह्मणमहिमानुवर्णनपूर्वकं तदीयशापानुमोदनं ॥ १ ॥ भगवता त्वरितमेव स्वसमीपगमनमादिष्टाभ्यां जयविजयाभ्यां वैकुण्ठादधःपतनं ॥ २ ॥ एवं ब्रह्मणा पुरावृत्तनिवेदनपूर्वकं इदानीं दितिगर्भं प्रविष्टयोर्जयविजययोः भगवताऽचिरादेव वधो भविष्यतीति देवेभ्यः कथनं ॥ ३ ॥

**ब्रह्मोवाच—**

इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ।
प्रतिनन्द्य जगादेदं विकुण्ठनिलयो विभुः ॥ १ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥ २ ॥
यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ।
स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥ ३ ॥
तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ।
तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ॥४॥
यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ।
सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवामयः ॥५॥
यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः
सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुण्ठः ।
सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्ति-
श्छिन्द्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिम् ॥ ६ ॥
यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं
सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ।
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः
प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहन्ति ॥ ७ ॥
नाहं तथाऽद्मि यजमानहविर्विताने
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन ।
यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोनुघासं
तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८ ॥
येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोग-
मायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजःकिरीटैः ।
विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणांभः
सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ॥ ९ ॥
ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया
भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ।
द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्ता-
न्गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः ॥ १० ॥
ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोऽर्चयन्त-
स्तुष्यद्धृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः ।
वाण्याऽनुरागकलयाऽऽत्मजवद्गृणन्तः
संबोधयन्त्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ॥ ११ ॥
तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ
युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ।
भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे
यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः ॥ १२ ॥

**ब्रह्मोवाच—**

अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम् ।

१ वीर० वैकुण्ठ । २ वीर० एतौ हि । विज० एतौ वै । ३ वीर० बह्वकार्ष्टा । विज० बह्वकान्ता । ४ वीर० तद्धिद्या-त्म । विज० तद्धयेवात्म । ५ वीर० यस्यामलामृत । ६ विज० दाश्वपचं । ७ विज० रेणोः । ८ वीर० लवार्ध-मितरे । विज० लवार्थमितरन्नियमा । ९ विज० वितानै ।

१ विज० षोडशोऽध्यायः । २ वीर० मय्यवसितै । ३ विज न्दुहृहुर्मदीयान् । ४ विज० ह्यभिमन्यवस्ता । ५ विज० कृषन्त्यधि । ६ विज० चर्चयन्ति । ७ वीर० वाचानुराग । ८ वीर० विज० मुपाकृतस्तैः । ९ वीर० यत्कल्प्यता । विज० यत्कालतोप्यविरमो हतयोर्विवासः ।

नास्वाद्य[1] मन्युदष्टानां तेषामात्माऽप्यतृप्यत[2]॥१३॥
सतीं[3] व्यादाय शृण्वन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् ।
विगाह्यागाधगंभीरां[4] न विदुस्तच्चिकीर्षितम्॥१४॥
ते योगमाययाऽऽरब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ।
प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः[5] १५

ऋषय ऊचुः—

न वयं भगवन्विद्मस्तव देव चिकीर्षितम् ।
कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे ॥ १६ ॥
ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ।
विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतम् ॥ १७॥
त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव ।
धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः॥१८॥
तरन्ति ह्यञ्जसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् ।
योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः ॥१९॥
यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यै-
रर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः ।
धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामधाम्नो[6]
लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना ॥ २० ॥
यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां[7]
नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्गः ।
स त्वं[8] द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतैः[9]
श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम्[10] ॥ २१ ॥
धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्वैः
पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।
नूनं भृतं तदभिघातिरजस्तमश्च
सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य ॥ २२ ॥
न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं
गोप्ता वृषैः[11] स्वर्हणेन ससूनृतेन ।

१ वीर० विज० आस्वाद्य । २ वीर० व्यतृप्यत । ३ वीर० सतीमादाय । ४ विज० गंभीरं । ५ वीर० कुपितत्वचः । विज० कंपितत्वचः । ६ वीर० धन्यार्चिताङ्घ्रि । ७ वीर० विविक्तरचितै । ८ वीर० तं त्वां । ९ विज० पुनीतिः । १० विज० भाजनत्वं । ११ विज० सुसूनृतेन । वीर० वृष-स्त्वमर्हणेन च सूनृतेन ।



तर्ह्येव नङ्क्ष्यति शिवस्तव देव पन्था
लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम्[1] ॥ २३ ॥
तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः
क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः ।
नैतावता त्र्यधिपतेर्[2]बत विश्वभर्तु-
स्तेजः क्षतं[3] त्ववनतस्य स ते विनोदः ॥ २४ ॥
यं वाऽनयोर्दममधीश भवान्विधत्ते[4]
वृत्तिं नु[5] वा तदनु मन्महि निर्व्यलीकम् ।
अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दण्डो
येऽनागसौ वयमयुङ्क्ष्महि किल्बिषेण ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य[6] सद्यः
संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ।
भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः
शापो मयैव निमितस्[7]तदवैत विप्राः ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच—

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।
वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयंप्रभम् ॥२७॥
भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् २८
भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ।
ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि[8] हन्तुं नेच्छे मतं[9] तु मे॥२९॥
एतत्पुरैव निर्दिष्टं रमया क्रुद्धया यदा ।
पुरा[10]ऽपवारिता द्वारि विशन्ती मय्युपारते ॥३०॥
मयि संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् ।
प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ३१
द्वाःस्थावादिश्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणम् ।
सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत्॥
तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ।
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३३ ॥

१ विज० यत्प्रमाणं । २ वीर० त्र्यधिपते तव । ३ विज० स्तेजःक्षतिस्त्ववनतस्य । ४ वीर० विज० न्विचष्टे । ५ वीर० वृत्तिं तु वा । विज० वृत्तिं च वा । ६ वीर० प्रतिलभ्य । ७ वीर० विज० विहित । ८ विज० प्रभुं । ९ वीर० मतं हि मे । १० वीर० पुरा निवारिता । विज० तदाऽपवारिता ।

तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः॥३४॥
तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ।
दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् ॥ ३५॥
तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ।
आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥३६॥
विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो
योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः ।
क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीश-
स्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

## सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

दितेर्जठराद्वर्षशतावसाने हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोरुत्पत्तिः ॥ १ ॥ हिरण्याक्षेण दिग्विजयार्थं निर्गतेन युद्धाय वरुणाह्वानं ॥ २ ॥ वरुणेन तंप्रति स्वस्य वृद्धत्वात् युद्धाय नारायणंप्रति गमनचोदना ॥ ३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
निशम्याऽऽत्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ।
ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः ॥१॥
दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।
पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥ २ ॥
उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ।
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥३॥
सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ।
सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥
ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः ।
उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५॥
उद्धसत्तटिदंभोदघटया नष्टभागणे ।
व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ६
चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः ।
सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः ॥ ७ ॥
मुहुः परिधयोऽभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः ।
निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥
अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्बणम् ।
सृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवं शिवाः ॥ ९ ॥
संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम् ।
व्यमुञ्चन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः १०
खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नन्तो धरातलम् ।
खार्काररभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ॥११॥
रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः ।
घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत ॥ १२ ॥
गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः ।
व्यरुदन्देवलिङ्गानि द्रुमाः पेतुर्विनाऽनिलम् १३
ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः ।
अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वाऽन्यांश्च महोत्पातानतत्त्वविदः प्रजाः ।
ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवम् ॥ १५॥
तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ।
ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ॥ १६ ॥
दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभि-
र्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ ।
गां कंपयन्तौ चरणैः पदेपदे
कट्या सुकाञ्च्याऽर्कमतीत्य तस्थतुः ॥ १७ ॥
प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षी-
द्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ।

---

१ वीर० विकुण्ठभवना । २ विज० पार्षदावृषभौ । ३ वीर० फाट्कारा । विज० फट्कारारावान्मुहुः । ४ विज० उल्लसत्तटि । ५ वीर० र्धिरूर्मिभिः । ६ विज० निर्घातरवनिर्ह्रादा । ७ विज० सृगाला अपि टङ्कारैः ।

१ वीर० स्तद्विधास्यति । २ विज० योगमार्गः । ३ विज० सप्तदशोध्यायः । ४ विज० धरान् । ५ विज० खरोष्ट्राः कर्कशैः । ६ वीर० रावसंत्रस्ताः । ७ वीर० दैवलिङ्गानि । ८ वीर० श्चातिपीडिताः । ९ वीर० भुजैः । विज० दङ्गदैर्भुजैः ।

तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
यं तं हिरण्याक्षमसूत साऽग्रतः ॥ १८ ॥
चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ।
वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् ।
गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन् रणम् ॥२०॥
तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांचननूपुरम् ।
वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदम् ॥२१॥
मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् ।
भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाऽहयः २२
स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् ।
सेन्द्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशम् ॥२३॥
ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरं भीमनिःस्वनम् ।
विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः ॥२४॥
तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका
यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः ।
अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा
प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥
स वर्षपूगानुदधौ महाबल-
श्चरन्महोर्मीन् श्वसनेरितान्मुहुः ।
मौर्व्याऽभिजघ्ने गदया विभावरी-
मासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः ॥ २६ ॥
तत्रोपलभ्याऽसुरलोकपालकं
यादोगणानामृषभं प्रचेतसम् ।
स्मयन्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचव-
ज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगम् ॥ २७ ॥
त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा
वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् ।
विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवा-
न्यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभो ॥ २८ ॥
स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा
दृढं प्रलब्धो भगवानपां पतिः ।
रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया
व्यवोचदङ्गोपशमं गता वयम् ॥ २९ ॥
पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातना-
द्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदम् ।
आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितं
मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ॥ ३० ॥
तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः
शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ।
यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये
रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

## अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

नारायणान्वेषिणा हिरण्याक्षेण नारदवचनाद्रसातलगमनं ॥ १ ॥ तत्र धरणीहारिणा वराहरूपिणा हरिणा सह युद्धारंभः ॥ २ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं
महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ।
हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग नारदा-
द्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः ॥ १ ॥
ददर्श तत्राभिजितं धराधरं

१ वीर० विदुर्यथा । २ वीर० साग्रे । विज० सा ततः । ३ विज० मधृष्य । ४ विज० सहसा । ५ वीर० क्षीबोनपश्यन् । विज० क्लीबानपश्यन् । ६ विज० निःस्वनः । ७ विज० महोर्मीः श्वसनेरिता मुहुः । ८ विज० गुर्व्या ।

१ वीर० तत्र पुरीं । २ विज० पालको । ३ विज० संगरं । ४ वीर० पुराऽयजः प्रभो । ५ वीर० न्यवोच । ६ विज० रणरङ्ग । ७ विज० आवारयिष्य । ८ विज० अष्टादशोऽध्यायः । ९ वीर० त्वराधिकः । १० विज० तत्राविजितं ।

प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ।
मुष्णन्तमक्ष्णां[1] स्वरुचोऽरुणश्रिया
जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥ २ ॥
आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो
रसौकसां विश्वसृजेयमर्पिता ।
न स्वस्ति यास्यस्यनया ममे[2]क्षतः
सुराधमाऽऽसादितसूकराकृते ॥ ३ ॥
त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो[3]
यो मायया हन्त्य[4]सुरान्परोक्षजित् ।
त्वां योगमायाबलमल्पपौरुषं
संस्थाप्य मूढं[5] प्रमृजे सुहृच्छुचः ॥ ४ ॥
त्[6]वयि संस्थिते गदयाशीर्णशीर्ष-
ण्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यम् ।
बलिं हरन्त्यृषयो ये च देवाः
स्वयं[7] सर्वे नभविष्यन्त्यमूलाः ॥ ५ ॥
स तुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरै-
र्दंष्ट्राग्रगां गामुपलक्ष्य भीताम् ।
तोदं मृषन्निरगादंबुमध्या-
द्ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥ ६ ॥
तं निःसरन्तं सलिलादनुद्रुतो
हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः ।
करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवी-
द्गतह्रियां किं त्वसतां विगर्हितम् ॥ ७ ॥
स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे
विन्यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ।
अभिष्टुतो विश्वसृजा[8] प्रसूनै-
रापूर्यमाणो विबुधैः पश्यतोऽरेः ॥ ८ ॥
परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं[9]
महागदं काञ्चनचित्रं[10]दंशम् ।
मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तैः
प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच—
सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा
युष्मद्विधान्मृगये[1] ग्रामसिंहान् ।
न मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य वीरा[2]
विकत्थनं तव गृह्णन्त्यभद्र ॥ १० ॥
एते वयं न्यासहरा रसौकसां
गतह्रियो गदया द्राविताऽस्ते ।
तिष्ठामहेऽथापि कथंचिदाजौ
स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरम् ॥ ११ ॥
त्वं पद्रथानां[3] किल यूथपाधिपो
घटस्व नोऽस्वस्तय आश्वनूहः[4] ।
संस्थाप्य चास्मान्प्रमृजाश्रु स्वकानां
यः स्वां प्रतिज्ञां नातिपिपर्त्यसभ्यः ॥ १२ ॥

मैत्रेय उवाच—
सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशम् ।
आजहारोल्बणं क्रोधं क्रीड्यमानोऽहिराडिव १३
सृजन्नमर्षितः[5] श्वासान्मन्युप्रचलितेन्द्रियः ।
आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाऽभ्यहनद्धरिम् १४
भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि ।
अवञ्चयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवान्तकम् ॥१५॥
पुनर्गदां स्वा[6]मादाय भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः ।
अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरंभाद्दष्टदच्छदम्[7] ॥१६॥
ततश्च[8] गदयाऽरातिं दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः ।
आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोऽहनत् ॥
एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च ।
जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥१८॥
तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः
क्षतास्रव[9]घ्राणविवृद्धमन्य्वोः ।
विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया

१ विज० मक्ष्णांबुरुहारुणश्रियं । २ विज० मयेक्षितः । ३ विज० वृतौ । ४ विज० हंस्यसुरा । ५ विज० मूढं । ६ विज० त्वयि स्थिते । ७ वीर० स्वयं च सर्वे । ८ विज० विश्वसृजां । ९ विज० कल्पमहागदं । १० विज० चित्रिताङ्गं ।

१ वीर० मृगयन्ग्राम । २ वीर० धीरा । ३ विज० यद्रथानां । ४ विज० आश्वदुद्रुहः । ५ वीर० सृजन्नमर्षितः श्वासं । विज० विसृजन्नहिवच्छ्वासं । ६ वीर० तामादाय । ७ वीर० विज० दच्छदः । ८ वीर० विज० ततः स्वगदयाऽरातिं दक्षिणांसभुवि । ९ विज० क्षतस्रवाघ्राणविवृद्धयुद्धयोः ।

व्यभानिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः ॥ १९ ॥
दैत्यस्य यज्ञावयवस्य माया-
गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ।
कौरव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं
दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् ॥ २० ॥
आसन्नशौण्डीरमपेतसाध्वसं
कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ।
विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्रणी-
र्जगाद नारायणमादिसूकरम् ॥ २१ ॥
ब्रह्मोवाच—
एष ते देवदेवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषाम् ।
विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् २२
आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः ।
अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः ॥ २३ ॥
मैनं मायाविनं दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम् ।
आक्रीड बालवद्देव यथाऽऽशीविषमुत्थितम् २४
न यावदेष वर्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः ।
स्वां देवमायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत ॥ २५ ॥
एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छंबट्करी प्रभो ।
उपसर्पति सर्वात्मन्सुराणां जयमावह ॥ २६ ॥
अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् ।
शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥२७॥
दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम् ।
विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि २८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

## एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

भगवता हिरण्याक्षवधः ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच—
अवधार्य विरिञ्चस्य निर्व्यलीकामृतं वचः ।
प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
ततः सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयम् ।
जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः ॥ २ ॥
सा हता तेन गदया विहता भगवत्करात् ।
विघूर्णिताऽपतद्रेजे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३ ॥
स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन्स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥४॥
गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते ।
मानयामास तद्धर्मं सुनाभं चास्मरद्विभुः ॥ ५ ॥
तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन
स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानम् ।
चित्रा वाचोऽतद्विदां खेचराणां
तत्रास्मासन्स्वस्ति तेऽमुं जहीति ॥ ६ ॥
स तं निशाम्यात्तरथाङ्गमग्रतो
व्यवस्थितं पद्मपलाशलोचनम् ।
विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेन्द्रियो
रुषा स्वदन्तच्छदमादशच्छ्वसन् ॥ ७ ॥
करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां संचक्षाणो दहन्निव ।
अभिप्लुत्य स्वगदया हतोऽसीत्यहनद्धरिम् ॥ ८ ॥
पदा सव्येन तां साधो भगवान्यज्ञसूकरः ।
लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसम् ॥ ९ ॥
आह चायुधमाधत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ।
इत्युक्तः स तदा भूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् ॥१०॥
तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः ।
जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥११॥

१ वीर० भिथः । २ विर० शौण्डीर्य । ३ विज० मक्षतः । ४ विज० लब्धवीर्योपि । ५ वीर० विज० कारे च निर्गते । ६ वीर० दितिपुत्रामिधेन ।

१ विज० दस्मल्लब्धवरो । २ विज० लोकशंबट्करी । ३ विज० अधुनैवाभि । ४ विज० एकोनविंशोऽध्यायः । ५ विज० रंहसा । ६ वीर० स वराहाय । विज० स तया भूयः ।

स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः।
नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः ॥१२॥
जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपम्।
यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिचरन्यथा ॥ १३ ॥
तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं
चकासदन्तःख उदीर्णदीधिति।
चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना
हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् ॥ १४ ॥
वृक्णे स्वशूले बहुधाऽरिणा हरेः
प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत्।
प्रवृद्धरोषः स कठोरमुष्टिना
नदन्प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः ॥ १५ ॥
तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः।
नाकंपत मनाक् क्वापि स्रजाहत इव द्विपः॥१६॥
अथोरुधाऽसृजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ।
यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेऽस्योपसंयमम् १७
प्रववुर्वायवश्चण्डास्तमः पांसवमैरयन्।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव १८
द्यौर्नष्टभगणाऽभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः।
वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृत् १९
गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ।
दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः२०
बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः।
आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः २१
प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशयत्।
सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात् ॥२२॥
तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः।
स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक् प्रसुस्रुवे ॥२३॥
विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवम्।
रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः ॥ २४ ॥

१ विज० वृक्णे च। २ वीर० मनाक्चापि। विज० मनाग्वापि। ३ वीर० माया। ४ वीर० या विलोक्य। ५ वीर० पूयविण्मूत्रकेशास्थीनि। ६विज० विनाशनं। ७विज० प्रायुङ्क्त च ततस्त्रिपात्। ८ विज० व्युदस्तासु। ९ वीर० श्चाभ्येत्य। १० विज० उपोप।

तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः।
करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः ॥२५॥
स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया
परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः।
विशीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपत-
द्यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥ २६ ॥
क्षितौ शयानं तमकुण्ठवर्चसं
करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदम्।
अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता
अहो इमां कोऽनु लभेत संस्थितिम् ॥ २७ ॥
यं योगिनो योगसमाधिना रहो
ध्यायन्ति लिङ्गादसतो मुमुक्षया।
तस्यैष दैत्यऋषभः पदाहतो
मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह ॥ २८ ॥
एतौ तौ पार्षदावस्य शापाद्यातावसद्गतिम्।
पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः २९
देवा ऊचुः—
नमोनमस्तेऽखिलयज्ञतन्तवे
स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये।
दिष्ट्या हतोऽयं जगतामरुन्तुद-
स्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः ॥ ३० ॥
मैत्रेय उवाच—
एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं
स सादयित्वा हरिरादिसूकरः।
जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं
समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ॥ ३१ ॥
मया यथाऽनूक्तमवादि ते हरेः
कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितम्।
यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो
महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ॥ ३२ ॥

१ विज० समाहतो। २ वीर० विज० विश्वसृजा। ३ विज० विकीर्ण। ४ वीर० विज० शिरोधरो। ५ विज० हरेर्ध्यायन्ति। ६ विज० मुमुक्षवः। ७ विज० एतौ हि। ८ वीर० हतोसौ। ९ विज० मथादितो। १० वीर० तथा।

**सूत[1] उवाच—**

इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ।
क्षत्ताऽऽनन्दं परं लेभे महाभागवतो द्विजे[2] ॥३३॥
अन्येषां पुण्यश्लोकानाम्[3] उद्दामयशसां सताम्[4] ।
उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साङ्कस्य किं पुनः ॥३४॥
यो गजेन्द्रं झषग्रस्तं ध्यायन्तं चरणांबुजम् ।
क्रोशन्तीनां करेणूनां कृच्छ्रतो[5]ऽमोचयद्द्रुतम् ॥३५॥
तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ।
कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥३६॥
यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं
विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ।
शृणोति गायत्यनुमोदतेऽञ्जसा
विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः[1] ॥ ३७ ॥
एतन्महापुण्यमलं पवित्रं
धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषाम् ।
प्राणेन्द्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं
नारायणोऽन्ते गतिरङ्ग शृण्वताम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

## विंशोऽध्यायः[2] ॥ २० ॥

मध्यप्रसक्तां भगवतो वराहावतारकथां हिरण्याक्षवधकथां च समाप्य विदुरप्रश्नानुरोधेन मैत्रेयेण ब्रह्मकृतयक्षरक्षोगन्धर्वभूतपिशाचादि नानाप्रजासृष्टिकथनं ॥ १ ॥

**शौनक[6] उवाच—**

महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते[7] स्वायंभुवो मनुः ।
कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गाया[8]वरजन्मनाम् ॥ १ ॥
क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत् ।
यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥
द्वैपायनादनवरो[9] महित्वे तस्य देहजः ।
सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥३॥
किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया ।
उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमम् ॥ ४ ॥
तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ।
आपो गांगा[10] इवाघघ्नीर्[11]हरेः पादांबुजाश्रयाः ॥५॥
ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः ।
रसज्ञः को नु[12] तृप्येत हरिलीलाऽमृतं पिबन् ॥६॥
एवम्[13]उग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः ।
भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तान्[3]आह श्रूयतामिति ॥ ७ ॥

**सूत[4] उवाच—**

हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया
निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ।
लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं
संजातहर्षो मुनिमाह भारतः[5] ॥ ८ ॥

**विदुर उवाच—**

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ।
किमारभत मे ब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥
ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ।
ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १० ॥
सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतन्त्रा उत कर्मसु[6] ।
आहोस्वित्संहताः सर्व इदं स समकल्पयन् ॥११

**मैत्रेय उवाच—**

दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ।
जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥१२॥

---

१ वीर० विज० श्रीशुक उवाच । २ वीर० विज० नृपा । ३ वीर० शीलाना । ४ वीर० कथाम् । ५ वीर० कृच्छ्राचासोच । ६ विज० राजोवाच । ७ विज० योसौ । ८ विज० कान्यध्य । ९ वीर० दनवमो महत्वे । १० विज० गाङ्गय । ११ वीर० विज० घघ्यो । १२ वीर० विज० कोनु । १३ विज० सूत उवाच—एवं परीक्षिता पृष्टो भगवान्बादरायणिः ।

१ वीर० विज० द्विजः । २ विज० विंशोऽध्यायः । ३ विज० स्तमाह । ४ वीर० विज० शुक उवाच । ५ विज० भारत । ६ विज० कर्मभिः ।

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ।
जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः ॥१३॥
तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम् ।
संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन् ॥ १४ ॥
सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आण्डकोशो निरात्मकः ।
साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ १५ ॥
तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ।
सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥१६॥
सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ।
लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥१७॥
ससर्ज च्छाययाऽविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ।
तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥१८॥
विससर्जाऽऽत्मनः कायं नाभिनन्दंस्तमोमयम् ।
जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम् ॥ १९ ॥
क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः ।
मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः ॥२०॥
देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत ।
अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ ॥ २१ ॥
देवताः प्रभया याया दीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् ।
ते अहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥२२॥
देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजतिस्मातिलोलुपान् ।
त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥ २३ ॥
ततो हसन्स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः ।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः पराऽपतत् ॥२४॥
स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ।
अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥
पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ।
ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो २६

१ विज० पञ्चच । २ वीर० मथासृजन् । ३ वीर० धिसलिलमण्ड । विज० धिसलिल आण्ड । ४ वीर० यस्य । ५ विज० यत्तत्स्वय । ६ वीर० तमोमोहं । ७ विज० नाभ्यनन्दत्तमो । ८ विज० मित्युचैः । ९ विज० भविष्यथ । १० वीर० प्रभया दीव्यन्ब्रह्मा प्रमुखतो । ११ विज० दिव्याः प्रमुखतो । १२ वीर० तेहारिषु । विज० तेऽहार्षु । १३ विज० तद्विसृष्टां । १४ वीर० प्रेक्षणेना । १५ वीर० विज० उपक्रामन्ति ।

त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ।
त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥ २७ ॥
मैत्रेय उवाच—
सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ।
विमुञ्चाऽऽत्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह २८
[कामोद्रिक्ता तद्विसृष्टा सायंसन्ध्या बभूव सा ।]
तां क्वणच्चरणांभोजां मदविह्वललोचनाम् ।
काञ्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् ॥ २९ ॥
अन्योन्यश्लेषयोत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् ।
सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनाम् ३०
गूहन्तीं व्रीडयाऽऽत्मानं नीलालकवरूथिनीम् ।
उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे संमुमुहुः स्त्रियम् ॥३१॥
अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः ।
मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति ॥ ३२ ॥
वितर्कयन्तो बहुधा तां सन्ध्यां प्रमदाकृतिम् ।
अभिसंभाव्य विश्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ॥३३॥
काऽसि कस्यासि रंभोरु कोवाऽर्थस्तेऽत्र भामिनि ।
रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो विबाधसे ॥ ३४ ॥
या वा काचित्त्वमबले दिष्ट्या संदर्शनं तव ।
उत्सुनोषीक्षमाणानां कन्दुकक्रीडया मनः ॥३५॥
नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं
घ्नन्त्या मुहुः करतलेन पतत्पतङ्गम् ।
मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं
शान्तेव दृष्टिरमला सुशिखासमूहः ॥ ३६ ॥
इति सायन्तनीं सन्ध्यामसुराः प्रमदायतीम् ।
प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम् ॥३७॥
प्रहस्य भावगंभीरं जिघ्रन्त्यात्मानमात्मना ।
कान्त्या ससर्ज भगवान्गन्धर्वाप्सरसां गणान् ३८
विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कान्तिमतीं प्रियाम् ।

१ वीर० मैत्रेय उवाचेत्यधिकं । २ वीर० इदमर्धमधिकं । ३ वीर० विज० अन्योन्याश्लेष । ४ विज० सुराः सन्ध्यां । ५ विज० सर्वे तां मुमुहुः । वीर० सुरा धर्म तादृशींमुमुहुः । ६ विज० प्रमदायतीं । ७ वीर० सुश्रोणि । ८ वीर० या वा कावा त्व । विज० या वा कासि त्व । ९ विज० उद्धुनो । १० वीर० विज० श्रान्ता च । ११ वीर० बिज० रमलः । १२ विज० सुजटावरूथः ।

तं एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः॥३९॥
सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशान्वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ४०
जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृंभणाख्यां तनुं प्रभोः ।
निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ।
येनोच्छिष्टान्धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥४१॥
ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ।
साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः॥४२॥
त आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे ।
साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥४३॥
सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ।
तेभ्योऽददात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम् ४४
सकिन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ।
मानयन्नात्मनाऽऽत्मानमात्माभासं विलोकयन् ॥
ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ।

मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोषसि कर्मभिः ॥ ४६ ॥
देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ।
सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ॥ ४७ ॥
येऽहीयन्तामुतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे ।
सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकन्धराः ४८
स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवाऽऽत्मभूः ।
तदा मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्॥४९॥
तेभ्यः सोऽत्यसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् ।
तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ५०
अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् ।
प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥५१॥
तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ।
ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ॥५२॥
तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः ।
यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥५३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

## एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणा प्रजासर्जनं चोदितेन कर्दमेन सरस्वतीतीरे भगवदुद्देशेन तपश्चरणं ॥ १ ॥ अपरोक्षीभूतेन श्रीनारायणेन स्वायंभुवमनुपुत्र्या देवहूत्याः परिणये आज्ञादानं ॥ २ ॥ परेद्यवि भार्यया शतरूपया पुत्र्या देवहूत्या च सह स्वायंभुवमनोः कर्दमाश्रमगमनं ॥ ३ ॥

**विदुर उवाच—**
स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः ।
कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥ १ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै ।
यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ २ ॥
तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता ।
पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयाऽनघ ॥ ३ ॥
तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ।

ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥ ४ ॥
रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ।
यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम्
**मैत्रेय उवाच—**
प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः ।
सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ॥ ६ ॥
ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ।
संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ॥ ७ ॥

---

१ विज० तामेव । २ विज० प्रभो । ३ विज० निद्रादीन्द्रिय । ४ विज० तयो । ५ वीर० तत्कायं । ६ विज० ददौ तमात्मान । ७ विज० षानात्मना चासृज । ८ विज० पदौ ।



१ विज० हि । २ विज० विसर्पतः । ३ विज० स व्यसृजद्देहं परः पुरुष आत्मनः । ४ वीर० ब्रह्मा पुरं पुरुषमात्मनः । ५ विज० आदादृषीन्हृषी । ६ वीर० मतः । ७ विज० स्तस्य । ८ एकविंशोऽध्यायः ।

तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे ।
दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ॥८॥
स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्[1]पलस्रजम् ।
स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं[2] विरजोंबरम् ॥ ९ ॥
किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् ॥१०॥
विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशे गरुत्मतः ।
दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरम् ११
जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ।
गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्[3]प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः ॥

**ऋषिरुवाच—**

जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशेः
सांसि[4]ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ।
यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भि-
राशासते योगिनो रूढयोगाः[5] ॥ १३ ॥
येऽमायया ते हतमेधसस्त्व-[6]
त्पादारविन्दं भवसिन्धुपोतम् ।
उपासते कामलवाय तेषां
रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥ १४ ॥
तथाँ[7] स चाहं परिवोढुकामः
समानशीलां गृहमेधधेनुम्[8] ।
उपेयिवान्मूलमशेषमूलं
दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य ॥ १५ ॥
प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश तन्त्या
लोकः किलायं कामहतो[9] नु बद्धः ।
अहं च लोकानुगतो वहामि
बलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम् ॥ १६ ॥
लोकांश्च लोकानुगतान्[10]पशूंश्च
हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम् ।
परस्परं त्वद्गुणवादसीधु-
पीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥ १७॥
न ते जराक्ष[1]भ्रमिरायुरेषां
त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ।
षण्नेम्यनन्तच्छदि[2] यत्त्रिणाभि
करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥ १८ ॥
एकः स्वयं[3] सञ्जगतः सिसृक्षया
द्वितीययाऽऽत्मन्नधियोगमायया ।
सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे
यथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः ॥ १९ ॥
नैतद्बताधीश पदं तवेप्सितं
यन्मायया[4] नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम् ।
अनुग्रहाया[5]स्त्वपि यर्हि मायया
लसत्तुलस्या तनुवा[6] विलक्षितः ॥ २० ॥
तं त्वाऽनुभूत्योपरतक्रियार्थं
स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रम् ।
नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपाद-
सरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥ २१ ॥

**ऋषि[7]रुवाच—**

इत्यव्यलीकं प्रणुतो[8]ऽब्जनाभ-
स्तमाबभाषे वचसाऽमृतेन ।
सुपर्णपक्षोपरि[9] रोचमानः
प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥ २२ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् ।
यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः ॥ २३ ॥
न वै जातु मृषैव[10] स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् ।
भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनाम्[11] ॥२४॥
प्रजापतिसुतः[12] सम्राण्मनुर्विख्यातमङ्गलः ।
ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम् ॥

---

१ विज० ज्ज्वल । २ विज० वक्त्राब्जविरजांबरं । वीर० वक्त्राब्जं विरजांबरं । ३ विज० त्प्रीतस्वभावात्मा । ४ विज० संसिद्ध । ५ वीर० योगरूढाः । ६ विज० चेतस । ७ वीर० तथापि । ८ विज० मेधि । ९ विज० हेतोर्निबद्धः । १० विज० गतानसूंश्च ।

१ वीर० क्षुद्भ्रमि । २ विज० च्छिदि । ३ वीर० स्वयं यो जगतः । ४ वीर० यया हं तनुषे । विज० यया जगृहे । ५ विज० ग्रहाय त्वयि । ६ वीर० विज० भगवान्विलक्षितः । ७ वीर० मैत्रेय उवाच । ८ विज० णतो । ९ वीर० पृष्ठोपरि । १० वीर० विज० मृषेदं । ११ विज० संगृहितात्मनां । वीर० संगृभितात्मसु । १२ विज० प्रजापतिपतिः ।

स चेह विप्रराजर्षिर्महिष्या शतरूपया ।
आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः[1] ॥२६॥
आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ।
मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो[2] ॥२७॥
समाहितं ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् ।
सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु[3] भजिष्यति ॥२८॥
या त आत्मभृतं[4] वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ।
वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यञ्जसाऽऽत्मनः[5] २९
त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः[6] ।
मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे[7] ॥३०॥
कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् ।
मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम् ॥
सहाहं[8] स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने[9] ।
तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम् ॥३२॥

**मैत्रेय उवाच—**

एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः[10] ।
जगाम बिन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ॥३३॥
निरीक्षतस्तस्य ययावशेष-
सिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ।
आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपक्षै[11]-
रुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम ॥ ३४ ॥
अथ[12] संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः ।
आस्ते स्म बिन्दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ॥३५॥
मनुः स्यन्दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम् ।
आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीम् ३६
तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् ।
उपायादाश्रमपदं मुनेः[13] शान्तव्रतस्य[14] तत् ॥३७॥
यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्[15]नश्रुबिन्दवः[16] ।
कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम् ॥ ३८ ॥

तद्वै बिन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतम्[1] ।
पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३९ ॥
पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियाऽन्वितम् ॥४०॥
मत्तद्विजगणैर्घुष्टं[2] मत्तभ्रमरविभ्रमम् ।
मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ॥ ४१ ॥
कदंबचंपक[3]ाशोककरञ्जबकुलासनैः ।
कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ॥ ४२ ॥
कारण्डवैः प्लवैर्[4]हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥ ४३ ॥
तथैव[5] हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्[6]गवयकुञ्जरैः ।
गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ॥ ४४ ॥
प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहात्मजः[7] ।
ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशनम् ॥ ४५ ॥
विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्[8] ।
तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ ४६ ॥
प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम् ।
उपसंसृत्य मलिनं यथाऽर्हणमसंस्कृतम् ॥ ४७ ॥
अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः ।
सपर्यया पर्यगृह्णात्प्रतिनन्द्यानुरूपया ॥ ४८ ॥
गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ।
स्मरन्भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ॥४९॥
नूनं चङ्क्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ।
वधाय चासतां यस्त्वं[9] हरेः शक्तिर्हि पालिनी ५०
योऽर्केन्द्वग्नीन्द्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ।
रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय[10] ते नमः ५१
न यदा[11] रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ।
विस्फूर्ज[12]च्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान् ॥५२॥

१ विज० कोविदं । २ विज० प्रभुः । ३ वीर० भुजिष्यति । ४ विज० धृतं । ५ विज० स्वंस्तेज आत्मनः । ६ विज० उशत्तरः । ७ विज० प्रपत्स्यते । ८ वीर० अहं च स्वांश । विज० संभूय स्वांश । ९ विज० महामते । १० विज० गक्षगः । ११ विज० पत्रै । १२ विज० एवं । १३ विज० मनुः । १४ वीर० शान्तिव्रतस्य तु । १५ विज० नेत्रादप । १६ वीर० विज० न्हर्षबिन्दवः ।

१ वीर० परिश्रितं । २ विज० गणोद्घुष्टं । ३ वीर० वञ्जुला । ४ विज० बकै । ५ विज० शशकैर्है । ६ विज० श्वविङ्ग । ७ वीर० विज० सहानुगः । ८ विज० पाङ्गविलोकनात् । ९ वीर० यस्त्वं । १० विज० शुक्लात्मने । ११ विज० यदा न रथ । १२ वीर० विस्फूर्जश्चण्ड । विज० विस्फुरच्चण्ड ।

स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मण्डलं भुवः ।
विकर्षन्बृहतीं सेनां पर्यटंस्त्वंशुमानिव ॥ ५३ ॥
तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः ।
भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत दस्युभिः ॥५४॥
अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभिः ।
शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्यति ५५
अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः ।
तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

## द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

स्वायंभुवेन मनुना सोपचारं स्वपुत्रीपाणिग्रहणं प्रार्थितेन कर्दमेन सबहुमानं देवहूतीसमुद्वाहः ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् ।
सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह ॥ १ ॥
**मनुरुवाच—**
ब्रह्माऽसृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ।
छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् ॥ २ ॥
तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् ।
हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्गं प्रचक्षते ॥ ३ ॥
अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ।
रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः ॥४
तव संदर्शनादेव च्छिन्ना मे सर्वसंशयाः ।
यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः ॥५॥
दिष्ट्या मे भगवान्दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् ।
दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवम् ॥
दिष्ट्या त्वयाऽनुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् ।
अपावृतैः कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ॥ ७॥
स भवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम ।
श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ॥ ८ ॥
प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम ।
अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः॥९॥

१ वीर० न्महतीं । २ वीर० र्यटन्नंशु । ३ विज० कर्मोदयं । ४ वीर० मनुः । ५ विज० नस्मत्परीप्सया । ६ वीर० विज० छन्दोमयांस्तपो । ७ वीर० स्वयं । विज० सदा । ८ विज० संशया हृदः । ९ विज० भगवन् । १० विज० न्दुहितुः ।

यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ।
अशृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥१०॥
तत्प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपहृतां मया ।
सर्वात्मनाऽनुरूपां ते गृहमेधिषु कर्मसु ॥ ११ ॥
उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते ।
अपि निर्मुक्तसङ्गस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥१२॥
य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ।
क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥१३॥
अहं त्वाऽशृणवं विद्वन्विवाहार्थं समुद्यतम् ।
अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण मे॥ १४ ॥
**ऋषिरुवाच—**
बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवाऽऽत्मजा ।
आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको विधिः ॥१५
कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः
पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः ।
क एव ते तनयां नाद्रियेत
स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम् ॥ १६ ॥
यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्घ्रिशोभां
विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ।
विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमाना-
द्विलोक्य संमोहविमूढचेताः ॥ १७ ॥

१ वीर० तथापि । २ विज० द्वाविंशोऽध्यायः । ३ वीर० यदा नु । ४ वीर० विज० न्नारदात्सैषा । ५ विज० गृहमेधेषु । ६ विज० क्षीयेत । ७ वीर० विज० न्नुद्वाहार्थं । ८ विज० मप्रमत्ता तवा । ९ वीर० तस्याः ।

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललाम-
मसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ।
वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं
को नानुमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥ १८ ॥
अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ।
अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्या-
ञ्छुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येऽविहिंस्रान् ॥ १९ ॥
यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं
संस्थास्यते यत्र च वाऽवतिष्ठते ।
प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं
परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥ २० ॥
मैत्रेय उवाच—
स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाष
आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम् ।
धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेन
मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥ २१ ॥
सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् ।
तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥२२॥
शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् ।
दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषा वासः परिच्छदान् ॥
प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ।
उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः २४
अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन्बाष्पकलां मुहुः ।
आसिञ्चदंब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः २५
आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ।
प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६ ॥

उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ।
ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसंपदः ॥२७॥
तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजाः पतिम् ।
गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥२८॥
बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता ।
न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥२९॥
कुशाः काशास्त एवाऽऽसञ्छश्वद्धरितवर्चसः ।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥३०॥
कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः ।
अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवम् ॥३१॥
बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ।
तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ॥३२॥
सभार्यः सप्रजः कामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः ।
संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ।
प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथाः ॥ ३३ ॥
निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं मनुम् ।
यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥३४॥
अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वान्तरयापनाः ।
शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः॥
स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिम् ।
वासुदेवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः ॥ ३६ ॥
शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः ।
भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ३७
यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधाञ्छुभान् ।
नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ॥३८॥
एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

१ विज० ललामा । २ विज० भिजातः । ३ विज० ञ्छुक्लोपदिष्टा । ४ विज० संस्थाप्यते । ५ विज० गृहावास । ६ वीर० दत्वा । विज० प्रत्वा । ७ विज० कला मुहुः । ८ वीर० विज० आसिञ्चन्नंब । ९ वीर० शिखां । १० विज० मास्थाय ।

१ वीर० प्रेक्ष्य । २ विज० ब्रह्मावर्तप्रजाः । ३ वीर० विज० कुशकाशा । ४ विज० एवासँल्लसद्धरित । ५ विज० लब्धं । ६ वीर० भुवः । विज० दृढं । ७ वीर० पुरीं यां निविश्य । विज० पुरीं यां निर्विश्य सुख । ८ वीर० कामान्सर्वान्समासीनो बुभुजेऽन्याविरोधतः । ९ वीर० सस्त्रीकैः । १० विज० स्रंसयितुं । ११ विज० पर्यासे । १२ विज० त्रयोविंशोऽध्यायः ।

# त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ततश्चिरतरदुश्चरशुश्रूषया कर्शितनिजदेहां देवहूतिं प्रति तुष्टेन कर्दमेनाभीष्टवरणचोदना ॥ १ ॥ तया सुखविहरणपूर्वकमपत्योत्पादनं प्रार्थितेन तेन योगविभवेन दिव्यविमाननिर्माणपूर्वकं बिन्दुसरःस्नानमात्रेण दिव्यरूपवत्या योगप्रभावेण नवदेहान्धारितवत्या देवहूत्यासह स्वयमपि नवधाविभक्तेन कामगमं विमानमारुह्य नन्दनवनादिषु सुखेन विहरणं नवकन्योत्पादनं च ॥ २ ॥ ततो जिगमिषुं तमृषिं विज्ञाय देवहूत्या पुमपत्योत्पादनप्रार्थना ॥ ३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिङ्गितकोविदा ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ॥१॥
विश्रंभेणाऽऽत्मशौचेन गौरवेण दमेन च ।
शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भो ॥ २ ॥
विसृज्य कामं दंभं च द्वेषं लोभमघं मदम् ।
अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ॥ ३ ॥
स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।
दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ॥ ४ ॥
कालेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया ।
प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽब्रवीत् ॥५॥

**कर्दम उवाच—**

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः
शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ।
यो देहिनामयमतीव सुहृत्स्वदेहो
नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥ ६ ॥
ये[6] मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधि-
विद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः ।
तानेव ते मदनुसेवनयाऽवरुद्धान्
दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ॥ ७ ॥
अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृंभ-
विभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य ।
सिद्धाऽसि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहा-
न्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ॥ ८ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

एवं ब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमाया
विद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ।
संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्-
व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाऽऽह ॥ ९ ॥

**देवहूतिरुवाच—**

राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोग-
मायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ।
यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो
भूयाद्गरीयसि गुणप्रसवः सतीनाम् ॥ १० ॥
तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं
येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयाऽऽत्मा ।
सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया
दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ ११ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्कर्दमो योगमास्थितः ।
विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाऽऽविरचीकरत् ॥१२॥
सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तंभैरुपस्कृतम् ॥ १३ ॥
दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ।
पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् ॥१४॥
स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुसिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः ।
दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५ ॥
उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् ।
[10]क्षिप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः १६

१ वीर० विभो । विज० प्रभो । २ विज० बत । ३ वीर० मानिनि । ४ वीर० विज० नापेक्षितः । ५ विज० समुचितं क्षयितुं यदर्थे । ६ विज० या मे । ७ विज० त्प्रसादात् । ८ विज० तामेव । ९ विज० तदनुभावनयावरुद्धां । १० विज० प्रविश्य । ११ विज० भयामशोकां । १२ विज० धिगानपि ।

१ विज० मवेत्य । २ विज० सप्रश्रय । ३ वीर० विज० गिरैषा व्रीडा । ४ वीर० बिभौ । ५ विज० याः काम । ६ वीर० माश्रितः । ७ वीर० विज० दिव्योपस्करणो । ८ विज० विंचित्राभिः पताकाभि । ९ विज० मालाभि । १० विज० क्लृप्तैः ।

तत्रतत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ।
महामरकतस्थल्या[1] जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७ ॥
द्वास्सु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत्[2] ।
शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुंभैरधिश्रितम्[3] ॥ १८ ॥
चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः ।
जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः[4] ॥ १९ ॥
हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ।
कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य[5] च ॥२०॥
विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः ।
यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवाऽऽत्मनः ॥ २१ ॥
ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ।
सर्वभूताशयाऽभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयम् २२
निमज्ज्यास्मिन् ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह ।
इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं[6] नृणाम् ॥२३॥
सा तद्भर्तुः[7] समादाय वचः कुवलयेक्षणा ।
सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च[8] मूर्धजान्॥२४॥
अङ्गं च मलपङ्केन संछन्नं शबलस्तनम्[9] ।
आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम्॥२५॥
सान्तःसरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ।
सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः ॥ २६ ॥
तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ।
वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्॥२७॥
स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ।
दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः ॥ २८ ॥
भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमन्ति च ।
अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् ॥ २९ ॥
अथाऽऽदर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजांबरम् ।
विरजं[10] कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम् ३०
स्नातं[11] कृतशिरस्नानं सर्वाभरणभूषितम् ।
निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् ॥ ३१ ॥

१ वीर० विज० स्थल्यां । २ वीर० कवाटया । विज० कपाटिमत् । ३ विज० रधिष्ठितं । ४ वीर० वैतानैरनर्घैं । ५ वीर० वरुह्य च । ६ वीर० हेतवे । विज० षामाप्तये । ७ वीर० सा च भर्तुः । ८ वीर० भूतान्स्व । ९ वीर० संछन्न-शबल । १० वीर० विरजस्कं स्वस्त्ययनं । ११ विज० दृष्ट्वा ।

श्रोण्योरध्यस्तया[1] काञ्च्या काञ्चन्या बहुरत्नया ।
हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम्[2] ॥ ३२ ॥
सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥३३॥
यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् ।
तत्र चाऽऽस्ते सह स्त्रीभिर्यत्राऽऽस्ते स प्रजापतिः॥
भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा ।
निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥
स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् ।
आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम्[3] ॥३६॥
विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ।
जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ॥ ३७ ॥
तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो[4]
विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ।
बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्य[5]-
स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः ॥ ३८ ॥
तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्र-
द्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु ।
सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु
रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ ॥
वैश्रंभके सुरसने[6] नन्दने पुष्पभद्रके ।
मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः[7] ॥४०॥
भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ।
वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान्यथाऽनिलः ॥४१॥
किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम् ।
यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ॥ ४२ ॥
प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान्स्वसंस्थया ।
बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥ ४३ ॥
विभज्य नवधाऽऽत्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।
रामां निरमयन्रेमे वर्षपूगान्मुहूर्तवत् ॥ ४४ ॥
तस्मिन्विमान उत्कृष्टां[8] शय्यां रतिकरीं श्रिता ।

१ विज० रधस्थया । २ वीर० विभूषितं । ३ विज० स्तनं । ४ वीर० विज० नुषक्तो । ५ विज० उत्कचक उद्गुण-पानवीच्यः । ६ वीर० स्वरसने । विज० सुरवने । ७ वीर० रमया ततः । विज० रामया सह । ८ वीर० उत्सृष्टां ।

न चाबुध्यत तं कालं पत्याऽपीच्येन संगता ४५
एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः ।
शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ४६
तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनाऽऽत्मवित् ।
नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ४७
अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः ।
सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः ४८
पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदालक्ष्योशती सती ।
स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता ॥ ४९ ॥
लिखन्त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ।
उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः ५०
देवहूतिरुवाच—
सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ।
अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ॥ ५१ ॥
ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः ।
कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ५२
एतावताऽलं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो ।
इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः ॥ ५३ ॥
इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ।
अजानन्त्या परं भावं तथाऽप्यस्त्वभयाय मे ५४
सङ्गो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोऽधिया ।
स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते ॥५५॥
नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ।
न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥५६॥
साऽहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम् ।
यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बन्धनात् ५७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

## चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

कर्दमेन देवहूत्यां भगवदंशभूतकपिलनामकतनयोत्पादनं ॥ १ ॥ ब्रह्मणा मरीच्यादिभिः सह कर्दमाश्रममेत्य कपिल-कर्दमदेवहूतीनां प्रशंसनं ॥२॥ कर्दमेन ब्रह्मचोदनया मरीच्यादिभ्यो नवभ्यः स्वकन्यानवकप्रदानं ॥ ३ ॥ कर्दमेन रहसि कपिलमेत्य प्रणामस्तवनपूर्वकं तदनुज्ञया यत्याश्रमं स्वीकृत्य वनं प्रति गमनं ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच—
निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ।
दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥१॥
ऋषिरुवाच—
माखिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिन्दिते ।
भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते ॥ २ ॥
धृतव्रताऽसि भद्रं ते दमेन नियमेन च ।
तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥ ३ ॥
स त्वयाऽऽराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः ।
छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ॥ ४ ॥
मैत्रेय उवाच—
देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ।
सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ॥ ५ ॥
तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः ।
कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६ ॥
अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ।
गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ७
पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ।
प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ॥८॥
तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् ।
स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥९॥
भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् ।

१ विज० नवधा विधाय । २ वीर० तद्रूपं । ३ वीर० वित्प्रभुः । ४ वीर० ततः सा । विज० ततस्ताः । ५ वीर० ऽस्तु भद्रं ते । विज० सुभद्रं ते ।

१ विज० विमृश्याः । २ वीर० विभो । ३ विज० त्वभवाय । ४ वीर० संगोहि । विज० संयोगः । ५ विज० यात्वां । ६ विज० चतुर्विंशोऽध्यायः । ७ वीर० गायन्ति स्म सगन्धर्वा । ८ विज० परिश्रुतं । ९ विज० सार्धं । १० वीर० विज० रभ्यगात् ।

तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् १०
सभाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ।
प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥ ११ ॥
**ब्रह्मोवाच—**
त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः ।
यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् १२
एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ।
बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥ १३ ॥
इमा दुहितरः सभ्य तव वत्स सुमध्यमाः ।
सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा ॥ १४ ॥
अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ।
आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि १५
वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया ।
भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने ॥१६॥
ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरञ्जटाः ।
[कालोपसृष्टं यत्साङ्ख्यं वक्षत्यासुरये विभुः ।]
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदांबुजः ॥ १७ ॥
एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः ।
अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा गां विचरिष्यति १८
अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसंमतः ।
लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्धनः १९
**मैत्रेय उवाच—**
तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सह नारदः ।
हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥ २० ॥
गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः ।
यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥२१॥
मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये ।
श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवम् ॥२२॥
पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ।
ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम् २३
अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते ।

विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् ॥२४॥
ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम् ।
प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्नाः स्वंस्वमाश्रममण्डलम् ॥२५॥
स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥ २६ ॥
अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ।
कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥२७॥
बहुजन्मविपक्केन सम्यग्योगसमाधिना ।
द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥ २८ ॥
स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ।
गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९
स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ।
चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ३०
तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ।
यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ३१
त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धा
सदाऽभिवादार्हणपादपीठम् ।
ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोध-
वीर्यश्रियां पूर्तमहं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥
परं प्रधानं पुरुषं महान्तं
कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ।
आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपञ्चं
स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥
आस्माभिपृच्छेऽद्य पतिं प्रजानां
त्वयाऽवतीर्णार्ण उताप्तकामः ।
परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहं
चरिष्ये त्वां हृदि युञ्जन्विशोकः ॥ ३४ ॥
**श्रीभगवानुवाच—**
मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके ।

१ वीर० विज० सत्यस्तव । २ विज० सर्गमेताः । ३ विज० ह्यङ्ग । ४ विज० मुनिं । ५ विज० मुद्धरंश्च यः । ६ विज० इदमर्धमधिकं । ७ वीर० त्रिधाम्नः परमं । विज० स्वधाम प्रत्यपद्यत । ८ वीर० यथोचितं । ९ विज० स भृगवे ।

१ वीर० विज० न्नन्दमापन्नाः । २ वीर० भरतर्षभ । ३ वीर० प्रसीदन्ति हि । ४ विज० विपाकेन । ५ वीर० स एष । ६ वीर० हेलनामगणय्य । ७ वीर० पोषकः । ८ विज० भगवञ्शर्म । ९ विज० नामविवर्धनः । १० विज० यानि यानीह । ११ वीर० विज० श्रिया पूर्ण । १२ विज० तं त्वाभि । १३ विज० वतीर्णेन उता । वीर० वतीर्णार्ण उता । १४ वीर० परिव्रज्यां पदावी । विज० परिव्राजां पदवी ।

अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥
एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात् ।
प्रसंख्यानाय तत्त्वानां संमतायाऽऽत्मदर्शने ३६
एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ।
तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतम् ॥३७॥
गच्छ कामं मया पृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥३८॥
मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छसि
[विश्वमेतद्धि शास्त्रेण विज्ञायात्मानमीश्वरम् ।
मुनिः शान्तमनोवाक्यस्तदा नाख्यात्युपप्लवः१]
मात्रे आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणाम्
वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति ४०

मैत्रेय उवाच—
एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ।
दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥४१॥
व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ।
निःसङ्गो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥ ४२॥
मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत्तत्सदसतः परम् ।
गुणावभासे विगुण एकभक्त्याऽनुभाविते ॥४३॥
निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् ।
प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ४४
वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ।
परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ॥४५॥
आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।
अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चाऽऽत्मनि॥४६॥
इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ।
भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥४७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

## पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

देवहूत्या कपिलं प्रति बन्धमोक्षोपायकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ कपिलेन भक्तियोगस्य तदुपायत्वकथने तया तंप्रति भक्तियोगनिरूपणप्रार्थना ॥ २ ॥ कपिलेन तांप्रति स्वमहिमानुवर्णनपूर्वकं भक्तियोगप्रशंसनं ॥ ३ ॥

शौनक उवाच—
कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।
जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥१॥
न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनाम् ।
विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः ॥२॥
यद्यद्विधत्ते भगवान्स्वच्छन्दात्माऽऽत्ममायया ।
तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥
सूत उवाच—
द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ।
प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ॥४॥
मैत्रेय उवाच—
पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ।
तस्मिन्बिन्दुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलः किल ॥५॥
तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् ।
स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥ ६ ॥
देवहूतिरुवाच—
निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धंतमः प्रभो ॥ ७ ॥

१ विज० समत्वायात्मदर्शिनां । २ वीर० धृतं । ३ वीर० वीक्षन्विशोको । ४ वीर० मृच्छति । ५ विज० अयं श्लोक अधिकः । ६ विज० राजोवाच । ७ विज० अर्हस्य धर्मिणां पुंसां । ८ वीर० वरिष्णोः । विज० गरिम्णः । ९ वीर० कीर्तनीयानि । १० विज० शुक उवाच । ११ विज० सखश्चैवं । १२ वीर० स्तदा ।

१ वीर० प्रदक्षिणीकृत्य सुतं । २ विज० प्रत्यग्रः शान्त । ३ विज० अयं श्लोकः आत्मानं सर्वभूतेषु इतिश्लोकादनन्तरं वर्तते । ४ वीर० योगेन । ५ वीर० विज० योगेन । ६ विज० प्राप्तो भागवतीं गतिं । ७ विज० पञ्चविंशोऽध्यायः । ८ विज० प्राहैनं । ९ वीर० दर्शिनं । १० वीर० विज० तर्पणात् । ११ वीर० प्रविष्टान्धंतमः ।

तस्य त्वं तमसोन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम्[1] ।
सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥ ८ ॥
य आद्यो भगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान्किल ।
लोकस्य तमसान्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ॥९॥
अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ।
योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया ॥१०॥
तं त्वा गताऽहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ।
जिज्ञासयाऽहं[2] प्रकृतेः पूरुषस्य
नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम् ॥ ११ ॥
मैत्रेय उवाच—
इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं
निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम्[3] ।
धियाऽभिनन्द्याऽऽत्मवतां सतां गति-
र्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः ॥ १२ ॥
श्रीभगवानुवाच—
योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च ॥१३॥
तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुराऽनघे ।
ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं[4] सर्वाङ्गनैपुणम् १४
चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चाऽऽत्मनो मतम् ।
गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥१५॥
अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ।
वीतं यदा[5] मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥१६॥
तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ।
निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥१७॥
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चाऽऽत्मना ।
परिपश्यत्युदासीनं[6] प्रकृतिं च हतौजसम् ॥१८॥
न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।
सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९
प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥

१ वीर० पारगः । २ वीर० विज० सया प्रकृतेः । ३ विज० चोदनं । ४ वीर० विज० योगमुर्वङ्ग । ५ विज० यदात्मनः । ६ विज० त्युदासीनां ।

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः २१
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।
मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥२२॥
मदाश्रयाः[1] कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्तापा[2] नैतान्मद्गतचेतसः ॥२३॥
त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते ॥२४॥
सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो[3]
भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥
भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रिया-
दृष्टश्रुतान्[4]मद्रचनानुचिन्तया ।
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो
यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २६ ॥
असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां
ज्ञानेन वैराग्यविजृंभितेन ।
योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या
मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥ २७ ॥
देवहूतिरुवाच—
काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ।
यया पदं ते निर्वाणमञ्जसाऽन्वाश्नवा[5] अहम् २८
यो योगो भगवद्बाणो[6] निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ।
कीदृशः कति चाङ्गानि[7] यतस्तत्त्वावबोधनम्॥२९॥
तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधीर्हरे ।
सुखं बुध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥ ३०॥
मैत्रेय उवाच—
विदित्वाऽर्थं कपिलो मातुरित्थं
जातस्नेहो यत्र तन्वाऽभिजातः ।
तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यं

१ वीर० मदाश्रयकथा हृष्टाः । २ वीर० नैनान्मद्गत । विज० स्तापानैकात्म्य । ३ विज० संपदो । ४ विज० श्रुतात्मद्रविणानु । ५ विज० प्राप्नुयामहं । ६ विज० भगवत्प्राप्तौ । ७ वीर० कति वाङ्गानि ।

प्रोवाच[1] वै भक्तिवितानयोगम् ॥ ३१ ॥
श्रीभगवानुवाच—
देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविक[2]कर्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ३२
अनिमित्ता भागवती[3] भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं विगीर्ण[4]मनलो यथा ॥३३॥
नैकात्मतां[5] मे स्पृहयन्ति केचि-
न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
येऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रसज्य
संभाजयन्ते[6] मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥
पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यंब[7] सन्तः
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।
रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि[8]
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५ ॥
तैर्दर्शनीयावयवैरुदार-
विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
हृतात्मनो हृतप्राणांश्च[9] भक्ति-
रनिच्छतो[10] मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥ ३६ ॥
अथो विभूतिं मम मायाविनस्ता-[11]
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रियं[1] भागवतीं वाऽस्पृहयन्ति भद्रां
परस्य मे तेऽश्नुवते तु[2] लोके ॥ ३७ ॥
न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे[3]
नङ्क्ष्यन्ति नो मे निमिषो लेढि हेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ ३८ ॥
इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ।
आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ३९
विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ।
भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४०
नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ।
आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ॥४१॥
मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ।
वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ४२ ॥
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ।
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥४३॥
एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम्[4] ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

## षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कपिलेन देवहूतिंप्रति तत्त्वलक्षणतदुत्पत्तिप्रकारादिकथनं ॥ १ ॥ ब्रह्माण्डविराट्पुरुषेन्द्रियतदधिष्ठानाभिमानिविषयादिनिरूपणं ॥ २ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञस्य विराड्देहोत्थापकत्वकथनं ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—
अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ।
यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥
ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्याऽऽत्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ २ ॥
अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ३
[न जातो[6] न[7] म्रियेतात्मा स हि देहाद्युपादिभिः।

१ वीर० विज० प्रावोचद्वै । २ विज० मानुश्राविक । ३ विज० भगवति । ४ वीर० विज० निगीर्ण । ५ विज० नैकात्म्यतां । ६ वीर० सभाजयन्तो । ७ वीर० पश्यन्ति मे रुचिरा । विज० पश्यन्ति मे ते रुचिरा । ८ विज० मनोहराणि । ९ विज० हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते । १० वीर० रनिच्छतो गति । ११ वीर० मायाविसृष्टा । विज० मायया चिता ।

१ वीर० श्रियं च ये न स्पृहयन्ति भागवतीं परस्य । विज० श्रियं न देवीं स्पृहयन्ति भद्रां परस्य । २ विज० हि लोके । ३ विज० शान्तरूपा । ४ विज० स्थितं । ५ विज० षड्विंशोऽध्यायः । ६ विज० वीर० अयमधिकः । ७ वीर० न जायते न म्रियते सह ।

निमित्तैरात्तधर्मोयं यथा स्वप्ने तदीक्षिता ॥१॥]
स एष[4] प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं[3] गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ४ ॥
गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह[5] ज्ञानगूहया ॥ ५ ॥
एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ।
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥
कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥८॥
देवहूतिरुवाच—
प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ।
ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥ ९ ॥
श्रीभगवानुवाच—
यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १० ॥
पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।
एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ ११ ॥
महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥
इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः[6] ।
वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १३ ॥
मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम्[7] ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥१४॥
एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह ।
सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥
प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ।
अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः ॥ १६ ॥
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ।
चेष्टा यतः स भगवान्काल इत्युपलक्षितः॥१७॥
अन्तः पूरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।

१ वीर० रात्ततद्धर्मा । २ विज० स एव । ३ विज० देवीं । ४ वीर० स इव । ५ वीर० पञ्चभिर्मातश्चतुर्भि । ६ विज० नासिकं । ७ विज० रात्मनः ।

समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया ॥१८॥
दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां[1] स्वस्यां योनौ परः पुमान् ।
आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् ॥१९॥
विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कूटस्थो जगदङ्कुरः ।
स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः ॥ २० ॥
यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥२१॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा २२
महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात्[2] ।
क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत ॥ २३ ॥
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥२४॥
[वैकारिकोऽधिदैवं[3] तु बुद्धिः प्राणश्च तैजसः ।
तामसस्त्वर्थमात्रं च गुणव्यतिकरस्त्रिवृत् ॥१॥]
सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते ।
संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् ॥ २५ ॥
कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ।
शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः ॥२६॥
वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ।
यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः ॥२७॥
यं[4] विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।
शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं[5] योगिभिः शनैः २८
तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति ।
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः[6] ॥ २९ ॥
संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः[7] पृथक् ॥३०॥
तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः ।
प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१
तामसाच्च[8] विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ।
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम्॥३२॥

१ वीर० धर्मिण्यामस्यां । २ वीर० चोदितात् । ३ विज० अयं श्लोक अधिकः । ४ वीर० यं विदु । ५ वीर० संसाध्यं । ६ विज० मनुग्रहात् । ७ विज० वृत्तिभिः । ८ वीर० तामसात्तु ।

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च ।
तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥३३॥
भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ।
प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ३४
नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः ।
स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च संग्रहः ३५
मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ।
एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ॥३६॥
चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।
सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ३७
वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् ।
समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलंभनम् ॥ ३८ ॥
द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च ।
तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ॥३९॥
द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ।
तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ॥४०॥
रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् ।
रसमात्रमभूत्तस्मादंभो जिह्वा रसग्रहः ॥ ४१ ॥
कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते॥४२॥
क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोंदनम् ।
तापापनोदो भूयस्त्वमंभसो वृत्तयस्त्विमाः॥४३॥
रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसो दैवचोदितात् ।
गन्धमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ४४
करंभपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ॥ ४५॥
भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ।
सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ४६ ॥
नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ।
वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४७
तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ।
अंभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ।

१ वीर० द्रष्टृलिङ्गत्व । २ वीर० संस्थानमेव च । ३ विज० क्षुत्तृडुद्भवः । ४ वीर० तैजसाद्दैव । ५ वीर० नौन्दनम् ।

भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते॥४८॥
परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ।
अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥४९॥
एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै ।
[न शेकुः पुरुषं स्रष्टुं भोगायतनमञ्जसा ।]
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ॥ ५० ॥
ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ।
उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ॥५१॥
एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ।
तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ।
यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ॥५२॥
हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ।
तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ५३
निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ।
वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोऽतो घ्राण एतयोः॥
प्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः ।
तस्मात्सूर्यो न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥
निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ।
तत ओषधयश्चासञ्छिश्नं निर्बिभिदे ततः ॥५६॥
रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् ।
गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ॥५७॥
हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् ।
पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः५८
नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् ।
नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ॥ ५९ ॥
क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ।
अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम्॥६०॥
मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ।
अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ॥६१॥

१ वीर० यस्य तद्घ्राणमुच्यते । २ विज० इदमर्धमधिकं । ३ विज० नानुविद्धेभ्यस्तत्वेभ्योण्ड । ४ विज० नावृतं बहिः । ५ विज० दाण्डकोशा । ६ विज० घ्राणोतः प्राण । ७ विज० प्राणाद्वायु । ८ वीर० विज० त्सूर्योन्वभियेतां । ९ विज० ततश्चौषधयः पश्चाच्छिश्नं । १० विज० माहतं । ११ विज० समुद्रस्तु तयो ।

एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् ।
पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ६२
वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६३॥
अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४
त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६५॥
गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
हस्तांविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६६॥
विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
नाडी[1]र्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६७॥
क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६८॥
बुद्ध्या ब्रह्माऽपि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ।
रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६९॥
चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ।
विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ॥ ७० ॥
यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः ।
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥७१॥
त[2]मस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया ।
भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेनविविच्याऽऽत्मनि चिन्तयेत्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे ष[3]ड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

## सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

कपिलेन प्रकृतिपुरुषविवेकनिरूपणं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतै[9]र्गुणैः ।
अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥ १ ॥
स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ।
अ[2]हङ्क्रियाविमूढात्मा कर्ताऽस्मीत्यभिमन्यते ॥२॥
तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः ।
प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ३ ॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥४॥
[प्रबु[3]द्ध्य स्वप्नसुप्तिभ्यां संसरन्नात्मवैशसम् ।
वैतथ्यं व्यभिचारं च नासौ ध्यायेद्यतो भयम् १]
अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ।
भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या[4] च नयेद्वशम् ॥५॥
यमादिभिर्योगपथै[5]रभ्यसञ्छ्रद्धयान्वितः ।
मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥ ६ ॥
सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ।
ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण बली[4]यसा ॥ ७ ॥
यदृच्छ[5]योपलब्धेन संतुष्टो मितभुङ्मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ८
सानुबन्धे च देहेऽस्मिन्न कुर्वन्नसदाग्रहम् ।
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ९ ॥
निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ।
उपलभ्याऽऽत्मनाऽऽत्मानं चक्षुषेवार्क[6]मात्मदृक् ॥
मुक्त[7]लिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ।
सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् ॥ ११ ॥
यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन त[8]था सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः १२
एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः ।
स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥१३॥

१ वीर० विष्णुर्गत्यैवेत्यर्धोत्र वर्तते । २ विज० अहंकार । ३ विज० अयं श्लोकोधिकः । ४ विज० विरक्त्यात्मवशं नयेत् । ५ योगमार्गैः ।

१ विज० नाडीनद्यो । २ वीर० तस्मिंस्तं प्रत्य । ३ विज० सप्तविंशोऽध्यायः । ४ विज० महीयसा । ५ वीर० यदृच्छयोपस्थितेन । विज० यदृच्छयोपपन्नेन । ६ विज० वार्कमेकदृक् । ७ वीर० विज० मुक्तलिङ्गः । ८ वीर० विज० यथा । ९ विज० गुणैः ।

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ।
लीने[1]ष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः ॥१४॥
मन्यमानस्तदाऽऽत्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ।
नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः ॥ १५ ॥
एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ।
साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः ॥ १६ ॥
देवहूतिरुवाच—
पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित् ।
अ[2]न्योन्यापाश्रयत्वा[3]च्च नित्यत्वादनयोः प्रभो १७
यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः ।
अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च॥१८॥
अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ।
गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ॥१९॥
के[4]चित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् ।
अ[5]निवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ २० ॥
श्रीभगवानुवाच—
अनि[6]मित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ।
तीव्रया मयि भक्त्या च श्रु[7]तसंभृतया चिरम् ॥२१॥
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणाऽऽत्मसमाधिना ॥२२॥
प्रकृतिः पुरुष[1]स्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥ २३ ॥
भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥२४॥
यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २५ ॥
एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ।
युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥२६॥
य[2]दैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ।
सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभु[3]वनान्मुनिः ॥ २७ ॥
मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।
निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥२८
प्राप्नोतीहा[4]ञ्जसा धीरः स्वदृशा च्छिन्नसंशयः ।
यद्गत्वा न निवर्तेत योगी लिङ्गा[5]द्विनिर्गमे ॥२९॥
यदा न योगोपचितासु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्ज[6]तेऽङ्ग ।
अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्या-
दात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

## अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कपिलेन देवहूतिंप्रति अष्टाङ्गयोगनिरूपणं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं[8] याति सत्पथम् ॥१॥
स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
दै[9]वाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनम् ॥ २ ॥
ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ।
मितमे[8]ध्यादनं शश्वद्विवि[9]क्तक्षेमसेवनम् ॥ ३ ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ॥४॥
मौनं सदासनजं[10]यः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ।

---

१ विज० लीनेषु सत्सु । २ वीर० अन्योन्योपाश्रय । ३ वीर० नित्यत्वमनयोः । ४ विज० सकृत्तत्वावमर्शेन । ५ विज० निमित्तस्यानिवृत्तत्वात्पुनः । ६ विज० अनिमित्तप्रवृत्तेन । ७ विज० श्रुति । ८ विज० प्रपन्न । ९ विज० दैवलब्धेन ।

१ विज० पुरुषस्यैवं । २ वीर० यथैव । ३ वीर० विज० भुवना । ४ वीर० तीह ततो धीरः । ५ विज० लिङ्गविनिर्गमे । ६ वीर० विज० विषज्जतेंब । ७ विज० अष्टाविंशोध्यायः । ८ विज० मेध्याशनं । ९ विज० क्षेत्र । १० विज० सदासनस्थैर्यं प्राणानां च जयः शनैः ।

प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥५॥
स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथाऽऽत्मनः॥६॥
एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम् ।
बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥७॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मिन्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥८॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् ॥९॥
मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ।
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्१०
प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११
यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः ॥१२॥
प्रसन्नवदनांभोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १३ ॥
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥१४॥
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ।
परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम् ॥ १५ ॥
काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयांभोजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ १६ ॥
अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥ १७ ॥
कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ।
ध्यायेदेवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥ १८ ॥
स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९ ॥
तस्मिँल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम् ।
विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः ॥२०॥

१ वीर० न्स्वस्तिक आसीन । विज० स्वस्तिकमासीन । २ विज० स्थित । ३ वीर० किल्बिषं । ४ वीर० पद्मपत्रा । ५ विज० रेफाकुलया । ६ विज० नन्दनं । ७ विज० भक्तानुग्रह ।

संचिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं
वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल-
ज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् ॥ २१ ॥
यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ।
ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं
ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम् ॥ २२ ॥
जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या
लक्ष्म्याऽखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ।
ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा य-
त्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥ २३ ॥
ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमाना-
वोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ।
व्यालंबिपीतवरवाससि वर्तमान-
काञ्चीकलापपरिरंभि नितंबबिंबम् ॥ २४ ॥
नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं
यत्राऽऽत्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ।
व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य
ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् ॥ २५ ॥
वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः
पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ।
कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं
कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥ २६ ॥
बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन
निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ।
संचिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः
शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम् ॥ २७ ॥
कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत
दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ।
मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां
चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥ २८ ॥

१ विज० ध्न्यधिधृतेन । २ विज० अयं श्लोको न दृश्यते । ३ विज० स्वतसिका । ४ वीर० परिरंभनितंब । ५ विज० नितंबमंब । ६ विज० न्मणिमुष । ७ विज० विनत । ८ वीर० मरीचि ।

भृत्यानुकंपितधियेह गृहीतमूर्तेः
संचिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम् ।
यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन
विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ २९ ॥
यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं
भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ।
मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं
ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु ॥ ३० ॥
तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोर-
तापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः ।
स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं
ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायाम् ॥ ३१ ॥
हासं हरेरवनताखिललोकतीव्र-
शोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ।
संमोहनाय रचितं निजमाययाऽस्य
भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥ ३२ ॥
ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठ-
भासाऽरुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति ।
ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णो-
र्भक्त्याऽऽर्द्रयाऽर्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ॥३३॥
एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमान-
स्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ ३४ ॥
मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं
निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषो व्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥
सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ।
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्य-
त्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६ ॥
देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३७ ॥
देहोपि दैववशगः खलु कर्म याव-
त्स्वारंभकं प्रति समीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥
यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ॥ ३९ ॥
यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसंभवात् ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् ४०
भूतेन्द्रियान्तःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ।
आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ॥४१॥
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
ईक्षेताऽनन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ॥४२॥
स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ।
योनीनां गुणवैषम्यात्तथाऽऽत्मा प्रकृतौ स्थितः ॥
तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।
दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥४४॥
[अन्वयव्यतिरेकाच्च साक्ष्यात्माऽव्यभिचारिणः ।
वैतथ्यं व्यभिचारं च निद्रान्तेस्यानुचिन्तयेत् ४५]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अन्तिम

१ विज० हासं । २ वीर० परिषेव्य । ३ विज० मीन-द्वयश्रिय । ४ वीर० विज० वितत । ५ विज० मनुसुते । ६ विज० रहसितद्बहुला । ७ वीर० स्वदहकुहरे । विज० स्वहृत्कुहरके । ८ विज० उत्पुलकप्रमोदः । ९ विज० स्वचित्तं ।

१ वीर० विज० यस्मि । २ विज० नै स्वात्मन्विधत्त । ३ वीर० नश्वरमवस्थित । विज० देहं तु तं न चरमं । ४ विज० मुज्झितं । ५ वीर० न पश्यति । ६ विज० बुद्ध-वत्सः । ७ विज० मताद्दाहकोग्निः पृथङ्मतः । ८ वीर० पृथगुच्यते । ९ वीर० भूतेष्वपि । विज० भूतेषु च । १० वीर० स्वप्रकृतिं । ११ विज० देवीं । १२ विज० अयं श्लोकोऽधिको दृश्यते । १३ विज० एकोनविंशो ।

# एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कपिलेन देवहूतिंप्रति भक्तियोगनिरूपणं ॥ १ ॥ तथा कालमहिमानुवर्णनं ॥ २ ॥

**देवहूतिरुवाच—**
लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् ॥१॥
यथा साङ्ख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते ।
भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः[1] प्रभो ॥२॥
विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् ।
आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा[2] मम संसृतीः॥३॥
कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते[3] ।
स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ॥४ ॥
लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुष-
श्चिरं[4] प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ।
श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया[5] धिया
त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥ ५ ॥
**मैत्रेय उवाच—**
इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः ।
आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणाऽर्दितः ॥ ६ ॥
भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ।
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥ ७ ॥
अभिसंधाय यो[6] हिंसां दंभं मात्सर्यमेवं[7] वा ।
संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ॥८॥
विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव[8] वा ।
अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥९॥
कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः १०
मद्गुणश्रुति[9]मात्रेण मयि सर्वगुहाशये[10] ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गांभसोम्बुधौ॥११॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥१२॥

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत[1] ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना[2] मत्सेवनं जनाः ॥१३॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।
येनातिव्रज्य त्रिगुणं[3] मद्भावायोपपद्यते ॥ १४ ॥
निषेवितेना[4]निमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ।
क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥१५॥
मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः ।
भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगमेन च ॥ १६ ॥
महतां बहुमानेन दीनाना[5]मनुकंपया ।
मैत्र्या चैवाऽऽत्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥
आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तना[6]च्च मे ।
आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा ॥ १८ ॥
मद्धर्मणो[7] गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः ।
पुरुषस्याञ्जसाऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम्॥१९॥
यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥२०॥
अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडंबनम् ॥२१॥
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः २२
द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥२३॥
अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ।
नैव तुष्ये[8]ऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः॥२४॥
अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत्[9] ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ २५ ॥
आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ।

---

१ वीर० विस्तरतः । २ विज० विविधाः कर्मसंसृतीः । ३ वीर० मे । ४ वीर० श्चिरप्रसुप्तस्य । ५ वीर० स्वनुबद्धया । ६ वीर० यद्धिंसां । ७ वीर० मेव च । ८ वीर० विज० मेव च । ९ विज० श्रुत । १० विज० गुणाश्रये ।

१ वीर० विज० मित्युत । २ वीर० जना मत्सेवनं विना । ३ वीर० विज० त्रिगुणान्मद्भावाय । ४ वीर० निषेविता-निमित्तेन । ५ विज० हीनाना । ६ वीर० संकीर्तनेन च । ७ वीर० मद्धर्मिणो । विज० मद्धर्मेणापि यद्यैतैः । ८ विज० नैव तृप्ये । ९ वीर० धर्मदृक् ।

तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥२६॥
अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।
अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥२७॥
जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ।
ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥
तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।
तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः २९
रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः ।
तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥३०॥
ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥३१॥
अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् ।
मुक्तसंगस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः ।
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ।
न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ३३ ॥
मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ।
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३४ ॥
भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ।
ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ ३५ ॥

एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्म विचेष्टितम् ॥ ३६ ॥
रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ।
भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ॥३७॥
योऽन्तःप्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः ।
स विष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः
न चाऽस्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः ।
आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् ॥३९॥
यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ।
यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥४०॥
यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह ।
स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ४१
स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ।
अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् ॥४२॥
नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः ।
लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्तभिरावृतम् ॥ ४३ ॥
गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ।
वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् ॥ ४४ ॥
सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।
जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

## त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

कपिलेन देवहूतिंप्रति विरक्तिजननाय विषयासक्तानां नरकयातनाद्यनुभवप्रकारवर्णनं ॥ १ ॥

**कपिल उवाच—**
तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमम् ।
काल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः ॥१॥
यंयमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे ।
तं तं धुनोति भगवान्पुमाञ्छोचति यत्कृते ॥२॥
यदध्रुवस्य देहस्य सानुबन्धस्य दुर्मतिः ।
ध्रुवाणि मन्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ॥ ३ ॥
जन्तुर्वै भव एतस्मिन्यांयां योनिमनुव्रजेत् ।
तस्यांतस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ॥४॥
नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति ।

१ विज० विधत्ते । २ विज० अत्रापि । ३ विज०पदः । ४ वीर० ष्पादा । ५ वीर० ह्यधिकस्ततः । ६ विज० न्स्वधर्मकृत् । ७ विज० र्थात्मरतिर्नरः । ८ विज० बलिना ।

१ विज० यत्तद्भगवतो। २ विज० परं प्रधानात्पुरुषाद्दैवं । ३ वीर० कर्म च । ४ विज० धिया ज्ञेयः । ५ वीर० सहगिरि । ६ वीर० विज० मार्गं यन्नियमा । ७ विज० लोकस्य देहं । ८ विज० मावृतः । ९ विज० न्मृत्युनात्मनः । १० विज० त्रिंशोऽध्यायः । ११ विज० मुपव्रजेत् ।

नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ॥५॥
आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।
निरूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ॥ ६ ॥
संदह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना ।
करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ॥ ७॥
आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया ।
रहोरचितयाऽऽलापैः शिशूनां कलभाषिणाम् ॥८॥
गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्वन्दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥ ९ ॥
अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ।
पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयम् १०
वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनःपुनः ।
लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम् ११
कुटुंबभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः ।
श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः ॥
एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा ।
नाद्रियन्ते यथा पूर्वं कीनाशा इव गोजरम् ॥१३॥
तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः ।
जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ १४ ॥
आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाहरन् ।
आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥१५॥
वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिकः ।
कासश्वासकृतायासः कण्ठे घुरघुरायते ॥ १६ ॥
शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबन्धुभिः ।
वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः ॥१७॥
एवं कुटुंबभरणे व्यापृतात्माऽजितेन्द्रियः ।
म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः ॥ १८॥
यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ।
स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥ १९ ॥

१ वीर० दन्दह्यमान । २ विज० रचितसंलापैः । ३ विज० कलभाषणैः । ४ वीर० क्रिया । ५ विज० स्तदा । ६ विज० ऽवमत्याऽपत्याद्यैर्गृह । ७ विज० आमयेनाप्रदीप्ता । ८ वीर० क्रामितोत्तारः । विज० क्रमतोत्तारकफ । ९ वीर० नाडिना । विज० नासिकः । १० विज० कण्ठो । ११ वीर० भरणव्यापृतात्मा ।

यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्ध्वा गले बलात् ।
नयतो दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा ॥२०॥
तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ।
पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन् २१
क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः
संतप्यमानः पथि तप्तवालुके ।
कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडित-
श्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ॥ २२ ॥
तत्रतत्र पतञ्छ्रान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः ।
पथा पापीयसा नीतस्तमसा यमसादनम् ॥२३॥
योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाऽध्वनः ।
त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥
आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः ।
आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा २५
जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने ।
सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चाऽऽत्मवैशसम् ॥ २६ ॥
कृन्तनं चावयवशो गजादिभ्योऽभिदापनम् ।
पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः ॥२७॥
यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः ।
भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथःसंगेन निर्मिताः २८
अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते ।
या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९
एवं कुटुंबं बिभ्राण उदरंभर एव वा ।
विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम् ॥३०॥
एकः प्रपद्यते ध्वान्तं हित्वेदं स्वकलेबरम् ।
कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतम् ॥ ३१ ॥
दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् ।
भुङ्क्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवाऽऽतुरः ॥ ३२ ॥
केवलेन ह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः ।
याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तमसः पदम् ॥३३॥

१ विज० नीयते । २ विज० श्रयोदके । ३ विज० तथा । ४ विज० नवतिर्नव । ५ वीर० विज० यातनां । ६ विज० स्वकृतं । ७ विज० स्मरद्भि । ८ विज० धावनं । ९ विज० बन्धगर्तयोः । १० वीर० कुटुंबभरण । ११ वीर० विज० ध्वानं । १२ वीर० विज० हित्वेह ।

अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः[1] । क्रमशः सं[1]मनुक्रम्य पुनरत्राऽव्रजेच्छुचिः ॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे त्रिंशो[2]ऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

## एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

कपिलेन देवहूतिंप्रति जीवानां गर्भयातनादिकथनं ॥ १ ॥ तथा स्त्रीसङ्गस्यानर्थहेतुत्वकथनं ॥ २ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

कर्मणा दैवनेत्रेण[2] जन्तुर्देहोपपत्तये ।
स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः ॥१॥
कललं[3] त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु[4] कर्कन्धूः[5] पेश्यण्डं वा ततः परम् ॥२॥
मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः ।
नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ॥३॥
चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडुद्भवः ।
षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति[6] दक्षिणे ॥४॥
[सप्तमे[7] जन्मकर्माणि गतानि स्मरते ऋषिः ।
जगत्यां यानि[8] देवस्य मायया बन्धमात्मनः ॥१॥]
मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धा[9]तुरसंमते ।
शेते[10] विण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तुसंभवे ॥ ५ ॥
कृमिभिः क्षत[11]सर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ।
मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ ६ ॥
कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षा[12]म्लादिभिरुल्बणैः ।
मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥ ७ ॥
उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च[13] बहिरावृतः ।
आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥८॥
अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव[14] पञ्जरे ।
तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवम् ।
स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं[3] शर्म[4] किं नाम विन्दते ॥९॥
आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः ।
नैकत्राऽऽस्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥१०॥
नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृताञ्जलिः ।
स्तुवीत[5] तं विक्लबया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥११॥

**जन्तु[6]रुवाच—**

तस्योपसन्नमवितुं[7] जगदिच्छयात्त-
नानातनो[8]र्भुवि चलच्चरणारविन्दम्[9] ।
सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं[10] मे
येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा ॥ १२ ॥
यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा
भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम् ।
आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोध-
मातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥ १३ ॥
यः पञ्चभूतरचिते रहितः[11] शरीरे
च्छन्नोऽयथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम्[12] ।
तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं
वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् ॥ १४ ॥
यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मि-
न्सांसारिके पथि चरंस्तदभि[13]श्रमेण ।
नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं[14]

---

१ वीर० विज० यातनास्तु ताः । २ विज० दैवतन्त्रेण । ३ वीर० विज० कलिलं । ४ वीर० दशाहेन च । ५ वीर० विज० कर्कन्धुः । ६ विज० भ्रमति । ७ वीर० विज० अयं श्लोक अधिकः । ८ वीर० निजदेहस्य । ९ विज० रेधत्यातुरसंमतः । १० विज० आस्ते । ११ विज० क्षत्तकण्डूङ्गः । १२ वीर० विज० क्षाराम्लादि । १३ वीर० विज० न्नान्त्रैश्च । १४ विज० पिञ्जर ।

१ विज० स्वमनु । २ विज० एकत्रिंशोऽध्यायः । ३ विज० मनुश्वासं । ४ विज० गर्भे किं नाम । ५ वीर० संस्तौति । ६ वीर० विज० जीव उवाच । ७ विज० मवितुर्जग । ८ विज० क्रीडातनो । ९ विज० लसच्चरणा । १० विज० नकुतोभयं । ११ विज० रचितेऽवहितः । १२ विज० विदात्मको । १३ विज० स्तमतिश्रमेण । १४ विज० लोको ।

युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण ॥ १५ ॥
ज्ञानं यदेतदद्धात्कतमः स देव-
स्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ।
तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमाना-
स्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥ १६ ॥
देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनाऽसृ-
ग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः ।
इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमासा-
न्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्कदा नु ॥ १७ ॥
येनेदृशीं [1]गतिमसौ दशमास्य ईश
संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन ।
स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः
को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥१८॥
पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः
शारीरके [2]दमशरीर्यपरः स्वदेहे ।
[3]यत्सृष्टयाऽऽसन्त[4]महं पुरुषं पुराणं
पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् ॥ १९ ॥
सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं
गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपे ।
यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया
मिथ्यामतिर्यदनुसंसृतिचक्रमेतत् ॥ २० ॥
तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य
आत्मानमाशु तमसः सुहृदाऽऽत्मनैव ।
भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं
मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥ २१ ॥
कपिल उवाच—
एवं कृत[5]मतिर्गर्भे दशमास्यः[6] स्तुवन्नृषिः ।
सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः ॥२२॥
तेना[7]ऽवसृष्टः सहसा कृत्वावाक् शिर आतुरः ।
विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो ह[8]तस्मृतिः २३

१ विज० मतिमसौ । २ विज० शारीरभेदमशरीरवदस्य देहे । ३ विज० यद्दत्तया । ४ वीर० विज० सतमहं । ५ वीर० विज० मतिं । ६ वीर० विज० दशमास्यं सपद्यृषिं । ७ विज० तेनोपसृष्टः । ८ विज० गत ।

पतितो [1]भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते ।
रोरूयति गते [2]ज्ञाने विपरीतां [3]गतिं गतः ॥२४॥
परच्छन्दं नविदुषा पुष्यमाणो जनेन सः ।
अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥२५॥
शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुस्वेदजदूषिते ।
नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने ॥२६॥
तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः ।
रुदन्तं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥२७॥
[4]इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगण्डमेव च ।
अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचाऽर्पितः ॥
सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ।
करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्ताय चाऽऽत्मनः ॥
भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् ।
अहंममेत्यस[5]द्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम् ॥ ३० ॥
तद[6]र्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिम् ।
[तमो विशति यद्बद्धो येनासौ मर्त्यजन्मनि ॥]
यो[7]ऽनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबन्धनैः[8] ॥३१॥
यद्यसद्भिः पथि पु[9]नः शिश्नोदरकृतोद्यमैः ।
आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥३२॥
सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ३३
तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्म[10]स्वसाधुषु ।
सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥३४॥
न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चाऽन्यप्रसङ्गतः ।
योषित्सङ्गाद्यथा [11]पुंसो यथा तत्सङ्गिसंगतः ३५
प्रजापतिः [12]स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ।
रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्ष[13]रूपी ह[14]तत्रपः ॥ ३६ ॥
[15]तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु कोन्वखण्डितधीः पुमान् ।
ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ॥३७॥

१ वीर० भुव्यसृपिदधो । २ विज० गतज्ञानः । ३ वीर० मतिं । ४ विज० सत्वेवं । ५ विज० सद्ग्रहां । ६ विज० इदमर्धमधिकं । ७ विज० येन यातीदृशं क्लेश । ८ विज० बन्धनं । ९ वीर० हृतः । १० विज० त्मावसायिषु । ११ विज० पुंसां । १२ विज० प्रजापतिर्दुहितरं । १३ वीर० विज० दृश्यरूपी । १४ वीर० गत । १५ विज० तत्सृष्टि ।

बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम्
या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृंभेण केवलम्३८
सङ्गं न कुर्यात्प्रमदासु जातु
योगस्य पारं परमारुरुक्षुः ।
मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो
वदन्ति याँ[1] निरयद्वारमस्य ॥ ३९ ॥
योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता ।
तामीक्षेताऽऽत्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवाऽऽवृतम् ॥
यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीम् ।
स्त्रीत्वं स्त्रीसङ्गतः प्राप्तो[2] वित्तापत्यगृहप्रदम्[3]॥४१॥
तामात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम्[4] ।
दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ॥ ४२ ॥
देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ।
भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान्॥४३॥
जीवो ह्यस्याऽनुगो[1] देहो भूतेन्द्रियमनोमयः ।
तन्निरोधोऽस्य[2] मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥४४॥
द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षाऽयोग्यता यदा[3] ।
तत्पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥
यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा[4] ।
तदैव[5] चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ॥ ४६ ॥
[ पुंसो यथैवेन्द्रियाणि[6] विन्दन्ति स्वगतं परम् ।
सुखं दुःखं नान्यगतं तथेशांशाः पृथक्कलाः॥१॥
आत्मनः केवलं ज्ञानमर्थो देहाद्यसङ्गिनः ।
सुखदुःखादयो भावा न देहस्य न चात्मनः॥२॥]
तस्मान्न कार्यः सन्त्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः ।
बुद्धा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ॥ ४७ ॥
सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया[8]।
मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य[9] कलेबरम् ॥४८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः[10] ॥ ३१ ॥

## द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

कपिलेन देवहूतिंप्रति काम्यकर्मणोः फलकथनपूर्वकं भगवद्भजनचोदना ॥ १ ॥ तथा ज्ञानभक्तिवैराग्यादीनां भगवत्प्राप्त्युपायत्वोक्तिः ॥ २ ॥ तत्वोपदेशयोग्यायोग्यलक्षणप्रतिपादनं ॥ ३ ॥

कपिल उवाच—
अथ यो गृहमेधीयान्धर्मानेवाऽऽवसन्गृहे ।
काममर्थं च धर्मान्स्वान्दोग्धि[5] भूयः पिपर्ति तान्[6]॥
स चाऽपि भगवद्धर्मात्काममूढः पराङ्मुखः ।
यजते क्रतुभिर्देवान्पितॄंश्च श्रद्धयाऽन्वितः ॥ २ ॥
तच्छ्रद्धयाऽऽक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥३॥
यदा चाऽहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः ।
तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ४
ये स्वधर्मान्नदुह्यन्ति[7] धीराः कामार्थहेतवे ।
निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ५
निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहङ्कृताः[11] ।
स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥
सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् ।
परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम् ॥ ७ ॥
द्विपरार्धावसाने[12] यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ।
तावदध्यासते लोकं[13] परस्य परिचिन्तकाः ॥८॥
क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ-
भूतादिभिः परिवृतं[14] प्रतिसंजिहीर्षुः[15] ।

१ विज० यां निरय । २ विज० प्राप्तां । ३ विज० प्रदां । ४ वीर० विजानीयाद्वित्तापत्य । विज० विजानीयात्पत्न्यपत्य । ५ वीर० काममर्थं च तान्धर्मान्दोग्धि । विज० धर्ममर्थं च कामं च दोग्धि । ६ वीर० पिपर्ति सः । ७ विज० स्वधर्म ।

१ विज० यस्यानुगो । २ वीर० तन्निरोधस्तु । ३ वीर० यथा । ४ वीर० यथा । ५ वीर० तथैव । ६ विज० द्रष्टृत्वं । ७ विज० इदं श्लोकद्वयमधिकं । ८ विज० मुक्तया । ९ विज० यस्य । १० विज० द्वात्रिंशोऽध्यायः । ११ वीर० निरहङ्क्रियाः । १२ वीर० वसानो यः । १३ विज० लोके । १४ विज० परिवृतः । १५ वीर० संजिघृक्षुः ।

अव्याकृते विशति यर्हि गुणत्रयात्मा
कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ॥ ९ ॥
एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा
ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ।
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं
ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥ १० ॥
अथ[3] तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् ।
श्रुतानुभावं शरणं व्रज[4] भावेन भामिनि ॥११॥
आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ।
योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥ १२ ॥
भेददृष्ट्याऽभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।
कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥
स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।
जाते गुणव्यतिकरे यथा पूर्वं प्रजायते ॥ १४ ॥
ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च[5] तेऽपि धर्मविनिर्मितम् ।
निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति ॥१५॥
येत्विहाऽऽसक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयाऽन्विताः ।
कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः १६
रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः ।
पितॄन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः ॥ १७॥
त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः ।
कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः ॥ १८ ॥
नूनं दैवेन विहता[6] ये चाऽ[7]च्युतकथासुधाम् ।
हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः१९
दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते ।
प्रजामनु[8] प्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृतः॥२०॥
ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति[9] ।
पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः॥२१॥
तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ।
तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदांबुजम् ॥२२॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः[1] ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २३ ॥
यदाऽस्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ।
न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत[2][3] ॥ २४ ॥
स तदैवाऽत्मनाऽऽत्मानं निःसङ्गं समदर्शनम्[4] ।
हेयोपादेयरहितमारूढं[5] पदमीक्षते ॥ २५ ॥
ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ।
दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते[6] ॥ २६ ॥
एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ।
युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः ॥२७॥
ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥२८
यथा महानहंरूपस्त्रिवृत्पञ्चविधः स्वराट्[7] ।
एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद्यतः ॥ २९ ॥
एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ।
समाहितात्मा निःसङ्गो विरक्त्या[8] परिपश्यति ३०
इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनम् ।
येनाऽ[10]नुबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥
ज्ञानयोगश्च[11] मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक एवाऽर्थो भगवच्छब्दलक्षणः[12] ॥३२॥
यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो[13] बहुगुणाश्रयः ।
एको नानेयते तद्वद्भगवाञ्शास्त्रवर्त्मभिः ॥ ३३ ॥
क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः[14] ।
आत्मेन्द्रियजयेनाऽपि संन्यासेन च कर्मणाम् ३४
योगेन विविधाङ्गेन[15] भक्तियोगेन चैव हि ।
धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥३५॥

१ विज० कालं परं स्वमनुभूय । २ विज० अयमुत्तरश्च श्लोकः पौर्वापर्येण वर्तते । ३ वीर० भज । ४ वीर० पुरुषो व्रजेत् । ५ वीर० तदपि धर्म । विज० तत्तेपि धर्म । ६ वीर० निहताः । ७ विज० येत्वच्युत । ८ विज० प्रजायां तु प्रजायन्ते । ९ वीर० प्रति ।

१ विज० प्रचोदितः । २ वीर० वैषम्यमप्रियं प्रिय । ३ विज० मप्युत । ४ विज० समदर्शिनं । ५ विज० मारूढपदं । ६ विज० इर्यते । ७ विज० नहङ्कारस्त्रि । ८ वीर० वैराग्येण च । ९ वीर० विज० विरक्तः । १० वीर० येनावबुध्यते । विज० येनैव बुध्यते । ११ विज० ज्ञानं योगश्च । १२ वीर० विज० भगवच्छब्द । १३ विज० पृथक्कारै । १४ विज० दर्शनैः । १५ विज० विविधांशेन ।

आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ।
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥३६॥
प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ।
कालस्य चाऽव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ॥३७॥
जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ।
यांस्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥३८॥
नैतत्खलायोपदिशेन्नाऽविनीताय कर्हिचित् ।
न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥३९॥
न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे ।
नाऽभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ॥४०॥
श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायाऽनसूयवे ।
भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाऽभिरताय च ॥ ४१ ॥
बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयताम् ।
निर्मत्सराय शुचये यस्याऽहं प्रेयसां प्रियः ॥४२॥
य इदं शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् ।
यो वाऽभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

## त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

कपिलोपदेशसमधिगतभगवज्ज्ञानया देवहूत्या कपिलस्तवनं ॥ १ ॥ कपिलस्य निर्गमनं ॥ २ ॥ देवहूत्या कपिलोपदिष्टमार्गेण भगवज्ज्ञानपूर्वकं देहत्यागः ॥ ३ ॥ कपिलेन उदीचीं दिशमेत्य सुखविहरणं ॥ ४ ॥

---

**मैत्रेय उवाच—**
एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री
सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः ।
विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य
तुष्टाव तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम् ॥ १ ॥
**देवहूतिरुवाच—**
अथाप्यजोऽन्तःसलिले शयानं
भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ।
गुणप्रवाहं सदशेषबीजं
दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥ २ ॥
स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ।
सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसन्धि-
रात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥ ३ ॥
स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ
कथं नु यस्योदर एतदासीत् ।
विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः
शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः ॥ ४ ॥
त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां
निदेशभाजां च विभो विभूतये ।
यथाऽवतारास्तव सूकरादय-
स्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥
यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तना-
द्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् ।
श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते
कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥ ६ ॥
अहो बत श्वपचोऽतो गरीया-
न्यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।
तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या
ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ ७ ॥
तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं
प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् ।

१ वीर० यास्वंब । विज० याः स्वयं । २ विज० विषयाखिलसिद्ध । ३ वीर० अथाप्यजोन्ते । विज० अथाप्ययान्ते । ४ वीर० विश्वं भगवा । ५ विज० प्रवाहेषु ।

१ वीर० विज० दीयते । २ विज० त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः । ३ वीर० तथायमध्यात्मपदोप । ४ वीर० विज० तंत्वाद्धाहं । ५ वीर० भावितव्यं ।

स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं
वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ॥ ८ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ।
वाचाऽविक्लबयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ॥ ९ ॥

**कपिल उवाच—**

मार्गेणाऽनेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे ।
आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥१०॥
श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः ।
येन मामभवं[1] याया मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः ॥११॥

**मैत्रेय उवाच—**

इति प्रदर्श्य[2] भगवाँन्सतीं[3] तामात्मनो गतिम् ।
स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ ॥१२॥
सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् ।
तस्मिन्नाश्रम आपीडे[4] सरस्वत्याः समाहिता ॥१३॥
अभीक्ष्णावगाहकपिशाञ्जटिलान्कुटिलालकान् ।
आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम् १४
प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृंभितम् ।
स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि ॥१५॥
पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च ॥१६॥
स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नप्रदीपा[5] आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥ १७ ॥
गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वमरद्रुमैः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् ॥ १८ ॥
यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ।
वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥१९॥
हित्वा तदीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम् ।
किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा ॥ २० ॥
वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ।
ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टे वत्से[6] गौरिव वत्सला ॥२१॥

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ।
बभूवाचिरतो[1] वत्स निस्पृहा तादृशे गृहे ॥२२॥
ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् ।
सुतः[2] प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥ २३ ॥
भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ।
युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥ २४ ॥
विशुद्धेन तदाऽऽत्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ।
स्वानुभूत्या तिरोभूत[3]मायागुणविशेषणम् ॥ २५॥
ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ।
निवृत्तजीवापत्तित्वा[4]त्क्षीणक्लेशाऽऽप्तनिर्वृतिः ॥२६॥
नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ।
न सस्मार तदाऽऽत्मानं स्वप्ने[5] दृष्टमिवोत्थितः २७
तद्देहः[6] परतः पोषो[7]ऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् ।
बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥ २८ ॥
स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गतांबरम् ।
दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेव[8]प्रविष्टधीः ॥ २९ ॥
एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः[9] परम् ।
आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं भगवन्तमवाप ह ॥३०॥
तद्वीराऽऽसीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥३१॥
तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं[10] मर्त्यमभूत्सरित् ।
स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ३२
कपिलोऽपि महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् ।
मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥३३॥
सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ।
स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ॥ ३४ ॥
आस्ते योगं समास्थाय साङ्ख्याचार्यैरभिष्टुतः ।
त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ३५
एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं तवानघ[11] ।
कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ॥३६॥

---

१ वीर० विज० मभयं । २ वीर० प्रदिश्य । ३ वीर० विज० भगवानुशतीं । ४ विज० आसीना । ५ वीर० रत्नदीपार्चिषा भान्ति । विज० रत्नदीपार्चिषो भान्ति । ६ वीर० विज० नष्टवत्सा ।

१ विज० बभूवाविरतोत्साहा । २ विज० सुतं । ३ वीर० विरहित । ४ विज० जीवभावत्वा । ५ वीर० विज० स्वप्नदृष्ट । ६ विज० तद्देहोपरतः । ७ वीर० पोष्यो । ८ वीर० वासुदेवे । ९ विज० गैणाविरहं परं । १० विज० विधुतमाशुमर्त्यं । ११ विज० त्वया ।

य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते
कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ।
भगवति कृतधीः सुपर्णकेता-
वुपलभते भगवत्पदारविन्दम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे [1]त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

संपूर्णः तृतीयः स्कन्धः ॥

---

1 विज० चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## चतुर्थस्कन्धः ४

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स्वायंभुवमनुपुत्र्यां आकूत्यां यज्ञनामकभगवदवतारः ॥ १ ॥ देवहूतिपुत्रीणां नवानां वंशकथनं ॥ २ ॥ तृतीयाया मनुपुत्र्याः प्रसूत्या वंशकथनं ॥ ३ ॥

॥ ॐनमो भगवते वासुदेवाय ॥

**मैत्रेय उवाच—**

मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ।
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥
आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः ।
पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥ २ ॥
प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामजीजनत् ।
मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी[1] परमेण समाधिना ॥ ३ ॥
यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक्[2] ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूताऽनपायिनी ॥४॥
आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषम् ।
स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणाम् ॥५॥
तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः ।
तुष्टायां[3] तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥ ६ ॥
तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ।
इध्मः[4] कविर्विभुः[5] स्वह्नः[6] सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥७॥

तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवान्तरे ।
मरीचिमिश्रा[1] ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तृणामनुवृत्तं तदन्तरम् ॥ ९ ॥
देवहूतिमदात्तात[2] कर्दमायात्मजां मनुः ।
तत्संबन्धि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥ १० ॥
दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः ।
प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ११
याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव[3] ब्रह्मर्षिपत्नयः ।
तासां प्रसूतिप्रसवं[4] प्रोच्यमानं निबोध मे ॥१२॥
पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ।
कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥१३॥
पूर्णिमाऽसूत विरजं विश्वगं[5] च परंतप ।
देवकुल्यां[6] हरेः पादशौचाद्याऽभूत्सरिद्दिवः ॥१४॥
अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ्जज्ञे[7] सुयशसः सुतान् ।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ १५ ॥

---

१ वीर० ब्रह्मतेजस्वी । २ वीर० भृत् । ३ वीर० तुष्टयोरभवन्देवा यामा नाम महाबलाः । ४ विज० इन्द्रः । ५ विज० कविर्भुवः । ६ वीर० वह्निः । विज० स्वाह्नः ।

१ वीर० मरीचिमुख्या । २ वीर० तातः । ३ वीर० आसन्ब्रह्मर्षि । ४ विज० प्रसूतिप्रसरं । ५ वीर० विष्वगं चापि सत्तम । विज० विश्वगां च परंतप । ६ विज० देवकुल्या । ७ वीर० त्रीन्सुषुवे सुयशःसुतान् ।

विदुर उवाच—
अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।
किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो १६
मैत्रेय उवाच—
ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ।
सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥१७॥
तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ।
वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्ततः १८
प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ।
अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥
शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् २०
तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ।
निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥
अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ।
वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥
तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः ।
उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः ।
वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥२४॥
कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान् ।
तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥२५॥
चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन्नस्तावीत्संहताञ्जलिः ।
श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः ॥२६॥
अत्रिरुवाच—
विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानै-
र्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ।
ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहं व-
स्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः ॥ २७ ॥

एको मयेह भगवान्विविधप्रधानै-
श्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम् ।
अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा
ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ २८ ॥
मैत्रेय उवाच—
इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः ।
प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो २९
देवा ऊचुः—
यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा ।
सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयम् ३०
अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः ।
भवितारोऽङ्ग भद्रं ते विस्रप्स्यन्ति च ते यशः ॥
एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः ।
सभाजितास्तयोः सम्यग्दम्पत्योर्मिषतोस्ततः ३२
सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् ।
दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधाङ्गिरसः प्रजाः ३३
श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ।
सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥३४॥
तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे ।
उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥३५॥
पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दहाग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥३६॥
तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः ।
रावणः कुम्भकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ॥३७॥
पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ।
कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥ ३८ ॥
क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ।
ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥३९॥
ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप ।

---

१ विज० स्थित्यन्तोत्पत्ति । २ वीर० विज० किंस्विच्चि । ३ वीर० विज० चोदितः । ४ वीर० तपः । ५ वीर० आतिष्ठ । ६ विज० मैधिताग्निना । ७ विज० यशसो मुदा । ८ वीर० तदाविर्भाव । ९ विज० उत्तिष्ठदेक । १० वीर० कृपावलोकनहस । ११ विज० लसद्वदनेनोप । १२ वीर० विज० तच्छोचिषा । १३ विज० रनुगुणं प्रगृहीत । वीर० रनुयुगं प्रगृहीत । १४ विज० हे ब्रह्म । १५ वीर० भगवान्म ।

१ वीर० विज० न्विबुधप्रधान । २ विज० महानति । ३ विज० प्रत्यूचुः । ४ विज० प्रहसन्तो मुनिं । ५ विज० तत्सङ्कल्पस्य । ६ वीर० विज० ध्यायसि । ७ वीर० तद्वयं । ८ विज० वितरिष्यन्ति । ९ वीर० विज० स्वारोचिषान्तरे । १० वीर० विज० उचथ्यो । ११ वीर० विज० हविर्भुजि । १२ विज० दभ्रोग्नि । १३ विज० स्त्विडविलासुतः । वीर० स्त्विलबिलासुतः ।

चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ४० ॥
चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा[1] मित्र एव च ।
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ४१
चित्तिस्त्वथर्वणः[2] पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतम् ।
दध्यश्चमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४२ ॥
भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ।
धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्पराम्[3] ४३
आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ।
ताभ्यां तयोरभवतां मृकण्डः[4] प्राण एव च ४४
मार्कण्डेयो मृकण्डस्य[5] प्राणाद्वेदशिरा मुनिः ।
कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशनासुतः ॥४५॥
त[6] एते मुनयः क्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन् ।
एष कर्दमदौहित्रसन्तानः कथितस्तव ॥ ४६ ॥
शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः ।
प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः ॥४७॥
तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः ।
त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः ॥ ४८ ॥
पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ।
श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः
बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ।
श्रद्धाऽसूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया ॥५०॥
शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ।
योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत ॥ ५१ ॥
मेधा स्मृतिं तितिक्षा[7] तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम् ।
मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी[8][9][10] ॥ ५२ ॥
ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत्सुनिर्वृतम् ।
मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोऽद्रयः[11] ५३
दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ।
मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ ५४ ॥

नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममङ्गलम् ।
देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥ ५५ ॥
देवा ऊचुः—
यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं
खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ।
एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाऽद्य
प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ५६ ॥
सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्
सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ।
दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन
यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविन्दम् ॥ ५७ ॥
एवं सुरगणैस्तात भगवन्तावभिष्टुतौ ।
लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गन्धमादनम् ॥ ५८ ॥
ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।
भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥५९॥
स्वाहाऽभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् ।
पावकं पवमानं[1] च शुचिं च हुतभोजनम् ॥६०॥
तेभ्योऽग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
त एवैकोनपञ्चाशत्साकं पितृपितामहैः ॥ ६१ ॥
वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
आग्नेय्य[2] इष्टयो यज्ञे निरूप्यन्तेऽग्नयस्तु ते ॥६२॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः[3] पितर आज्यपाः ।
साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ॥६३॥
तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां[4] धारिणीं स्वधा ।
उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ॥ ६४ ॥
भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ।
आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः[5] ॥६५॥
पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ।
अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता[6] ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ विज० विरजो । २ वीर० शान्तात्वथर्वणः । विज० शान्तिस्त्वथर्वणः । ३ विज० भगवत्प्रियां । ४ विज० मृकण्डुः । ५ विज० मृकण्डोस्तु । ६ वीर० नवैते । विज० सर्वे ते । ७ वीर० श्रुतं । ८ वीर० च । ९ वीर० तथा । १० वीर० विज० गुणोत्पत्ती नरनारायणा । ११ वीर० ब्धयः ।

१ विज० पावमानं । २ विज० आग्नेय्या । ३ वीर० सोम्याः । ४ विज० मेनां वैतरणीं । वीर० वयुनां धरणीं । ५ विज० गुणशालिनं । ६ वीर० अप्रौढेनात्मना ।

## द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वसृजां सत्रंप्रति दक्षस्यागमने तत्र पूर्वमागतेन तज्जामात्रा रुद्रेण तस्मै प्रत्युत्थानाद्यकरणे क्रोधेन तेन विनिन्द्य बहिर्गमनं ॥ १ ॥ नन्दीश्वरेण दक्षादिब्राह्मणानां प्रतिशापे दत्ते रुद्रेण यज्ञशालातो बहिर्गमनं ॥ २ ॥

**विदुर उवाच—**
भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः ।
विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीम् ॥ १ ॥
कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहम् ।
आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥ २ ॥
एतदाख्याहि मे ब्रह्मञ्जामातुः श्वशुरस्य च ।
विद्वेषस्तु यतः प्राणां[1]स्त्यजे दुस्त्यजान्सती ॥३॥
**मैत्रेय उवाच—**
पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः ।
तथाऽमरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः ॥ ४ ॥
तत्र प्रविष्ट[2]मृषयो दृष्ट्वाऽर्कमिव रोचिषा ।
भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वन्तं तन्महत्सदः ॥ ५ ॥
उदतिष्ठन्सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ।
ऋते विरिञ्चं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६ ॥
सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधु सत्कृतः ।
अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥ ७ ॥
प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ।
उवाच वा[4]मं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ॥८॥
श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे स[5]हदेवाः सहाग्नयः ।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात् ॥९॥
अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः ।
सद्भिराचरितः पन्था येन स्तब्धेन दूषितः॥१०॥
एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् ।
पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ११
गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः ।
प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितम् १२
लुप्तक्रियायाशुचये मानिने भिन्नसेतवे ।
अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरम् १३

१ विज० प्राणानत्यजद्दुस्त्यजा । २ विज० प्रविष्टं मुनयो । ३ वीर० तेजसः । ४ विज० वाचं । ५ विज० सहसभ्याः सहाग्नयः ।

प्रेतावासेषु घो[1]रेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ।
अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन् रुदन् ॥१४॥
चिताभस्मकृतस्नानः प्रेत[2]स्रङ्न्रस्थिभूषणः ।
शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ।
पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रा[3]त्मकात्मनाम् १५
तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ।
दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना १६
**मैत्रेय उवाच—**
विनिन्द्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ।
दक्षोऽ[4]थाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे ॥१७॥
अयं तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः ।
स[5]ह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः ॥ १८ ॥
निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यै-
र्दक्षो गिरित्रा[6]य विसृज्य शापम् ।
तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्यु-
र्जगाम कौरव्य निजं निके[7]तनम् ॥ १९ ॥
विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणी-
र्नन्दीश्वरो रोषकषायदूषितः ।
दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं
ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥ २० ॥
य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ।
द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत्॥२१॥
गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया ।
कर्मतन्त्रं वितनुते[8] वेदवादविपन्नधीः ॥ २२ ॥
बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः ।
स्त्रीकामः सोऽस्त्व[9]तितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात्

१ वीर० यो घोरैः प्रेतै । विज० घोरेषु घोरैर्भूत । २ विज० प्रेतास्थिग्रन्थिभूषणः । ३ विज० मात्रात्मिका । ४ विज० दक्षोह्यप । ५ विज० यज्ञभागं । ६ वीर० गिरीशाय । ७ वीर०निकेतं । ८ वीर० वितनुतां । विज० वितनुताद्वेद । ९ विज० सोस्तु नितरां ।

विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ[1] जडः ।
संसरन्त्विह ये चा[2]मुमनु शर्वावमानिनम् ॥२४॥
गिरेः[3] श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगन्धेन भूरिणा ।
मथ्ना चोन्मथितात्मानः संमुह्यन्तु हरद्विषः २५
सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः ।
वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरन्त्विह ॥२६॥
तस्यैवं द[4]दतः शापं श्रुत्वा द्विजकुला[5]य वै ।
भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् ॥२७॥
भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्रताः ।
पाखण्डिनस्ते भ[6]वन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः॥२८॥
नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ।
विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥२९॥
ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव य[1]द्यूयं परिनिन्दथ ।
सेतुं वि[2]धारणं पुंसामतः पाखण्डमाश्रिताः॥३०॥
एष एव हि लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः ।
यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥
तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।
विगर्ह्य यात पा[3]षण्डं दैवं वो य[4]त्र भूतराट् ॥३२॥

मैत्रेय उवाच—

तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान् भवः ।
निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ॥३३॥
तेऽपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् ।
संविधाय महे[5]ष्वास यत्रेज्यऋषभो हरिः ॥३४॥
आप्लुत्यावभृथं यत्र गङ्गा यमुनयान्विता ।
विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः॥३५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स्वपितुर्दक्षस्य बृहस्पतिसवनामकक्रतुंप्रति गन्तुं सत्या प्रार्थितेन रुद्रेण सहेतुकं गमननिवारणं ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच—

सदा विद्विषतोरेवं कालो वै[7] ध्रियमाणयोः ।
जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥ १ ॥
यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ॥ २॥
इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च[8] ।
बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥ ३ ॥
तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ।
आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ॥४॥
तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् ।
सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ ५॥
व्रजन्तीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ।
विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्क[6]कण्ठीः सुवाससः॥६॥
दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुण्डलाः ।
पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ॥ ७ ॥

सत्युवाच—

प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य सांप्रतं
निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
वयं च तत्राभिसराम वाम ते
यद्यर्थितामी विबुधा व्रजन्ति हि ॥ ८ ॥
तस्मिन्भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकै-
र्ध्रुवं गमिष्यन्ति सुहृद्दिदृक्षवः ।
अहं च तस्मिन्भवताऽभिकामये
सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ॥ ९ ॥
तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता

---

१ वीर० विज० मसावजः । २ वीर० ये चेममनु । ३ विज० गिरेः सुतायाः। ४ वीर० विज० वदतः । ५ वीर० ब्रह्मकुलाय । ६ वीर० भवेयुः । ७ विज० विवदमानयोः । ८ विज० ब्रह्मिष्ठो भूय एव सः । ९ वीर० सः ।

१ विज० ये यूयं। २ वीर० विधरणं । ३ वीर० पाषण्डा। ४ विज० वो भूतराट् सदा । ५ विज० महोत्साहाद्यत्रेज्य । ६ विज० कण्ठ्यः ।

मातृष्वसृः क्लिन्नधियं च मातरम् ।
द्रक्ष्ये चिरोत्कण्ठमना महर्षिभि-
रुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् ॥ १० ॥
त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया
विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकम् ।
तथा[1]प्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते
दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम् ॥ ११ ॥
पश्य प्रयान्तीर[2]भवान्ययोषितोऽ-
[3]प्यलंकृताः कान्तसखा वरूथशः ।
यासां व्रजद्भिः शितिकण्ठ मण्डितं
नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः ॥ १२ ॥
कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य नेङ्गते ।
अनाहुता अप्यभियन्[4]ति सौहृदं
भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम् ॥ १३ ॥
तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छितं
कर्तुं भवान्कारुणिको बतार्हति ।
त्व[5]यात्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा
निरूपिता[6] माऽनुगृहाण याचितः ॥ १४ ॥
ऋषिरुवाच—
एवं गिरित्रः प्रिययाऽभिभाषितः
प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्[7]सुहृत्प्रियः ।
संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषू-
न्यानाह को विश्वसृजां समक्षतः ॥ १५ ॥
श्रीभगवानुवाच[8]—
त्वयोदितं शोभनमेव शोभने
अनाहुता अप्यभि[9]यन्ति बन्धुषु ।
ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो
बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना ॥ १६ ॥
विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः
सतां गुणैः षड्भिरसत्त्[1]मेतरैः ।
स्मृतौ हतायां भृ[2]तमानदुर्दृशः
स्तब्धा[3] न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम् ॥ १७ ॥
नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया
गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ।
येऽभ्यागतान्वक्रधियाभिचक्षते
आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः ॥ १८ ॥
तथारिभिर्न व्य[4]थते शिलीमुखैः
शेतेऽर्दिताङ्गो हृदयेन दूयता ।
स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभि-
र्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः ॥ १९ ॥
व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः
प्रियाऽऽत्मजानामसि सुभ्रु संमता[5] ।
अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे
मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः ॥ २० ॥
[6]पापच्यमानेन हृदाऽऽतुरेन्द्रियः
समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ।
अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा
पदं परं द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिम् ॥ २१ ॥
प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं
विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे ।
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने ॥ २२ ॥
सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं
यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
सत्त्वे[7] च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो
ह्य[8]धोक्षजो मे नमसा विधीयते ॥ २३ ॥
त[9]त्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृ-
द्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये ।
यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु मा-
मनागसं दुर्वचसाऽकरोत्तिरः ॥ २४ ॥

१ विज० अथा । २ विज० प्रयान्तीश्च । ३ विज० स्वलंकृताः । ४ विज० यान्ति सौहृदाद्भर्तु । ५ विज० त्वयापि पूर्णोयमदभ्र । ६ विज० निरूपितोऽतोनुगृहाण । ७ विज० सुरप्रियः । ८ वीर० श्रीशङ्कर उवाच । विज० शंभुरुवाच । ९ विज० यान्ति ।

१ विज० रसत्तमा मदैः । २ विज० अभिमान । ३ वीर० तथा । विज० तप्ता । ४ विज० प्रधने । ५ वीर० मे मता । ६ विज० तातप्यमानेन । ७ विज० सत्वं च । ८ विज० त्वधोक्षजो मे । ९ विज० त्वया ।

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो
भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
संभावितस्य स्वजनात्पराभावो
यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स्वभर्त्राज्ञां विनापि सतीदेव्या दक्षाध्वरं प्रतिगमनं ॥ १ ॥ तत्र पित्रवमानितया तया अरुद्रभागक्रतुनिरीक्षणक्रोधेन स्वभर्तृप्रशंसनपूर्वकं दक्षं विनिन्द्य योगमार्गेण स्वदेहत्यागः ॥ २ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

एतावदुक्त्वा विरराम शङ्करः
पत्न्यङ्गनाशं ह्युभयत्र चिन्तयन् ।
सुहृद्दिदृक्षुः परिशङ्किता भवा-
न्निष्क्रामती निर्विशती द्विधाऽऽस सा[1] ॥ १ ॥
सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः
स्नेहाद्रुदत्यश्रुकला[2]ऽतिविह्वला ।
भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा
प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ॥ २ ॥
ततो विनिश्वस्य सती विहाय तं
शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ।
पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहा-
न्प्रेम्णाऽऽत्मनो योऽर्धमदा[3]त्सतां प्रियः ॥ ३ ॥
तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सती-
मेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः[1] ।
सपार्षदयक्षा[4] मणिमन्मदादयः
पुरो वृषेन्द्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥
तां सारिकाकन्[5]दुकदर्पणाम्बुज[6]-
श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ।
गीतायनैर्दुन्दुभिशङ्खवेणुभि-
र्वृषेन्द्रमारोप्य विटङ्किता[7] ययुः ॥ ५ ॥
आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं
विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः ।
मृद्दार्वयःकाञ्चनदर्भचर्मभि-
र्निसृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥ ६ ॥
तामागतां तत्र न कश्चनाद्रिय-
द्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ।
ऋते स्वसॄर्वै[2] जननीं च सादराः
प्रेमा[3]श्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥ ७ ॥
सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तया
मात्रा च मातृष्वसृभिश्च सादरम् ।
दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा
नादत्त पित्राऽप्रतिनन्दिता सती ॥ ८ ॥
अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं
पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ ।
अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी
चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा ॥ ९ ॥
जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम् ।
स्वतेजसा भूतगणान्समुत्थिता-
न्निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः ॥ १० ॥

**श्रीदेव्युवाच—**

न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रिय-
स्तथाऽप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः ।
तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके

---

१ विज० द्विधा च सा । २ वीर० विज० रुदन्त्यश्रु । ३ विज० मरासन । ४ विज० सपार्षदमुख्या । ५ विज० मण्डुक । ६ वीर० विज० म्बुजैः । ७ विज० विलंबिता ।

१ वीर० कृत्स्नशः । २ विज० स्वसारो । वीर० स्वसॄः स्वां जननीं च सोदराः । ३ वीर० प्रेम्णाश्रु ।

ऋते भवन्तं कतमः प्रतीपयेत् ॥ ११ ॥
दोषान्परेषां हि गुणेषु साधवो
गृह्णन्ति केचिन्न भवादृशा द्विज ।
गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो
महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् ॥ १२ ॥
नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा
महद्विनिन्दाकुणपात्मवादिषु ।
सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभि-
र्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनम् ॥ १३ ॥
यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां
सकृत्प्रसङ्गादघमाशु हन्ति तत् ।
पवित्रकीर्तिं तमलङ्घ्यशासनं
भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ १४ ॥
यत्पादपद्मं महतां मनोलिभि-
र्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः ।
लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिन-
स्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबन्धवे ॥ १५ ॥
किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये
ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने ।
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचै-
र्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम् ॥ १६ ॥
कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे
धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ।
छिन्द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चे-
ज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥ १७ ॥
अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं
न धारयिष्ये शितिकण्ठगर्हिणः ।
जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो
जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥ १८ ॥
न वेदवादाननुवर्तते मतिः
स्व एव लोके रमतो महामुनेः ।

---

१ विज० प्रतीपकः । २ वीर० विज० गुणेष्वसाधवो । ३ विज० सेर्ष्या । ४ वीर० विज० निरिया । ५ विज० र्यघृणिभि । ६ वीर० विज० मसतां । ७ वीर० स्याद्विरणं ।

यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक्
स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥ १९ ॥
कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं
वेदे विविच्योभयलिङ्गमाश्रितम् ।
विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि
द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥ २० ॥
मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता
या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः ।
तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता
अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ॥ २१ ॥
नैतेन देहेन हरे कृतागसो
देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना ।
व्रीडा ममाभूत्कुजनप्रसङ्गत-
स्तज्जन्म धिग्यो महतामवद्यकृत् ॥ २२ ॥
गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्वजो
दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः ।
व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यहं
व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदङ्गजम् ॥ २३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्
क्षितावुदीचीं निषसाद शान्तवाक् ।
स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता
निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥ २४ ॥
कृत्वा समानावनिलौ जितासना
सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः ।
शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं
कण्ठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिन्दिताऽनयत् ॥ २५ ॥
एवं स्वदेहं महतां महीयसा
मुहुः समारोपितमङ्कमादरात् ।

---

१ वीर० दैवमनुष्य । २ विज० मप्युत । ३ विज० द्यौगपदेक । ४ वीर० शालास्वनुधूम । विज० शालासनधूम । ५ वीर० विज० कदन्न । ६ विज० रसुहृद्भिरीडिता । ७ विज० एतेन । ८ विज० धिग्यन्महता । ९ विज० स्थितमाशु तावदुत्स्रक्ष्य । १० विज० अत्र चतुर्थोऽध्यायः ।

जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी
दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् ॥ २६ ॥
ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं
जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम् ।
ददर्श देहो हतकल्मषा सती
सद्यः प्रजज्वाल समाधिनाग्निना ॥ २७ ॥
तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं मह-
द्धाहेति वादः सुमहानजायत ।
हन्त प्रिया दैवतमस्य देवी
जहावसून्केन सती प्रकोपिता ॥ २८ ॥
अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत
प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ।
जहावसून्यद्विमताऽऽत्मजा सती
मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९ ॥
सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च
लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति ।
यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां
न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥ ३० ॥
[दक्षस्तु दृष्ट्वा दुहितुः स्वनिमित्तं विनाशनम् ।
बह्वतप्यत घोरेण मयाऽसाधु कृतं बत ॥ १ ॥
धिङ्मामविजितात्मानं निर्गुणं निरपत्रपम् ।
योऽहं स्वीकृत्य मृतकं व्यर्थमेनो महीयसि ॥२॥]
वदत्येवं जने सत्या दृष्ट्वाऽसुत्यागमद्भुतम् ।
दक्षं तत्पार्षदा हन्तुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥ ३१ ॥
तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान्भृगुः ।
यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ॥ ३२ ॥
अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ।
ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः॥३३॥
तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सह गुह्यकाः ।
हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सतीदेहत्यागं श्रुतवता शंकरेण रुषा स्वजटातो वीरभद्रमुत्पाद्य तेन दक्षघातनम् ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
भवो भवान्या निधनं प्रजापते-
रसत्कृताया अवगम्य नारदात् ।
स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभि-
र्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥ १ ॥
क्रुद्धः सुदष्टोष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ।
उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हस-
न्गम्भीरनादो विससर्ज तां भुवि ॥ २ ॥
ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन्दिवं
सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक् ।
करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धजः
कपालमाली विविधोद्यतायुधः ॥ ३ ॥
तं किं करोमीति गृणन्तमाह
बद्धाञ्जलिं भगवान्भूतनाथः ।
दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां

१ विज० धारणं । २ विज० देहे । ३ विज० समाधिजाग्निना । ४ वीर० देवतमस्य । ५ विज० त्वनात्म्यं । ६ वीर० महदद्य । ७ विज० चराचराः प्रजाः । ८ विज० महती । ९ वीर० विज० ब्रह्मबन्धुर्लोके । १० विज० ह्यवगम्य । ११ विज० तदध्वरेशैः । १२ विज० रौद्रः ।

१ विज० इदं श्लोकद्वयमधिकं । २ विज० वदत्येवमजे । ३ वीर० तं दक्षं पार्षदा । विज० दक्षं सुपार्षदा । ४ वीर० सर्वैः । ५ वीर० दह्यमाना । ६ विज० पञ्चमोऽध्यायः । ७ विज० स्पृशद्दिवं । ८ विज० र्घनरक्तसूर्य ।

त्वमग्रणी रुद्र[1]भटांशको मे ॥ ४ ॥
आज्ञप्त एवं कुपितेन मन्युना
स देवदेवं परिचक्रमे विभुम्[2] ।
मेने तदाऽऽत्मानमसङ्ग[3]रंहसा
महीयसां तात सहः सहिष्णुम् ॥ ५ ॥
अन्वीयमानः स तु रुद्रपार्षदै-
र्भृशं नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवम् ।
उद्यम्य शूलं जगदन्तकान्तकं
स[4] प्राद्रवद्घोषणभूषणाङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः
ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुम् ।
तमः किमेतत्कुत एतद्रजोऽभू-
दिति द्विजा द्विजपत्न्यश्च दध्युः ॥ ७ ॥
वाता न वान्ति नहि सन्ति दस्यवः
प्राचीनबर्हिर्जीवति होग्रदण्डः ।
गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजो
लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥ ८ ॥
प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता
ऊचुर्विपाको वृजिनै[5]स्यैष तस्य ।
यत्पश्य[6]न्तीनां दुहितॄणां प्रजेशः
सुतां सतीमवदध्यावना[7]गाम् ॥ ९ ॥
यस्त्वन्तकाले व्युप्तजटाकलापः
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः ।
वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्व[8]जा-
नुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १० ॥
अमर्षयित्वा तमसह्यतेजसं
मन्युप्लुतं दुर्विष[9]हं भ्रुकुट्या ।
करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं
स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥ ११ ॥
बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने
जनेन दक्षस्य मु[1]हुर्महात्मनः ।
उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो
भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक् ॥ १२ ॥
तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महा-
न्ना[2]नायुधैर्वामनकैरुदायुधैः ।
पिङ्गैः पिशङ्गैर्मकरोदराननैः
पर्या[3]द्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत ॥ १३ ॥
केचिद्बभञ्जुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथा परे ।
सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसम् ॥१४॥
रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन्[4] ।
कुण्डेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेख[5]लाः ॥ १५ ॥
अबाधन्त मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन् ।
अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥ १६॥
भृगुं बबन्ध मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिम् ।
चण्डीशः पूषणं देवं भगं नन्दीश्वरोऽग्रहीत् ॥१७॥
सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥ १८॥
जुह्वतः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान्भवः ।
भृगोर्लुलुञ्चे सदसि योऽहसच्छ्मश्रु दर्शयन् ॥१९॥
भगस्य नेत्रे भगवान्पतितस्य रुषा भुवि ।
उज्जहार सदस्थोऽक्ष्णा यः शपन्तमसूसुचत् ॥२०॥
पूष्णश्चापातयद्दन्तान्कालिङ्गस्य यथा बलः ।
शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन्दतः ॥ २१ ॥
आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना ।
छिन्दन्नपि तदुद्धर्तुं नाशक्नोत्र्यम्बकस्तदा ॥२२॥
शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचं हरः ।
विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम् ॥ २३॥
दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥२४॥
साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत्तस्य शंसताम् ।
भूतप्रेतपिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥

१ विज० झटांशको । २ वीर० प्रभुं । ३ वीर० मसह्यरंहसा । विज० मसङ्गरंहसं । ४ विज० संप्राद्रव । ५ वीर० विज० वृजिनस्यैव । ६ वीर० पश्यन्तीनां । विज० यत्पश्यतीनां । ७ वीर० वनागसं । विज० वनागसां । ८ विज० ध्वजोरुक्षाट्ट । ९ वीर० दुर्निरीक्ष्यं ।

१ विज० मखं महात्मनः । २ विज० न्नानाविधै । ३ वीर० पर्याप्लव । विज० पर्याप्लुव । ४ वीर० नशामयन् । ५ विज० यज्ञमेखलाः । ६ विज० मसूचयत् । ७ वीर० विज० रेन । ८ विज० संज्ञपने ।

जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः । तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

देवैर्विनिवेदितदक्षनाशेन विरिञ्चिना दक्षादिजीवनार्थं रुद्रसान्त्वनं ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः ।
शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः ॥ १ ॥
संछिन्नभिन्नसर्वाङ्गाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः[2] ।
स्वयंभुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् ॥ २ ॥
उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः ।
नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः ॥३॥
तदाकर्ण्य विभुः प्राह तेजीयसि कृतागसि[3] ।
क्षेमाय तत्र सा भूयान्न[4] प्रायेण बुभूषताम् ॥४॥
अथापि यूयं कृतकिल्बिषा भवं[5]
ये बर्हिषो भागभाजं[6] परादुः ।
प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा
क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीताङ्घ्रिपद्मम्[7] ॥ ५ ॥
आशासाना जीवितमध्वरस्य
लोकः सपालः कुपितेन यस्मिन् ।
तमाशु देवं प्रियया विहीनं
क्षमापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः ॥ ६ ॥
नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये
ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् ।
विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा
यस्यात्मतन्त्रस्य क उपायं विधित्सेत्[8] ॥ ७ ॥
स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः[9]
समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ।

१ विज० स्तस्य । २ विज० स्समाकुलाः । ३ वीर० विज० कृतागसां । ४ वीर० विज० भूयसे भूयान्न ।५ विज० भवे । ६ वीर० भागभाजः । ७ विज० प्रगृहीताङ्घ्रिपद्माः । ८ वीर० तस्यात्मनः क । विज० तस्यात्मतन्त्रस्य क उद्विधित्सेत् । ९ विज० नजस्तुतैः ।

ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः
कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८ ॥
जन्मौषधितपोमन्त्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः[2][3] ।
जुष्टं किन्नरगन्धर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥ ९ ॥
नानामणिमयैः शृङ्गैर्नानाधातुविचित्रितैः ।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः[4] ॥ १० ॥
नानाऽमलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभिः ।
रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम् ॥११॥
मयूरकेकाभिरुतं मदान्धालिविमूर्च्छितम् ।
प्लावितै रक्तकण्ठानां कूजितैश्च पतत्रिणाम् ॥१२॥
आह्वयन्तमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुघैर्द्रुमैः[5] ।
व्रजन्तमिव मातङ्गैर्गृणन्तमिव निर्झरैः ॥ १३ ॥
मन्दारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितम् ।
तमालैः शालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः ॥१४॥
चूतैः कदम्बैर्नीपैश्च[6] नागपुन्नागचम्पकैः ।
पाटलाशोकबकुलैः कुन्दैः कुरवकैरपि ॥ १५ ॥
स्वर्णार्णशतपत्रैश्च[7] वररेणुकजातिभिः ।
कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च[8] माधवीभिश्च मण्डितम् १६
पनसोदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः ।
भूर्जैरोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जम्बुभिः ॥१७॥
खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेङ्गुदैः ।
द्रुमजातिभिरन्यैश्च[9] राजितं वेणुकीचकैः ॥ १८ ॥
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः[10] ।
नलिनीषु कलं कूजत्खगवृन्दोपशोभितम् ॥१९॥

१ विज० षष्ठोऽध्यायः । २ विज० जन्मौषध । ३ वीर० योगमन्त्र । ४ वीर० गणान्वितैः । ५ विज० द्विजैः काम । ६ विज० कदंबनीपैश्च । ७ विज० सुवर्ण । ८ वीर० कुटजै । ९ वीर० रन्यामी । १० वीर० समृद्धिभिः ।

मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेन्द्रैर्ऋक्षशल्यकैः ।
गवयैः शरभैर्व्याघ्रै रुरुभिर्महिषादिभिः ॥२०॥
कर्णान्त्रैकपदाश्वास्यैर्निर्जुष्टं वृकनाभिभिः ।
कदलीषण्डसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् ॥ २१ ॥
पर्यस्तं नन्दया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ।
विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः॥२२॥
ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीम् ।
वनं सौगन्धिकं चापि यत्र तन्नाम पङ्कजम् २३
नन्दा चालकनन्दा च सरितौ बाह्यतः पुरः ।
तीर्थपादपदाम्भोजरजसाऽतीव पावने ॥ २४ ॥
ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः ।
क्रीडन्ति पुंसः सिञ्चन्त्यो विगाह्य रतिकर्शिताः॥
ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुङ्कुमपिञ्जरम् ।
वितृषोऽपि पिबन्त्यम्भः पाययन्तो गजा गजीः॥
तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलम् ।
जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनम् ॥२७॥
हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगन्धिकं च तत् ।
द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ॥२८॥
रक्तकण्ठखगानीकस्वरमण्डितषट्पदम् ।
कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदण्डजलाशयम् ॥ २९ ॥
वनकुञ्जरसंघृष्टहरिचन्दनवायुना ।
अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः ॥ ३० ॥
वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः ।
प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटम् ॥ ३१ ॥
स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः ।
पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ॥३२॥
तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः ।
ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तकम् ॥३३॥
सनन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम् ।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ३
विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम् ।
चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमङ्गलम् ॥३५॥
लिङ्गं च तापसाभीष्टं भस्मदण्डजटाजिनम् ।
अङ्गेन सन्ध्याभ्ररुचा चन्द्रलेखां च बिभ्रतम् ३६
उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनम् ।
नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छते शृण्वतां सताम् ३७
कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ।
बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥ ३८ ॥
तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं
व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ।
सलोकपाला मुनयो मनूना-
माद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ३९ ॥
स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं
सुरासुरेशैरभिवन्दिताङ्घ्रिः ।
उत्थाय चक्रे शिरसाऽभिवन्दन-
मर्हत्तमो कस्य यथैव विष्णुः ॥ ४० ॥
तथा परे सिद्धगणा महर्षिभि-
र्ये वै समन्तादनु नीललोहितम् ।
नमस्कृतः प्राह शशाङ्कशेखरं
कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४१ ॥
ब्रह्मोवाच—
जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः ।
शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम् ॥४२॥
त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः सरूपयोः ।
विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो यथा ४३
त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये
दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम् ।
त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो

१ वीर० कर्णौर्णैकपदाश्वाद्यै । विज० कर्णौर्णैक । २ वीर० विज० मृगनाभिभिः । ३ वीर० करोदया । विज० तमोदया । ४ विज० तत्र । ५ वीर० पुंभिः । ६ विज० कुचकुङ्कुम । ७ वीर० संकुलां । ८ विज० ष्टखरदण्ड । ९ वीर० विज० संघुष्ट । १० वीर० व्याप्ताः । विज० व्याप्तं । ११ विज० पर्यग्गतामल । १२ विज० सनन्दनादिभिस्सि ।

१ विज० तदधीश्वरं । २ विज० ध्या[illegible] बाहुप्रकोष्ठे । ४ विज० मालमासीनं । ५ विज० व्यपाश्रितं ६ वीर० विज० कक्ष्यां । ७ वीर० मुनीनामाद्यं मुनिं । ८ वीर० वन्दिताङ्घ्रिं । ९ वीर० महत्तमः कस्य । विज० महत्तमोर्कस्य यथैव विष्णोः । १० वीर० विज० मीश विश्वस्य । ११ वीर० क्रीडन्नूर्णपदो । विज० क्रीडयोर्णपदो । १२ विज० विसार्जिताध्वरः ।

यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः ॥ ४४ ॥
त्वं कर्मणां मङ्गलमङ्गलानां
कर्तुः[1] स्म लोकं तनुषे स्वः[2] परं वा ।
अमङ्गलानां च तमिस्रमुल्बणं
विपर्ययः केन[3] तदेव कस्यचित् ॥ ४५ ॥
न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां
भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव ।
भूतानि चात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां
प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पशुम्[4] ॥ ४६ ॥
पृथग्धियः[5] कर्मदृशो दुराशयाः
परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशम् ।
परान्दुरुक्तैर्वितुदन्त्यरुन्तुदा-
स्तान्मावधीद्दैव[6]वधान्भवद्विधः ॥ ४७ ॥
यस्मिन्[7]यदा पुष्करनाभ मायया
र्त्यया स्पृष्टधियः पृथग्दृशः ।
न्ते तत्र ह्यनुकम्पया कृपां

न साधवो दैवबलात्कृते[1] क्रमम् ॥ ४८ ॥
भवांस्तु[2] पुंसः परमस्य मायया
दुरन्तयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदृक् ।
तया[3] हतात्मस्वनुकर्मचेतः-
स्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हसि[4] प्रभो ॥ ४९ ॥
कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भो-
स्त्वया[5]ऽसमाप्तस्य मनो[6] प्रजापतेः ।
न यत्र भागं तव भागिनो ददुः
कुयज्विनो[7] येन मखो निनीयते ॥ ५० ॥
जीवताद्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः ।
भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ५१
देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः ।
भवतानुगृहीतानामाशु मन्यो[8]ऽस्त्वनातुरम् ॥५२॥
एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै ।
यज्ञस्ते रुद्रभागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः[9] ॥ ६ ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

परितुष्टेन शङ्करेण सहब्रह्मादिदेवानां दक्षाध्वरगमनं ॥ १ ॥ दक्षादीनां शिरआद्यवयवप्राप्तिः ॥ २ ॥ तत्र यज्ञकुण्डात्प्रादुर्भूतस्य विष्णोः दक्षाद्यनेकेषां स्तुतिः ॥ ३ ॥ अवभृथस्नानानन्तरं देवानां स्वस्वस्थानगमनं ॥ ४ ॥ मैत्रेयेण विदुरं प्रति यज्ञकथाश्रवणफलकथनपूर्वकं सतीदेव्याः पार्वतीत्वेनावतारस्य तस्यां सुब्रह्मण्योत्पत्तेश्च कथनं ॥ ५ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ।
अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥ १ ॥
**श्रीमहादेव उवाच—**
नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिन्तये ।
देवमायाभिभूतानां दण्डस्तत्र धृतो[9] मया ॥ २ ॥
जापतद्ग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः ।
मित्रस्य चक्षुषेक्षेत[10] भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥ ३ ॥

पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ।
देवाः प्रकृतसर्वाङ्गा ये म उच्छेषणं ददुः ॥ ४ ॥
बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ।
भवन्त्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥ ५ ॥
**मैत्रेय उवाच—**
तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ।
परितुष्टात्मभिस्तात[10] साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ६ ॥

१ विज० कर्तासि लोके। २ विज० स्वयं फलं। ३ विज० केनचिदेव। ४ विज० पशोः। ५ विज० पृथग्दृशः। ६ विज० द्वेव भवान्पृथग्विधान्। ७ विज० येऽस्मिन्यदा। ८ विज० दुर्लङ्घयया। ९ वीर० कृतो। १० वीर० चक्षुषीक्षेत।

१ विज० बलात्कृताः कथं। २ विज० भवान्हि। ३ वीर० त्वया। ४ विज० हार्हति। ५ वीर० विज० भो त्वया। ६ विज० मनोः। ७ वीर० कुयज्वनो। विज० कुस्पर्धिनो। ८ विज० मन्ये त्वना। ९ विज० सप्तमोऽध्यायः। १० वीर० त्वं तु। विज० स्तत्र।

ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः ॥ ७ ॥
विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः ।
संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ ८ ॥
संधीयमाने शिरसि[1] दक्षो रुद्राभिवीक्षितः ।
सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडम् ॥ ९ ॥
तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः ।
शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद[2] इवामलः ॥ १० ॥
भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ।
औत्कण्ठ्याद्बाष्पकलया[3] संपरेतां सुतां स्मरन् ॥ ११ ॥
कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः ।
शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥ १२ ॥

दक्ष उवाच—

भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे
दण्डस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः[4] ।
न ब्रह्मबन्धुषु च वां भगवन्नवज्ञा
तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु ॥ १३ ॥
विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः[5] स विप्रा-
न्ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं[6] प्रथमं त्वमस्राक्[7] ।
तद्ब्राह्मणान्परम सर्वविपत्सु पासि
पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदण्डः ॥ १४ ॥
योऽसौ मयाऽविदित तत्त्वदृशा सभायां
क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैरगणय्य तन्माम् ।
अर्वाक्पतन्तमर्हत्तमनिन्दयाऽपा-[8]
दृष्ट्याऽऽर्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत् ॥ १५ ॥

मैत्रेय उवाच—

क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चानुमन्त्रितः ।
कर्म संतानयामास सोपाध्यायर्त्विगग्निभिः[9] ॥ १६ ॥
वैष्णवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः ।
पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ॥ १७ ॥
अध्वर्युणाऽऽत्तहविषा यजमानो[1] विशांपते ।
धिया विशुद्धया दध्यौ तथा[2] प्रादुरभूद्धरिः ॥ १८ ॥
तदा[3] स्वप्रभया तेषां द्योतयन्त्या दिशो दश ।
मुष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना[4] ॥ १९ ॥
श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो
नीलालकभ्रमरमण्डितकुण्डलास्यः[5] ।
कम्ब्वब्जचक्रशरचापगदासिचर्म-
व्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥
वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदार-
हासावलोककलया रमयंश्च विश्वम् ।
पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः
श्वेतातपत्र[6]शशिनोपरि रज्यमानः[7] ॥ २१ ॥
तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥ २२ ॥
तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः ।
मूर्ध्ना[8] कृताञ्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ २३ ॥
अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महि[9] त्वात्मभुवादयः ।
यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहम् ॥ २४ ॥
दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं[10]
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् ।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा
गृणन्प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥

दक्ष उवाच—

शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं
चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायाम् ।
तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्या-
मास्ते भवानपरिशुद्ध[11] इवात्मतन्त्रः ॥ २६ ॥

ऋत्विज ऊचुः—

तत्त्वं न ते वयमनञ्जन रुद्रशापा-
त्कर्मण्यवग्रहधियो भगवन्विदामः ।

१ विज० शीर्षणि । २ विज० च्छरदभ्र । ३ विज० औत्कण्ठ्यबाष्प । ४ विज० प्रसह्य । ५ वीर० व्रतभृतो । ६ विज० ब्रह्मात्मतां प्रथयितुं । ७ विज० मस्राः । ८ विज० निन्दयैक्षदृष्ट्या । ९ वीर० लिंगादिभिः ।

१ विज० यजमाने यजुष्पतौ । २ विज० यथा । ३ वीर० तदा । ४ विज० स्तोत्रनिर्जितः । ५ विज० कुण्डलमण्डितास्यः । ६ वीर० शुभ्रातपत्र । ७ विज० लक्ष्यमाणः । ८ विज० मूर्ध्नि कृता । ९ विज० महित्वे स्वभुवा । १० विज० साधनोन्नमन् । ११ विज० शुद्धमिवामनन्ति ।

धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं
ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो[1]ऽव्यवस्थाः ॥ २७ ॥

**सदस्या ऊचुः—**

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गे[2]ऽन्तकोग्र-
व्यालान्विष्टे विषयमृगतृ[3]ष्यात्मगेहोरुभारः ।
द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः
पादौ[4] कस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः २८

**रुद्र उवाच—**

तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलौ[5]र्थे
ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ।
यदि रचितधियं मा[6]विद्यलोकोपविद्धं
जँ[7]पति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण ॥ २९ ॥

**भृगुरुवाच—**

यन्मायया गहनयाऽपहृ[8]तात्मबोधा
ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपन्तः ।
ना[9]त्मन् श्रितं तव विदन्त्यधुनापि तत्त्वं
सोऽयं प्रसीदतु भवान्प्रणतात्मबन्धुः ॥ ३० ॥

**ब्रह्मो[10]वाच—**

नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थ-
भेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत् ।
ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चा[11]श्रयो
मायामयाद्व्यतिरिक्तो य[12]तस्त्वम् ॥ ३१ ॥

**इन्द्र उवाच—**

इदम[13]प्यच्युत विश्वभावनं
वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ।
सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधै-
र्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥ ३२ ॥

**पत्न्य[1] ऊचुः—**

यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो
विध्वस्तः पशुपतिनाद्य दक्षकोपात् ।
तं नस्त्वं शवशयनाभशान्तमेधं
यज्ञात्मन्नलि[2]नरुचा दृशा पुनीहि ॥ ३३ ॥

**ऋषय ऊचुः—**

अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं
यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे ।
वि[3]भूतये यत उपसेदुरीश्व[4]रीं
न मन्यते स्वयमनुवर्ततीं भवान् ॥ ३४ ॥

**सिद्धा ऊचुः—**

अयं त्व[5]त्कथामृष्टपीयूषनद्यां
मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः ।
तृषार्तोऽवगाढो न सस्मार दावं
न निष्क्रामति ब्रह्मसंपन्नव[6]न्नः ॥ ३५ ॥

**यजमान्युवाच—**

स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः
श्रीनिवास श्रिया कान्तया त्राहि नः ।
त्वामृतेऽधीश नाङ्गैर्मखः शोभते
शीर्षहीनः कबन्धो यथा पूरुषः ॥ ३६ ॥

**लोकपाला ऊचुः—**

दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं
प्रत्यग्द्र[7]ष्टा दृश्यते येन दृश्यम् ।
माया ह्येषा भवदीया हि भूम-
न्यस्त्वं षष्ठः पञ्चभिर्भासि भूतैः ॥ ३७ ॥

**योगेश्वरा ऊचुः—**

प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुत[9]स्त्वयि प्रभो
विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः ।
[10]अथापि भक्त्ये[11]श तयोपधावता-
मनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ॥ ३८ ॥

---

१ विज० मदस्त्वमास्थाः । २ विज० दुर्गान्तकोग्रव्यालाकृष्टे । ३ वीर० तृष्णात्मगेहोरुभारे । विज० तृष्णात्मगेहोरुभारः । ४ विज० पादौ शस्तौ । ५ वीर० खिलार्च्ये । विज० वाशिषा चानभिध्येह्यपि । ६ विज० मां विद्धि लोकापविद्धं । ७ विज० जगति न गणयेयं त्वत्परानुग्रहेण । ८ वीर० पहृतात्म । ९ विज० नात्माश्रितं । १० विज० ब्रह्मोवाच इति नास्ति । ११ विज० चाश्रयान्माया । १२ वीर० ऽसतस्त्वं । १३ विज० इदमच्युत ।

१ विज० यज्ञपत्न्य ऊचुः । २ विज० न्नखिलरुचा । ३ विज० विभूतयो । ४ विज० रीश्वरान्न मन्यते । ५ वीर० विज० अयं ते कथा । ६ विज० वान्नः । ७ वीर० विज० प्रत्यग्दृष्ट्या । ८ विज० विश्वं० ९ विज० स्त्यमृतप्रिय । १० वीर० तथापि । ११ वीर० विज० भृत्येश ।

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो
बहुभिद्यमानगुणयाऽऽत्ममायया ।
रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया
विनिर्वर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ॥ ३९ ॥

**ब्रह्मोवाच—**

नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ॥४०॥

**अग्निरुवाच—**

यत्तेजसाऽहं सुसमिद्धतेजा
हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम् ।
तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चभिः
स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम् ॥ ४१ ॥

**देवा ऊचुः—**

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं
त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरगेन्द्राधिशयने ।
पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः
स एवार्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः॥४२

**गन्धर्वा ऊचुः—**

अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते
ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः ।
क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य विभूमं-
स्तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम ॥ ४३ ॥

**विद्याधरा ऊचुः—**

त्वन्माययार्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मि-
न्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः ।
क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं
युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥ ४४ ॥

**ब्राह्मणा ऊचुः—**

त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं
त्वं हि मन्त्रैः समिद्दर्भपात्राणि च ।
त्वं सदस्यर्त्विजो दंपती देवता
अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥ ४५ ॥
त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो
दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा ।
स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभि-
र्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः ॥ ४६ ॥
स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां
दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।
कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितम् ।
कीर्त्यमाने हृषीकेशे संनिन्ये यज्ञभावने ॥ ४८ ॥
भगवान्स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् ।
दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥४९॥

**श्रीभगवानुवाच—**

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥ ५० ॥
आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ।
सृजन्रक्षन्हरन्विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम् ५१
तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ।
ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोनु पश्यति ॥५२॥
यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् ।
पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥
त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शान्तिमधिगच्छति ॥५४॥

**मैत्रेय उवाच—**

एवं भगवताऽऽदिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम् ।

---

१ विज० लीलया प्रविभज्यमान । २ विज० व्यतिवर्तित । ३ वीर० शब्दब्रह्मोवाच । ४ विज० ऽमिततत्वाय । ५ वीर० प्रसूतये । ६ वीर० पिवा । विज० कुतः । ७ विज० वहाम्यध्वर । ८ विज० क्षणोर्नः । ९ विज० च । १० विज० आशासाना । ११ विज० विभूम्नस्तस्मै । १२ विज० करवामः । १३ विज० मन्त्राः । १४ वीर० वै ।

१ वीर० ह्यग्निहोत्रं । २ वीर० विज० गां । ३ विज० महान्सूकरो । ४ वीर० नुदल्लीलया । ५ विज० सामगा ऊचुः । संप्रसीद । ६ विज० नृभिः सामगीरीश ते । ७ वीर० रुद्राभि । ८ विज० उन्निन्ये । ९ विज० स आत्ममायामाविश्य । १० विज० योहं । ११ विज० संज्ञाः क्रियोचिताः । १२ विज० देहात्मबुद्धिर्भूतानि ।

अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत् ॥५५॥
रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ।
कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ।
उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥५६॥
तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ।
धर्म एव मतिं दत्त्वा त्रिदशास्[1]ते दिवं ययुः ॥५७॥
एवं दाक्षायणी हित्वा[2] सती पूर्वकलेवरम् ।
जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रु[3]म ॥५८॥
तमेव दयितं भूय आवृङ्[4]क्ते पतिमम्बिका ।
अनन्यभावैकगतिं[5] शक्तिः सुप्तेव पूरुषम् ॥५९॥
एतद्भगवतः शंभोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः ।
श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥६०॥

इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं
यशस्[1]यमायुष्यमघौघमर्षणम् ।
यो नित्यदाऽऽकर्ण्य नरो[2]ऽनुकीर्तये-
द्धुनोत्यघं कौरव भक्ति[3]भावतः ॥ ६१ ॥
[सतीं[4] मेनात्मजां तात प्राप्य जायां भवः पुनः ।
तया मैथुनमारभ्य रेमे देवः समाः शतम् ॥६२॥
स्ववीर्यधारणेऽकल्पां ज्ञात्वा जायां स धूर्जटिः ।
उत्ससर्जाम्बरे रेतो गङ्गा जग्राह तन्नदी ॥ ६३ ॥
पीत्वान्तरजरं वह्निश्चच्छर्द शरकानने ।
कुमारोऽभूत्ततस्तस्मै स्तनं षट्कृत्तिका ददुः ॥६४॥
षड्भिर्मुखैः स्तनं पीत्वा स बालः षण्मुखोऽभवत् ।
ततश्चक्रुः सैन्यपालं सर्वासुरभयङ्करम् ॥ ६५ ॥]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तमो[5]ऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

## अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्वायंभुवमनुपुत्र्याः प्रसूत्या वंशकथनावसरे प्राप्तां दक्षयज्ञादिकथां समाप्य ब्रह्मपुत्रस्याधर्मस्य वंशकथनं ॥ १ ॥ मनुपुत्रान्वयकथनप्रसङ्गेन ध्रुवचरित्रारंभः ॥ २ ॥ मातुः सपत्न्या दुरुक्तेन ध्रुवेण तपसे वनगमनं ॥ ३ ॥ नारदोपदिष्टप्रकारेण ध्रुवेण भगवदाराधनं ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच—
सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान्ब्रह्मसुता ह्या[6]वसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥
मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन् ।
असूत मिथुनं तत्[7]तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ २ ॥
तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च[8] महामते ।
ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलिः[9] ॥
दुरुक्तौ कलिराधत्त भयं मृत्युं च सत्तम ।
तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥ ४ ॥
[ एते[10] ह्यधर्मवृक्षस्य वंशाः[11] संसृतिहेतवः ।

श्रेयस्कामो न सेवेत नि[6]तरामाश्रमोत्तमी ॥ १ ॥
संग्रहेण मया ख्यातः[7] प्रतिसर्गस्तवानघ ।
त्रिः श्रुत्[8]वैतत्पुमान्पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलम् ५
अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह ।
स्वायंभुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ।
वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥
जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ।
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥
एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ।

---

१ वीर० त्रिदशास्त्रिदिवं । २ वीर० देवी त्यक्त्वा । ३ विज० शुश्रुमः । ४ विज० भूयस्त्ववाप । ५ विज० गतिः । ६ वीर० विज० ह्यवसन् । ७ वीर० तच्च । ८ विज० दुरुक्तिश्च तयोः । ९ वीर० कलेः । १० वीर० विज० अयं श्लोक अधिकः । ११ वीर० वंश्याः ।

१ विज० रहस्यं । २ विज० कर्ण्य तु कीर्तयेद्बुधो धुनोत्यघं । ३ वीर० भावनः । विज० भावितः । ४ विज० इदं श्लोकचतुष्टयमधिकं दृश्यते । ५ विज० अष्टमोऽध्यायः । ६ वीर० सुतरामाश्रमोत्तमः । ७ विज० ख्यात अनुसर्गः । ८ वीर० श्रुत्वैतं ।

उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाऽभ्यनन्दत ॥ ९ ॥
तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।
सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता १०
न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ।
न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः[1] ११
बालो[2]ऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ।
नूनं[3] वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ १२ ॥
तपसाऽऽराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ।
गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् १३

मैत्रेय उवाच—

मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः
श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः ।
हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं
जगाम मातुः प्र[4]रुदन्सकाशम् ॥ १४ ॥
तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं
सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ।
निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं
सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्याः[5] ॥ १५ ॥
सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक-
दावाग्निना दाव[6]लतेव बाला ।
वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोज-
श्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ १६ ॥
दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पार-
मपश्यती बालकमाह बाला ।
माऽमङ्गलं तात परेष्व[7]मंस्था
भुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ १७ ॥
सत्यं सुरुच्याऽभिहितं भवान्मे
यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः ।
स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां
भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् ॥ १८ ॥
आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्व-
मुक्तं समा[1]त्रापि यदव्यलीकम् ।
आराधयाधोक्षजपादपद्मं[2]
यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १९ ॥
यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्व-
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।
अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं
पदं जिता[3]त्मश्वसनाभिवन्द्यम् ॥ २० ॥
तथा मनुर्वो भगवान्पितामहो
यमेकम[4]त्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ।
इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमथाऽऽपवर्ग्यम् ॥ २१ ॥
तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं
मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते
मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ २२ ॥
नान्यं ततः पद्मपलाशलोचना-
द्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥ २३ ॥

मैत्रेय उवाच—

एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ।
संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् २४
नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा[5] तस्य चिकीर्षितम् ।
स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः ॥२५॥
अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् ।
बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥ २६ ॥

नारद उवाच—

[ [6]कं यात्येको भवान्वत्स हित्वा स्वगृहमृद्धिमत् ।
लक्षये त्वावमत्याङ्ग संतप्तं स्वजनोत्थया ॥ १ ॥

ध्रुव उवाच—

किं[7] न ते ध्यानजातेन दृष्टं वा योगराधसा ।

---

१ विज० नृपात्मज । २ वीर० बालोपि । ३ वीर० यस्य भवान्वेद । ४ विज० स रुदन्स । ५ वीर० विज० सपत्न्या । ६ वीर० दग्धलतेव बाला । विज० दावलतेव दग्धा । ७ विज० परेषु मंस्था ।

१ विज० सुमात्रापि । २ विज० यत्पादपद्मं । ३ विज० जितात्मा । ४ विज० यमेकभक्त्या । ५ वीर० विज० ज्ञात्वा चास्य । ६ वीर० विज० इदं श्लोकद्वयमधिकं । ७ वीर० किमेतद्भगवन्ध्यानादृष्टं किं ।

नोत्सहे सुरुचेर्वाचा समाधातुं मनः क्षतम् ॥२॥]

**नारद उवाच—**

नाधुनाप्यवमानं ते संमा[1]नं वापि पुत्रक ।
लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥२७॥
विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसंतोषहेतवः ।
पुंसो[2] मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥२८॥
परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः ।
दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥ २९ ॥
अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ।
यत्प्रसा[3]दं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम[4] ॥३०॥
मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः ।
न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१॥
अ[5]तो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः ।
यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥३२॥
यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।
आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥ ३३॥
गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ।
मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥ ३४ ॥

**ध्रुव उवाच—**

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥३५॥
अथापि मेऽविनीतस्य क्षा[6]त्रं घोरमुपेयुषः ।
सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥ ३६ ॥
पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।
ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥
नूनं भवान्भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।
वितुं[7]दन्नटते वीणां हितार्थं[8] जगतोऽर्कवत् ॥३८॥

**मैत्रेय उ[9]वाच—**

इत्युदा[10]हृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रत्याह तं बालं स[11]द्वाक्यमनुकम्पया ॥३९॥

१ वीर० विज० सन्मानं । २ वीर० पुंसां । ३ विज० यत्प्रसादात्स वै । ४ वीर० हि मे । ५ वीर० ततो । ६ वीर० क्षात्रधर्ममुपेयुषः । ७ वीज० विनुदन्नटते । ८ वीर० हिताय । ९ वीर० इदं नास्ति । १० वीर० इत्युदीरित । ११ विज० तद्वाक्य ।

**नारद उवाच—**

जनन्याऽभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥ ४० ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥ ४१ ॥
तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥४२॥
स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन्कालिन्द्याः सलिले शिवे ॥
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः[1] ॥४३
प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा[2] गुरुम् ॥४४॥
प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ।
सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुर[3]सुन्दरम् ॥ ४५ ॥
तरुणं रमणीयाङ्गमरु[4]णोष्ठेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयणं नृम्णं[5] शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ४६ ॥
श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं[6] वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥
किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ।
कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥
काञ्चीकलापपर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ ४९ ॥
पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ५०
स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ५१ ॥
एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ।
निवृत्त्या[7] परया तूर्णं[8] संपन्नं न निवर्तते ॥ ५२ ॥
जप्यश्च[9] परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ।
यं सप्तरात्रं प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान् ॥ ५३॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ।

१ विज० कल्पितासने । २ विज० गुरूणां । ३ विज० सुन्दरं हरिं । ४ विज० मरुणाब्जेक्षणा । ५ विज० कृष्णं । ६ वीर० पुरुषोत्तमं । ७ वीर० विज० निर्वृत्या । ८ विज० पूर्णं । ९ विज० जप्यस्तु ।

सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥५४॥
सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ।
शस्ताङ्कु[1]रांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥५५॥
लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वों[2]ऽर्चयेत् ।
आ[3]भृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् ५६
स्वेच्छावतारचरितै[4]रचिन्त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयं[5]गमम् ॥ ५७ ॥
परिचर्या भगवतो या[6]वत्यः पूर्वसेविताः ।
ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५८ ॥
एवं कायेन मनसा वचसा च मनोग[7]तम् ।
परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ॥५९॥
पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः ।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥६०॥
विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ६१ ॥

मैत्रेय उवाच—

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ।
ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम् ॥ ६२ ॥
तपोवनं गते तस्मिन्प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः ।
अर्हितार्हणको[8] राज्ञा सुखासीन उवाच तम् ॥६३॥

नारद उवाच[9]—

राजन्किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ।
किंवा न रिष्यते कामो धर्मो वाऽर्थेन संयुतः ६४

राजोवाच—

सुतो मे बालको ब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना ।
निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान्कविः ६५
अप्यनाथं वने ब्रह्मन्मां[10]सादन्त्यर्भकं वृकाः ।
श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ६६
अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ।
योऽङ्कं प्रेम्णाऽऽरुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः॥६७

नारद उवाच—

मामा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ।
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥६८॥
सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
एष्य[1]त्यचिरतो राजन्यशो विपुलयंस्तव ॥ ६९ ॥

मैत्रेय उवाच—

इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रु[2]त्य जगतीपतिः ।
राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥७०॥
तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ।
समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् ॥ ७१ ॥
त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः ।
आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिम् ॥७२
द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ।
तृणपर्णादिभिः शी[3]र्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयन्विभुम् ७३
तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि ।
अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ७४ ॥
चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि ।
वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमं[4]धारयत् ॥७५॥
पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ।
ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥७६॥
[दे[5]वांश्चकुस्तपोविघ्नं त्रासयन्तः स्वमायया ।
सर्पेभसिंहकूष्माण्डैस्तान्नापश्यत्परं गतः ॥ १ ॥]
सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाश[6]यम् ।
ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरम् ॥७७॥
आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्म धारयमाँ[7]णस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥७८॥
यदैकपादेन स पार्थिवार्भक-
स्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही ।
ननाम तत्रार्धमिभेन्द्राधिष्ठिता
तरीव सव्येतरतः पदेपदे ॥ ७९ ॥

---

१ विज० शस्ताङ्कुरैः कुशै । २ वीर० विज० चार्चयेत् । ३ वीर० आदृतात्मा । विज० आहृतात्मा । ४ विज० चरितैश्चरितं । वीर० चरितैरचिन्त्यं । ५ विज० स्तान्ध्यायेद्धृदयंगमान् । ६ विज० यावतीः । ७ विज० मनोगतः । ८ वीर० अभ्यर्हितार्हणो । विज० अर्हितोर्हणया । ९ वीर० उवाच हा । १० विज० मा खादन्त्वर्भकं ।

१ विज० एष एष्यत्यचिरतो यशो । २ वीर० विमृश्य । विज० विस्रभ्य । ३ वीर० जीर्णैः । ४ विज० मपारयत् । ५ विज० अयमेकः श्लोक अधिकः । ६ विज० श्रयं । ७ विज० माणे तु ।

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो
द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया ।
लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं
सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ८० ॥
देवा ऊचुः—
नैवं विदामो भगवन्प्राणरोधं
चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ।
विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं
प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥ ८१ ॥
श्रीभगवानुवाच—
मा भैष्ट बालं तप[1]सो दुरत्यया-
न्निवर्तयिष्ये[2] प्रतियात स्वधाम ।
यतो हि वः प्राणनिरोध आसी-
दौत्तानपादिर्मयि सङ्गतात्मा ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे अष्टमो[3]ऽध्यायः ॥ ८ ॥

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ध्रुवतपस्तुष्टस्य भगवतो मधुवनगमनं ध्रुवाय वरदानं च ॥ १ ॥ वनान्नगरमागतस्य ध्रुवस्य पित्रा उत्तानपादेन राज्ये पट्टाभिषेकः ॥ २ ॥

मैत्रेय उवाच—
त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे
कृतावनामाः[1] प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।
सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता
मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥
स वै धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तटित्प्रभम् ।
तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य
बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥
तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता-
ववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ।
दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भक-
श्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन्[2] ॥ ३ ॥
स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरि-
र्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना
पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥ ४ ॥
स वै तदैव प्रतिपादितां[3] गिरं
दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ।
तं[4] भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं[5]
परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः[6] ॥ ५ ॥
ध्रुव उवाच—
योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां
संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना[7] ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादी-
न्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥
एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वाऽनुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु
नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥
त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं
सुप्तप्रबुद्ध[8] इव नाथ भवत्प्रपन्नः ।
तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं
विस्मर्यते कृतविदा[9] कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥

१ वीर० विज० कृतप्रणामाः । २ विज० भुजेन चाश्लिषन् । ३ वीर० विज० प्रतिपद्य तां ।

१ वीर० तपसा दुरत्ययं । २ वीर० न्निर्वर्तयिष्ये । ३ विज० नवमोऽध्यायः । ४ विज० तद्भक्ति । ५ वीर० दसत्वरः । ६ विज० ध्रुवक्षितिं । ७ वीर० स्वधाम्नः । ८ वीर० विज० सुप्तः प्रबुद्धः । ९ विज० कृतधिया ।

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते
ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्य-
मिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि[1] नृणाम् ॥ ९ ॥
या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकाथश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-
त्किं[2]त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥ १० ॥
भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्त महताममलाशयानाम् ।
येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं
नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥ ११ ॥
ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं[3]
ये चान्वदः[4] सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः[5] ।
ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविन्द-
सौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥
तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्य-
मर्त्यादिभिः परिचितं[6] सदसद्विशेषम् ।
रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं[7]
नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः[8] ॥ १३ ॥
कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णन्
शेते पुमान्स्वदृगनन्तसखस्तदङ्के ।
यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्म-
गर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥
त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्ध[9]विबुद्ध आत्मा
कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यद्बुद्ध्यवस्थितिम[10]खण्डितया स्वदृष्ट्या[11]
द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५ ॥
यस्मिन्निरुद्ध[12]गतयो ह्यनिशं[13] पतन्ति
विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ।
तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्य-[1]
मानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥
सत्याशिषो हि भगवंस्तव[2] पादपद्म-
माशीस्तथाऽनुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः[3] ।
अप्येवमार्य भगवान्परिपाति दीना-
न्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता ।
भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ।
तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९ ॥
नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ।
यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् ॥ २० ॥
मेढ्यां गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्[4]कल्पवासिनाम् ।
धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो[5] मुनयो ये वनौकसः ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारकाः[6] ॥ २१
प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा[7] गां धर्मसंश्रयः ।
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताऽव्याहतेन्द्रियः ॥ २२ ॥
त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मानाः ।
अन्वेषन्ती[8] वनं माता दावाग्निं[9] सा प्रवेक्ष्यति २३
इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ।
भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि[10] ॥
ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः[11] ॥ २५ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्य[12]ात्मनः पदम् ।
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्[13]गरुडध्वजः ॥ २६ ॥
सोऽपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।

१ वीर० नरकेपि । २ वीर० किन्वन्तकासि । विज० किम्वन्तकासि । ३ विज० माद्यं स्वान्संपदः । ४ वीर० ये चानुगाः । ५ विज० दारान् । ६ विज० विरचितं । ७ विज० द्यशेषं । ८ विज० वाचः । ९ वीर० परिबुद्धविशुद्ध । १० वीर० विज० वस्थितमखण्डित । ११ विज० स्वाबुद्ध्या दृष्ट्वास्थितावधिमतो । १२ वीर० विज० न्विरुद्ध । १३ वीर० विज० प्यनिशं ।

१ विज० मविश्वमाद्य । २ विज० स्तव पादमूलमाशिष्टयो । ३ विज० भूयसां । ४ विज० पुरस्ता । ५ वीर० विज० शक्रो । ६ विज० वत्स तारकाः । ७ विज० दत्तां गां । ८ विज० अन्वेषती । ९ वीर० दवाग्निं । १० वीर० विज० मानुस्मरि । ११ वीर० विज० यतिः । १२ विज० नतिसृज्या । १३ विज० जगाम गरुड ।

प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् २७

**विदुर उवाच—**

सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरे-
र्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् ।
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन् ।
नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥२९॥

**ध्रुव उवाच—**

समाधिना नैकभवेन यत्पदं
विदुः सुनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥ ३० ॥
अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वाऽयाचे यदन्तवत् ॥३१
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥ ३२ ॥
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥३३॥
मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ।
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥३४॥
स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत ।
ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः ॥ ३५ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
रजोजुषस्तात भवादृशा जनाः ।
वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो
यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः ॥ ३६ ॥
आकर्ण्यात्मजमायान्तं संपरेत्य यथाऽऽगतम् ।
राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ॥ ३७ ॥
श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः ।
वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम् ॥ ३८॥
सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः ॥३९॥
शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः ।
निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ॥४०॥
सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ।
आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ॥४१॥
तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्तं तरसा रथात् ।
अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४२ ॥
परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन् ।
विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४३॥
अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः ।
स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः ॥ ४४ ॥
अभिवन्द्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रितः ।
ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ४५
सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् ।
परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४६॥
यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ ४७
उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ ।
अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः ॥ ४८ ॥
सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ।
उपगुह्य जहावाधिं तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९ ॥

---

१ वीर० पश्चात्ताप । २ विज० सनन्दादय । ३ विज० त्यापहृतः । ४ वीर० गत्वा भवच्छिदः पादमूलं याचे । ५ विज० गत्वा । ६ वीर० न्तवत्फलं । विज० तदन्तवत् । ७ विज० यतद्भिः । ८ विज० नाग्रहीष । वीर० एतदादिश्लोकचतुष्टये पदादीनां पौर्वापर्यादिना सार्धश्लोकत्रयं वर्तते तद्यथा—दैवीं गुणमयीं मायामुपाश्रित्य दुरत्ययां । असत्यपि द्वितीयेऽत्र प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ॥ ३३ ॥ भ्रातृभ्रातृव्येति रुजा तप्येहमपि हृद्रुजा । मया प्रसाद्य तपसा दुष्प्रसादं भवच्छिदं ॥ ३४ ॥ याचेऽहं जगदात्मानं भवं भाग्यविवर्जितः । स्वाराज्यं यच्छतो मानः केवलं मेऽभिभिक्षितः ॥ ३५ ॥ निर्धनः क्षीणपुण्येन फलीकारानिवेश्वरात् । १० विच० तादात्म्यं । ९ विज० मनो मे भिक्षितं । ११ विज० पुलाकानिव चाधनः ।

१ वीर० परिच्छदं । २ वीर० बान्धवैः । ३ वीर० भूयसा । ४ वीर० पुरस्तूर्णमात्मजावेक्षणोत्सुकः । ५ विज० शिबिके । ६ वीर० दिर्घोत्कण्ठ्य । ७ वीर० विज० शान्तैर्नयन । ८ विज० तनयमाप्तोद्दाममनोरथं ।

पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः ।
तदाऽभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः ॥५०
तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा[1] ।
प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मण्डलं भुवः ॥५१॥
अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान्प्रणतार्तिहा ।
यदनुध्यायिनो वीरा[2] मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयम् ५२
लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ।
आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम् ५३
तत्र तत्रोपसंक्लृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ।
सवृन्दैः[3] कदलीस्तम्भैः पूगपोतैश्च तद्विधैः ॥५४॥
चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलम्बिभिः[4] ।
उपस्कृतं प्रतिद्वारमपां कुम्भैः सदीपकैः ॥ ५५॥
प्राकारैर्गोपुरागारैः[5] शातकुम्भपरिच्छदैः ।
सर्वतोऽलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥ ५६ ॥
मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं[6] चन्दनचर्चितम् ।
लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५७॥
ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्रतत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥५८॥
उपजह्रुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः ।
शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि[1] प्राविशद्भवनं पितुः ॥५९॥
महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे[2] ।
लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥६०॥
पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा[3] उपस्कराः ६१
यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥६२॥
उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ ६३ ॥
वाप्यो वैडूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः ।
हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ॥ ६४ ॥
उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥ ६५ ॥
वीक्ष्योढवयसं[4] तं च प्रकृतीनां च संमतम् ।
अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम् ॥६६॥
आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतिः ।
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिम्॥६७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे नवमोऽध्यायः[5] ॥ ९ ॥

१ वीर० तं शशंसुर्जना राजन्। २ विज० धीरा। ३ वीर० विज० सवृन्तैः। ४ वीर० विलंवनैः। ५ वीर० विज० गोपुराट्टालैः। ६ विज० रथ्यादि। ७ विज० योगेश्वर। ८ विज० तद्गतिं।

१ विज० शृण्वंस्तु वल्गु। २ विज० न्कशिपूत्तमे। ३ वीर० रौप्या। ४ वीर० विज० पुत्रं। ५ विज० दशमोऽध्यायः। ६ विज० महाबाहुः। ७ वीर० असहन्तो निनादं तमभि।

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

ध्रुवस्य विवाहः पुत्रोत्पत्तिश्च ॥ १ ॥ तेन अलकांगत्वा तद्भ्रातृहन्तॄणां यक्षाणां वधः ॥ २ ॥

मैत्रेय उवाच—
प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ।
उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥ १ ॥
इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः ।
पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् ॥ २ ॥
उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा ।
हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं गता ॥३॥
ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः ।
जैत्रं स्यन्दनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम् ॥४॥
गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेविताम् ।
ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलाम् ॥ ५ ॥
दध्मौ शङ्खं बृहद्बाहुः[6] खं दिशश्चानुनादयन् ।
येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन्भृशम् ॥ ६ ॥
ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः ।
असहन्तस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः[7] ॥ ७ ॥

स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः ।
एकैकं युगपत्सर्वानहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ८ ॥
ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि ।
मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्म तस्य तत् ॥९॥
तेऽपि चाद्भुतममृष्यन्तः पादस्पर्शमिवोरगाः ।
शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणं प्रचिकीर्षवः ॥ १० ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः ।
शक्त्यृष्टिभिर्भुशुण्डीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥११॥
अभ्यवर्षन्प्रकुपिताः सरथं सहसारथिम् ।
इच्छन्तस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥ १२ ॥
औत्तानपादिः स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा ।
न उपादृश्यत च्छन्न आसारेण यथा गिरिः १३
हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यताम् ।
हतोऽयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे ॥१४॥
नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे ।
उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः ॥ १५ ॥
धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन् ।
अस्त्रौघं व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः ॥१६॥
तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम् ।
कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा १७
भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ।
ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥ १८ ॥
हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ।
आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः ॥ १९ ॥
हतावशिष्टा इतरे रणाजिरा-
द्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः ।
प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवु-
र्मृगेन्द्रविक्रीडितयूथपा इव ॥ २० ॥

अपश्यमानः स तदाऽऽततायिनं
महामृधे कंचन मानवोत्तमः ।
पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां
न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः ॥ २१ ॥
इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं
यत्तः परेषां प्रतियोगशङ्कितः ।
शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं
नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥ २२ ॥
क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः ।
विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना ॥२३॥
ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः ।
निपेतुर्गगनादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ ॥ २४ ॥
ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशम् ।
गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः ॥ २५ ॥
अहयोऽशनिनिःश्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाऽक्षिभिः ।
अभ्यधावन्गजा मत्ताः सिंहव्याघ्राश्च यूथशः २६
समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो भुवम् ।
आससाद महाह्रादः कल्पान्त इव भीषणः॥२७॥
एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनाम् ।
ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययाऽसुराः ॥२८॥
ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तराम् ।
निशाम्य तस्य मुनयः शमाशंसन्समागताः ॥२९
मुनय ऊचुः—
औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान् ।
यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाद्धा
लोकोऽञ्जसा तरति दुस्तरमङ्ग मृत्युम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१ विज० भूयसा । २ विज० नोपादृश्यत संछन्न । ३ वीर० हन्ताऽयं मानवः । ४ वीर० द्रथात्तस्मान्नीहारा । विज० द्रथस्तस्मान्नीहारा । ५ वीर० विज० यन्नुग्रं । ६ विज० निकृत्तावयवा ।

१ वीर० ससारथिं । २ वीर० जलदैरिवे । ३ वीर० विज० नभस्वता । ४ विज० समशंसन् । ५ वीर० औत्तानपाद । ६ विज० अत्र अध्यायविच्छेदो नास्ति ।

# एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स्वायंभुवमनुना स्वपौत्रकृतयक्षवधं दृष्ट्वा ध्रुवसकाशमेत्य तस्य युद्धान्निवारणम् ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

निशम्य गद[1]तामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः ।
संदधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम् ॥ १ ॥
संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः ।
क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ २ ॥
तस्या[2]र्षास्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः
सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससः ।
विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्बलं
यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः ॥ ३ ॥
तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखै-
रितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ।
तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः
सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥ ४ ॥
स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे
निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् ।
निनाय लोकं परमर्कमण्डलं
व्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥ ५ ॥
तान्हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यका-
ननागसश्चित्ररथेन भूरिश[3]ः ।
औत्तानपादिं कृपया पितामहो
मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः ॥ ६ ॥

**मनुरुवाच—**

अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ।
येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥ ७ ॥
नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितम् ।
वधो य[4]दुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम् ॥ ८ ॥
नन्वेकस्यापराधेन [5]प्रसङ्गाद्बहवो हताः ।
भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयाङ्ग भ्रातृवत्सल ॥९॥
नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम् ।

१ वीर० विज० वदता । २ वीर० तस्यार्षमस्त्रं । ३ वीर० भूयसा । ४ विज० यमुप । ५ वीर० विज० तत्सङ्गा ।

यद[1]ात्मानं पराग्गृह्य पशुवद्भूतवैशसम् ॥ १० ॥
सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान् ।
आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥११॥
स त्वं हरे[2]रनुध्यातस्तत्पुंसामपि संमतः ।
कथं त्ववद्यं कृतवाननुशिक्षन्सतां व्रतम् ॥ १२ ॥
तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु ।
समत्वेन च सर्वात्मा भगवान्संप्रसीदति ॥ १३॥
सं[3]प्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ।
विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥१४॥
भूतैः पञ्चभिरार[4]ब्धैर्योषित्पुरुष एव हि ।
तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५ ॥
एवं [5]प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संय[6]म एव च ।
गुणव्यतिकराद्राजन्मायया[7] परमात्मनः ॥१६॥
निमित्तमात्रं तत्र[8]ासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः ।
व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत् १७
स खल्विदं भगवान्कालशक्त्या
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ।
करोत्य[10]कर्तैव निहन्त्यहन्ता
चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या ॥ १८ ॥
सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।
जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्[11]युनान्तकम् ॥ १९॥
न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा
परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः ।
तं धावमानमनुधावन्त्यनीशा
यथा रजांस्यनिलं भूतसङ्घाः ॥ २० ॥

१ वीर० विज० यदात्मानमसंगृह्य । २ वीर० रनुध्यानात्तत्पुंसा । विज० रनुध्याता तत्पुंसा । ३ वीर० सुप्रसन्ने । ४ वीर० विज० रारब्धो योषि । ५ वीर० प्रवर्तितः सर्गः । ६ विज० प्रलय । ७ वीर० मायायाः । ८ विज० तत्रात्मा निर्गुणः । ९ विज० न्योगशक्त्या गुणप्रवाहेषु । १० विज० त्यकर्तेव । ११ वीर० नान्तगं । विज० नात्मनः ।

आयुषोऽपचयं जन्तोस्तथैवोपचयं विभुः ।
उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ २१
केचित्कर्म वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप ।
एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥ २२ ॥
अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च ।
न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ स्वसंभवम् २३
न चैते पुत्रक भ्रातुर्हन्तारो धनदानुगाः ।
विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणम् ॥२४॥
स एव विश्वं सृजति स एवावति हन्ति च ।
अथापि ह्यनहंकारान्नाज्यते गुणकर्मभिः ॥२५॥
एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ।
स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च २६
तमेव मृत्युममृतं तात दैवं
सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणम् ।
यस्मै बलिं विश्वसृजो हरन्ति
गावो यथा वै नसि दामयन्त्रिताः ॥ २७ ॥
यः पञ्चवर्षो जननीं त्वं विहाय
मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा ।
वनं गतस्तपसा प्रत्यगक्ष-
माराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः ॥ २८ ॥
तमेनमङ्गात्मनि मुक्तविग्रहे
व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरम् ।
आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृ-
ग्यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥ २९ ॥
त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त
आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ।
भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्या-
ग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढम् ॥ ३० ॥
संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परम् ।
श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथाऽऽमयम् ॥३१॥
येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशम् ।
न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥
हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम् ।
यज्जघ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥३३॥
तं प्रसादय वत्साशु सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः ।
न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ३४
[इत्युक्तस्तं प्रणम्याह भगवंस्तेऽनुशासनम् ।
आतिष्ठे भ्रातृमात्रोर्मे शोचतः क्षम्यतामिति॥१॥
**मैत्रेय उवाच**—]
एवं स्वायंभुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवम् ।
तेनाभिवन्दितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ॥३५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

## द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ध्रुवस्यार्जवंदृष्ट्वा तुष्टेन कुबेरेण अभिनन्दनम् ॥ १ ॥ ततः पुरमागत्य षट्त्रिंशत्सहस्रवर्षाणि राज्यपालनं ॥ २ ॥ ततो जातवैराग्येण तेन विशालायां तपस्तप्त्वा विष्णुपदप्राप्तिः ॥ ३ ॥

**मैत्रेय उवाच**—
ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसा-
दपेतमन्युं भगवान्धनेश्वरः ।
तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः
संस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥
**धनद उवाच**—
भोभो क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
यस्त्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः ॥ २ ॥

---

१ वीर० वेदाद्वा स्वसंभवं । विज० वेदाद्वास्य संभवं । २ विज० नैवैते । ३ वीर० हन्त्यजः । ४ वीर० तथापि निरहं । ५ वीर० विज० तमेव ।

१ विज० मन्विष्य । २ वीर० मात्मन्यस्मिन्निदं विश्व । विज० मात्मदृग्यस्मिन्निदं भिन्न । ३ विज० सदा । ४ विज० प्ररूढां । ५ विज० एकः श्लोक अधिकः । ६ वीर० यस्त्वं ।

न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव ।
काल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३ ॥
अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि ।
स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥
तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवन्तमधोक्षजम् ।
सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहम् ॥ ५ ॥
भजस्व भजनीयाङ्घ्रिमभवाय भवच्छिदम् ।
युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्याऽऽत्ममायया ६
वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं
मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशङ्कितः ।
वरं वरार्होऽम्बुजनाभपादयो-
रनन्तरं त्वां वयमङ्ग शुश्रुम ॥ ७ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

स राजराजेन वराय चोदितो
ध्रुवो महाभागवतो महामतिः ।
हरौ स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया
तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ॥ ८ ॥
तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्त्वैलविलस्ततः ।
पश्यतोऽन्तर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥
अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्मफलप्रदम् ॥ १० ॥
सर्वात्मन्यच्युतेऽसर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन् ।
ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम् ॥११॥
तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलम् ।
गोप्तारं धर्मसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः ॥ १२ ॥
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमण्डलम् ।
भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् ॥ १३ ॥
एवं बहुसवं कालं महात्माऽविचलेन्द्रियः ।
त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनम् ॥१४॥
मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि ।
अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमम् ॥ १५ ॥
आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोश-
मन्तःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः ।
भूमण्डलं जलधिमेखलमाकलय्य
कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालाम् ॥ १६ ॥
तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य
बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः ।
स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एत-
द्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ ॥ १७ ॥
भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्र-
मानन्दबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः ।
विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो
नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः ॥ १८ ॥
स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुवः ।
विभ्राजयद्दश दिशो राकापतिमिवोदितम् ॥१९॥
तत्रानु देवप्रवरौ चतुर्भुजौ
श्यामौ किशोरावरुणाम्बुजेक्षणौ ।
स्थिताववष्टभ्य गदां सुवाससौ
किरीटहाराङ्गदचारुकुण्डलौ ॥ २० ॥
विज्ञाय तावुत्तमगायकिंकरा-
वभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ।
ननाम नामानि गृणन्मधुद्विषः
पार्षत्प्रधानाविति संहताञ्जलिः ॥ २१ ॥
तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं
बद्धाञ्जलिं प्रश्रयनम्रकन्धरम् ।
सुनन्दनन्दावुपसृत्य सस्मितं
प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥ २२ ॥

**सुनन्दनन्दावूचतुः—**

भोभो राजन्सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु ।
यः पञ्चवर्षस्तपसा भवान्देवमतीतृपत् ॥ २३ ॥
तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः ।
पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदम् ॥२४॥

---

१ विज० त्वनुध्याना । २ विज० बन्धविपर्ययः । ३ वीर० नृप । ४ विज० वरार्हणोस्यम्बुज । ५ विज० निरन्तरं । ६ विज० कर्माकर्म । ७ वीर० तमेव । ८ वीर० विज० ऽविकलेन्द्रियः । ९ वीर० अविद्यारचितं ।

१ विज० तस्या । २ वीर० बद्धासनो । ३ वीर० तरद्ध्रुवं । ४ वीर० दिशस्सर्वा । ५ वीर० मिवोद्यतं । ६ विज० वृत्त-मभाव । ७ विज० सन्नविक्रमः । ८ वीर० भो राजन्नस्तु भद्रं ते । विज० भोभो भद्र सुभद्रं ते । ९ विज० वचो नो । १० जगद्धातुर्विद्धि देवस्य ।

सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया
यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परम् ।
आतिष्ठ तच्चन्द्र[1]दिवाकरादयो
ग्रहर्क्षताराः परियन्ति दक्षिणम् ॥ २५ ॥
अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यङ्ग कर्हिचित् ।
आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् २६
एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना ।
उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि ॥ २७ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययो-
र्मधुच्युतां वाचमुरुक्रमप्रियः ।
कृताभिषेकः कृतनित्यमङ्गलो
मुनीन्प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् ॥ २८ ॥
परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवन्द्य च ।
इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयम् ॥ २९ ॥
तदोत्तानपदः पुत्रो ददर्शान्तकमागतम् ।
मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा आरुरोहाद्भुतं गृहम् ॥३०॥
तदा दुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादयः ।
गन्धर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥३१॥
स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन्सुनीतिं जननीं ध्रुवः ।
अन्वस्मरदगं[2] हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपम् ॥३२
इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ ।
दर्शयामासतुर्देवीं पुरो[3] यानेन गच्छतीम् ॥३३॥
तत्रतत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः ।
अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान् ३४
त्रिलोकीं देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि ।
परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्[4]विष्णोः[5] पदमथाभ्यगात् ॥३५॥
यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो
लोकास्त्रयो ह्यनुविभ्राजन्त एते ।
यन्नाव्रज[6]ञ्जन्तुषु येऽननुग्रहा
व्रजन्ति भद्राणि चरन्ति येऽनिशम् ॥ ३६ ॥

शान्ताः समदृशः शुद्धाः[1] सर्वभूतानुरञ्जनाः ।
यान्त्यञ्जसाऽच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवाः ॥३७॥
इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः ।
अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ॥३८॥
गम्भीरवेगो निमिषं[2] ज्योतिषां चक्रमाहितम्[3] ।
यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः ॥३९॥
महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः ।
आतोद्यं वितुदन्श्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ४०

**नारद उवाच—**

नूनं सुनीतेः पतिदेवताया-
स्तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिम् ।
दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो
नैवाधिगन्तुं प्रभवन्ति किं नृपाः ॥ ४१ ॥
यः पञ्चवर्षो गुरुदारवाक्शरै-
र्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता ।
वनं मदादेशकरो[4]ऽजितं प्रभुं
जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितम् ॥ ४२ ॥
यः क्षत्रबन्धुर्भुवि तस्याधिरूढ-
मन्वारुरुक्षेदपि वर्षपूगैः ।
षट्पञ्चवर्षो[5] यदहोभिरल्पैः
प्रसाद्य[6] वैकुण्ठमवाप तत्पदम् ॥ ४३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

एतत्तेऽभिहितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं संमतं सताम् ॥ ४४ ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥४५॥
श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाऽभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितम् ।
भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ॥ ४६॥
महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः ।
यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनाम् ४७
प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनाम् ।
सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ॥४८॥

---

१ वीर० यच्चन्द्र । २ विज० दहं हित्वा नैनां यास्ये । ३ वीर० देवयानेन गच्छतीं । विज० देवयानेन चाग्रगां । ४ विज० पुरस्ताद्यद्ध्रुवगतिं । ५ वीर० स्तद्विष्णोः पदमभ्यगात् । ६ विज० न ते खला जन्तुषु येत्वनुग्रहाद्व्रजन्ति ।

१ वीर० सिद्धाः । २ वीर० ह्यनिशं । विज० वेगानिंमिषां । ३ वीर० विज० मर्पितं । ४ विज० ममादेश । ५ वीर० विज० यः पञ्चवर्षो । ६ वीर० रल्पैरासाद्य ।

पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेऽथ वा ।
दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥४९॥
श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः ।
नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिध्यति॥५०॥
ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथेऽमृतम् ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ॥ ५१ ॥
इदं मया तेऽभिहितं कुरूद्वह
ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः ।
हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातु-
र्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

## त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ततो ध्रुववंशकथनप्रसंगेन तद्वंश्यस्य अङ्गराजस्य वेननामकपुत्रोत्पत्तिकथनं ॥ १ ॥ स्वपुत्रदौश्शील्यनिर्विण्णेनाङ्गराजेन इतरालक्षितं वनगमनम् ॥ २ ॥

सूतं उवाच—
निशम्य कौषारविणोपवर्णितं
ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणम् ।
प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे
प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥ १ ॥
विदुर उवाच—
के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत ।
कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासते ॥२॥
मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनम् ।
येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥३॥
स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्यज्ञपूरुषः ।
इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः किल ॥४॥
यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ।
मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन्कात्स्र्येनाचष्टुमर्हसि ॥ ५ ॥
मैत्रेय उवाच—
ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनम् ।
सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ॥ ६ ॥
स जन्मनोपशान्तात्मा निःसङ्गः समदर्शनः ।
ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ॥७॥
आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहम् ।
अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसंततम् ॥ ८ ॥
अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ।
स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ॥ ९ ॥
जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ।
लक्षितः पथि बालानां प्रशान्तार्चिरिवानलः १०
मत्वा तं जडमुन्मत्तं कुलवृद्धाः समन्त्रिणः ।
वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयांसं भ्रमेः सुतम् ॥११॥
स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भार्याऽसूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥१२॥
पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः ।
प्रातर्मध्यन्दिनं सायमिति ह्यासन्प्रभासुताः ॥ १३
प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥१४॥
स चक्षुः सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह ।
मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान् ॥१५॥
पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तमृतं व्रतम् ।
अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकम् ॥१६॥
उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यां षडुत्तमान् ।

---

१ वीर० तथा । २ विज० दद्यात्परमार्थवित् । ३ वीर० विज० श्रीशुक उवाच । ४ वीर० विज० मासत ।

१ वीर० शरणं जगाम । २ वीर० नात्मनोन्यत्तदैक्षत । विज० नान्यदस्मात्तदैक्षत । ३ वीर० सर्वेधि । ४ वीर० व्युष्टिरिति । ५ वीर० व्युष्टिः । ६ विज० वैराजा नड्वला । ७ विज० पुरुकुत्सं । ८ वीर० सत्यवन्तमृतव्रतं । विज० सत्यव्रतमृतव्रतं ।

अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयम् ॥१७॥
सुनीथाऽङ्गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणम् ।
यद्दौःशील्यात्स राजर्षिर्निर्विण्णो निरगात्पुरात् ॥
यमङ्ग शेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल ।
गतासोस्तस्य भूयस्ते ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥१९॥
अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः ।
जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥२०॥

विदुर उवाच—

तस्य शीलनिधेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः ।
राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ ॥ २१ ॥
किंवांऽहो वेनं उद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन् ।
दण्डव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः ॥ २२ ॥
नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि ।
यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा॥२३॥
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्सुनीथात्मजचेष्टितम् ।
श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥

मैत्रेय उवाच—

अङ्गोऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुम् ।
नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥२५॥
तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः ।
हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः॥२६॥
राजन्हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते ।
छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः॥२७॥
न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि ।
यन्न गृह्णन्ति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः॥

मैत्रेय उवाच—

अङ्गो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः ।
तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया ॥ २९ ॥
नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहानिह ।
सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ॥३०॥

सदसस्पतय ऊचुः—

नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक् स्थितम् ।
अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक् त्वमप्रजः ॥३१॥
तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप ।
इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥३२॥
तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः ।
यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥ ३३ ॥
तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः ।
आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ॥३४॥
इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये ।
पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ॥३५॥
तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलाम्बरः ।
हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम् ॥३६॥
स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाऽञ्जलिनौदनम् ।
अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ३७
सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे ।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा ॥ ३८ ॥
स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः ।
अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ॥ ३९ ॥
स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः ।
हन्त्यसाधुर्मृगान्दीनान्वेनोऽसावित्यरौज्जनः ४०
आक्रीडे क्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः ।
प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥ ४१ ॥
तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः ।
यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ४२
प्रायेणाभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिनः ।
कदपत्यभृतं दुःखं ये न विन्दन्ति दुर्भरम् ॥४३
यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणाम् ।
यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनन्तकः ॥४४॥

---

१ वीर० सुमनसं ख्यातिं । विज० सुनासमाख्यातिं । २ विज० माङ्गिरसं । ३ विज० पृथुः पृथुपराक्रमः । ४ वीर० विज० वेनमुद्दिश्य । ५ वीर० क्रतूत्तमं । ६ वीर० विज० स्तात ।

१ वीर० विज० सदस्या ऊचुः । २ विज० नावद्यं हि मनाक् । ३ विज० सादय । ४ वीर० विज० सप्रजं । ५ विज० प्राश्यतौ । ६ वीर० गर्भकाल । विज० ततः काले । ७ वीर० न्वयस्यानपि । ८ विज० विलक्ष्य । ९ यन्न शासयितुं कल्पः । १० वीर० कृतं ।

कस्तं प्रजापदेशं वै मोहबन्धनमात्मनः ।
पण्डितो बहु मन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः ४५
कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात् ।
निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः॥४६॥
एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहा-
न्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ।
अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृभि-
र्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्ताम् ॥ ४७ ॥
विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः
पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः ।
विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा
यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः ॥ ४८ ॥
अलक्षयन्तः पदवीं प्रजापते-
र्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीम् ।
ऋषीन्समेतानभिवन्द्य साश्रवो
न्यवेदयन्पौरव भर्तृविप्लवम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

## चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अराजकभयात्रस्तैर्भृग्वादिमुनिभिर्वेनस्य पट्टाभिषेकः ॥ १ ॥ अधर्मे प्रवृत्तस्य वेनस्य ऋषिभिर्हुंकारेण हननम् ॥ १२ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ।
गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यन्तः पशुसाम्यताम्॥१॥
वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ।
प्रकृत्यसंमतं वेनमभ्यषिञ्चन्पतिं भुवः ॥ २ ॥
श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनम् ।
निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥ ३ ॥
स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः ।
अवमेने महाभागांस्तब्धः संभावितः स्वतः ॥४॥
एवं मदान्ध उत्सिक्तो निरङ्कुश इव द्विपः ।
पर्यटन् रथमास्थाय कम्पयन्निव रोदसी ॥ ५ ॥
न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्विजाः क्वचित् ।
इति न्यवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः ॥ ६ ॥
वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम् ।
विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः॥७॥
अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् ।
दारुण्युभयतो दीप्त इव तस्करपालयोः ॥ ८ ॥
अराजकभयादेष कृतो राजाऽतदर्हणः ।
ततोऽप्यासीद्भयं त्वद्य कथं स्यात्स्वस्ति देहिनाम्॥
अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत् ।
वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ १० ॥
निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः ।
तथापि सान्त्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत्११
तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः ।
सान्त्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥
लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ।
एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ।
उपव्रज्याब्रुवन्वेनं सान्त्वयित्वा च सामभिः॥१३॥

**मुनय ऊचुः—**

नृपवर्य निबोधैतद्यत्ते विज्ञापयाम भोः ।
आयुःश्रीबलकीर्तीनां तव तात विवर्धनम् ॥१४
धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनःकायबुद्धिभिः ।
लोकान्विशोकान्वितरत्यथानन्त्यमसङ्गिनाम् १५
स ते मा विनशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः ।
यस्मिन्विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १६ ॥
राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः ।

---

१ वीर० सात्मतां । २ वीर० मेनेत्मानं महाभागं । ३ विज० शठः । ४ वीर० एवं । ५ वीर० विज० सर्वतः । ६ वीर० कृपयोचुश्च ।

१ विज० सान्त्वयामोऽमुं । २ वीर० याज्ञां । ३ वीर० धिकारनिर्दग्धं । ४ वीर० विज० सान्त्वयित्वाथ । ५ वीर० विज्ञापयामहे । ६ वीर० कायवृत्तिभिः । ७ वीर० लप्स्यानन्त्य ।

रक्षन्यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते ॥१७॥
यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान्यज्ञपूरुषः ।
इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितैः ॥ १८॥
तस्य राज्ञो महाभाग भगवान्भूतभावनः ।
परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने॥१९॥
तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरे ।
लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरन्ति बलिमादृताः २०
तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं
त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयम् ।
यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते
राजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ॥ २१ ॥
यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभि-
र्वितायमानेन सुराः कला हरेः ।
स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशन्ति वाञ्छितं
तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुम् ॥ २२ ॥

वेन उवाच—

बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ।
ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥२३॥
अवजानन्त्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरम् ।
नानुविन्दन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च ॥२४॥
को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ।
भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥२५॥
विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः ।
पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपांपतिः ॥२६॥
एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ।
देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २७ ॥
तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः ।
बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान्२८

मैत्रेय उवाच—

इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ।
अनुनीयमानस्तद्याञ्चां न चक्रे भ्रष्टमङ्गलः ॥ २९

इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना ।
भग्नायां भव्ययाञ्चायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥३०
हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ।
जीवञ्जगदसावाशु कुरुते भस्मसाद्ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनम् ।
योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दत्यनपत्रपः ॥३२॥
को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम् ।
प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥ ३३ ॥
इत्थं व्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः ।
निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिन्दया ॥ ३४ ॥
ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेबरम् ।
सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥३५॥
एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः ।
हुत्वाग्नीन्सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे ॥ ३६ ॥
वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् ।
अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः ॥३७॥
एवं मृशन्त ऋषयो धावतां सर्वतोदिशम् ।
पांसुः समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुम्पताम् ३८
तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुम्पताम् ।
भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसताम् ॥३९॥
चोरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकम् ।
लोकान्नावारयन् शक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ॥४०॥
ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः ।
स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात्पयो यथा॥४१॥
नाङ्गस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति ।
अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन्केशवाश्रयाः ४२
विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः ।
ममन्थुरूरुं तरसा तत्रासीद्बाहुको नरः ॥ ४३ ॥
काककृष्णोऽतिह्रस्वाङ्गो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः ।
ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ॥४४॥

१ वीर० न्यज्ञभुक्प्रभुः । २ वीर० वर्णाश्रमस्थितैः । विज० वर्णाश्रमात्मकैः । ३ विज० महाराज । ४ वीर० यज्ञमयं । ५ वीर० वसन्ति । विज० तिष्ठन्ति ।

१ विज० हव्य । २ विज० यो वै । ३ विज० भाजनं । ४ विज० सरयूसलिला । ५ वीर० भयातुराः । ६ वीर० विज० ब्रुवत्सु ऋषिषु । ७ विज० भूमेश्चोराणां वसु लुंपतां । ८ वीर० तमुपद्रव । ९ वीर० भाण्डपयो । १० वीर० ह्रस्वबाङ्घ्रि ।

तं तु तेऽवनतं दीनं किं करोमीति वादिनम् ।
निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततोऽभवत् ॥४५॥
तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः ।
येनाहरज्जायमानो[1] वेनकल्मषमुल्बणम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः[2] ॥ १४ ॥

---

## पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

लोकस्याराजकभयात्पुत्रोत्पत्त्यर्थं वेनबाह्वोर्मथनेन पृथुनामकपुत्रस्य अर्चिर्नामकपुत्र्याश्चोत्पत्तिः ॥ १ ॥ पृथोः पट्टाभिषेकः ॥ २ ॥

---

**मैत्रेय उवाच—**
अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः ।
बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥१॥
तद्दृष्ट्वा[1] मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः ।
ऊचुः परमसंतुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् ॥२॥

**ऋषय ऊचुः—**
एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालनी[2] ।
इयं च लक्ष्म्याः[3] संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥३॥
अत्र[5] तु प्रथमो राज्ञां[6] पुमान्प्रथयिता यशः ।
पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ॥ ४ ॥
इयं च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा[7] ।
अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुन्धती ॥ ५ ॥
एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥ ६ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा[8] जगुः ।
मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्वःस्त्रियः[9] ७
शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ।
तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितृणां गणाः ॥ ८ ॥
ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः[10] सहासृत्य सुरेश्वरैः ।
वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ॥९॥
पादयोररविन्दं च तं वै मेने हरेः कलाम् ।
यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः[3] स परमेष्ठिनः ॥ १० ॥
तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
आभिषेचनिकान्यस्मा आजह्रुः सर्वतो जनाः ११
सरित्समुद्रा गिरयो नागा[4] गावः खगा मृगाः ।
द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनम् ॥१२
सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः ।
पत्न्याऽर्चिषाऽलंकृतया विरेजेऽग्निरिवापरः ॥१३॥
तस्मै जहार धनदो हैमं वीर वरासनम् ।
वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभम् ॥ १४ ॥
वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजम् ।
इन्द्रः किरीटमुत्कृष्टं दण्डं संयमनं यमः ॥१५॥
ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम् ।
हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम् ॥१६॥
दशचन्द्रमसिं रुद्रः शतचन्द्रं तथाम्बिका ।
सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम् ॥१७॥
अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून् ।
भूः पादुके योगमय्यौ[5] द्यौः पुष्पावलि[6]मन्वहम् १८
नाट्यं सुगीतं वादित्रमन्तर्धानं च खेचराः ।
ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शङ्खमात्मजम् १९
सिन्धवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः ।
सूतोऽथ मागधो बन्दी तं[7] स्तोतुमुपतस्थिरे॥२०॥
स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।

---

१ विज० दृष्ट्वा । २ विज० पावनी । ३ वीर० लक्ष्मीसंभूतिः । विज० लक्ष्मीः संभूतिः । ४ विज० अत्र चतुर्दशोध्यायः । ५ वीर० अयं तु । ६ वीर० राजा । ७ विज० भूपिता । ८ विज० प्रमुखा । ९ विज० सस्त्रियः । १० विज० देवः सहागत्य । वीर० देवैस्सहागत्य ।

१ विज० योपाहरज्जा । २ वीर० विज० अत्र अध्यायविच्छेदो नास्ति । ३ वीर० मंशस्य । ४ वीर० नगा । ५ विज० योगमये । ६ वीर० पुष्पं बलि । विज० पुष्पबलि । ७ विज० संस्तोतु ।

मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

पृथुरुवाच—

भो[1] सूत हे मागध सौम्य बन्दिँ-
ल्लोकेऽधुना स्पष्टगुणस्य मे स्यात् ।
किमाश्रयोऽमे स्तव एष योज्य[2]तां
मा मय्यभूवन्वितथा गिरो वः ॥ २२ ॥
तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रु[3]तान्यलं
करिष्यथ स्तोत्रमपी[4]च्यवाचः ।
सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे
जुगुप्सितं न स्तवयन्ति सभ्याः ॥ २३ ॥
महद्गुणानात्मनि कर्तु[1]मीशः
कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोपि ।
तेऽ[2]स्या भविष्यन्निति विप्रलब्धो
जनावहास्यं कुमतिर्न वेद ॥ २४ ॥
प्रभवो ह्या[3]त्मनः स्तोत्रं जुगुप्स[4]न्त्यपि विश्रुताः ।
ह्रीमन्तः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितम् ॥२५॥
वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः ।
कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत् २६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पञ्च[5]दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

## षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पृथुमहिमानुवर्णनं ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच—

इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः ।
तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥ १ ॥
नालं वयं ते महिमानुवर्णने
यो देववर्यो[5]ऽवततार मायया ।
वेनाङ्गजातस्य च पौरुषाणि ते
वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥ २ ॥
अ[6]थाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः
कलावतारस्य कथामृतादृताः ।
यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः
श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्[7]महि ॥ ३ ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्तयन् ।
गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनाम्॥४॥
एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः ।
कालेकाले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ५ ॥
वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुञ्चति ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ॥ ६ ॥
तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ।
भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ७
देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ।
कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥८॥
आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना ।
सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥ ९ ॥
अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो
गम्भीरवे[7]धा उपगुप्तवित्तः ।
अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा
पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥ १० ॥
दुरासदो दुर्विषह आसन्नोपि विदूरवत् ।
नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः ॥११

---

१ विज० हे सूत । २ वीर० युज्यतां । ३ विज० उपाश्रितान्यलं । ४ विज० मपीड्यवाचः । ५ वीर० विज० देवदेवो । ६ वीर० तथाप्युदार । ७ वीर० विज० वितन्महे ।

१ विज० कर्तुमिच्छन्कः । २ वीर० एते भविष्यन्निति । विज० स वै भविष्यन्निति । ३ वीर० प्यात्मनः । ४ वीर० न्त्यतिविश्रुताः । ५ वीर० चतुर्दशोऽध्यायः । ६ विज० विशुद्ध । ७ वीर० गंभीरवेदी । विज० गंभीरचेता ।

अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन्कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम् ॥१२॥
नादण्ड्यं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ।
दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः ॥१३॥
अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ।
वर्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥ १४ ॥
रञ्जयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ।
अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः प्रजाः ॥ १५
दृढव्रतः सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ।
शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥१६॥
मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यार्[1]मर्धं इवात्मनः ।
प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किङ्करो ब्रह्मवादिनाम् १७
देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां[2] नन्दिवर्धनः ।
मुक्तसङ्गप्रसङ्गोऽयं दण्डपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥
[ओजसै[3]ष महावीरो दोग्धा गामोषधीः सतीम् ।
इमां च स्वधनुःकोट्या समां परिकरिष्यते ॥१॥]
अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः ।
यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं
पश्यन्ति नानात्व[4]मपि प्रतीतम् ॥ १९ ॥
अयं भुवो मण्डलमोदयाद्रे-
र्गोप्तैकवीरो नरदे[5]वनाथः ।
आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः
प[6]र्यस्यते दक्षिणतो यथार्कः ॥ २० ॥
अ[7]स्मै नृपालाः किल तत्रतत्र
बलिं हरिष्यन्ति सलोकपालाः ।
मं[1]स्यन्त एषां स्त्रिय आदिराजं
चक्रायुधं तद्यश उद्ध[2]रन्त्यः ॥ २१ ॥
अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः
प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानाम् ।
यो लीलयाद्रीन्स्वशरासकोट्या
भिन्दन्समां गामकरोद्यथेन्द्रः ॥ २२ ॥
विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं
यदाऽचरत्क्ष्मामविषह्य[3]माजौ ।
तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसन्तो
लाङ्गूलमुद्यम्य यथा मृगेन्द्रः ॥ २३ ॥
एषोऽश्वमेधान् शतमाजहार
सरस्वती प्रा[4]दुरभावि यत्र ।
अ[5]हारषीद्यस्य हयं पुरन्दरः
शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने ॥ २४ ॥
एष स्वसद्मो[6]पवने समेत्य
सनत्कुमारं भगवन्तमेकम् ।
आराध्य भक्त्याऽलभतामलं त-
ज्ज्ञानं यतो ब्रह्म परं वि[7]दन्ति ॥ २५ ॥
तत्रतत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः ।
श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः २६
दिशो विजि[8]त्याप्रतिरुद्धचक्रः
स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः ।
सुरासुरेन्द्रै[9]रुप[10]गीयमान-
महानुभावो भविता पतिर्भुवः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे षोडशो[11]ऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

१ विज० पत्न्याः स्मर । २ वीर० विज० सुहृदानन्दवर्धनः । ३ वीर० अयमेकः श्लोकः अधिकः । वीजयध्वजीयपाठे तु [ एष दोग्धा महीं वीरो गां सतीमोजसौषधीः । समां करिष्यते चेमां धनुःकोट्या समन्ततः ॥ १ ॥ ] ४ विज० नानात्वमिव । ५ वीर० नरलोकनाथः । ६ वीर० ष्पर्येयते । ७ वीर० विज० तस्मै ।

१ विज० मंस्यन्ति । २ वीर० विज० उच्चरन्त्यः । ३ वीर० मविषह्यविक्रमः । विज० मविषह्य आजौ । ४ विज० प्रादुरभूद्धि यत्र । ५ वीर० विज० अहार्षीद्यस्य । ६ वीर० स्वसद्मोपवनं । ७ विज० वदन्ति । ८ वीर० विजेता । ९ विज० एवं सुरेन्द्रै । १० वीर० विज० रनुगीयमान । ११ वीर० पञ्चदशोऽध्यायः ।

## सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अन्नाभावात्प्रजासु क्षुधापीडितासु पृथुना तत्कारणं ज्ञात्वा उप्तानि बीजानि ग्रसन्त्या आत्मरुद्धानि बीजानि बहिरमुञ्चन्त्या भूमेः हननोद्यमः ॥ १ ॥ भीतया भूम्या पृथोः स्तुतिः ॥ २ ॥

मैत्रेय उवाच—
एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः ।
छन्दयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनन्द्य च १
ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः ।
पौराञ्जानपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥२॥
विदुर उवाच—
कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ।
यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम् ३
प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथम् ।
तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥
सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तमात् ।
लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः५
यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान्भगवतः प्रभोः ।
श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ॥ ६ ॥
भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ।
वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमाम् ॥ ७ ॥
सूत उवाच—
चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ।
प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥
मैत्रेय उवाच—
यदाऽभिषिक्तः पृथुरङ्ग विप्रै-
रामन्त्रितो जनतायाश्च पालः ।
प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य
क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥
वयं राजन् जाठरेणाभितप्ता
यथाऽग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ।
त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं
यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १० ॥

१ वीर० धरणी । २ वीर० भगवन्ब्रह्मब्रह्मविदुत्तमात् । ३ वीर० भगवन्भगवतः । विज० ब्रह्मन्भगवतः । ४ विज० श्रीशुक उवाच । ५ विज० यः शाधि नो ।



तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं
क्षुधार्दितानां नरदेवदेव ।
यावन्न नङ्क्ष्यामह उज्झितोर्जा
वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११ ॥
मैत्रेय उवाच—
पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितम् ।
दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोऽन्वपद्यत ॥१२॥
इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः ।
संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥१३॥
प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तम् ।
गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता ॥१४॥
तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोऽत्यरुणेक्षणः ।
शरं धनुषि सन्धाय यत्रयत्र पलायते ॥ १५ ॥
सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्ती तत्रतत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधम् ॥ १६ ॥
लोके नाविन्दत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः ।
त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता ॥ १७ ॥
उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल ।
त्राहि मामपि भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान् ॥
स त्वं जिघांससे कस्मादीनामकृतकिल्बिषाम् ।
अहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः ॥१९॥
प्रहरन्ति न वै स्त्रीषु कृतागस्स्वपि जन्तवः ।
किमुत त्वद्विधा राजन्करुणा दीनवत्सलाः ॥२०॥
मां विपाट्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथमम्भसि धास्यसि २१
पृथुरुवाच—
वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीम् ।

१ विज० भवानर्हति । २ वीर० दातवेन्नं । ३ विज० उज्झितान्ना । ४ विज० भूमौ । ५ विज० विमृगयोर्द्रुतं । ६ विज० तामेवान्वव्रज । ७ वीर० महाभाग । ८ विज० निहत्याजरां ।

भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोति[1] च नो वसु ॥२२॥
यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः ।
तस्यामेवं हि दुष्टायां दण्डो[2] नात्र न शस्यते ॥२३॥
त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा ।
न मुञ्चस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मन्दधीः ॥२४॥
अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितम् ।
शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥२५॥
पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनो[3]ऽधमः ।
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥ २६॥
त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः ।
आत्मयोगबलेनेमा[4] धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥२७॥
एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतान्तमिव बिभ्रतम् ।
प्रणता प्राञ्जलिः प्राह मही संजातवेपथुः ॥२८॥
पृथिव्युवाच—
नमः परस्मै पुरुषाथ मायया
विन्यस्तनानातनवे[5] गुणात्मने ।
नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुत-
द्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥ २९ ॥
येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता
धात्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः ।
स एव मां हन्तुमुदायुधः स्वरा-
डुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये ॥ ३० ॥
य एतदादावसृजच्चराचरं
स्वमाययात्माश्रययाऽ[1]वितर्क्यया ।
तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः
कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति ॥ ३१ ॥
नूनं बतेशस्य[2] समीहितं जनै-
स्तन्मायया[3] दुर्जययाऽकृतात्मभिः ।
न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारय-
द्योऽनेक एकः परतश्च[4] ईश्वरः ॥ ३२ ॥
सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभि-
र्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ।
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्ध[5]शक्तये
नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥
स वै भवानात्मविनिर्मितं जग-
द्भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं विभो ।
संस्थापयिष्यन्नज मां रसातला-
दभ्युज्जहाराम्भस आदिसूकरः ॥ ३४ ॥
अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः
प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल ।
स वीरमूर्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि[6] ॥ ३५ ॥
नूनं जनैरीहितमीश्वराणा-
मस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ।
न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभि-[7]
स्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तदशो[8]ऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

## अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भूदेव्युक्तोपायेन पृथुराजप्रभृतिभिः वत्सपात्रादिभेदेन क्रमशः धरित्र्या दोहनं ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच—
इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरम् ।
पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ १ ॥
संनियच्छाभिभो[9] मन्युं निबोध श्रावितं च मे ।

१ वीर० विज० तनोषि । २ वीर० दण्डोन्यत्र न । ३ वीर० संभावितो । ४ वीर० बलेनैव । ५ विज० मात्मीयतनुर्विनि ।

१ वीर० जिघांससि । २ विज० तवेशस्य । ३ वीर० स्त्वन्मायया । विज० स्वमायया । ४ वीर० विज० परतः स । ५ वीर० विज० विरुद्ध । ६ विज० जिघांसति । ७ वीर० विज० वृत्तिभि । ८ वीर० षोडशोऽध्यायः । ९ विज० संनियच्छ विभो ।

सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥ २ ॥
अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ॥ ३ ॥
तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् ।
अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान्[1]विन्दतेऽञ्जसा ॥ ४ ॥
ताननादृत्य यो विद्वानर्थानारभते स्वयम् ।
तस्य व्यभिचरन्त्यर्था[2] आरब्धाश्च पुनःपुनः ॥५॥
पुरा सृष्टा ह्योषधयो[3] ब्रह्मणा या विशांपते ।
भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥ ६ ॥
अपालितानादृता[4] च भवद्भिर्लोकपालकैः ।
चोरीभूतेऽथ[5] लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ॥ ७॥
नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि कालेन भूयसा ।
तत्र योगेन[6] दृष्टेन भवानादातुमर्हति ॥ ८ ॥
वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्सला तव ।
धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनम् ॥९॥
दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन ।
अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान्वाञ्छते यदि ॥ १० ॥
समां च कुरु मां राजन्देववृष्टं यथा पयः ।
अपर्तावपि भद्रं ते उपावर्तेत मे[7] विभो ॥ ११ ॥
इति प्रियं[8] हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः ।
वत्सं[9] कृत्वा मनुं पाणावदुहत्सकलौषधीः ॥१२॥
तथा[10] परे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ।
ततो[11]ऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताम् १३
ऋषयो दुदुहुर्देवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम ।
वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छन्दोमयं शुचि ॥१४॥
कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन् ।
हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥ १५ ॥
दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम् ।
विधायादूदुहन्[12]क्षीरमयःपात्रे सुरासवम् ॥ १६ ॥

गन्धर्वाप्सरसोऽधुक्षन्पात्रे पद्ममये पयः ।
वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गान्धर्वं मधु सौभगम् १७
वत्सेन पितरोऽर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत ।
आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः॥१८॥
प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्पनामयीम् ।
सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥१९
अन्ये च मायिनो मायामन्तर्धानाद्भुतात्मनाम्[1] ।
मयं प्रकल्प्य वत्सं[2] ते दुदुहुर्धारणामयीम् ॥२०॥
यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः ।
भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवम् ॥ २१ ॥
तथाऽहयो दन्दशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकम् ।
विधाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥
पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषम् ।
अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेन्द्रेण च दंष्ट्रिणः ॥ २३ ॥
क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेबरे[3] ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च ॥ २४ ॥
वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः ।
गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून्स्वसानुषु ॥२५॥
सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक्[4] पयः ।
सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम्[5] ॥२६॥
एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः[6] स्वन्नमात्मनः ।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥ २७ ॥
ततो[7] महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः ।
दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥ २८ ॥
चूर्णयन्स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ।
भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥२९॥
अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ।
निवासान्कल्पयांचक्रे तत्रतत्र यथार्हतः ॥ ३० ॥
ग्रामान्पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ।
घोषान्व्रजान्[8]सशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान् ३१

१ वीर० विज० उपायान् । २ विज० न्त्यर्थाः प्रायशश्च । ३ विज० श्चौषधयो । ४ विज० नादृतास्ता । ५ वीर० भूते च । ६ वीर० विज० दृष्टेन योगेन । ७ विज० मां विभो । ८ वीर० विज० प्रियहितं । ९ विज० इदमर्धं तथापरेत्युत्तरमर्धं च पौर्वापर्येण वर्तेते । १० विज० तथा चकार सर्वत्र । ११ विज० ततोपरे । १२ विज० विधाय दुदुहुः क्षीर ।

१ वीर० मन्तर्धानाद्भुतात्मिकां । विज० मन्तर्धानगतात्मनां । २ वीर० विज० वत्सत्वे । ३ वीर० विज० स्वकलेबरे । ४ विज० पृथक्पृथक् । ५ वीर० भाविताः । ६ विज० मदुहन् । ७ वीर० एवं । ८ वीर० व्रजांश्च ।

प्राक्पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना। यथासुखं वसन्ति स्म तत्रतत्राकुतोभयाः ॥३२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

## एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पृथुचक्रवर्तिना शताश्वमेधकरणारंभः ॥ १ ॥ चरममश्वमेधं कुर्वाणे पृथौ इन्द्रेण असूयया यज्ञियाश्वहरणं ॥ २ ॥ इन्द्रं हन्तुं प्रवृत्तस्य पृथोः ब्रह्मणा निवारणं ॥ ३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः।
ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १ ॥
तदभिप्रेत्य भगवान्कर्मातिशयमात्मनः।
शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ २ ॥
यत्र यज्ञपतिः साक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः।
अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥ ३ ॥
अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः।
उपगीयमानो गन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ ४ ॥
सिद्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः।
सुनन्दनन्दप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥ ५ ॥
कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥ ६ ॥
यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती।
दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्य भारत ॥७॥
ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान्।
तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयन्त मधुच्युतः ॥ ८ ॥
सिन्धवो रत्ननिकरान्गिरयोऽन्नं चतुर्विधम्।
उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥ ९ ॥
इति चाधोक्षजेशस्य पृथोऽस्तु परमोदयम्।
असूयन्भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ॥ १० ॥
चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम्।
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्धन्नपोवाह तिरोहितः ॥ ११ ॥
तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणं विहायसा।
आमुक्तमिव पाखण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः ॥१२॥
अत्रिणा चोदितो हन्तुं पृथुपुत्रो महारथः।
अन्वधावत संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १३॥
तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेनेऽधर्मंशरीरिणम्।
जटिलं भस्मना च्छन्नं तस्मै बाणं न मुञ्चति ॥१४॥
वधान्निवृत्तं तं भूयो हन्तवेऽत्रिरचोदयत्।
जहि यज्ञहनं तात महेन्द्रं विबुधाधमम् ॥ १५ ॥
एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा।
अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥ १६ ॥
सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अन्तर्हितः स्वराट् ॥
वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ॥ १७ ॥
तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः।
नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ॥ १८॥
उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः।
चषालयूपतश्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः ॥ १९ ॥
अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहायसा।
कपालखट्वाङ्गधरं वीरो नैनमबाधत ॥ २० ॥
अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे विशिखं रुषा।
सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावन्तर्हितः स्वराट् २१
वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत्।
तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥ २२ ॥
यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया।
तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खण्डमिहोच्यते २३
एवमिन्द्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया।
तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखण्डेषु मतिर्नृणाम् ॥ २४ ॥

---

१ विज० राजर्षिर्हय। २ विज० अन्वाहूयत। ३ वीर० विज० सिद्धा। ४ विज० मही। ५ वीर० गोरसम्। ६ विज० पृथोर्यज्ञमहोदयं। ७ वीर० असूयन्भगवा। ८ वीर० विहायसि।

१ वीर० सप्तदशोऽध्यायः। २ विज० धर्म। ३ विज० पापान्निवृत्तं वै। ४ विज० विबुधाधिपं। ५ वारणं मृगराडिव। ६ वीर० विज० तस्थावन्तर्हितः। ७ वीर० चषालयूपात्तच्छन्नो। विज० चषालयूपयोश्छन्नो। ८ वीर० विज० मबोधत। ९ वीर० वीरः स्वाश्व।

धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ।
प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु २५
तदभिज्ञाय भगवान्पृथुः पृथुपराक्रमः ।
इन्द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः ॥ २६॥
तमृत्विजः शक्रवधाभिसंधितं
विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसम् ।
निवारयामासुरहो महामते
न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात् ॥ २७ ॥
वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं
ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषम् ।
अयातयामोपहवैरनन्तरं
प्रसह्य राजन् जुहवाम ते हितम् ॥ २८ ॥
इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा ।
स्रुग्घस्तान् जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषेधत २९
न वध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञो भगवत्तनुः ।
यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः॥३०॥
तदिदं पश्यत महद्धर्मव्यतिकरं द्विजाः ।
इन्द्रेणानुष्ठितं राज्ञः कर्मैतद्विजिघांसता ॥ ३१ ॥
पृथुकीर्तेः पृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतुः ।
अलं ते क्रतुभिः स्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित्॥३२॥
नैवात्मने महेन्द्राय रोषमाहर्तुमर्हसि ।
उभावपि हि भद्रं त उत्तमश्लोकविग्रहौ ॥३३॥
मास्मिन्महाराज कृथाः स्म चिन्तां
निशामयास्मद्वच आदृतात्मा ।
यद्ध्यायतो दैवहतं नु कर्तुं
मनोऽतिरुष्टं विशते तमोऽन्धम् ॥ ३४ ॥
क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः ।
धर्मव्यतिकरो यत्र पाखण्डैरिन्द्रनिर्मितैः ॥३५॥
एभिरिन्द्रोपसंसृष्टैः पाखण्डैर्हारिभिर्जनम् ।
ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ॥३६॥
भवान्परित्रातुमिहावतीर्णो
धर्मं जनानां समयानुरूपम् ।
वेनापचारादवलुप्तमद्य
तद्देहतो विष्णुकलासि वैन्य ॥ ३७ ॥
स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते
संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ।
ऐन्द्रीं च मायामुपधर्ममातरं
प्रचण्डपाखण्डपथं प्रभो जहि ॥ ३८ ॥

मैत्रेय उवाच—

इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः ।
तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ॥
कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ।
वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥ ४० ॥
विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ।
आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ४१
त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ।
पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

## विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

साक्षाद्विष्णुना पृथुराजाय ज्ञानोपदेशः ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच—

[12]भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ।
यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो[13] यज्ञभुक् तमभाषत ॥ १ ॥

---

१ विज० रंहसा । २ विज० वधोप्रचोदितः । ३ वीर० त्वद्यशसा । ४ वीर० विज० पहवैस्तमग्नये । ५ विज० स्रुङ्न्यस्तं । ६ वीर० वीक्ष्य । ७ विज० तं । ८ विज० तद्विजिघांसया । ९ विज० पृथुकीर्तिः पृथो भूयास्त्वं ह्येकोन । १० वीर० नैवात्मना । ११ वीर० न्महाभाग । १२ विज० भगवांश्चापि ।

१ विज० तु । २ वीर० रिन्द्राव । ३ विज० विचक्ष्वैतद्यस्ते । ४ वीर० धर्मज्ञ नानासमयानु । विज० धर्मं च नानासमयानु। ५ विज० विमृश्याभिभवं प्रजापतेः । ६ वीर० संकल्पनां । विज० संकल्पितम् । ७ विज० सृजोतिपीपृहि । ८ वीर० विज० कृतवान्सख्यं । ९ वीर० विज० कृतावभृथ्य । १० वीर० तथाहृता । ११ विज० अयं श्लोको नास्ति । १२ वीर० अष्टादशोऽध्यायः । १३ वीर० विज० स्विष्टो ।

**श्रीभगवानुवाच—**

एष तेऽका[1]र्षीद्भङ्गं हयमेधशतस्य हे[2] ।
क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥
सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्त[3]माः ।
नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो य[4]र्हि नात्मा क[5]लेबरम् ३
पुरुषा यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया ।
श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४ ॥
अ[6]तः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः ।
आ[7]रब्ध इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥ ५ ॥
असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे ।
अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥६॥
एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ[9] गुणाश्रयः ।
सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरा[10]त्मात्मात्मनः परः ७
[ देहा[11]द्युपा[12]त्तास्तद्धर्मा न स्युस्तद्द्रष्टुरात्मनः ।
कैवल्यं तस्य वैध[13]र्म्यं तत्सुषु[14]प्तं निदर्शनम् ॥ १ ॥]
य एवं सन्तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः ।
नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स[15] मयि स्थितः ॥८॥
यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः ।
भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति ॥ ९ ॥
परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः ।
शा[16]न्तिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते ॥१०॥
उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् ।
कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनम् ॥११
भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्र[17]वाहो
द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः ।
दृष्टा[18]सु सम्पत्सु विपत्सु सूरयो
न विक्रियन्ते मयि बद्धसौहृदाः ॥ १२ ॥
समः समानोत्तममध्यमाधमः

१ विज० ह्यकार्षी । २ वीर० हि । ३ वीर० नरोत्तम । ४ विज० वीर० यर्ह्यनात्मा । ५ वीर० कलेबरः । ६ विज० अतएव इमं । ७ विज० आरब्धमिति । ८ विज० न सज्जते । ९ वीर० निर्गुणोपि । १० वीर० परमात्मात्मनः । विज० निरात्मानात्मनः । ११ वीर० विज० अयं श्लोक अधिकः । १२ विज० देहाद्यपार्था । १३ विज० धर्मः । १४ विज० सुषुप्तं तन्निदर्शनं । १५ विज० समवस्थितः । १६ वीर० शान्तं । १७ विज० गुणप्रवाहं । १८ विज० दृष्ट्वा सुसंपत्सु ।

सुखे च दुःखे च जितेन्द्रियाशयः ।
मयोपक्लृप्ताखि[1]ललोकसंयुतो
विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणम् ॥ १३ ॥
श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो
यत्सांपराये सुकृता[2]त्षष्ठमंशम् ।
हर्ता[3]न्यथा हृतपुण्यः प्रजाना-
मरक्षिता करहारोऽघमत्ति ॥ १४ ॥
एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्त[4]-
धर्म[5]प्रधानोऽन्यतमोऽविताऽस्याः ।
ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान्
द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः ॥ १५ ॥
वरं च मत्कंचन मानवेन्द्र
वृणीष्व तेऽहं गुणशीलयन्त्रितः ।
नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभि-
र्योगेन वा यत्स[6]मचित्तवर्ती ॥ १६ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ।
अनुशासित[7] आदेशं शिरसा जगृहे हरेः ॥ १७॥
स्पृशन्तं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा ।
शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह ॥ १८ ॥
भगवा[9]नथ विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः ।
समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणाम्बुजः ॥१९॥
प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलम्बितः ।
पश्यन्पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सताम् ॥२०॥
स आदिराजो रचिताञ्जलिर्हरिं
विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः ।
न किंचनोवाच स[10] बाष्पविक्लबो
हृदोपगुह्यामुमधादव[11]स्थितः ॥ २१ ॥
अथावमृज्याश्रुक[12]ला विलोकय-

१ विज० खिलसत्व । २ वीर० त्वष्टमांशं । विज० सुकृतं षष्ठमंशं । ३ विज० अतोन्यथा । ४ वीर० नुवृत्तो । ५ विज० धर्मे प्रजानां च समोवितास्याः । ६ विज० यत्समवृत्तवर्ति । ७ वीर० शासितमादेशं । ८ विज० शीर्ष्णा । ९ वीर० विज० भगवानपि । १० वीर० वाच च । ११ विज० मथाभ्यवस्थितः । १२ विज० कणान्विलोक ।

न्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषम् ।
पदा स्पृशन्तं क्षितिमंस उन्नते
विन्यस्तहस्ताग्रमुरङ्गविद्विषः ॥ २२ ॥

**पृथुरुवाच—**

वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः
कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनाम् ।
ये नारकाणामपि सन्ति देहिनां
तानीश कैवल्य[1]पते वृणे न च ॥ २३ ॥
न कामये नाथ तदप्यहं क्वचि-
न्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजा[2]सवः ।
महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो
विधत्स्व कर्णा[3]युतमेष मे वरः ॥ २४ ॥
स उत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो
भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः ।
स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां
कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥ २५ ॥
यशः शिवं सुश्रव आर्यसंगमे
यदृच्छया चोप[4]श्रृणोति ते सकृत् ।
कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं
श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया ॥ २६ ॥
अथा[5]भजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं
गुणालयं पद्मकरेव लालसः ।
अप्या[6]वयोरेकपतिस्पृधोः कलि-
र्न स्यात्[7]कृतत्वच्चरणैकतानयोः ॥ २७ ॥
जग[8]ज्जनन्यां जगदीश वैशसं
स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितम् ।
करो[9]ति फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः
स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया ॥ २८ ॥
भजन्त्यथ त्वामत एव साधवो
व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ।
भवत्पदानुस्मरणादृते सतां
निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे ॥ २९ ॥
मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं
वरं वृणीष्वेति भजन्तमात्थ यत् ।
वाचा नु तन्त्या यदि ते जनोऽसितः
कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥ ३० ॥
त्वन्माययाऽद्धा जनं[1] ईश खण्डितो
यदन्यदाशास्त ऋतात्मनो बुधः ।
यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं
तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुम्[2] ॥ ३१ ॥

**श्रीभगवा[3]नुवाच—**

[ते साधु[4]वर्णितं राजन्नाशा[5]स्से न यदाशिषः ।
स्वर्गापवर्गनरकान्समं पश्यति मत्परः ॥ १ ॥
प्रीतोऽहं ते महाराज दोषं[6] दुस्त्यजमत्यजः ।
मदादेशं[7] श्रद्दधानस्तन्मह्यं परमर्हणम् ॥ २ ॥]

**मैत्रेय[8] उवाच—**

इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक्
तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते ।
दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया
मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजाम् ॥ ३२ ॥
तत्त्वं कुरु मया[9]दिष्टमप्रमत्तः प्रजापते ।
मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनम् ॥ ३३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनन्द्यार्थवद्वचः ।
पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गन्तुं चक्रेऽच्युतो मतिम् ३४
देवर्षिपितृगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगाः ।
किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः ॥ ३५
यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वि[10]त्ताञ्जलिभक्तितः ।
सभाजिता ययुः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः ॥ ३६ ॥
भगवानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चा[11]च्युतः ।
हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यप[12]द्यत ॥ ३७ ॥

---

१ विज० पतेर्वृणीत कः । २ विज० सवं । ३ विज० कर्णामृत । ४ वीर० श्रृणोमि । ५ वीर० विज० अथाभजं । ६ वीर० अथावयो । ७ वीर० स्यात्क तत्त्वच्चरणैक । ८ विज० जन्तोर्जगत्यां । ९ वीर० विज० करोषि ।

१ विज० जगदीश । २ वीर० समीहितं । ३ वीर० विज० कुण्डलितो भागोधिको दृश्यते । ४ विज० साधु तेऽवसितं । ५ विज० न्नाशास्ते । ६ विज० रोषं । ७ विज० श्रद्दधानो मदादेशं । ८ विज० एतदादिश्लोकद्वयं नास्ति । ९ वीर० मयोद्दिष्ट । १० वाकूचित्ताञ्जलिभक्तिभिः । ११ वीर० विज० पश्यत । १२ वीर० विज० प्रत्यगात्प्रभुः ।

अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्मने । अव्यक्ताय[1] च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ॥३८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे विंशोऽध्यायः[2] ॥ २० ॥

## एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

पृथुना प्रजाभ्यो धर्मोपदेशः ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ।
महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डितं तत्रतत्र वै ॥ १ ॥
चन्दनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ।
पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्[2]लाजैरर्चिभिरर्चितम् ॥ २ ॥
सवृन्दैः[3] कदलीस्तम्भैः पूगपोतैः परिष्कृतम् ।
तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतम् ॥ ३ ॥
प्रजास्तं दीपबलिभिः संभृताशेषमङ्गलैः ।
अभीयुर्मृष्टकन्याश्च[4] मृष्टकुण्डलमण्डिताः ॥ ४ ॥
शङ्खदुन्दुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजाम् ।
विवेश भवनं वीर स्तूयमानो गतस्मयः ॥ ५ ॥
पूजितः पूजयामास तत्रतत्र महायशाः ।
पौरान् जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ॥६॥
स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः
कर्माणि भूयांसि महान्महत्तमः[5] ।
कुर्वन् शशासावनिमण्डलं यशः
स्फीतं निधायारुरुहे परं पदम् ॥ ७ ॥

**सूत उवाच—**

तदादिराजस्य[6] यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ।
क्षत्ता महाभगवतः सदस्पते
कौषारविं प्राह गृणन्तमर्चयन्[7] ॥ ८ ॥

**विदुर उवाच—**

सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ।
बिभ्रत्स[3] वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गाम् ९
को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो
यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ।
लोकाः सपाला उपजीवन्ति काम-
मद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धम् ॥ १० ॥

**मैत्रेय उवाच—**

गङ्गायमुनयोर्नद्योरन्तरा क्षेत्रमावसन् ।
आरब्धानेव बुभुजे भोगान्पुण्यजिहासया ॥११॥
सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदण्डधृक् ।
अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥
एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसाम् ।
समाजो ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां[4] च सत्तम॥१३॥
तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः ।
उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥१४॥
प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कञ्जारुणेक्षणः ।
सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः१५
व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः[5] ।
आवर्तनाभिरोजस्वी काञ्चनोरुरुदग्रपात्[6] ॥१६॥
सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजः कम्बुकन्धरः ।
महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय[7] च ॥ १७ ॥
व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीर्नियमे न्यस्तभूषणः ।
कृष्णाजिनधरः श्रीमान्कुशपाणिः कृतोचितः१८
शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत[8] समन्ततः ।
ऊचिवानिदमुर्वीशः[9] सदः संहर्षयन्निव ॥ १९ ॥

---

१ विज० स्वस्य । २ वीर० स्तोकै । विज० स्तोयै । ३ वीर० सवृन्तैः । विज० संवृतैः । ४ वीर० अभिजग्मुर्मृष्टकन्या । ५ विज० महन्महत्तमः । ६ वीर० विज० श्रुत्वादि । ७ विज० गुरुं समर्चयन् ।

१ वीर० विज० वासुदेवाय । २ वीर० एकोनविंशोऽध्यायः । ३ वीर० विज० बिभ्रच्च । ४ वीर० विज० देवर्षीणां । ५ विज० तलोदरः । ६ विज० वाक् । ७ विज० पधाय च । ८ विज० तानैक्षत । ९ वीर० उक्तवानिद ।

चारु चित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्लवम् ।
सर्वेषामुपकारार्थं तदा अनुवदन्निव ॥ २० ॥
**राजोवाच—**
सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः ।
सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितम् ॥२१॥
अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः ।
रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् २२
तस्य मे तदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक्॥
य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् ।
प्रजानां शमलं भुङ्क्ते भगं च स्वं जहाति सः २४
तत्प्रजाभर्तृपिण्डार्थं स्वार्थमेवानसूयवः ।
कुरुताधोक्षजधियस्तर्हि मेऽनुग्रहः कृतः ॥ २५ ॥
यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोऽमलाः ।
कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलम् २६
अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः ।
इहामुत्र च लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः२७
मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः ।
प्रियव्रतस्य राजर्षेरङ्गस्यास्मत्पितुः पितुः ॥ २८॥
ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च ।
प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता ॥ २९॥
दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहितान् ।
वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना ॥ ३० ॥
यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विना-
मशेषजन्मोपचितं मलं धियः ।
सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती
यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ३१ ॥
विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमा-
नसङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् ।
यदङ्घ्रिमूले कृतकेतनः पुन-
र्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ ३२ ॥
तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभि-
र्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ।
अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं
यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ॥ ३३ ॥
असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः
पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः ।
संपद्यतेऽर्थाशयलिङ्गनामभि-
र्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ ३४ ॥
प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ।
क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते
यथाऽनलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥ ३५ ॥
अहो ममामी वितरन्त्यनुग्रहं
हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरम् ।
स्वधर्मयोगेन यजन्ति मामका
निरन्तरंक्षोणितले दृढव्रताः ॥ ३६ ॥
मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभि-
स्तितिक्षया तपसा विद्यया च ।
देदीप्यमानेऽजितदेवतानां
कुले स्वयं राजकुलाद्विजानाम् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनात् ।
अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो
जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ॥ ३८ ॥
यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वरा-
ड्विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः ।
तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः
सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यताम् ॥ ३९ ॥
पुमाँल्लभेतानतिवेलमात्मनः

१ विज० हृद्यं । २ वीर० विज० इदमर्धं न दृश्यते । ३ विज० धात्रा । ४ विज० वृत्तिदस्तेषु । ५ विज० भागं । ६ वीर० विज० दिह सत्तमाः । ७ विज० गदाभृतः । ८ वीर० विज० पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यं वर्तते । ९ विज० राज्य । १० विज० हेतुता ।

१ विज० सिद्धये । २ विज० विहानेकगुणाध्वरैः सता । ३ वीर० कर्मसंग्रहे । विज० कर्मसंग्रहः । ४ विज० बतामी । ५ विज० धृतव्रताः । ६ वीर० तपसातिथ्यया च । ७ विज० कुले द्विजानां । ८ विज० गुणाश्रयः । ९ विज० प्यतिवेल ।

प्रसीद[1]तोऽत्यन्तशमं स्वतः स्वयम् ।
यन्नित्यसंबन्धनिषेवया ततः
परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजाम् ॥ ४० ॥
अश्नात्यनन्तः खलु तत्त्वकोविदैः
श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः ।
न वै तथा चेतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहंस्यपर्य[2]गुः ॥ ४१ ॥
यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं
श्रद्धातपोमङ्गलमौनसंयमैः ।
समाधिना बिभ्रति हार्थ[3]दृष्टये
यत्रेदमादर्श इवावभासते ॥ ४२ ॥
तेषामहं पादसरोजरेणु-
मार्या वहेयाधिकिरीटमायुः ।
यं नित्यदा बिभ्रत आशु पापं
नश्यत्यमुं सर्वगुणा भजन्ति ॥ ४३ ॥
गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं
वृद्धा[4]श्रयं संवृणतेऽनु संपदः ।
प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च
जनार्दनः सानुचरश्च मह्यम् ॥ ४४ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः ।
तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः ॥ ४५ ॥
पुत्रेण [1]जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ।
ब्रह्मदण्डहतः पापो यद्वेनोऽत्यतरत्तमः ॥ ४६ ॥
हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ।
विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥४७॥
वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः ।
यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तरि ॥४८॥
अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते
त्वयैव नाथेन मुकुन्दनाथाः ।
य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णो-
र्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यन[2]क्ति ॥ ४९ ॥
नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनम् ।
प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनाम् ॥५०॥
अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो ।
भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ॥ ५१ ॥
नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे ।
यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एक[3]विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

## द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सनत्कुमारेण पृथुराजाय ज्ञानोपदेशः ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमम् ।
तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः ॥ १ ॥
[5]तांस्तु सिद्धेश्वरान् राजा व्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा ।
लोकानपापान्कुर्वत्या सानुगोऽचष्ट लक्षितान् २
तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ।
ससदस्यानुगो वैन्य इन्द्रियेशो गुणानिव ॥ ३ ॥
गौरवाद्य[4]न्त्रितः सभ्यः[5] प्रश्रयानतकन्धरः ।
विधिवत्पूजयांचक्रे गृहीताध्यर्हणासनान् ॥ ४ ॥
तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबन्धनः ।
तत्र शीलवतां [6]वृत्तमाचरन्मानयन्निव ॥ ५ ॥
हाटकासन आसीनान्स्वधिष्ण्येष्विव पावकान् ।
श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ॥ ६ ॥

---

१ विज० प्रसादतो । २ विज० वर्यगुः । ३ विज० सिद्धये । ४ विज० श्रद्धाश्रयं । ५ वीर० तान्स ।

१ विज० जीयते लोक इति । २ विज० व्यनक्षि । ३ वीर० विंशोऽध्यायः । ४ विज० गौरवाद्यन्वितः । ५ वीर० सद्यः । ६ विज० वृत्ति ।

पृथुरुवाच—

अहो आचरितं[1] किं मे मङ्गलं मङ्गलायनाः ।
यस्य वो दर्शनं ह्यासीद्दुर्दर्शानां च योगिभिः[2]॥७॥
किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च ।
यस्य विप्राः प्रसीदन्ति शिवो विष्णुश्च सानुगः॥८
नैव लक्षयते लोको लोकान्पर्यटतोपि यान् ।
यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येऽस्य[3] हेतवः ॥९॥
अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः ।
यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः[4] ॥ १० ॥
व्यालालयद्रुमा[5] वै[6] तेऽप्यरिक्ताखिलसंपदः ।
यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ ११ ॥
स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः ।
चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति च॥१२
कच्चिन्नः कुशलं नाथा इन्द्रियार्थार्थवेदिनाम् ।
व्यसनावाप एतस्मिन्पतितानां स्वकर्मभिः॥१३॥
भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते ।
कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मतिवृत्तयः ॥१४॥
तदहं कृतविश्रम्भः सुहृदो[7] वस्तपस्विनाम् ।
संपृच्छे भव एतस्मिन्क्षेमः केनाञ्जसा भवेत् १५
व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ।
स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६ ॥

मैत्रेय उवाच—

पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ।
स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह॥१७॥

सनत्कुमार उवाच—

साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना ।
भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी[8]॥१८॥
सङ्गमः खलु साधूनामुभयेषां च संमतः ।
यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम् ॥१९॥
अस्त्येव[9] राजन्भवतो मधुद्विषः
पादारविन्दस्य[1] गुणानुवादने ।
रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी
कामं कषायं मलमन्तरात्मनः ॥ २० ॥
शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां
क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु[2] हेतुः ।
असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि[3]
दृढा[4] रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१ ॥
सा[5] श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया
जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ।
योगेश्वरोपासनया[6] च नित्यं
पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥ २२ ॥
अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया[7]
तत्संमतानामपरिग्रहेण च ।
विविक्तरुच्या परितोष आत्म-
न्विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥
अहिंसया पारमहंस्यचर्यया
स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना ।
यमैरकामैर्नियमैः[8]श्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥ २४ ॥
हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूर-
गुणाभिधानेन विजृम्भमाणया ।
भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि
स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः ॥ २५ ॥
यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमा-
नाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा ।
दहत्यवीर्यं[9] हृदयं जीवकोशं
पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥ २६ ॥
दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो
नैवात्मनो बहिरन्तर्विचष्टे ।
परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्ता-

---

१ विज० आचरितं कृष्णे । २ विज० कुयोगिनः । ३ वीर० त्वस्य । ४ विज० भूमिसुवाग्धराः । ५ वीर० द्रुमा एते । विज० द्रुमा ह्येते । ६ वीर० विज० वै । ७ वीर० विज० सुहृदोत्र तपस्विनां । ८ वीर० विज० गतिरीदृशी० । ९ वीर० अस्त्यैव ।

१ विज० पादारविन्देस्य गुणानुवादिनी । रतिः सदा या । २ विज० सम्यग्विमृशेषु । ३ विज० वस्तुनि । ४ वीर० साक्षाद्दृढा ब्रह्मणि निर्गुणे रतिः । ५ विज० तच्छ्रद्धया । ६ विज० योगीश्वरो । ७ विज० राम गुणेष्वतृष्णया । ८ विज० नियमैरभिध्यया । ९ विज० दहत्यबीजं ।

त्स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥ २७ ॥
आत्मानमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयोरपि ।
सत्याशय उपाधौ वै पुमान्पश्यति नान्यदा॥२८
निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ।
आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा २९
इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ।
चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात् ॥३०॥
भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ।
तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ॥ ३१ ॥
नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ।
यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ३२
अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणाम् ।
भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यताम् ३३
न कुर्यात्कर्हिचित्सङ्गं तमस्तीव्रं तितीरिषुः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम् ॥३४॥
तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते ।
त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः ॥३५॥
परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु ।
न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषाम् ॥३६॥
[ मनोमात्रमिदं विश्वं यथा स्वप्ने मनःक्रिया ।
क्रिया च वासनामात्रं साऽनीहायां प्रलीयते ॥१
आत्मात्वनीहया साक्षात्स्वयंज्योतिः प्रसिद्ध्यति ।
एवं व्युदस्यात्ममायां जानंस्तूपरमेन्मुनिः ॥ २॥
न यत्र निद्रा मूर्च्छा वा नार्थदृक्च मनोरथः ।
नानुवृत्तिर्न प्रलयस्तद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३ ॥ ]
तत्त्वं नरेन्द्र जगतामथ तस्थुषां च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक्चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽसि ॥ ३७ ॥

१ वीर० सर्वस्मिन् । २ विज० ध्यायतो । ३ विज० स्तुंबः । ४ वीर० यदस्त्यन्यस्य । विज० यद्यस्त्यन्यस्य । ५ विज० संसितो । ६ विज० मुग्धतां । ७ विज० न कार्यः कर्हिचित्सङ्गस्तमस्तीव्रं तितीर्षुणा । ८ विज० त्रैवर्ग्यार्थो । ९ विज० क्षेमी ईश । वीर० क्षेम ईश । १० विज० इदं श्लोकत्रयमधिकं ।

यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति
माया विवेकविधुति स्रजि वाहिबुद्धिः ।
तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वं
प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥
यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या
कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ।
तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्ध-
स्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवम् ॥ ३९ ॥
कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां
षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीरषन्ति ।
तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमङ्घ्रिं
कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णम् ॥ ४० ॥

**मैत्रेय उवाच—**

स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा ।
दर्शितात्मगतिः सम्यक्प्रशस्योवाच तं नृपः ॥४१

**राजोवाच—**

कृतो मेऽनुग्रहः पूर्वं हरिणाऽऽर्तानुकम्पिना ।
तमापादयितुं ब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ॥ ४२ ॥
निष्पादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः ।
साधूच्छिष्टं हि मे सर्वमात्मना सह किं ददे ॥४३॥
प्राणा दाराः सुता ब्रह्मन् गृहाश्च सपरिच्छदाः ।
राज्यं बलं मही कोश इति सर्वं निवेदितम् ॥४४॥
सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५ ॥
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुञ्जते क्षत्रियादयः ॥ ४६ ॥
यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद
एकान्ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः ।
तुष्यन्त्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं
को नाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रम् ॥ ४७ ॥

१ वीर० मप्लवा ये । विज० मप्लवेशाः । २ वीर० विज० तितीर्षयन्ति । ३ विज० निष्पादितं च । ४ विज० साधुदत्तं हि सर्वं मे । ५ वीर० रायः । ६ विज० सपरिग्रहाः । ७ वीर० रायो बलं । ८ विज० अयं श्लोको नास्ति । ९ वीर० विज० तुष्यन्त्वदभ्र ।

**मैत्रेय उवाच—**

त आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः ।
शीलं तदीयं शंसन्तः खेऽभूवन्मिषतां नृणाम् ४८
वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याऽऽध्यात्मशिक्षया ।
आप्तकाममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः॥४९॥
कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम् ॥ ५० ॥
फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषङ्गः समाहितः ।
कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परम् ५१
गृहेषु वर्तमानोऽपि स साम्राज्यश्रियान्वितः[1] ।
नासज्जतेन्द्रियार्थेषु निरहंमतिरर्कवत् ॥ ५२ ॥
एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्यात्मसंमतान्[2] ॥५३
विजिताश्वं धूम्र[3]केशं हर्यक्षं द्रविणं वृकम् ।
सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान्[4] ॥५४॥
गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वेस्वेऽच्युतात्मकः ।
मनोवाग्वृत्तिभिः[5] सौम्यैर्गुणैः संरञ्जयन्प्रजाः ॥५५
राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः ।
सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्च भुवो वसु ॥ ५६ ॥
दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेन्द्र इव दुर्जयः ।
तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवा[1]भीष्टदो नृणाम् ॥ ५७
वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन् ।
समुद्र इव दुर्बोधः सत्त्वेना[2]चलराडिव ॥ ५८ ॥
धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव ।
कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥५९॥
मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन सह[3]सौजसा ।
अविषह्यतया देवो भगवान्भूतराडिव ॥ ६० ॥
कन्दर्प इव सौन्दर्ये मनस्वी मृगराडिव ।
वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥६१॥
बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे[4] स्वयं हरिः ।
भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ।
ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ॥६२॥
कीर्त्योर्ध्वगीतया पुम्भिस्त्रैलोक्ये तत्रतत्र ह ।
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥६३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः[5] ॥ २२ ॥

## त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सभार्येण पृथुना वने तपस्तप्त्वा विमानमधिरुह्य वैकुण्ठगमनं ॥ १ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ।
आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः[6] प्रजापतिः ॥१॥
जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सताम् ।
निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥ २ ॥
आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ।
प्रजासु विमनस्स्वेकः सदारोऽगात्तपोवनम् ॥३॥
तत्राप्य[7]दाभ्यनियमो वैखानससुसंमते ।
आरब्ध उग्रतपसि[6] यथा स्वविजये[7] पुरा ॥ ४ ॥
कन्दमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् ।
अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततः परम् ॥५॥
ग्रीष्मे पञ्चतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः ।
आकण्ठमग्नः शिशिर उदके स्थण्डिलेशयः ॥६॥
तितिक्षुर्यतवाग्दान्त ऊर्ध्वरेता जितानिलः ।
आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उत्तमम् ॥ ७ ॥
तेन क्रमानु[8]सिद्धेन ध्वस्तकर्मामलाशयः ।

१ वीर० श्रिया युतः । नामज्जते । २ वीर० संमितान् । ३ वीर० धन्वकेशं । विज० धूम्रकेशं । ४ वीर० विज०पृथग्गुणान् । ५ वीर० विज० वाङ्मूर्तिभिः । ६ विज० सानुसर्गः । ७ वीर० तत्राप्युपात्तनियमो । विज० तत्रापाद्यात्मनियमो ।

१ वीर० गौरिवाभीष्ट । २ वीर० विज० सत्येना । ३ विज० महतौजसा । ४ विज० आत्मतत्त्वे । ५ वीर० एकविंशोऽध्यायः । ६ विज० उग्रे तपसि । ७ विज० स्वविषये । ८ वीर० क्रमानुरुद्धेन ।

प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबन्धनः ॥ ८ ॥
सनत्कुमारो भगवान्यदाहाध्यात्मिकं परम् ।
योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥
भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा ।
भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाऽभवत् ॥ १० ॥
तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्ध-
सत्त्वात्मनस्तदनु संसरणानुपूर्व्या ।
ज्ञानं विरक्तिमद्भून्निशितेन येन
चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम् ॥ ११ ॥
छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीह-
स्तत्तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन ।
तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥
एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ।
ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरम् ॥१३॥
संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि॥१४॥
उत्सर्पयंस्तुं तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निस्पृहः ।
वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत्॥१५॥
खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः ।
क्षितिमम्भसि तत्तेजस्यदो वायौ नभस्यमुम् १६
इन्द्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवम् ।
भूतादिनामून्युत्क्षिप्य महत्यात्मनि संदधे॥१७॥
तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात् ।
तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान् ॥
ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः ॥१८॥
अर्चिर्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनम् ।
सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः ॥१९॥
अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया
शुश्रूषया चारषदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्तिं परिकर्शितापि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः ॥ २० ॥
देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं
पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः ।
आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य सा सती
चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥ २१ ॥
विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता
दत्त्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः ।
नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य
विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥ २२ ॥
विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम् ।
तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥
कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मन्दरसानुनि ।
नदत्स्वमरतूर्येषु गृणन्ति स्म परस्परम् ॥ २४ ॥
देव्य ऊचुः—
अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिम् ।
सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥ २५ ॥
सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती ।
पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥२६॥
तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम् ।
भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयन्त्युत ॥ २७
स वञ्चितो बतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि ।
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥ २८ ॥
मैत्रेय उवाच—
स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः ।
यं वा स्वात्मविदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः २९
इत्थंभूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ।
कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥ ३० ॥
य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयाऽवहितः पठेत् ।
श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ३१

१ वीर० छिन्नसंशयः । २ विज० परिशुद्धकर्मसत्त्वा । ३ विज० नुपूर्व्या । ४ विज० तावत्तु योग । ५ विज० रप्रयत्नो । ६ विज० मुत्सर्पयन् । ७ विज० उत्सर्पयन्नसूनमूर्ध्नि । ८ विज० इन्द्रियाणि समस्तानि तन्मात्राणि । ९ विज० भूतादिस्तान्समुत्क्षिप्य । वीर० भूतादिनामान्युत्कृष्य । १० वीर० विन्यासबीजे । ११ वीर० विज० व्यधात्प्रभुः । १२ वीर० भर्तृव्रत ।

१ विज० व्रतकर्शितापि । २ विज० तिलोदकं । ३ वीर० विज० भार्तृपादं । ४ वीर० विज० श्रीवधूरिव । ५ वीर० पश्यतोस्मा । ६ विज० विद्युल्लोलायुषो । ७ वीर० स्तुवन्तीषु सुरस्त्रीषु । विज० स्तुवन्तीष्वमरस्त्रीषु ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो[1] जगतीपतिः ।
वैश्यः[2] पठन्विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात्[3] ॥
त्रिःकृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवाऽऽदृता[4] ।
अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः ।
अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पण्डितः ३३
इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममङ्गल्य[5]निवारणम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहम् ॥३४॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः ।
श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परम् ॥ ३५ ॥
विजया[6]भिमुखो राजा श्रुत्वैतदभियाति यान् ।
बलिं तस्मै हरन्त्य[1]ग्रे राजानः पृथवे यथा ॥३६॥
मुक्तान्यसङ्गो भगवत्यमलां[2] भक्तिमुद्वहन् ।
वैन्यस्य चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ॥३७॥
वैचित्रवीर्याभिहितं[3] महन्माहात्म्यसूचकम् ।
अस्मिन्कृतमतिर्मर्त्यः पार्थवीं गतिमाप्नुयात् ।३८।
अनुदिनमिदमादरेण शृण्व-
न्पृथुचरितं प्रथयन्विमुक्तसङ्गः ।
भगवति भवसिन्धु[4]पोतपादे
स च निपुणां लभते रतिं मनुष्यः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशो[5]ऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

## चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पृथुवंशोत्पन्नस्य प्राचीनबर्हिषः कथारंभः ॥ १ ॥ प्राचीनबर्हिःपुत्राणां प्रचेतसां श्रीरुद्रेण भगवन्महिमोपदेशः ॥ २ ॥

**मैत्रेय उवाच—**
विजिताश्वो[7]ऽधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ।
यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः १
हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् ।
प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे[8] विभुः ॥ २ ॥
अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वान्तर्धानसंज्ञितः ।
अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसंमतम्[9] ॥ ३ ॥
पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ।
वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥ ४ ॥
अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥५॥
राज्ञां वृत्तिं करादान[10]दण्डशुल्कादिदारुणाम्[11] ।
मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ॥ ६ ॥
तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ।
यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन[6] समाधिना ॥ ७ ॥
हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् ।
बर्हिषदं[7] गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥ ८ ॥
बर्हिषत्सु[8]महाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥९॥
यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः ।
प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥१०॥
सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिम् ।
यां वीक्ष्य चारुसर्वाङ्गीं किशोरीं सुष्ठ्वलंकृताम् ।
परिक्रमन्तीमुद्वाहे चकमेऽग्निः शुकीमिव ॥ ११॥
विबुधासुरगन्धर्वमुनिसिद्धनरोरगाः[9] ।
विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयन्त्यैव नूपुरैः ॥ १२॥
प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन् ।
तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥१३॥

---

१ वीर० क्षत्रियो । २ वीर० विट्पतिस्तु भवेद्वैश्यः । ३ वीर०-उत्तमतां लभेत् । ४ विज० थवादृतः । ५ वीर० ममङ्गलनिवारणं । ६ विज० संग्रामाभिमुखो । ७ विज० विजिताश्वोथ । ८ विज० द्रविणसंज्ञके । ९ वीर० सुसंमतः । १० विज० करादानं । ११ विज० दारुणं ।

१ वीर० हरन्त्यन्ये । २ वीर० विज० त्यचलां । ३ वीर० भिमतं । ४ विज० सिन्धुपारभूते । ५ वीर० द्वाविंशोऽध्यायः । ६ विज० परमेण । ७ विज० बर्हिष्मन्तं । ८ विज० बर्हिष्मत्तु । ९ वीर० महोरगाः ।

पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेऽर्णवमाविशन् ।
दशवर्षसहस्राणि तपसा[1]ऽर्चंस्तपस्पतिम् ॥ १४ ॥
यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ।
तद्ध्यायन्तो जपन्तश्च पूजयन्तश्च संयताः ॥१५॥

**विदुर उवाच—**

प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत्पथि सङ्गमः ।
यदु[2]ताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥ १६ ॥
सङ्गमः खलु विप्रर्षे शिवेने[3]ह शरीरिणाम् ।
दुर्लभो मुनयो दध्युरसङ्गा[4]द्यमभीप्सितम् ॥१७॥
आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोक[5]कल्पस्य राधसे ।
शक्त्या युक्तो विचरति घोर[6]या भगवान्भवः १८

**मैत्रेय उवाच—**

प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिर[7]साऽऽदाय साधवः ।
दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः ॥ १९ ॥
समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः ।
महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयम् ॥२०॥
नीलरक्तोत्पलाम्भोजकह्लारेन्दीवराकरम् ।
हंससारसचक्राह्वकारण्डवनिकूजितम् ॥ २१ ॥
मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलताङ्घ्रिपम् ।
पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् ॥२२॥
तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरम् ।
विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदङ्ग[8]पणवाद्यनु ॥ २३ ॥
तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामन्तं सहानुगम् ।
उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥
तप्तहेम[9]निकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनम् ।
प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥ २५ ॥
स तान्प्र[10]पन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः ।
धर्मज्ञाञ्शीलसंपन्नान्प्रीतः प्रीतानुवाच ह ॥२६॥

**श्रीरुद्र उवाच—**

यूयं वेदि[1]षदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितम् ।
अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतम् ॥ २७ ॥
यः[2] परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।
भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥२८॥
स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमा-
न्विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ।
अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं
पदं यथा[3]हं विबुधाः कलात्यये ॥ २९ ॥
अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा ।
न मद्भा[4]गवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित्[5] ॥
इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् ।
निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्व[6]दामि वः ॥३१॥

**मैत्रेय उवाच—**

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान् शिवः ।
बद्धाञ्जलीन् राजपुत्रान्नारायणपरो वचः ॥३२॥

**श्रीरुद्र उवाच—**

जितं[7] त आत्मविद्धुर्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे[8] ।
भवतां[9] राधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः ॥३३॥
नमः पङ्कजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने ।
वासुदेवाय शान्ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ॥३४॥
संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरन्तायान्तकाय च ।
नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायान्तरात्मने ॥ ३५ ॥
नमोनमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने ।
नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ॥ ३६ ॥
स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ।
नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तन्तवे ॥ ३७ ॥
नम ऊर्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे ।
तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥३८॥
सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ।
नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च ॥ ३९ ॥

---

१ विज० तपस्यन्तस्तपस्विनः । २ विज० यद्वाप्याह । वीर० यच्चाप्याह । ३ विज० शिवेन हि । ४ विज० रसंगास्सदभी । ५ वीर० दीनलोकस्य । ६ विज० तीव्रया । ७ विज० शिरसाधाय । वीर० शिरस्याधाय । ८ वीर० पणवान्वितं । विज० पणवाद्यवत् । ९ विज० निकर्षाभं । १० वीर० प्रपन्नान्गिरिशो ।

१ विज० बर्हिषदः । २ विज० यः परस्तमसः । वीर० यः परं तमसः । ३ विज० यथार्हं विविधैः । ४ वीर० विज० न मे भाग । ५ वीर० कश्चन । ६ वीर० विज० यद्वदामि । ७ विज० जितं व । ८ विज० वः । ९ विज० भवतां ।

अर्थलिङ्गाय नभसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने ।
नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ॥४०॥
प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ।
नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ॥४१॥
नमस्त आशिषामीश मनवे कारणात्मने ।
नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च ॥ ४२ ॥
शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने ।
चेतआकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥ ४३ ॥
दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितम् ।
रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनम् ॥४४॥
स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौन्दर्यसंग्रहम् ।
चार्वायतचतुर्बाहुं सुजातरुचिराननम् ॥ ४५ ॥
पद्मकोशपलाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ।
सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥ ४६ ॥
प्रीतिप्रहसितापाङ्गमलकैरुपशोभितम् ।
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलम् ॥ ४७ ॥
स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ।
शङ्खचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ ४८ ॥
सिंहस्कन्धत्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ।
श्रियानपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥४९॥
पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम् ।
प्रतिसंक्रामयद्विश्वं नाभ्यावर्तगभीरया ॥ ५० ॥
श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ।
समचार्वङ्घ्रिजङ्घोरुनिम्नजानुसुदर्शनम् ॥ ५१ ॥
पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा
नखद्युभिर्नोऽन्तरघं विधुन्वता ।
प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं
पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥ ५२ ॥
एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ।
यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥५३॥
भवान्भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।

१ विज० विभूषितं। २ विज० सिंहस्कन्धमुरो । ३ विज० वलिमत्पल्लवोदरं । ४ विज० नखद्युभिर्नोतुरघं । वीर० नखद्युभिश्चान्तरघं । ५ विज० भक्तिमतां ।

स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविद्गतिः ॥५४
तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया ।
एकान्तभक्त्या को वाञ्छेत्पादमूलं विना बहिः ५५
यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते ।
विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ॥५६॥
क्षणार्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥५७॥
अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयो-
रन्तर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम् ।
भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां
स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ ५८ ॥
न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं
तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ।
यद्भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा
मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥ ५९ ॥
यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ।
तत्त्वं ब्रह्म परंज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥६०॥
यो माययेदं पुरुरूपयासृज-
द्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः ।
यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया
तमात्मतन्त्रं भगवन्प्रतीमहि ॥ ६१ ॥
क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः
श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये ।
भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं
वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः ॥ ६२ ॥
त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्ति-
स्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्यते ।
महानहं खं मरुदग्निवार्धराः
सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ ६३ ॥
सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्ट-
श्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन ।

१ विज० त्वां । २ वीर० प्रविष्ट । ३ विज० नावमन्यते । ४ विज० विष्टंभयन् । ५ विज० अथानघाङ्घ्रयोस्तव । ६ विज० मनोगुहायां च निविष्टमाविशेत् । ७ विज० ते पदं । ८ विज० क्षपयेदविक्रियः । ९ वीर० स्त्वया ।

अथो विदुस्त्वं[1] पुरुषं सन्तमन्त-
र्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघं[2] यः ॥ ६४ ॥
स[3] एष लोकानतिचण्डवेगो
विकर्षसि त्वं खलु कालयानः ।
भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो
घनावलीर्वायुरिवाविषह्यः ॥ ६५ ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया
प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे
क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ ६६ ॥
कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो
यँस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः[4] ।
विशङ्कयास्मद्गुरुरर्चति स्म य-
द्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥
[ यत्स्पृष्टोहरहर्मुक्तक्लेशः[5] शेतेऽमृताम्बुधौ ।
तावद्वेदाथ तत्तेङ्घ्रिं जनोनुस्मरते च तत् ॥ १ ॥]
अथ त्वमसि नो ब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चिताम् ।
विश्वं[6] रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ॥ ६८ ॥
इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा नृपनन्दनाः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो भगवत्यर्पिताशयाः ॥ ६९ ॥
तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
पूजयध्वं गृणन्तश्च ध्यायन्तश्चासकृद्धरिम् ॥७०॥
योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः ।
समाहितधियः सर्व एतदभ्यसतादृताः ॥ ७१ ॥
इदमाह पुरास्माकं भगवान्विश्वसृक्पतिः ।
भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षताम् ७२
ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः ।
अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो[1] विविधाः प्रजाः ७३
अथेदं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् ।
अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ॥ ७४॥
श्रेयसामिह[2] सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परम् ।
सुखं तरति दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवम् ॥ ७५॥
य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवम् ।
अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥७६॥
विन्दते पुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरम्[3] ।
मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥ ७७॥
इदं[4] यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः ।
शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः ॥७८॥
गीतं मयेदं नरदेवनन्दनाः
परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवम् ।
जपन्त एकाग्रधियस्तपो मह-
च्चरध्वमन्ते तत आप्स्यथेप्सितम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

---

## पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

प्रचेतोभिः रुद्रोपदिष्टमार्गेण भगवन्तमुद्दिश्य तपःकरणं ॥ १ ॥ नारदेन प्राचीनबर्हिषे कर्ममार्गापेक्षया ज्ञानमार्गः श्रेष्ठ इत्युपदेशार्थं पुरंजनोपाख्यानकथनारंभः ॥ २ ॥ पुरंजनस्य कामभोगकथाकथनं ॥ ३ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

इति संदिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ।
पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवान्तर्दधे हरः ॥ १ ॥
रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ।
जपन्तस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥ २ ॥
प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसम् ।
नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयन् ॥३॥

१ विज० विदुस्त्वां पुरुषं सन्तमत्र । २ विज० सारघं यता । ३ वीर० य एष । ४ विज० यत्ते पुमानप्ययमब्ज-केतनः । ५ विज० अयं श्लोक अधिकः । ६ विज० विश्रभ्य । वीर० विश्रब्धा ।

१ वीर० विज० सिसृक्ष्म । २ वीर० श्रेयसामिव । ३ विज० दिच्छति सत्वरं । ४ वीर० विज० य इदं ।

श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्कर्मणात्मन ईहसे ।
दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥४॥
राजोवाच—
न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः ।
ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥५॥
गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदाराधनार्थधीः ।
न परं विन्दते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ॥ ६ ॥
नारद उवाच—
भोभो प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वयाऽध्वरे ।
संज्ञापितान् जीवसंघान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७ ॥
एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।
संपरेतमयःकूटैश्छिदन्त्युत्थितमन्यवः ॥ ८ ॥
अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनम् ।
पुरंजनस्य चरितं निबोध गदतो मम ॥ ९ ॥
आसीत्पुरंजनो नाम राजा राजन्बृहच्छ्रवाः ।
तस्याविज्ञातनामासीत्सखाऽविज्ञातचेष्टितः ॥१०
सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः ।
नानुरूपं यदाऽविन्ददभूत्स विमना इव ॥ ११॥
न साधु मेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः ।
कामान्कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये ॥१२॥
स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु ।
ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरं लक्षितलक्षणाम् ॥१३॥
प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः ।
स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः संकुलां सर्वतो गृहैः ॥१४॥
नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणैः ।
क्लृप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव ॥१५॥
सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः ।
चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः ॥१६॥
पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले ।
नदद्विहङ्गालिकुलकोलाहलजलाशये ॥ १७ ॥
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ।
चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥ १८ ॥
नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ।
आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः ॥१९॥
यदृच्छयाऽऽगतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ।
भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः ॥ २० ॥
[ तेषां परिवृढो राजन्सर्वेषां बलिमुद्वहन् ।
सस्त्रीकाणां सखा तस्या बहुरूपोग्रणीः स्त्रियः १]
पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः ।
अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम् ॥ २१॥
सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम् ।
समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुण्डलश्रियम् २२
पिशङ्गनीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलाम् ।
पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलतीं नूपुरैर्देवतामिव ॥ २३ ॥
स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ ।
वस्त्रान्तेन निगूहन्तीं व्रीडया गजगामिनीम् २४
तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मितशोभनाम् ।
स्निग्धेनापाङ्गपुङ्खेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा ॥ २५ ॥
का त्वं कञ्जपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः सति ।
इमामुपपुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे ॥२६॥
क एतेऽनुपथा ये त एकादश महाभटाः ।
एता वा ललनाः सुभ्रूः कोऽयं तेऽहिः पुरःसरः २७
त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथ वाग्रमा पतिं
विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने ।
त्वदङ्घ्रिकामाप्तसमस्तकामं
क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् ॥ २८ ॥
नासां वरोर्वन्यतमा भुविस्पृ-
क्पुरीमिमां वीरवरेण साकम् ।
अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणा
लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ॥ २९ ॥
यदेष माऽपाङ्गविखण्डितेन्द्रियं
सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा ।

१ वीर० कथयिष्येह । २ वीर० विज० पूर्वोत्तरार्धयोः वैपरीत्यं वर्तते । ३ वीर० यावत्यो भूतले पुरः । ४ विज० तस्याभिपत्तये । ५ विज० द्वारैः पुरीं । ६ विज० रुक्तोरणैः । ७ वीर० पुर्याश्च । ८ वीर० त्कुसुमासार ।

१ विज० अयमेकः श्लोक अधिकः । २ विज० ललितां । ३ विज० प्रेमभ्रमद्भ्रुवा । ४ वीर० यदङ्घ्रि । विज० तवाङ्घ्रि । ५ विज० साम्याप्तसमस्तकामः । ६ वीर० तामसि भूस्पृक्पुरी । ७ विज० हासेक्षणविभ्रमद्भ्रुवः ।

[1]त्वयोपसृष्टो भगवान्मनोभवः
प्रबाधतेऽथानुगृहाण शोभने ॥ ३० ॥
तदा[2]ननं सुभ्रु सुतारलोचनं
व्यालम्बिनीलालकवृन्दसंवृतम् ।
उन्नीय मे दर्शय वल्गुवाचकं
यद्व्रीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ॥ ३१ ॥

नारद उवाच—

इत्थं पुरंजनं नारी याचमानमधीरवत् ।
अभ्य[3]नन्दत तं वीरं हसन्ती वीर मोहिता[4]॥३२॥
[5]न विदाम वयं सम्यक्कर्तारं पुरुषर्षभ ।
आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ३३
इहाद्य सन्तमात्मानं विदाम न ततः परम् ।
येनेयं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः ॥ ३४॥
एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च मानद ।
सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन्पुरीम् ३५
दिष्ट्यागतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान्[6]कामानभीप्ससे ।
उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहं स्वबन्धुभिररिन्दम ॥३६॥
इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो ।
मयोपनीतान्गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः ३७
कं[7] नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदम् ।
असंपराया[8]भिमुखमश्वस्तनविदं पशुम् ॥ ३८ ॥
धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानन्दोऽमृतं यशः ।
लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ३९
पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह ।
क्षेम्यं[9] वदन्ति शरणं भवेऽस्मिन्यद्गृहाश्रमं[10]॥४०॥
का नाम वीर विख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम् ।
न वृणीत प्रियं[11] प्राप्तं मादृशी त्वादृशं [12]पतिम् ४१
कस्या मनस्ते [13]भुवि भोगिभोगयोः
स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज ।
योऽनाथवर्गा[1]धिमलं घृणोद्धत-
स्मितावलोकेन चरत्यपोहितुम्[2] ॥ ४२ ॥

नारद उवाच—

इति तौ दम्पती तत्र समुद्य समयं मिथः[3] ।
तां प्रविश्य पुरीं राजन्मुमुदाते शतं समाः ॥४३॥
उपगीयमानो ललितं तत्रतत्र च गायकैः ।
क्रीडन्परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ॥४४॥
सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः ।
पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥
पञ्च द्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा ।
पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ॥ ४६॥
खद्योताऽऽविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ।
विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः॥४७
नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ।
अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम् ॥४८॥
मुख्यानाम पुरस्ताद्द्वास्तयाऽऽपणबहूदनौ ।
विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ॥ ४९ ॥
पितृहू[4]र्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरंजनः ।
राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति [5]श्रुतधरान्वितः ॥५०॥
देव[6]हूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरंजनः ।
राष्ट्रमुत्तरपञ्चालं[7] याति श्रुतधरा[8]न्वितः ॥ ५१ ॥
आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः ।
ग्रामकं[8] नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ॥ ५२ ॥
निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः ।
वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥५३॥
अन्धावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ[9] ।
अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च॥५४॥
स यर्ह्यन्तःपुरगतो विषूचीनं[10] समन्वितः ।
मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ॥५५

१ वीर० विज० तवोपसृष्टो । २ विज० त्वदाननं । वीर० त्वमाननं । ३ विज० अभ्यभाषत । ४ विज० वीरमोहिनी । ५ वीर० म विदाम ततः । ६ विज० भोगानभीप्ससे । वीर० कामानवाप्स्यसि ७ विज० का नु त्वदन्यं । ८ वीर० विज० असांपरा । ९ वीर० क्षेमं । १० वीर० विज० द्रुहाश्रमं । ११ वीर० विज० पतिं । १२ वीर० विज० स्वयं । १३ वीर० विज० भुजगेन्द्रभोगयोः ।

१ विज० गर्वाधि । २ विज० चरस्यपोहितुं । ३ वीर० पुनः । ४ वीर० पितृभू । वीर० विज० पाञ्चालं । ५ वीर० श्रुतिधरा । ६ वीर० देवभूनभि । ७ वीर० विज० पाञ्चालं । वीर० श्रुतिधरा । ८ वीर० विज० ग्राम्यकं । ९ वीर० क्पेशस्कृतावुभौ । विज० निर्वाक्योपस्करावुभौ । १० विज० विषूचिना ।

एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वञ्चितोऽबुधः ।
महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत ॥ ५६ ॥
क्वचित्पिबन्त्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः ।
अश्नन्त्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षति ५७
क्वचिद्गायति गायन्त्यां रुदत्यां रुदति क्वचित् ।
क्वचिद्धसन्त्यां हसति जल्पन्त्यामनु जल्पति ५८
क्वचिद्धावति धावन्त्यां तिष्ठन्त्यामनु तिष्ठति ।
अनु शेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीम् ५९
क्वचिच्छृणोति शृण्वत्यां पश्यन्त्यामनु पश्यति ।
क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रन्त्यां स्पृशन्त्यां स्पृशति क्वचित्
क्वचिच्च शोचतीं जायामनुशोचति दीनवत् ।
अनुहृष्यति हृष्यन्त्यां मुदितामनु मोदते ॥६१॥
विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवञ्चितः ।
नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ६२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

## षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

पुरंजनस्य मृगयार्थं वनगमनं ॥ १ ॥ वनान्निवृत्तेन तेन वृद्धायाः स्वमहिष्याः सान्त्वनं ॥ २ ॥

**नारद उवाच—**

स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम् ।
द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् ॥ १ ॥
एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरम् ।
पञ्चप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम् ॥ २ ॥
हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माऽक्षयेषुधिः ।
एकादशचमूनाथः पञ्चप्रस्थमगाद्वनम् ॥ ३ ॥
चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः ।
विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ४ ॥
आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ५ ॥
तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान्पशून्वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६ ॥
स एवं कर्म नियतं विद्वान्कुर्वीत मानवः ।
कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ॥७॥
अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते ।
गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥ ८ ॥
तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः ।
विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ९
शशान् वराहान् महिषान् गवयान् रुरुशल्यकान् ।
मेध्यानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् ॥
ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् ।
कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥ ११ ॥
आत्मानमर्हयांचक्रे धूपालेपस्रगादिभिः ।
साध्वलंकृतसर्वाङ्गो महिष्यामादधे मनः ॥१२॥
तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कन्दर्पाकृष्टमानसः ।
न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीम् ॥१३॥
अन्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विमना इव वेदिषत् ।
अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा १४
न तथैतर्हि रोचन्ते गृहेषु गृहसंपदः ।
यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ।
व्यङ्गे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् १५
क्व वर्तते सा ललना मज्जन्तं व्यसनार्णवे ।

१ वीर० विज० रुदन्त्यां रोदिति । २ विज० द्विकर्मचक्र । ३ विज० हेमोप । ४ विज० श्रुति । ५ विज० मेध्यपशू । ६ वीर० विज० य एवं । ७ वीर० विज० कुर्वीत वा नवा । ८ वीर० स न लिप्यते । ९ विज० कामारूढो । १० वीर० नुबध्यते ।

१ वीर० अयं श्लोको नास्ति । २ वीर० चतुर्विंशोऽध्यायः । ३ वीर० विक्लवो । ४ वीर० धूपलेप । ५ वीर० विज० वेदिषन् । ६ वीर० शोभन्ते ।

या मामुद्धरते प्रज्ञां[1] दीपयन्ती पदेपदे ॥ १६ ॥
रामा ऊचुः—
नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति ।
भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥ १७॥
नारद उवाच—
पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ।
तत्सङ्गोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥१८॥
सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता ।
प्रेयस्याः स्नेह[2]संरम्भलिङ्गमात्मनि नाभ्यगात्[3] १९
अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः ।
पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥२०॥
पुरंजन उवाच—
नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे ।
कृतागस्स्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादण्डं न युञ्जते २१
परमो[4]ऽनुग्रहो दण्डो भृत्येषु प्रभुणार्पितः ।
बालो न वेद तत्तन्वि बन्धुकृत्यममर्षणः ॥२२॥

सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरागभार-
व्रीडाविलम्बविलसद्धसितावलोकम् ।
नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः
स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गु वाक्यम् ॥२३॥
तस्मिन्दधे दममहं तव वीरपत्नि
योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तम् ।
पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्या[1]-
मन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् ॥ २४ ॥
वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं
संरम्भभीममविमृष्टमपेतरागम् ।
पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ
बिम्बाधरं विगतकुङ्कुमपङ्करागम् ॥ २५ ॥
तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य
स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य ।
का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विस्रस्तपौंस्न[2]मुशती न भजेत कृत्ये ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे षड्विंशो[3]ऽध्यायः ॥ २६ ॥

## सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

महिष्या रममाणस्य पुरंजनस्य जराप्राप्तिः ॥ १ ॥

नारद उवाच—
इत्थं पुरंजनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः ।
पुरंजनी महाराज[5] रेमे रमयती पतिम् ॥ १ ॥
स राजा महिषीं राजन्[6]सुस्नातां रुचिराननाम् ।
कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनन्ददुपागताम् ॥ २ ॥
तयोपगूढः परिरब्धकन्धरो
रहोऽनुमन्त्रैरपकृष्टचेतनः ।
न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं
दिवा निशेति प्रमदापरिग्रहः ॥ ३ ॥

शयान उन्नद्धमदो महामना
महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः[4] ।
तामेव[5] वीरो मनुते परं यत-
स्तमोभिभूतो न निजं परं च[6] यत् ॥ ४ ॥
तयैव[7] रममाणस्य कामकश्मलचेतसः ।
क्षणार्धमिव राजेन्द्र व्यतिक्रान्तं नवं वयः ॥५॥
तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः ।
शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात् ॥ ६॥

१ वीर० प्राज्ञा । २ वीर० विज० प्रेमसंरंभ । ३ वीर० विज० नाध्यगात् । ४ विज० परमाणु । ५ वीर० महाराजं । ६ विज० रुचिरांबरसंवृतां । वीर० सुस्नातां रुचिरांबरां ।

१ वीर० त्रिलोक्याः कुद्धस्य मे । विज० त्रिलोक्यां कुद्धस्य वै । २ वीर० विज० पौंस्य । ३ वीर० पञ्चविंशोऽध्यायः । ४ विज० भुजोपधे । ५ वीर० तामेकवीरो मनुत व्यवायतस्तमो । ६ विज० हि तत् । ७ वीर० विज० तयैवं ।

दुहितृर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः ।
शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते ॥ ७ ॥
स पञ्चालपतिः पुत्रान्पितृवंशविवर्धनान् ।
दारैः संयोजयामास दुहितृः सदृशैर्वरैः ॥ ८ ॥
पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतम् ।
यैर्वै पौरंजनो वंशः पञ्चालेषु समेधितः ॥ ९ ॥
तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु ।
निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ॥ १० ॥
ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः ।
देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामो यथा भवान् ११
युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुम्बासक्तचेतसः ।
आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषिताम् १२
चण्डवेग इति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप ।
गन्धर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ १३ ॥
गन्धर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः ।
परिवृत्त्या विलुम्पन्ति सर्वकामविनिर्मिताम् १४
ते चण्डवेगानुचराः पुरंजनपुरं यदा ।
हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः ॥ १५ ॥
स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः ।
पुरंजनपुराध्यक्षो गन्धर्वैर्युयुधे बली ॥ १६ ॥
क्षीयमाणे स्वसंबन्धे एकस्मिन्बहुभिर्युधा ।
चिन्तां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबान्धवः ॥१७॥
स एव पुर्यां मधुभुक्पञ्चालेषु स्वपार्षदैः ।
उपनीतं बलिं गृह्णन्स्त्रीजितो नाविदद्भयम् ॥१८॥

कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती ।
पर्यटन्ती न बर्हिष्मन्प्रत्यनन्दत कश्चन ॥ १९ ॥
दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगेति सा ।
याँ तुष्टा राजर्षये तु वृताऽदात्पूरवे वरम् ॥२०॥
कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महीं गतम् ।
वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता ॥२१॥
मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहम् ।
स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने ॥२२॥
ततो विहतसंकल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् ॥२३॥
ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिम् ।
संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति २४
द्वाविमावनुशोचन्ति बालावसदवग्रहौ ।
यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति ॥२५॥
अथो भजस्व मां भद्र भजतीं मे दयां कुरु ।
एतावान्पौरुषो धर्मो यदार्ताननुकम्पते ॥ २६ ॥
कालकन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः ।
चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत ॥ २७ ॥
मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना ।
नाभिनन्दति लोकोऽयं त्वामभद्रामसंमताम् २८
त्वमव्यक्तगतिर्भुङ्क्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितम् ।
या हि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि॥२९॥
प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव ।
चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

१ विज० पितृभ्रातृ । २ वीर० विज० पाञ्चालेषु । ३ वीर० व्यासक्तो नान्वबुध्यत । ४ विज० क्रतुभिर्विप्रैः । ५ वीर० प्रसक्तस्य । ६ विज० सर्वकामान्विनिर्मि । ७ वीर० तं चण्ड । ८ वीर० शरैरेको । ९ विज० विंशकेन शतं । १० वीर० स्वसंबन्धिन्येकस्मिन्बहुभिर्युधि । विज० स्वसामर्थ्ये एकस्य बहुभिर्युधि । ११ वीर० जगामाथ । १२ वीर० विज० पाञ्चालेषु । १३ वीर० विज० उपानीतं ।

१ वीर० त्रिलोक्यां । २ वीर० पर्यटन्तीं । ३ वीज० यां तुष्टो । ४ विज० पिता । ५ वीर० सुदुस्तरं । ६ वीर० वेदोपनतं । ७ वीर० भजन्तीं । ८ विज० दितां वाचं । ९ वीर० मसत्तमां । १० विज० त्वमज्ञातगति । वीर० अतोऽव्यक्तगति । ११ विज० सोप्रजस्त्वं । १२ वीर० षड्विंशोऽध्यायः ।

# अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

जराग्रस्तस्य स्वीयदारापत्यादिकंप्रति शोचतः पुरञ्जनस्य मरणप्राप्तिः ॥ १ ॥ परलोके नरकयातनानुभवानन्तरं पुरंजनस्य अन्यजन्मनि विदर्भदेशे स्त्रीत्वेन जननं ॥ २ ॥ स्त्रीभूतस्य पुरंजनस्य भगवज्ज्ञानप्राप्तया मोक्षप्राप्तिः ॥ ३ ॥

**नारद उवाच—**

सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन् दिष्टकारिणः ।
प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमाम् ॥१॥
त एकदा तु रभसा[1] पुरंजनपुरीं नृप ।
रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालिताम् ॥ २ ॥
कालकन्यापि बुभुजे पुरंजनपुरं बलात् ।
ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥३॥
तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतोदिशम् ।
द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन्सकलां पुरीम् ॥४॥
तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः ।
अवापोरुविधांस्तापान्कुटुम्बी[2] ममताकुलः ॥ ५ ॥
कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः ।
नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गन्धर्वयवनैर्बलात् ॥ ६ ॥
विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ।
पुत्रान्[3]पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौहृदाम् ७
आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पञ्चालान[4]रिदूषितान् ।
दुरन्तचिन्तामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियाम् ॥८॥
कामानभिलषन्दीनो यातयामांश्च कन्यया ।
विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥ ९ ॥
गन्धर्वयवना[5]क्रान्तां कालकन्योपमर्दिताम् ।
हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ॥१०॥
भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः ।
ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः[6] प्रियचिकीर्षया ॥११
तस्यां संदह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः ।
कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या उपातप्यत सान्वयः १२
यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया ।
पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः[7] पुरपालोऽन्वतप्यत ॥ १३ ॥

न[1] शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ।
गन्तुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ॥१४॥
शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्वैर्हृतपौरुषः ।
यवनैररिभी[2] राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥ १५ ॥
दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् ।
स्वत्वा[3]वशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदम् ॥१६॥
अहंममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही ।
दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥१७॥
लोकान्तरं गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी ।
वर्तिष्यते कथं त्वेषा[4] बालकाननुशोचती ॥ १८॥
न मय्यनाशिते भुंक्ते नास्नाते स्नाति मत्परा ।
मयि रुष्टे[5] सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यतवाग्भयात् ॥१९॥
प्रबोधयति माऽविज्ञं[6] व्युषिते शोककर्शिता ।
वर्त्मैतद्गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति ॥ २० ॥
कथं नु दारका[7] दीना दारकीर्वा परायणाः ।
वर्तिष्यन्ते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ ॥२१॥
एवं कृपणया बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणम् ।
ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत ॥ २२ ॥
पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयम् ।
अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचन्तो भृशमातुराः ॥२३॥
पुरीं विहाय[8]ोपगत उपरुद्धो भुजङ्गमः[9] ।
यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता ॥२४॥
विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा ।
नाविन्दं[10]त्तमसाविष्टः सखायं सुहृदं पुरः[11] ॥ २५॥
तं यज्ञ[12]पशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना ।

१ वीर० रभसात् । २ वीर० कुटुंबे । ३ वीर० विज० पुत्रपौत्रानुगा । ४ वीर० पाञ्चालांश्चारि । विज० पाञ्चालानरि । ५ वीर० यवनैर्भुग्नां । ६ वीर० भ्रातृप्रिय । ७ विज० संस्पृष्टः ।

१ वीर० न शशाकोषितुं । विज० न शेके सेवितुं । २ वीर० यवनैर्बलिभी । ३ विज० सत्वाव । ४ वीर० त्वेका । ५ विज० तुष्टे सुसंतुष्टा । वीर० रुष्टे तु संत्रस्ता । ६ विज० मां नित्यं । ७ विज० दारिका दीना दारका मत्परायणाः । ८ वीर० विहायैव गत । ९ वीर० भुजङ्गवत् । १० वीर० त्तम आविष्टः । ११ विज० परं । १२ वीर० यज्ञे ।

कुठारैश्चिच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरन्तोऽमीवमस्य[1] तत् २६
अनन्तपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः ।
शाश्वतीरनुभूयार्तिं[2] प्रमदासङ्गदूषितः ॥ २७ ॥
तामेव मनसा गृह्णन्बभूव प्रमदोत्तमा ।
अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥ २८ ॥
उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः ।
युधि निर्जित्य राजन्यान्पाण्ड्यः परपुरंजयः॥२९॥
तस्यां स जनयांचक्र आत्मजामसितेक्षणाम् ।
यवीयसः सप्त सुतान्सप्त द्रविड[3]भूभृतः ॥ ३० ॥
एकैकस्याभवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदम् ।
भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वन्तरं परम् ॥ ३१ ॥
अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् ।
यस्यां दृढच्युतो[4] जात इध्मवाहात्मजो मुनिः ३२
विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः ।
आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलम् ३३
हित्वा गृहान्सुतान्भोगान्वैदर्भी मदिरेक्षणा ।
अन्वधावत[5] पाण्ड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरम् ३४
तत्र चन्द्रवसा[6]नाम ताम्रपर्णी वटोदका[7] ।
तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन् ॥ ३५॥
कन्दाष्टिभि[8]र्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः ।
वर्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः ॥ ३६॥
शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये ।
सुखदुःखे इति द्वन्द्वान्यजयत्समदर्शनः ॥ ३७ ॥
तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः ।
युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं[9] विजिताक्षानिलाशयः॥३८॥
आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः ।
वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिम् ॥ ३९ ॥
स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि ।
विद्वान्स्वप्न इवामर्श[10]साक्षिणं विरराम ह ॥ ४० ॥
साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा[11] हरिणा नृप[12] ।
विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखम् ॥४१॥
परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि ।
वीक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ॥ ४२ ॥
पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भी मलयध्वजम् ।
प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान्सा पतिदेवता॥४३॥
चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा ।
बभावुपपतिं शान्ता शिखा शान्तमिवानलम् ४४
अजानती प्रियतमं यदोपरतमङ्गना ।
सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत् ॥ ४५ ॥
यदा नोपालभेता[1]ङ्घ्रावूष्माणं पत्युरर्चती ।
आसीत्संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥४६॥
आत्मानं शोचती दीनमबन्धुं[2] विक्लवाश्रुभिः ।
स्तनावासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा[3] ॥४७॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे इमामुदधिमेखलाम् ।
दस्युभ्यः क्षत्रबन्धुभ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि ४८
एवं विलपती बाला विपिने[4]ऽनुगता पतिम् ।
पतिता पादयोर्भर्तू रुदत्य[5]श्रूण्यवर्तयत् ॥ ४९ ॥
चितिं दारुमयीं चित्वा[6] तस्यां पत्युः कलेबरम् ।
आदीप्य[7] चानुमरणे विलपन्ती मनो दधे ॥५०॥
तत्र पूर्वतरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान् ।
सान्त्वयन्वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो ५१

**ब्राह्मण उवाच—**

का त्वं कस्यासि को वाऽयं शयानो यस्य शोचसि ।
जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ[8] ह॥५२॥
अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे ।
हित्वा मां पदमन्विच्छन्भौम[9]भोगरतो गतः॥५३॥
हंसावहं च त्वं चार्यसखायौ मानसायनौ ।
अभूता[10]मन्तरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ५४ ॥
स त्वं विहाय मां बन्धो[11] गतो ग्राम्यमतिर्महीम् ।
विचरन्पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया॥५५॥

१ वीर० ह्यात्मवैशसं । विज० वैशसं तु तत् । २ विज० यार्तीः । ३ वीर० विज० द्रमिड । ४ वीर० दृढव्रतो । ५ वीर० अन्वपद्यत । ६ वीर० चन्द्रमसा । विज० चन्द्रवटा । ७ विज० वरोदका । ८ विज० कन्दादिभिः । ९ वीर० विज० ब्रह्मणात्मानं । १० वीर० विज० इवामृश्य । ११ वीर० हरिणा गुरुणा । १२ विज० नृपः ।

१ वीर० विज० नोपलभेता । २ विज० मबन्धुर्विक्लबा । ३ वीर० ह । ४ वीर० विजने । ५ विज० रुदन्त्यश्रूण्य । ६ वीर० विज० कृत्वा । ७ विज० संदीप्य । ८ वीर० विचकर्थ । ९ वीर० ग्राम्यभोग । १० विज० अवात्स्व-रमणौ चोभौ । ११ वीर० बन्धुं ।

पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्[1]कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम् ॥ ५६ ॥
पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वा[2]रः प्राणा नव प्रभो ।
तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कु[3]लमिन्द्रियसंग्रहः ॥५७॥
विपणस्[4]तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ।
शक्त्यधीशः पुमांस्त्[5]वत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ॥५८॥
तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रु[6]तस्मृतिः ।
तत्सङ्गादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो॥५९॥
न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव ।
न पतिस्त्वं पुरंजन्या रुद्धो नवमुखे यया ॥६०॥
माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं[1] सतीम् ।
मन्यसे नोभयं यद्[2]वै हंसौ पश्यावयोर्गतिम् ॥६१॥
अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो ।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि॥६२॥
यथा पुरु[3]ष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः ।
द्विधाभूत[4]मवेक्षेत तथैवान्तरमावयोः ॥ ६३ ॥
एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः ।
स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिम्॥६४॥
बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितम् ।
यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावनः ॥ ६५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे अष्टा[5]विंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

---

## ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तप्रमेयस्य दुर्बोधत्वात्तत्स्पष्टीकरणार्थं प्राचीनबर्हिषा प्रार्थितेन नारदेन तद्विवरणम् ॥ १ ॥

**प्राचीनबर्हिरुवाच—**
भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते ।
कवयस्तद्विजानन्ति न वयं कर्ममोहिताः ॥ १ ॥
**नारद उवाच—**
पुरुषं पुरंजनं विद्याद्[7] यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥ २ ॥
यो[8]ऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः ।
यन्न विज्ञायते [9]पुंभिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥३॥
यदा जिघृक्षन्पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ।
नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रि त[10]त्रामनुत साध्विति ॥ ४ ॥
बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् ।
यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन्पुमान्भुङ्क्तेऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५
सखाय इन्द्रियग[6]णा ज्ञानं कर्म च यत्कृतम् ।
सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पञ्चवृत्तिर्यथोरगः ॥ ६ ॥
बृहद्ब[7]लं मनो विद्यादुभयेन्द्रियनायकम् ।
पञ्चाला[8]ः पञ्चविषया यन्मध्ये नवखं पुरम् ॥७॥
अक्षिणी नासिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति ।
द्वेद्वे द्वारौ बहिर्याति य[9]स्तदिन्द्रियसंयुतः ॥ ८ ॥
अक्षिणी नासिके आस्यमिति पञ्च पुरः कृताः ।
दक्षिणा दक्षिणः क[10]र्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः ॥९॥
पश्चिमे इत्यधोद्वारौ गुदं शि[11]श्नमिहोच्यते ।
खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥१०॥
नलिनी नालिनी नासे गन्धः सौरभ उच्यते ।

---

१ विज० षद्कूलं । २ वीर० द्वारः प्राणायना नव । विज० द्वारो घ्राणादयः प्रभो । ३ विज० गोलकेन्द्रिय । ४ वीर० विपणास्तु । ५ वीर० विज० पुमानत्र । ६ वीर० गतस्मृतिः । विज० हतस्मृतिः । ७ वीर० द्यो व्यनक्त्यात्मना । ८ विज० योऽविज्ञाताद्व्यस्तस्य । ९ विज० रूपैर्नामभिर्वा । १० विज० पुरं मनुत ।

१ विज० पतिं । २ वीर० यदा हंसौ पश्याद्य नौ गतिं । विज० यद्वै हंसं पश्यात्मनो गतिं । ३ वीर० पुरुषमात्मानं । ४ विज० भूतमिवेक्षेत । ५ वीर० सप्तविंशोऽध्यायः । ६ वीर० विज० गणो । ७ विज० बृहद्बनं । ८ वीर० विज० पाञ्चाला । ९ विज० तत्तदिन्द्रिय । १० वीर० कर्णश्चोत्तराश्चोत्तरः । ११ वीर० विज० गुदशिश्नाविह्वोदितौ ।

प्राणोऽवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः[1] ११
आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम् ।
पितृहूर्दक्षिणः[2] कर्ण उत्तरो देवहूः[3] स्मृतः ॥ १२॥
प्रवृत्तं[4] च निवृत्तं च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम्[5] ।
पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत्[6] ॥ १३ ॥
आसुरी मेढ्रमर्वाग्[7]द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः ।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते ॥१४॥
वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोऽन्धौ तु मे शृणु ।
हस्तपादौ[8] पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च १५
अन्तःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते ।
तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥१६॥
यथा[9] यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा[10] ।
तथा[11] तथोपद्रष्टात्मा उद्वृत्तीर[12]नुकार्यते ॥ १७ ॥
देहो रथस्त्विन्द्रियाश्वः संवत्सररयो[13]ऽगतिः ।
द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पञ्चासु[14]बन्धुरः ॥ १८ ॥
मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वन्द्वकूबरः ।
पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः ॥ १९ ॥
आकूति[15]र्विक्रमो बाह्यो मृगतृष्णां प्रधावति ।
एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चसूनाविनोदकृत् ॥ २०॥
संवत्सर[16]श्चण्डवेगः कालो येनोपलक्षितः ।
तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्यो रात्रयः स्मृताः ।
हरन्त्यायुः परिक्रान्त्या षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥२१॥
कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्तां नाभिनन्दति ।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥ २२ ॥
आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाश्वराः[17] ।

१ विज० रसविद्रसः । २ विज० पितृभूर्दक्षिणः । ३ विज० देवभूः । ४ वीर० विज० "संवत्सरश्चण्डवेगः" इत्यादि प्रज्वारो विविधो ज्वर इत्यन्ताः (२०—२३) श्लोकाः अत्र वर्तन्ते । ५ वीर० विज० पाञ्चाल । ६ विज० श्रोत्रं श्रुतधरो व्रजेत् । ७ विज० मेहनार्थं द्वार्व्यवायो । ८ वीर० पाणिपादौ । ९ वीर० यदायदा । १० वीर० च । ११ वीर० तदातदो । १२ वीर० तद्वृत्तीरनुकार्यते । विज० तद्वृत्तिरिति कीर्त्यते । १३ विज० वयोगतिः । १४ वीर० पञ्चान । १५ वीर० आकूतिविक्रमो । १६ वीर० विज० २०—२३ श्लोकाः १२ श्लोकादनन्तरं वर्तन्ते । १७ वीर० विज० नाः खलाः ।

भूतोपसर्गाशुरयः[1] प्रज्वारो द्विविधो[2] ज्वरः ॥२३॥
एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः ।
क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः ॥२४॥
प्राणेन्द्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः[3] ।
शेते कामल[4]वान्ध्यायन्ममाहमिति कर्मकृत् ॥२५॥
यदात्मानमविज्ञाय भगवन्तं परं गुरुम् ।
पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः[5] स्वदृक् ॥ २६ ॥
गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः ।
शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्मा[6]भिजायते ॥२७॥
शुक्लात्[7]प्रकाशभूयिष्ठाँल्लोकान्[8]आप्नोति कर्हिचित् ।
दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्[9]तमःशोकोत्कटान्कचित्
कचित्पुमान् कचिच्च स्त्री कचिन्नोभयमन्धधीः ।
देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः ॥२९॥
क्षुत्परीतो[10] यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहम् ।
चरन्विन्दति यद्दिष्टं दण्डमोदनमेव वा ॥ ३० ॥
तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमम् ।
उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ३१
दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्म[11]हेतुषु ।
जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ३२
यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन्[12] ।
तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ३३
नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलम् ।
द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ ॥ ३४ ॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
मनसा लिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ॥ ३५ ॥
अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरम्परा ।
संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ[13] ॥३६॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः ।
सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥३७॥

१ वीर० विज० पसर्गा अरयः । २ वीर० विज० विविधो । ३ वीर० निर्गुणे । ४ विज० कामलवं । ५ विज० प्राकृतेष्वदृक् । ६ वीर० यथास्वमभि । ७ विज० शुक्लान्प्रकाश । ८ वीर० लोकान्प्राप्नोति । ९ सीर० क्रियायास्तांस्तमः । १० वीर० यथा दीनः क्षुत्परीतः । ११ वीर० देव । १२ वीर० मुहुरुद्वहन् । १३ विज० हरौ ।

सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रयः ।
शृण्वतः श्रद्धानस्य नित्यदा स्यादधीयतः ॥३८॥
यत्र भागवता राजन् साधवो विशदाशयाः ।
भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ॥ ३९ ॥
तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्र-
पीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति ।
ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णै-
स्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः ॥ ४० ॥
एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः ।
न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम् ॥ ४१ ॥
प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशो मनुः ।
दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ४२
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्वसिष्ठ इत्येते मदन्ता ब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥
अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम् ४४
शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरन्त उरुविस्तरे ।
मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं भजन्तो न विदुः परम् ४५
[ सर्वेषामपि जन्तूनां सततं देहपोषणे ।
अस्ति प्रज्ञा समायत्ता को विशेषस्तया नृणां ॥१॥
लब्ध्वेहान्ते मनुष्यत्वं हित्वा देहाद्यसद्ग्रहम् ।
आत्मसृत्या विहायेदं जीवात्मा स विशिष्यते ॥२]
यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥४६॥
तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु ।
मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥४७॥
स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ।
आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ ४८ ॥
आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमण्डलम् ।
स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परम् ।
तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया ॥४९॥
हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः ।
तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह ॥ ५० ॥
स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि ।
इति वेद स वै विद्वान्यो विद्वान्स गुरुर्हरिः ॥५१॥

**नारद उवाच—**

प्रश्न एवं हि संछिन्नो भवतः पुरुषर्षभ ।
अत्र मे वदतो गुह्यं निशामय सुनिश्चितम् ॥५२॥
क्षुद्रंचरं सुमनसां शरणे मिथित्वा
रक्तं षडङ्घ्रिगणसामसु लुब्धकर्णम् ।
अग्रे वृकानसुतृपोऽविगणय्य यान्तं
पृष्ठे मृगं मृगय लुब्धकबाणभिन्नम् ॥ ५३ ॥

**अस्यार्थः—**

सुमनःसमधर्मणां स्त्रीणां शरण आश्रमे पुष्पमधुगन्धवत्क्षुद्रतमं काम्यकर्मविपाकजं कामसुखलवं जैह्व्यौपस्थ्यादिविचिन्वन्तं मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं षडङ्घ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रे वृकयूथवदात्मन आयुर्हरतोऽहोरात्रान्तान्काललवविशेषानविगणय्य गृहेषु विहरन्तं पृष्ठत एव परोक्षमनुप्रवृत्तो लुब्धकः कृतान्तोऽन्तःशरेण यमिह पराविध्यति तमिममात्मानमहो राजन्भिन्नहृदयं द्रष्टुमर्हसीति [ यथा मृगयुहतं मृगमिति ] ॥ ५४ ॥

सत्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त-
श्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते ।
जह्यङ्गनाश्रममसत्तमयूथगाथं
प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ॥ ५५ ॥

---

१ विज० दिव । २ वीर० विमलाशयाः । ३ विज० श्रवणाव्यग्र । ४ विज० तोयसरितः । ५ विज० पिबन्त्यनुसवं । ६ विज० तद्विष्णोः परमं पदं । ७ विज० इदं श्लोकद्वयमधिकं । ८ वीर० विज० यदा यस्यानु । ९ विज० स्वलोकं । १० विज० ततो ।

१ वीर० प्रेष्ठतमश्चास्य । विज० प्रियतमो ह्यस्य । २ विज० विद्वान्स्वगुरु । ३ विज० नसुहृदो । ४ विज० मृगयुलुब्धक । ५ विज० सुमनसां समानधर्माणां । ६ विज० क्षुद्रं । ७ वीर० भूय रक्तं । ८ वीर० आत्तशरोयमिह । विज० कृतान्तः शरेण । ९ वीर० विज० इदमधिकं । १० विज० विचक्ष्व । ११ विज० चित्तिं । १२ विज० जह्यङ्गनाश्रम ।

**राजोवाच—**

श्रुतम[1]न्वीक्षितं ब्रह्मन्भगवान्यदभाषत ।
नैतज्जानन्त्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि॥५६॥
संशयोऽत्र तु[2] मे विप्र संछिन्नस्तत्कृ[3]तो महान् ।
ऋषयोऽपि हि मुह्यन्ति यत्र नेन्द्रियवृत्तयः ॥५७॥
कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तम् ।
अमुत्रान्येन देहेन जुष्टा[4]नि स यदश्नुते ॥ ५८ ॥
इति वेदविदां वादैः[5] श्रूयते तत्रतत्र ह ।
कर्म यत्[6]क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ॥५९॥

**नारद उवाच—**

येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् ।
भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वयम्[7] ॥ ६० ॥
शयानामिममुत्सृज्य श्वसन्तं पुरुषो यथा ।
कर्मात्मन्याहितं भुङ्क्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ६१ ॥
[8]ममैते मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ।
गृह्णीयात्तत्पुमान् राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ॥६२॥
यथानुमीयते चित्तमुभयैरिन्द्रियेहितैः ।
एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥६३॥
नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥ ६४ ॥
तेनास्य तादृशं[9] राजन् लिङ्गिनो देहसंभवम्[10] ।
श्रद्धत्स्वाननुभूतो[11]ऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ॥६५॥
मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥६६॥
अदृष्टमश्रुतं चात्र[12] क्वचिन्मनसि दृश्यते ।
यथा तथानुमन्तव्यं देशकालक्रियाश्रयम् ॥६७॥
सर्वे क्रमानुरोधेन मनसीन्द्रियगोचराः ।
आयान्ति [13]वर्गशो यान्ति सर्वे [14]समनसो जनाः ६८
सत्त्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ।
तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ६९ ॥
नाहंममेति भावो[1]ऽयं पुरुषे व्यवधीयते ।
याव[2]द्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहो[3] ह्यनादिमान् ॥७०॥
सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥ ७१ ॥
गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा ।
लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथा ॥७२॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥७३॥
[4]एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत्षोडशविस्तृ[5]तम् ।
एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७४॥
अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति ।
हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विन्दति ॥७५॥
यथा तृणजलू[6]केयं [7]नापयात्यपयाति च ।
न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ७६
यावदन्यं न विन्देत व्यवधानेन कर्मणाम् ।
मन एव मनुष्येन्द्र भूतानां भवभावनम् ॥ ७७॥
य[8]दाक्षैश्चरि[9]तान्ध्यायन्कर्माण्याचिनुते सकृत् ।
सति कर्मण्यविद्यायां बन्धः कर्मण्यना[10]त्मनः ७८
अतस्तदप[11]वादार्थं भज सर्वात्मना हरिम् ।
पश्यंस्तदा[12]त्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः ७९
[भक्तिः [13]कृष्णे दया जीवेष्वकुण्ठज्ञानमात्मनि ।
यदि स्यादात्मनो भूयादपवर्गस्तु संसृतेः ॥ १ ॥
अदृष्टं दृष्टवन्नङ्क्षेद्भूतं स्वप्नवदन्यथा ।
भूतं भवद्भविष्यच्च सुप्तं सर्वरहो रहः ॥ २॥]

**मैत्रेय उवाच—**

भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिम् ।
प्रदर्श्य ह्यमुमामन्त्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत् ॥८०॥

---

१ वीर० मान्वीक्षिकं । २ विज० न मे विप्र । ३ विज० स्तत्कृते महान् । ४ वीर० विज० जुष्टान्यसकृदश्नते । ५ विज० वाचः श्रूयन्ते । ६ वीर० विज० च क्रियते । ७ वीर० विज० स्वकं । ८ वीर० विज० ममेति । ९ विज० तादृशो । १० विज० संभवः । ११ विज० ननुभूतार्थं । १२ विज० चेह । १३ वीर० सर्वशो । १४ विज० सुमनसो जवात् ।

१ वीर० भावो यः । २ विज० तावद्बुद्धि । ३ वीर० गुणगूढो । ४ विज० एकं । ५ वीर० विज० विस्तरं । ६ विज० जलूका च । ७ वीर० विज० नोप । ८ वीर० विज० यदक्षै । ९ विज० श्चरितं । १० वीर० कर्मज आत्मनः । विज० कर्मण्य आत्मनः । ११ वीर० दवबोधार्थं । विज० दपबाधार्थं । १२ वीर० स्तदात्मना । १३ वि[illegible] श्लोकद्वयमधिकं ।

प्राचीनबर्हीं राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ।
आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमम् ॥ ८१॥
तत्रैकाग्रमना वीरो[1] गोविन्दचरणाम्बुजम् ।
विमुक्तसङ्गोऽनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात्[2] ८२
एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणाऽनघ ।
यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिङ्गेन विमुच्यते॥८३॥

एतन्मुकुन्दयशसा भुवनं पुनानं
देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् ।
यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं
नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबन्धः ॥ ८४ ॥
अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाऽधि[1]गतमद्भुतम् ।
एवं स्त्रि[2]याश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः॥८५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे ऐ[3]कोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

---

## त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मध्ये प्राप्तप्राचीनबर्हिःकथासमापनानन्तरं प्रचेतसां कथाकथनं ॥१॥ रुद्रोक्तमार्गेण भगवन्तं तोषयतां तेषां भगवतः प्रादुर्भावः ॥ २ ॥ भगवदाज्ञानुसारेण तेषां मारिषानामककन्याविवाहः तस्यां दक्षनामकपुत्रोत्पादनं च ॥ ३ ॥

**विदुर उवाच—**
ये त्वयाभिहता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ।
ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य काम् ॥१॥
किं बा[3]र्हस्पत्येह परत्र वाथ
कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः ।
आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया
प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः ॥ २ ॥
**मैत्रेय उवाच—**
प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः ।
जपयज्ञेन तपसा पुरंजनमतोषयन् ॥ ३ ॥
दशवर्षसहस्रान्ते पुरुषस्तु सनातनः ।
तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शान्तेन शमयन् रुचा ॥४॥
सुपर्णस्कन्धमारूढो मेरुशृङ्गमिवाम्बुदः ।
पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन्वितिमिरा दिशः ॥५॥
कार्शिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन
भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ।
अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेन्द्रै-
रासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्तिः ॥ ६ ॥

पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या
स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालया[4]द्यः ।
बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान्प्रपन्ना-
न्पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः ॥ ७ ॥
**श्रीभगवानुवाच—**
वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनन्दनाः ।
सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोऽहं सौहृदेन वः ॥ ८ ॥
योऽनुस्मरति संध्या[5]यां युष्माननुदिनं नरः ।
तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदम् ॥९॥
ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रातः समाहिताः ।
स्तुवन्त्यहं कामवरान्दास्ये प्रज्ञां च शोभनाम् १०
यद्यूयं पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विताः ।
अ[6]थो व उशती कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥११॥
भविता विश्रुतः पुत्रोऽ[7]नवमो ब्रह्मणो गुणैः ।
य एतामात्मवीर्येण त्रिलोकीं पूरयिष्यति ॥१२॥
कण्डोः प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना ।
तां चापविद्धां जगृहुर्भू[8]रुहा नृपनन्दनाः॥ १३ ॥
क्षुत्क्षामाया मुखे राजा सोमः पीयूषवर्षिणीम् ।

---

१ वीर० धीरो । २ वीर० मियात् । ३ विज० किं चेह बार्हन्त्यपरत्र वा सुखं । ४ वीर० निरञ्जन । ५ विज० दिव्य- [illegible] ६ वीर० भ्राजिष्णुना । ७ विज० कर्णविभूषणेन । [illegible]ः करवै ।

१ वीर० भिहित । २ विज० त्रैयाश्रमः । ३ वीर० अष्टाविंशोऽध्यायः । ४ विज० मालया यः । ५ वीर० शय्यायां । ६ वीर० विज० अतो व । ७ वीर० नावमो विश्रुतो । ८ वीर० भूरुहो ।

देशिनीं रोदमानाया निदधे स दयान्वितः ॥१४॥
प्रजा[1]विसर्ग आदिष्टाः पित्रा मामनुवर्तता ।
तत्र कन्यां वरारोहां तामुद्वहत माचिरम् ॥ १५॥
अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः सुमध्यमा ।
अपृथग्धर्मशीलेयं भूयात्[2]पत्यर्पिताशया ॥ १६ ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां [3]सहस्रमहतौजसः ।
भौमान्भोक्ष्यथ भोगान्वै दिव्यांश्चानुग्रहान्मम १७
अथ मय्यनपायिन्या भक्त्या पक्वगुणाशयाः ।
उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादतः ॥ १८ ॥
गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।
मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः ॥१९॥
[4]नव्यवद्धृदये यज्ज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ।
न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः ॥

मैत्रेय उवाच—

एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभा[5]जनं
जनार्दनं प्राञ्जलयः प्रचेतसः ।
तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला
गिराऽगृणन्गद्गदया सुहृत्तमम् ॥ २१ ॥

प्रचेतस ऊचुः—

नमोनमः क्लेशविनाशनाय
निरूपितोदारगुणाह्वयाय ।
मनोवचोवेगपुरोजवाय
सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नमः ॥ २२ ॥
शुद्धाय शान्ताय नमः [6]स्वनिष्ठया
मनस्यपार्थं विलसद्द्वया[7]य ।
नमो जगत्स्थानलयोदयेषु
गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३ ॥
नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ।
वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम् ॥ २४ ॥
नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ।
नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण ॥ २५ ॥
नमः कमलकिंजल्कपिशङ्गामलवाससे ।
सर्वभूतनिवासाय नमोऽयुङ्क्ष्महि साक्षिणे॥२६॥
रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयम् ।
आविष्कृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकम्पितम्[1] २७
एताव[2]त्त्वं हि विभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः ।
यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्ररन्धन ॥ २८ ॥
येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपी[3]हिताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः॥२९॥
असावेव वरोऽस्माकमीप्सितो जग[4]तः पते ।
प्रसन्नो भगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः ॥ ३० ॥
वरं वृणीमहेऽथापि नाथ त्वत्परतः परात् ।
नह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सो[5]ऽनन्त इति गीयसे ३१
पारिजातेऽञ्जसा [6]लब्धे सारङ्गोऽन्यन्न सेवते ।
त्वदङ्घ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणी[7]महि ३२
यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः ।
तावद्भवत्प्रसङ्गानां सङ्गः स्यान्नो भवेभवे ॥३३॥
तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥३४॥
यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः ।
निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ॥ ३५ ॥
यत्र नारायणः सा[8]क्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः ।
[9]संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसङ्गैः पुनः पुनः ॥३६॥
तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया ।
भीतस्य किं न रोचेत तावकानां समागमः ३७
वयं तु साक्षाद्[10]भगवन्भवस्य
प्रियस्य सख्युः क्षणसङ्गमेन ।
सुदुश्चिकित्स्यस्य भवस्य मृत्यो-
र्भिषक्तमं त्वाऽद्य गतिं गताः स[11]॥ ३८ ॥
यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता

१ वीर० प्रजासर्गो व आदिष्टः । २ वीर० पत्यर्पिताशया । विज० त्वत्यर्पिता मया । ३ वीर० साहस्र । ४ विज० न व्यवह्रियते । ५ वीर० साधनं । ६ विज० स्वनिष्ठमनस्य-पार्थे । ७ वीर० द्वयात्मने ।

१ विज० कम्पया । २ वीर० एतावदेव । ३ विज० मपीहितं । ४ विज० जगतां । ५ वीर० विज० योऽनन्त इति गीयते । ६ विज० लभ्ये । ७ वीर० विज० वृणीमहे । ८ वीर० साक्षान्न्यासिनां परमा । ९ वीर० विज० प्रस्तूयते । १० विज० द्भगवत्प्रियस्य शिवस्य । ११ विज० स्मः ।

विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या ।
आर्या नताः[1] सुहृदो भ्रातरश्च
सर्वाणि भूतान्यनसूययैव[2] ॥ ३९ ॥
यन्नः सुतप्तं तप एतदीश
निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु ।
सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो
वृणीमहे ते परितोषणाय ॥ ४० ॥
मनुः स्वयंभूर्भगवान्भवश्च
येऽन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ।
अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः
स्तुवन्त्यथो त्वात्मसमं गृणीमः ॥ ४१ ॥
नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च ।
वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगवते नमः ॥४२॥
मैत्रेय उवाच—
इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः
प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः ।
अनिच्छतां यानमतृप्तचक्षुषां
ययौ स्वधामानपवर्ग[1]वीर्यः ॥ ४३ ॥
अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्वतः ।
वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां गां[2] गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः
ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुञ्चन्मुखतो रुषा ।
महीं निर्वीरुधं कर्तुं संवर्तक[3] इवात्यये ॥ ४५ ॥
भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः ।
आगतः[4] शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः ॥४६॥
तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा ।
उज्जह्रुस्ते[5] प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४७॥
ते च ब्रह्मण आदेशान्मारिषामुपयेमिरे ।
यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥ ४८ ॥
चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते[6] ।
यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ॥४९॥
यो जायमानः[7] सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा ।
स्वयोपादत्त[8] दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ॥५०॥
तं प्रजासर्गरक्षायामनादि[9]रभिषिच्य च ।
युयोज युयुजे[10]ऽन्यांश्च स वै सर्वप्रजापतीन् ॥५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः[11] ॥ ३० ॥

---

## एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

प्रचेतोभिः स्वकुटुंबभारं स्वपुत्रेदक्षे विन्यस्य गृहात्प्रव्रजनं ॥ १ ॥ समुद्रतीरे तपस्यतां तेषां नारदोपदेशः तेषां मोक्षप्राप्तिश्च ॥ २ ॥

मैत्रेय उवाच—
तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितम् ।
स्मरन्त आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन् गृहात् १
दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा ।
प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोऽभूद्यत्र जाजलिः २
तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो
जितासनान् शान्तसमानविग्रहान् ।
परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्मनः
सुरासुरेड्यो ददृशे स नारदः ॥ ३ ॥
तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनन्द्य च ।
पूजयित्वा यथादेशं सुखासीनमथाब्रुवन् ॥ ४ ॥
प्रचेतस ऊचुः—
स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः ।
तव चंक्रमणं ब्रह्मन्नभयाय[12] यथा रवेः ॥ ५ ॥
यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च ।

---

१ विज० ह्यनाथाः । २ वीर० भूतानि सर्वाण्य ।

१ विज० नपवर्गविक्रमः० । २ विज० गामारोद्धु । वीर० गांगां रोद्धु । ३ वीर० संवर्तक इवाप्यये । विज० सांवर्तक इवाप्यये । ४ वीर० आगत्य । ५ वीर० विज० आजह्रुस्ते । ६ विज० कालविप्लुते । ७ विज० यो न्यक्कुचकार । ८ विज० स्वयोग्योपात्तदाक्ष्याच्च । ९ वीर० रनादिर्भरतर्षभ । विज० रनादिर्भगवानजः । १० विज० युयुजुस्तं वै सर्वेन्ये च प्रजेश्वराः । ११ वीर० एकोनत्रिंशोऽध्यायः । १२ वीर० न्नभवाय ।

तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो ॥ ६ ॥
तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनम् ।
येनाञ्जसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरम् ॥ ७ ॥

**मैत्रेय उवाच—**

इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः ।
भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माऽब्रवीन्नृपान् ॥ ८ ॥

**नारद उवाच—**

तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनोवचः ।
नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥
किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः ।
कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा ॥ १० ॥
श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ।
बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेन्द्रियराधसा ॥ ११ ॥
किंवा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ।
किंवा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥ १२ ॥
श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ।
सर्वेषामिति भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥ १३ ॥
यथा तरोर्मूलनिषेचनेन
तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां
तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥ १४ ॥
यथैव सूर्यात्प्रभवन्ति वारः
पुनश्च तस्मिन्प्रविशन्ति काले ।
भूतानि भूमौ स्थिरजङ्गमानि
तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥ १५ ॥
एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं
सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा ।
यथाऽसवो जाग्रति सुप्तशक्तयो
द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥ १६ ॥
यथा नभस्यभ्रतमःप्रकाशा
भवन्ति भूपा नभवन्त्यनुक्रमात् ।
एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू
रजस्तमःसत्त्वमिति प्रवाहः ॥ १७ ॥
तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां
कालं प्रधानं पुरुषं परेशम् ।
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाह-
मात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥ १८ ॥
[निरस्तसंकल्पविकल्पमद्वयं
द्वयापवादोपरमोपलंभनम् ।
अनादिमध्यान्तमजस्रनिर्वृतिं
संज्ञप्तिमात्रं भजतामुया दृशा ॥ १ ॥]
दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येनकेन वा ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः १९
अपहतसकलैषणामलात्म-
न्यविरतमेधितभावनोपहूतः ।
निजजनवशगत्वमात्मनोऽय-
न्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥ २० ॥
न भजति कुमनीषिणां स इज्यां
हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः ।
श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये
विदधति पापमकिंचनेषु सत्सु ॥ २१ ॥
श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च
द्विपदपतीन्विबुधांश्च यत्स्वपूर्णः ।
न भजति निजभृत्यवर्गतन्त्रः
कथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः ॥ २२ ॥
[भवतां वंशधुर्योभूद्ध्रुवश्चित्ररथः स्वयम् ।
गुरुदारवचोबाणैर्निर्भिन्नहृदयोऽर्भकः ॥ १ ॥
त्यक्त्वा स्त्रैणं च तं गच्छन्दृष्टो मे पथ्युदारधीः ।
पञ्चवर्षो मदादेशैः संराध्य पुरुषेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्परं सर्वधिष्ण्येभ्यो मायाधिष्ठितमारुहत् ।
मुनयोद्याप्युदीक्षन्ते परं नापुरवाङ्मुखाः ॥ ३ ॥

१ वीर० ध्यात्मं । २ वीर० विज० प्रचेतसा । ३ वीर० विज० येनहि । ४ विज० शुक्ल । ५ वीर० कुलेन । ६ विज० रर्थितः । ७ विज० गावः । ८ विज० एतत्परं । ९ विज० पदं । १० विज० वृत्तयो । ११ विज० क्रियाकारक । १२ वीर० त्यये ।

१ विज० भूयो । २ वीर० विज० अयं श्लोक अधिकः । ३ वीर० अपहृत । विज० अपगत । ४ विज० सकलेषणा । ५ विज० माप्तवान्यो न सरति । ६ विज० यः स्वपूर्णः । ७ वीर० विज० पुमान्नसज्ञः । ८ विज० इदं श्लोकचतुष्टयमधिकं ।

तं यूयं सर्वभूतानामन्तर्यामिणमीश्वरम् ।
रुद्रादिष्टोपदेशेन भजध्वं भवनुत्तये ॥ ४ ॥ ]

**मैत्रेय उवाच—**

इति प्रचे[1]तसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथाः ।
श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायंभुवो मुनिः ॥२३॥
तेऽपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहम् ।
हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायन्तस्तद्गतिं ययुः ॥२४॥
एतत्ते[2]ऽभिहितं क्षत्तर्यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।
प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनम् ॥ २५ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः ।
वंशः[3] प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ॥ २६ ॥
यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ।
भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम् ॥२७॥
इमां[1] तु कौषारविणोपवर्णितां
क्षत्ता निशम्याजितवा[2]दसत्कथाम् ।
प्रवृ[3]द्धभावोऽश्रु[4]कलाकुलो मुने-
र्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः ॥ २८ ॥

**विदुर उवाच—**

सो[5]ऽयमद्य महायोगिन्भवता करुणात्मना ।
दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिंचनगो हरिः ॥२९॥

**श्रीशुक उवाच—**

इत्यानम्य तमामन्त्र्य विदुरो गजसाह्वयम् ।
स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृता[6]शयः ॥३०॥
एतद्यः शृणुयाद्राजन् राज्ञां हर्यर्पितात्मनाम् ।
आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥३१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

चतुर्थस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तोऽयं चतुर्थस्कन्धः ॥ ४ ॥

१ विज० प्रचेतसां । २ वीर० एवं ते । ३ विज० वंशं ।

१ विज० इत्थं तु । २ वीर० विज० पाद । ३ वीर० निबद्ध । ४ विज० भावाश्रु । ५ वीर० सोयं त । विज० सोयं मम । ६ वीर० निभृताशयः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## पञ्चमस्कन्धः ५

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिंस्कन्धे मनुपुत्रस्योत्तानपादस्य कथा तद्वंशावलिश्चोक्ते । अस्मिंस्कन्धे तज्ज्येष्ठभ्रातुः प्रियव्रतस्य कथोच्यते ॥ १ ॥ अस्मिन्नध्याये राज्यमनिच्छतःप्रियव्रतस्य ब्रह्मण आदेशेन राज्याङ्गीकरणं ॥ २ ॥ तस्य आग्नीध्रादिपुत्रोत्पत्तिः ॥ ३ ॥ तेन भूमण्डले जम्ब्वादिसप्तद्वीपान्परिकल्प्य आग्नीध्रादिभ्यः सप्तभ्यः पुत्रेभ्यो दानं ॥ ४ ॥

---

श्रीशार्ङ्गपाणये नमः ॥

**राजोवाच—**

प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने ।
गृहेऽरमत यन्मूलः कर्मबन्धः पराभवः ॥ १ ॥
न नूनं मुक्तसङ्गानां तादृशानां द्विजर्षभ[1] ।
गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥
महतां खलु विप्रर्षे उत्तम[2]श्लोकपादयोः ।
छायानिर्वृत[3]चित्तानां न कुटुंबे स्पृहा मतिः ॥३॥
संशयोऽयं महान्ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु ।
सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ॥४॥

**श्रीशुक उवाच—**

बाढमुक्तं[4] भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविन्दमकरन्द[5]रस आवेशितचेतसो भागवतपरमहं[6]सदयितकथां किंचिदन्तरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण[1] हिन्वन्ति ॥ ५ ॥

यर्हि वाव[2] ह राजन्स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवया[3]ऽञ्जसाऽवगत[4]परमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाऽऽम्नातप्रवरगुणगणैकान्तभाजनतया स्वपित्रोपामन्त्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनन्दद्यपि[5] तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि[6] पराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥

अथह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यान[7]व्यवसितसकलजगदभिप्राय

---

१ विज० महामुने । २ वीर० ह्युत्तम । ३ विज० निर्वृत्त । ४ वीर० बाढमुक्तं किन्तु । ५ वीर० रसावेशित । विज० रस आदित आवेशित । ६ विज० पारमहंस्यदयितः कथंचिदन्तराय । वीर० परमहंसदयितकथां कथंचिदन्तरायविहतामपि शिवतमां ।

१ विज० प्रायेण हि हिन्वन् । २ वीर० यर्हि वाव राजन् । विज० यर्हि वाव स राजपुत्रः । ३ चरणसेवया । ४ वीर० ऽधिगतपरमपुरुषार्थ । ५ विज० नन्दद्यदपि । ६ वीर० दसतः पराभव । विज० दसतो यदा पराभव । ७ विज० नुध्यानेन व्यवसित ।

आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगण[1]परिवेष्टितः स्वभवनादवततार ॥ ७ ॥

[2]स तत्रतत्र गगनतलं[3] उडुपतिरिव विमानावलिरनुपथ[4]ममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथिपथि च वरूथशः सिद्धगन्धर्वसाध्यचारणमुनिगणै[5]रुपगीयमानो गन्धमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ॥ ८ ॥

तत्र ह वा एनं देवर्षि[6]र्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः[7] सहसैवो[8]त्थायार्हणेन सह पिता पुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥

भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः सूक्तवाके[9]नातितरामुदितगुणगणावतारसुजयः[10] प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच ॥ १० ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि
माऽसूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयम्[11] ।
वयं[12] भवांस्ते[13] तत एष महर्षि-
र्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम् ॥ ११ ॥

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा
न योगवीर्येण मनीषया वा ।
नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा
कृतं विहन्तुं तनुभृद्विभूयात् ॥ १२ ॥

भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं
शोकाय मोहाय सदा भयाय ।
सुखाय दुःखाय च देहयोग-
मव्यक्तदिष्टं जनताऽङ्ग धत्ते ॥ १३ ॥

यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदाम[14]भिः
सुदुस्तरैर्वत्स वयं सुयोजिताः ।
सर्वे वहामो बलिमीश्वराय
प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः ॥ १४ ॥

ईशा[1]भिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेऽङ्ग
दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् ।
आस्थाय तत्त्[2]द्यदयुङ्क्त नाथ-
श्चक्षुष्मताऽन्धा इव नीयमानाः ॥ १५ ॥

मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेह-
मारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः ।
यथानु[3]भूतं प्रतियातनिद्रः
किन्त्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते ॥ १६ ॥

भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्या-
द्यतः स आस्ते सहषट्सपत्नः ।
जितेन्द्रियस्याऽऽत्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥

यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो
गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम् ।
अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारी-
न्क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् ॥ १८ ॥

त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोश-
दुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः ।
भुङ्क्ष्वेह भोगान्पुरुषातिदिष्टा-
न्विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयाऽवनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २० ॥

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥

मनुरपि [12]परेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षि-

१ विज० जनपरि । २ वीर० स च तत्रतत्र । विज० तत्रतत्र । ३ वीर० तले ह्युडुपति । ४ वीर० रनुपद । ५ वीर० मुनिकिंनरगणै । ६ वीर० सुरऋषि । ७ विज० मुपलंभमानः । ८ विज० सहसैव सह पितापुत्राभ्यां । ९ विज० वाक्येन नितरा । १० उभ० सुविजयः । ११ विज० स्यमेयं । १२ वि० अहं । १३ वीर० भवांस्त्वेष ततो महर्षि । १४ विज० नामभिः स्वधामभिर्वत्स ।

१ उभ० ईशाव० । २ विज० यत्तद्यदयुङ्क्त । ३ विज० यथोपयातं । ४ विज० यतो वसन्ते । ५ विज० सपत्नाः । ६ विज० निर्विध्य । ७ विज० युञ्जीत । ८ विज० तिसृष्टान्विमुक्त । ९ विज० रनिमिषमभि । १० वीर० रात्मनः । ११ विज० स्थानं वाङ्मनसोः क्षयमव्यवहितमगमत् । १२ वीर० परेणेत्थं । विज० परेणैवेत्थं समभिसंधित ।

वरानुमतेनाऽऽत्मजमखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय[1] आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम ॥ २२ ॥

इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छया[2]ऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसना[3]परानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयो[4]ऽवदातोऽपि मा[5]नवर्धनो महतां महीतलमनुशशास ॥२३॥

अथ च[6] दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश भा[7]वयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४ ॥

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहु[8]महावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः ॥ २५ ॥

एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः त आत्मविद्यायामर्भ[9]भावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाऽऽश्रममभजन् ॥२६॥

तस्मिन्नु ह वा[10] उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां[11] शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविन्दाविरतस्मरणा[12]विगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवा[13]ऽऽत्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समी[14]युः ॥ २७ ॥

अन्यस्यामपि जाया[15]यां त्रयः पुत्रा आसन्नुत्तमस्ताम[16]सो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥२८॥

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसार[1]संभृतदोर्दण्डयुगलापीडित[2]मौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चा[3]नुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्य[4]व्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्या[5]दिभिः पराभूयमानविवेक[6] इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे ॥ २९ ॥

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन्[7] भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव[8] प्रतपत्यर्धेनावच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनन्दन्समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीय[9] इव पतङ्गः ॥ ३० ॥

[10]ये वा उह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते[11] सप्त सिन्धव आसन्यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ॥ ३१ ॥

जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञास्तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरो[12] यथासंख्यं द्विगुणमा[13]नेन बहिः समन्तत उपक्लृप्ताः ३२

क्षारो[14]देक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा[15] इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्ये[16]न यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्[17] परित उपकल्पितास्तेषु जंब्वादिषु बर्हिष्मतीपतिरनुव्रता[18]नात्मजानाग्नीध्रेध्मजि[19]ह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्र-

१ वीर० गुप्तयेऽवस्थाप्य । विज० गुप्तय आस्थायातिविषयविषमविषजलाशयादुपरराम । २ वीर० रात्मेच्छयाऽभिनिवेशित । ३ उभ० ध्वंसन । ४ विज० शयावदातो । ५ वीर० भिमान । ६ वीर० अथ स । ७ वीर० संभावयांबभूव । ८ विज० यज्विबाहु । ९ विज० मर्भकभावा । १० वीर० स्नुह वावोपशम । ११ वीर० भवभीतानां । विज० संसारभीतानां । १२ विज० स्मृतिविगलित । १३ वीर० प्रत्यगात्मन्येव वर्तमानस्यात्मनस्तादा । विज० प्रत्यगात्मन्येवतादात्म्य । १४ विज० समापुः । १५ विज० भार्यायां । १६ विज० स्तापसो ।

१ विज० सारभूतदोर्दण्ड । २ उभ० पीडितकोदण्ड । ३ विज० बर्हिष्मत्यां चानु । ४ विज० पोषणव्रीडा । ५ विज० क्ष्वेलनादिभिः । ६ उभ० विवेकोऽनवबुध्यमान इव । ७ वीर० मनुपरिक्राम । विज० मनुपर्याक्रम । ८ विज० मर्धेनैवाच्छाद । ९ विज० पर्याक्रामत्स द्वितीय । १० विज० या वा इह । ११ विज० परिखास्ताः । १२ वीर० उत्तरोत्तरो । विज० उत्तरोत्तरे । १३ उभ० द्विगुणेन बहिः । १४ विज० लवणोदे । १५ विज० परिखाः अभ्यन्तर । १६ वीर० एकैकस्य यथानुपूर्वं । विज० एकैकशो यथानुपूर्वं । १७ उभ० पृथक्पृथक्परित । १८ उभ० रनुवृत्ता । १९ विज० यज्विबाहु ।

संज्ञान्यर्था[1]संख्येनैकैकस्मिन्ने[2]केमेवाधिपतिं विद्धे ॥ ३३ ॥

दु[3]हितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४ ॥

नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य
पुंसां तदङ्घ्रिरजसा जितषड्गुणानाम् ।
चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत
यन्नामधेयमधुना स जहाति बन्धम् ॥ ३५ ॥

स एवमपरिमितबलपराक्रम एकदातु देवर्षिचरणा[4]नुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणा[5]निर्वृतमिवाऽऽत्मानं मन्यमान आ[6]त्मनिर्वेद इदमाह ३६

अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्या[7]रचितविषमविषयान्धकूपे तदलमलं[1]मनुष्या वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ॥ ३७ ॥

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्य[2]वमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महिषीं मृतकमिव स ह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पद[3]वीं पुनरेवानुससार ॥३८॥

तस्य ह वा एते श्लोकाः ॥
प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरम् ॥
यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन्सप्त वारिधीन्॥३९
भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः ॥
सीमा च भूतनिर्वृत्त्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥४०॥
भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं [4]कर्मयोगजम् ॥
यश्चक्रे निरयौपम्यं [5]पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रियव्रतपुत्रस्य आग्नीध्रस्य चरित्रं ॥ १ ॥ अनूढस्याप्यपत्यकामस्य आग्नीध्रस्य सकाशे ब्रह्मणा पूर्वचित्तिनामकाप्सरःप्रेषणं ॥ २ ॥ तयासह सुचिरं कालं रममाणस्याग्नीध्रस्य तस्यां नाभिकिंपुरुषादिनवपुत्रोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं पितरि सं[8]वृत्ते तदनुशासने व[9]र्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजा औ[10]रसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥

स[11] च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवन्तं विश्वसृजां पतिमाभृ[12]तपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्[13]याराधयां बभूव ॥ २ ॥

त[6]दुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सरसि गायन्तीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिबिडविटपिविटपनिकर[7]संश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगममिथुनैः प्रो[8]च्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटका[10]रण्डवकलहंसादिभिः विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४

तस्याः सुललि[11]तगमनपदविन्यासगतिविला[12]-

१ विज० याथासंख्यमेकैकस्मि । २ उभ० नैकमेकमेवा । ३ विज० दुहितरमूर्जस्वतीं । ४ विज० चरणानुसेवयानु । ५ विज० णानिवृत्तमिवा । ६ विज० आत्तनिर्वेद । ७ उभ० रविद्याविरचित । ८ उभ० संनिवृत्ते । ९ वीर० संवर्तमान । १० वीर० धर्मापेक्ष । विज० धर्मानवेक्ष । ११ विज० स तु । १२ उभ० माहत । १३ उभ० तपसाऽऽराधयां ।

१ विज० मनुष्यवनिताविनोद । २ विज० प्रत्यवमर्शनपरिनिर्वृतः स्वपुत्रेभ्य इमां गां । ३ विज० पदवीं अनुससार । ४ उभ० योगकर्मजं । ५ विज० पौरुषं तु प्रियं । ६ विज० एतदुपलभ्य । ७ वीर० निकराश्लिष्ट । विज० निकटपुटलताकुटिलरूढ । ८ वीर० मिथुनप्रोच्य । ९ विज० श्राव्यमान । १० वीर० कारण्डवबककलहंस । ११ विज० सुललितपद । १२ विलासेनानुपदं ।

सायाश्चानुपदं [1]खणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलं [2]ईषद्विकचय्याव्यचेष्ट ॥ ५ ॥

तामेवा[3]विदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गति[4]विहारव्रीडाविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैः मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं निजमुखविगलि[5]तामृतासवसहासभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरो[6]परोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकबर[7]भाररशनां देवीं तदवलोकनेन [8]विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ॥ ६ ॥

का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्यशैले
मायाऽसि काऽपि भगवत्परदेवतायाः ॥
विज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थे
किंवा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ॥ ७ ॥
बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ
शान्तावपुङ्खरुचिरावतितिग्मदन्तौ ॥
कस्मै युयुङ्क्षसि वने विचरन्न विद्मः
क्षेमाय नो जडधियां तव विक्रमोऽस्तु ॥ ८ ॥
शिष्या इमे भगवतः परितः पठन्ति
गायन्ति साम सरहस्यमजस्र[9]मीशम् ॥
युष्मच्छिखाविलुलिताः सुमनोभिवृष्टीः
सर्वे भजन्त्यृषिगणा इव वेदशाखाः ॥ ९ ॥
वाचं परं चरण[10]पञ्जरतित्तिरीणां
ब्रह्मन्नरूपमु[11]खरीं [12]शृणवाम तुभ्यम् ॥
लब्धा कदंबरुचि[13]रङ्कविटङ्कबिंबे
यस्यामलातपरिधिः क्व च [14]वल्कलं ते ॥ १० ॥

किं संभृतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र [1]दृशिः श्रिता मे ॥
पङ्कोऽरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृग्येनाऽऽश्रमं सुभग मे सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥
लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम तावकं मे
यत्रत्य इत्थमुरसाऽवयवावपूर्वौ ॥
अस्मद्विधस्य मनउन्नयनौ [2]बिभर्ति
बह्वद्भुतं सरसं[3]रासस्सुधादि वक्रे ॥ १२ ॥
कावाऽऽत्मवृत्तिरदनां[4]द्धविरङ्ग वाति
विष्णोः कलां[5]स्वनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ ॥
उद्विग्नमीनयुगलं द्विजपङ्क्ति[6]शोचिरासन्नभृङ्गनिकरं [7]सरं इन्मुखं ते ॥ १३ ॥
योऽसौ त्वया करसरोजहतः पतङ्गो
दिक्षु भ्रमन्भ्रमत एजयतेऽक्षिणी [8]मे ।
[9]मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजटावरूथं
[10]कष्टोऽनिलो हरति लंपट एष नीवीम् ॥ १४ ॥
रूपं तपोधन तपश्चरतां तपोघ्नं
ह्येतत्तु केन तपसा [11]भवतोपलब्धम् ।
चर्तुं तपोऽर्हसि मया सह मित्र मह्यं
किंवा [12]प्रसीदति स वै भव भावनो मे ॥ १५ ॥
न त्वां त्यजामि दयितं द्विज देवदत्तं
यस्मिन्मनो [13]दृगपि नो न वियाति लग्नम् ।
मां चारु[14]शृङ्ग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते
चित्तं [15]यतः प्रतिसरन्तु शिवाः सचिव्यः ॥१६॥

**श्रीशुक उवाच—**

इति ललनाऽनुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां [16]विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास ॥ १७ ॥

१ वीर० खुणखुणाय । २ विज० द्विकचय्याचष्ट । ३ विज० वा विदूरे विलोक्य । ४ वीर० विहारविनयावलोकैः । विज० विहारविनयविलोकनसुस्वरा । ५ विज० विगलितमदासवामोदमदान्धे । ६ वीर० रोधद्रुतपद । ७ विज० हार । ८ विज० विधृतावसरस्य । ९ उभ० मीश । १० विज० पङ्कज । ११ उभ० मुखरीं । १२ विज० शृणुमोद्य । १३ विज० रुचिराङ्क । १४ विज० वल्कला ।

१ विज० दृशी श्रिते मे । २ विज० बिभर्षि । ३ विज० हाससुधां च । ४ उभ० द्रुहिरङ्ग भाति । ५ विज० स्वनिमिषन्मकरौ । ६ विज० शोभि चासन्न । ७ वीर० सरवन्मुखं ते । विज० सर उन्मुखं ते । ८ विज० ते । ९ विज० युक्तं न ते स्म वरवक्रजटावरूथः । १० वीर० कृष्टो । विज० कृष्णो । ११ विज० भवतेह । १२ विज० प्रसीदसि । १३ विज० दृगपि वा । १४ विज० शृङ्गार्हसि । १५ वीर० ततः । १६ वीर० विबुधवधूमध्रुवमतिरतिसभाजया । विज० विबुधवधूमितिसभाजया ।

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशील[1]रूपवयःश्रियौदार्येण[2] पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जंबूद्वीपपतिना[3] भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे ॥ १८ ॥

तस्यामु हवा आत्मजान्स राजवर[4] आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव[5] पुत्रानजनयत् ॥ १९ ॥

सा सूत्वा[6]ऽथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥ २० ॥

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता[1] आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥२१॥

आग्नीध्रो[2] राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनम[3]धिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवा[4]रुन्ध यत्र पितरो मादयन्ते[5] ॥ २२ ॥

संपरेते पितरि तव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां[6] श्यामां नारीं भद्रां देववीति[7]मिति संज्ञा नवोदवहन् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

## तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आग्नीध्रपुत्रस्य नाभेश्चरित्रं ॥ १ ॥ अनपत्येन तेनापत्यकामनया भगवन्तमुद्दिश्य यजनं ॥ २ ॥ भगवतो नाभिभार्यायां मेरुदेव्यां ऋषभनाम्ना प्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत[7] ॥ १ ॥

तस्य हवाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया[8] सुप्रतीक[9] आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थ[10]विधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानन्दनावयवा[11]भिराममाविश्चकार ॥ २ ॥

अथह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुहवनमालाच्छूर्य[12]मृतमणिगदादि[8]भिरुपलक्षितं स्फुट[9]किरणप्रवरमुकुट[10]कुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितस्य गृहपतयोऽधना इवोत्तम[11]धनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ॥ ३ ॥

ऋत्विज ऊचुः ।

अर्हसि मुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनुपथानां नमो नम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोऽर्हति पुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकर[12]मतिरनीश ईश्वरस्य परस्य[13] प्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभी रूप[14]निरूपणम् ॥ ४ ॥

सकलजननिकायवृजिननिरसनाशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ॥ ५ ॥

---

१ वीर० रूपशील । २ विज० श्रियौदार्यैः । ३ विज० पतिना भोगान्बुभुजे । ४ विज० वर्य । ५ विज० नवाजनयत् । ६ विज० सूत्वा तु पुत्रान्नवा । ७ वीर० ऽयजत् । ८ उभ० वत्सलतया । ९ विज० सुप्रीत । १० विज० भिप्रायार्थ । ११ विज० मनोनयननन्दनाभिरामावयव । १२ विज० स्फूर्जामृत ।

१ वीर० विभक्तान्यात्म । विज० विभक्तात्म । २ आग्नीध्रो राजपुत्रस्तामप्सरस० । ३ उभ० मभि० । ४ वीर० रवरुन्धे । विज० रवरुन्धन्नीजे यत्र । ५ वीर० मादयन्ते । ६ विज० रामां । ७ विज० देवीमिति । ८ विज० प्रवरादिभि । ९ वीर० स्फुरत्किरण । १० विज० प्रवरमणिमयमुकुटकिरीटकुण्डल । ११ उभ० इवोत्तमंधन । १२ विज० व्यतिरेकमति । १३ विज० प्रकृतिपुरुषयोः परस्यार्वाक्तनमतिभीमरूपा । १४ वीर० स्वरूपनिरूपणं । विज० कृतिभिर्निरूपणं ।

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वाङ्कुरैरपि संभृतया सपर्यया किल परम परितुष्यसि ॥ ६ ॥

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ७ ॥

आत्मन एवानुसवनमञ्जसाऽव्यतिरेकेण बोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किंतु नाथाशिष आशासानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

तद्यथा बालिशानां स्वमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमं परमपुरुष प्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥ ९ ॥

अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्षभो भवान्निजपुरुषेक्षणविषय आसीत् १०

असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममङ्गलायनगुणगणकथनोऽसि ॥ ११ ॥

अथ कथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥ १२ ॥

किंचायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् ॥ १३ ॥

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययाऽनवसितपदव्या अनावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥ १४ ॥

यदुहवाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद्देवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन सर्वान्प्रति वोढुमविदुषाम् ॥ १५ ॥

शुक उवाच ।

इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवन्दितचरणः सदयमिदमाह ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलम् ॥ १७ ॥

तत आग्नीध्रीयेंऽशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥ १८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् ॥ १९ ॥

बर्हिषि तस्मिन्नेवं विष्णुदत्त भगवान्परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान्दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तनुवावततार ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

१ विज० स्तवलवसंशब्द । वीर० संशब्दस्तवसलिल । २ विज० सलिलकिसलय । ३ उभ० तुलसी । ४ विज० रुसंभार । ५ विज० व्यतिरेकेणानुबोभूय । ६ उभ० विदुषां परमपुरुष । ७ विज० प्रकृष्ट । ८ वीर० स्वयं च नाप । विज० स्वयल्लोप । ९ वीर० अथ हायमेव । विज० अथार्हयामः परं ह्यर्हत्तम । १० वीर० यर्हि वाव । ११ विज० भगवान्निज । १२ विज० गणित । १३ विज० मङ्गलायतनकथनोसि । १४ उभ० श्रीमच्चरणारविन्दस्मरणाय । १५ विज० भगवन्त । १६ विज० को वा ईहते इत्यनन्तरं गद्यविच्छेदः ।

१ वीर० अपराजितया पराजितो । विज० अपराजितापराजितया । २ विज० पदध्यानव्यावृत्त । ३ विज० विषमविषयव्यापृतप्रकृति । ४ उभ० वाव पुनरदभ्र । ५ विज० स्तदर्थ । ६ विज० हेलनं देवार्हसि । ७ वीर० भिवादितर्विगभिवन्दित । ८ वीर० आग्नीध्रीये क्षेत्रे कलया । विज० आग्नीध्रीये क्षेत्रेऽहं कलया । ९ विज० पतिं समभिधाय । १० उभ० न्नेवं विष्णुरात । ११ विज० तदवरोधजने ।

# चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ऋषभचरित्रं । तस्य जयन्तीनाम्न्यां भार्यायां भरतादिपुत्रशतोत्पत्तिः ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

अथ[1] ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥ १ ॥

तस्य हवा इत्थंवर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन[2] चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं[3] नाम चकार ॥ २ ॥

तस्य[4] हीन्द्रः स्पर्धमानो भगवान्वर्षे न ववर्ष[5] तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्याऽऽत्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् ३

नाभिस्तु यथाऽभिलषितं सुप्रजास्त्वमवरुध्या[6]तिप्रमोदभरवीह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोक[7]सधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स[8] तातेति सानुराग[9]मुपलालयन्परां निर्वृतिमुपगतः ॥ ४ ॥

विदितानुराग[10]मापौरप्रकृति जनपदो[11] राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥

यस्य[12] ह पाण्डवेय श्लोकावुदाहरन्ति ।
को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ।
अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६ ॥
ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः ।
यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ॥ ७ ॥

अथ[1] ह भगवानृषभ[2]देवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो[3] लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्मा[4]ननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्मसमाम्नाया[5]म्नातमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ॥ ८ ॥

येषां[6] खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद्येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति[7] ॥९॥

तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन[8] इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नवनवतिप्रधानाः ॥ १० ॥

कवि[9]र्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोथ द्रुमिल[10]श्चमसः करभाजनः ॥११॥

इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवाद[11]मुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ॥१२॥

यवीयांस एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा[12] ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १३ ॥

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव[13] विपरीतवत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणे[14]नोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो[15] मैत्रः

१ विज० अथ त । २ विज० च्छ्लोकेनौजसा । ३ विज० इतीहद्माम । ४ उभ० यस्य हीन्द्रः । ५ विज० भ्यवर्षीत् । ६ विज० मववुध्य प्रमोद । ७ वीर० लोकधर्म । विज० लोकसमानधर्मं । ८ वीर० मायया । ९ वीर० सानुनय । १० विज० रागः पौर । ११ वीर० जनपदं राजा । विज० जनपदानां राजा । १२ वीर० यस्य ह वा । विज० यत्र ह ।

१ वीर० अथ भगवा । विज० अथ स भगवा । २ विज० नृषभः । ३ विज० वास उपलब्ध । ४ विज० धर्मं । ५ वीर० समाम्नातमभि । ६ वीर० तेषां खलु । ७ वीर० यज्ञ आरभ्य व्यपदिशन्ति । ८ उभ० ब्रह्मावर्त आर्यावर्तो मलयकेतु । ९ वीर० तत्र कवि । १० वीर० द्रमिड । ११ विज० संवादरूप । १२ विज० कर्मश्रद्धा । १३ विज० एवं । १४ उभ० आचारेणोप । १५ विज० समुप ।

कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १४ ॥
यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः १५
यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास ॥ १६ ॥
द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥१७॥
भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवाऽऽत्मनोऽन्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ १८ ॥
स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ऋषभेण ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां स्वपुत्रेभ्यो मोक्षधर्मोपदेशः ॥१॥ लोकशिक्षार्थं तेन संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य देशाटनं ॥२॥

**ऋषभ उवाच—**
नायं देहो देहभाजां नृलोके
कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये ।
तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं
शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम् ॥ १ ॥
महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ २ ॥
ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था
जनेषु देहंभरवार्तिकेषु ।
गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३ ॥
नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म
यदिन्द्रियप्रीतय आपृणोति ।
न साधु मन्ये यत आत्मनोऽय-
मसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥
पराभवस्तावदबोधजातो
यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै
कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥ ५ ॥
एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते
अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे
न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥ ६ ॥
यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां
स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ।
गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापा-
नासाद्य मै[illegible]ारमज्ञः ॥ ७ ॥
पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं
तयोर्मिथो हृदयग्रन्थिमाहुः ।
अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तै-

१ विज० मृताविरोधन । २ उभ० लोकान्नियमयत् । ३ विज० यच्छीर्षण्या । ४ विज० तदनु । ५ विज० यदपि । ६ वीर० ब्रह्म गुह्यं । विज० ब्राह्म्यं गुह्यं । ७ विज० कस्त्कामा । ८ विज० ह्यर्हथ । ९ उभ० सुखं ह्यनन्तं । १० विज० कर्म दीनो । ११ विज० आवृणोति ।

१ विज० दपेक्षते । २ विज० वर्त गतो । ३ वीर० न्युपधीय । विज० न्यवधीय । ४ विज० यदा नु । ५ वीर० भावमेव । विज० भाव एष । ६ विज० यतो ।

र्जनस्य मोहोऽयमहंममेति ॥ ८ ॥
यदा [1]मनो हृदयग्रन्थिरस्य
कर्मानुबद्धो [2]दृढ आश्लथेत ।
तदा जनः [3]संपरिवर्ततेऽस्मा-
न्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ ९ ॥
[4]हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या
वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च ।
सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या
जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥
मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं
[5]मद्देवसङ्गाद्गुणकीर्तनान्मे ।
निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा
जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११ ॥
अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया
प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन [6]सध्र्यक् ।
सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्व-
दसंप्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ १२ ॥
सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन
ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ।
योगेन [7]धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो
लिङ्गं व्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् ॥ १३ ॥
कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्ध-
मविद्ययाऽऽसादितमप्रमत्तः ।
अनेन योगेन यथोपदेशं
सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् ॥ १४ ॥
पुत्रांश्च शिष्यांश्च [8]नृपो गुरुर्वा
मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः ।
इत्थं विमन्युरनु[9]शिष्यादतज्ज्ञा-
न्न योजयेत्कर्मसु कर्ममूढान् ।
कं [10]योजयन्मनुजोऽर्थं लभेत

१ विज० यदात्मनो । २ वीर० द्रढिमा श्लथेत । ३ विज० संपरिवर्तमानो मुक्तः । ४ विज० हरौ गुरौ । ५ विज० मत्पादसङ्गा । ६ विज० सम्यक् । ७ विज० धृत्युद्भव । ८ विज० पिता गुरुर्वा । ९ वीर० शिक्षेदतज्ज्ञा । १० वीर० इदमर्धं न दृश्यते ।

निपातयन्नष्टदृशं हि गर्ते ॥ १५ ॥
लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि-
र्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः ।
अन्योन्य[1]वैरैः सुखलेशहेतो-
रनन्तदुःखं च न वेद मूढः ॥ १६ ॥
कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चि-
दविद्यायामन्तरे वर्तमानम् ।
दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं
प्रयोजयेदुत्पथगं यथाऽन्धम् ॥ १७ ॥
गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्या-
त्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्या-
न्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥ १८ ॥
इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं
सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।
पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरा-
दतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥ १९ ॥
तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः
सर्वे महीयांसममुं सनाभम् ।
अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं
शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम् ॥ २० ॥
भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये
सरीसृपास्तेषु [2]संबोधनिष्ठाः ।
ततो मनुष्याः [3]प्रमथास्ततोऽपि
गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥
देवासुरेभ्यो [4]मघवत्प्रधाना
दक्षादयो ब्रह्म[5]सुतास्तु तेषाम् ।
भवः परः सोऽथ [6]विरिञ्चवीर्यः
स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥
न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्य-
त्पश्यामि [7]विप्राः किमतः परं तु ।

१ उभ० अन्योन्यवैरं । २ विज० सुबोध । ३ वीर० प्रथमास्ततोपि । विज० प्रवरास्ततोपि । ४ विज० मघवान्प्रधानो । ५ उभ० सुताश्च । ६ वीर० विरिञ्चवर्यः । ७ विज० विप्रात्किमतः परं नु ।

यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाऽह-
मश्नामि कामं न तथाऽग्निहोत्रे ॥ २३ ॥
धृता तनूरुश[1]ती मे पुराणी
येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम् ।
शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च
तपस्तितिक्षाऽनुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥
मत्तोऽप्यनन्तात्परतः परस्मा-
त्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किंचित् ।
येषां किमु स्यादितरेण तेषा-
मकिंचनानां मयि भक्तिभाजाम्[2] ॥ २५ ॥
सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भि-
श्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि ।
संभावितव्यानि पदेपदे वो
विविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणं मे ॥ २६ ॥
मनोवचोदृक्करणै[3]हितस्य
साक्षात्कृतं मे परिबर्हणं हि[4] ।
विना पुमान्येन महाविमोहा-
त्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत्[5] ॥ २७ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

एवमनुशास्याऽऽत्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतन[6]यशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपा[7]लनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरित[8]शरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त-[9] इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज ॥ २८ ॥

जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकंवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव ॥ २९ ॥

तत्रतत्र पुरग्रामा[1]करखेट[2]वाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनु[3]पथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मक्षिको[4]भिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षे[5]पपूतिवातदुरुक्तैः तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सदपदेश उभ[6]यानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेना[7]समारोपिताहंममाभिमानत्वादवि[8]खण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ॥३०॥

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावहाससुमुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारा[9]रुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विगूढस्मितवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशके[10]शभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवादृश्यत ॥ ३१ ॥

यर्हि वाव स भगवाँल्लोकमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाऽऽचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्म बीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति ह[11]दति स्म चेष्टमान उ[12]च्चरितआदिग्धोद्देशः ॥ ३२ ॥

तस्य[13] ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्य[14]वायुस्तं देश[15]ं दशयोजनं समन्तात्सुरभिं च[16]कार ॥ ३३ ॥

एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृग[17]गोचरितः पिब[18]ति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४ ॥

१ विज० रुशतीर्मे । २ विज० मकिंचनानामपि । ३ विज० दृक्करणैर्हितस्य । ४ विज० तत् । ५ विज० मीशः । ६ विज० स्वतनयं । ७ विज० धरणीतलपालनाया । ८ वीर० शरीरपरिग्रहा । ९ वीर० न्माद इवावधूत ।

१ विज० ग्रामदुर्गाकर । २ विज० खेटखर्पटशिबिर । वीर० खेटखर्वटवाटशिबिर । ३ विज० ष्वनुपद । ४ विज० मक्षिकादिभिरिव । ५ उभ० प्रक्षेपण । ६ विज० अभयानुभव । ७ वीर० स्थानेनानारोपिता । विज० स्थानेनासमवरोपिता । ८ विज० दखण्डितः । ९ विज० शिशिरतरचार्वरुणायतनयनसदृशसुभग । १० विज० कपिलकेश । ११ विज० हसति स चेष्ट । १२ विज० उच्चरितादिग्धो । १३ वीर० तस्य हार्यं । १४ उभ० सौगन्ध्यो । १५ वीर० वायुर्दिशो । १६ उभ० सुरभीचकार । १७ विज० गोवच्चरति । १८ वीर० पिबत्यवमेहति स्म ।

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपति-र्ऋषभोऽविरत[1]परममहानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनो-[2]ऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्ता[3]र्थपरिपूर्णो[4] योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवे[1]शदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नाञ्जसा नृप हृदयेनाभ्यनन्दत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अवशिष्टऋषभचरित्रकथनं ॥ १ ॥

**राजोवाच—**

न नूनं भगव आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानाव[5]भर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हन्ति यदृच्छ[6]योपगतानि ॥ १ ॥

**ऋषिरुवाच—**

सत्यमुक्तं किंत्विह वा एके[7]न मनसो[8]ऽद्धा विश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात[9] इव सङ्ग[10]च्छन्ते ॥२

**तथाचोक्तम्—**

न कुर्या[11]त्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ।
यद्विश्रंभाच्चिराचीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम् ॥ ३ ॥
नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनु येऽरयः ।
योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४ ॥
कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ।
कर्मबन्धश्च यन्मू[12]लः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ॥५॥

अथै[13]वमखिललोकपालललामो[14]ऽपि विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥

तस्य हवा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया[2] देह इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः को[3]ङ्कवेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटका[4]चलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७ ॥

अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातो[5]ग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ॥ ८ ॥

यस्य[6] किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटका[7]नां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः[9] संप्रवर्तयिष्यते ॥ ९ ॥

येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौ[10]चचारित्रविहीना देवहे-

१ विज० धिगत । २ विज० व्यवधानेनानन्तरो । ३ विज० सिद्धसमस्तार्थैः परिपूर्णो । ४ उभ० भगवन्नात्मा । ५ वीर० ज्ञानानलावभर्जित । ६ वीर० 'यदृच्छयोपगतानि' इत्येतन्नास्ति । ७ विज० एके मनसो । वीर० एके तु मनसो । ८ विज० मनसो विस्रंभ । ९ विज० घटकिराट । १० वीर० न सङ्गच्छन्ते । विज० न सङ्गच्छन्ति । ११ विज० कस्यचि । १२ वीर० यन्मूलं । १३ वीर० अथैन । १४ विज० ललामो विलक्षणो ।

१ वीर० दूरग्रहणश्रवणादीनि । २ विज० मायावसानो । ३ वीर० एकदा तु कोङ्कणवङ्कपटकुटकान् । विज० एकदा तु काङ्कटकर्णाटकाद्दक्षिण । ४ विज० कुटचाचलोप । ५ विज० जातो दावानल । ६ वीर० तस्य किलाश्रमातीतमनुचरित । ७ वीर० कोङ्कणकङ्कपटकुटकानां राजा । विज० काङ्कटकर्णाटकानां दक्षिणकर्णाटकानां राजा । ८ वीर० शिक्षमाणः । ९ वीर० मन्दो मनुजान्सं । १० विज० शौचाचार ।

लनां[1]न्यपत्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्त्रानानाचमनाशौचकेशोल्लुञ्चनादीनि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति॥ १० ॥

ते च[2] ह्यर्वाक्तनया निजलोक[3]यात्रयान्धपरंपरयाऽऽश्वस्तां[4]स्तमस्यन्धे स्वयमेव[5] प्रपतिष्यन्ति॥ ११॥

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्यो[6]पशिक्षणार्थः। तस्यानुगुणाञ्श्लोकान्गायन्ति ॥ १२ ॥

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या
द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ।
गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः
कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति ॥ १३ ॥

अहो नु वंशो यशसाऽवदातः
प्रैयव्रतो यत्र पुमान्पुराणः ।
कृतावतारः पुरुषः स आद्य-
श्चचार धर्मं यदकर्महेतुम् ॥ १४ ॥

कोन्वस्य काष्ठामपरोनुगच्छे-
न्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी ।
यो योग[7]मायाः स्पृहयत्युदस्ता
ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः ॥ १५ ॥

इति ह स सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणम् । परममहामङ्गलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाऽनुशृणोत्याश्रावयति वाऽवहितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते ॥ १६ ॥

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं[1] विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्तस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो ए[2]वाद्रियन्ते भग[3]वदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥

राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां
दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः ।
अस्त्वेवमङ्ग भगवान्भजतां मुकुन्दो
मुक्तिं ददाति कर्हिचि[4]त्स्म न भक्तियोगम् ॥१८॥

नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः
श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः ।
लोकस्य यः करुणयाऽभयमात्मलोक-
माख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

## सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ऋषभपुत्रस्य भरतस्य चरित्रम् ॥ १ ॥ तस्य स्वतनयेषु राज्यं निक्षिप्य पुलहाश्रमं गत्वा तपश्

**श्रीशुक उवाच—**

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥

तस्यामुहवा आत्मजान्कात्स्न्र्येनानुरू
नः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्मा
सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं[5] धूम्रकेतु
ति । अं[6]जनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति
आरभ्य व्यपदिशन्ति ॥ ३ ॥

---

१ विज० देवहेलनादीन्यप । २ वीर० तत्रैव ह्यर्वा । विज० तैरपि ह्यर्वाक्त । ३ वीर० निजदेहयात्र । ४ वीर० तयैवाश्वस्ताः । विज० त एवानास्थाः । ५ वीर० स्तमस्यन्धे न पतिष्यन्ति । ६ विज० कैवल्यशिक्षणार्थः । ७ विज० यद्योगमायां स्पृहयन्त्युदस्तां महत्तमा ।

१ विज० मविरतविविध । २ विज
३ विज० भागवतत्वेनैव । ४ तीर० क
माचरणं । ६ विज० आञ्जनाभं ।

स बहु[1]विन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वेस्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजा[2]ः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् ॥ ४ ॥

ईजे च भगवन्तं यज्ञ[3]क्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धया हुता[4]ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ॥ ५ ॥

संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भाव[5]यमान आ[6]त्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषावयवे[7]ष्वभ्यध्यायत् ॥ ६ ॥

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदया[9]काशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरु[10]षरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदा[11]दिभिरुपलक्षिते निजपुरुष[12]हृल्लिखिते[13]नाऽऽत्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ॥ ७ ॥

एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्ता[14]वसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्व[illegible]लहाश्रमं प्रवव्राज ॥ ८ ॥

यत्र हवाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण॥९॥

यत्राऽऽश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति १०

तस्मिन्वा[1]व किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥ ११ ॥

तये[2]त्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभ[3]रद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनाऽऽत्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकन[4]यन एवं निजरमणारुणचरणारविन्दानुध्या[5]नपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृ[6]दयहृदावगाढधिषणस्तां[7]मपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥१२॥

इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्य[9]र्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरु[10]षमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच ॥ १३ ॥

परोरजः सवितु[11]र्जातवेदो<br>
देव[12]स्य भर्गो मनसेदं जजान ।<br>
सुरे[13]तसाऽदः पुनराविश्य च[14]ष्टे<br>
हंसं गृध्राणं नृ[15]षद्रिङ्गिरामिमः ॥ १४ ॥

[illegible] श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

[illegible] विज० स हि बहुविन्म । २ विज० प्रजाः पर्यपाल[illegible]त । ३ वीर० यज्ञक्रतुभि । विज० यज्ञपुरुषं क्रतुभि । ४ [illegible] हुताग्निहोत्रः । विज० हिताग्निहोत्र । ५ विज० भाव[illegible] ६ विज० आत्मनः पुण्यमृदित । ७ विज० ष्वध्य[illegible] ८ विज० विशुद्धिविशुद्ध । ९ विज० हृदय [illegible] वीर० महापुरुषोपलक्षणे । विज० महापुरुषो[illegible] [illegible]र० गदासिभि । १२ विज० हृदुल्लिखिते । [illegible]त्मनि । वीर० तेनैव स्वात्मनि । १४ [illegible]ावसित । १५ विज० स्वनिकेतनात्पुलहा ।

१ वीर० तस्मिन्ह वाव । २ विज० तयैवमविरत । ३ विज० भारहृतहृदय । ४ विज० वलोकनयनोभिरेमे । ५ विज० ध्यानेनोपचित । ६ विज० गंभीरहृदयावगाढ । ७ विज० स्तां विक्रीयमाणां । ८ विज० ऐणाजिन । ९ विज० सूर्य इव । १० विज० पुरुषं ददर्श सूर्यमण्डलेप्युप । ११ विज० सवितर्जातवेदो । १२ विज० वेदस्य गर्भो । १३ विज० स्वरेतसाऽदः । १४ विज० च स्वं । १५ विज० गृध्राणामृषभं संगृणीमः ।

# अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तपस्यतस्तस्य एणशिशुसङ्गेन जन्मान्तरे हरिणजन्मप्राप्तिः ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकाव[1]श्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश ॥ १ ॥

तत्र तदा राजन्हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ २ ॥

तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण[2] नदतो मृगपतेरुन्नादो[3] लोकभयंकर उदपतत्[4] ॥ ३ ॥

तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा[5] भयात्सहसैवोच्चक्राम[6] ॥ ४ ॥

तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो[7] गर्भः स्रोतसि निपपात ॥ ५ ॥

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन[8] वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च[9] ममार ॥ ६ ॥

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसाऽनूह्यमानमभि[10]वीक्ष्यापविद्धं बन्धुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमि[11]त्याश्रमपदमनयत्[12] ॥ ७ ॥

तस्य हवा एणकुणक उच्चैरेत[13]स्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनाऽऽत्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन[14] वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ॥ ८ ॥

[ अभेदमाह[1] । ] अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ[2] भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय[3] नान्यं कंचन वेद मय्यतिविस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुना[4]ऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥ ९ ॥

नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे[5] स्वार्थानपि[6] गुरुतरानुपेक्षन्ते ॥ १० ॥

इति कृतानुषङ्ग आसन[7]शयनाटनस्थानाशनादिषु सहमृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ॥ ११

कुश[8]कुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरि[9]ष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो[10] यदा[11] सह हरिणकुणकेन वनं[12] समाविशति ॥ १२ ॥

पथिषु[13] च मुग्धभावेन तत्रतत्र विषक्तमतिप्रणयभर[14]हृदयः कार्पण्यात्स्कन्धेनोद्वहति एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप[15] १३

क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तराले[16]ऽप्युत्थ[illegible]त-त्थाय यदैनमभिचक्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा[17] आशिष आ[illegible]

स्ति स्वाद्वत्स ते सर्वत इति । [illegible]

अन्यदा[18] भृशमुद्विग्नमना[illegible] धरणम् ॥ [illegible] ॥

---

१ विज० नैगमिकावश्यको । २ वीर० वाविदूरे नदतो । ३ विज० रुरुनादो । ४ वीर० उदपद्यत । ५ वीर० तृष्णा । ६ विज० त्सहसो । ७ वीर० योनेर्निर्गतो । विज० योनिगतो । ८ विज० स्वगणैर्वियुज्य । ९ विज० चाथ । १० वीर० स्रोतसोह्यमान । विज० स्रोतसा चोह्य । ११ वीर० मृतमातरं निजमाश्रम । विज० मृतमातरमेणमाश्रम । १२ विज० मानयत् । १३ उभ० उच्चैस्तरां तस्मि । १४ विज० कतिपयाहर्गणेन ।

१ विज० इदमधिकं दृश्यते । २ विज० म[illegible] पानात्म-ज्ञातिभ्योधिकं गोपायनं नान्यं । ३ वीर० श्चोपे[illegible] गोपायनमधि मन्वानो नान्यं । ४ विज० मप्यनसूण २ ५ वीर० एवंविधेर्थे । ६ विज० स्वार्थान्गुरुतरा । ७ वि[illegible] आसनस्नानाशनशयना । ८ विज० कुसुमकुश । ९ विज[illegible] मूलोदकादीन्याह । १० विज० माशङ्कमानो । ११ विज० यदा इति नास्ति । १२ विज० वनमाविशति । १३ वीर० तदा पथिपथि च । विज० पथिपथि च । १४ विज० सारहृदयः । १५ विज० परमामवाप मुदं । १६ विज० मन्तराल उत्थायो । १७ विज० तस्मै हा आशिष । १८ वीर० अन्यथा तु । विज० अन्यदा तु ।

सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्त[1]मेवानुशोचन्किल कश्मलं महदभिरंभित इति होवाच ॥ १५ ॥

अपि बत[2] स वै कृपण एणबालको मृतहरिणीसुतो[3]ऽहो ममानार्यस्य शठकिरात[4]मतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रंभ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन्सुजन[5] इवाऽऽगमिष्यति ॥ १६ ॥

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि ॥ १७ ॥

अपि[6] च न वृकः सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो[7] वा भक्षयति ॥ १८ ॥

निम्लोचति[8] ह भगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा[9]ऽद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति ॥ १९ ॥

अपिस्विदकृतसुकृतमागत्य[10] मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् ॥ २० ॥

क्ष्वेलिकायां[11] मां मृषा[12]समाधिनाऽऽमीलितदृशं प्रेमसंरंभेण चकित[13]चकित आगत्य पृषदपरुष[14]विषाणाग्रेण लुठति ॥ २१ ॥

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास[15] ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते ॥ २२ ॥

किं वा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनया यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुर[16]पङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्यात्मानं च[17] सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ २३ ॥

अपिस्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं[1] मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं[2] स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजनवत्सलः परिपाति[3] ॥ २४ ॥

किंवाऽऽत्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं[4] मामुपसृतमृगीतनयं[5] शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति[6] च ॥ २५ ॥

एवमघटमान[7]मनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्ध[8]कर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमन्तरायविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत ॥ २६ ॥

तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमि[9]वानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेबरं मृतमनु[10] न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥ २७॥

[illegible]तत्रा[13]ऽपि स आत्मनो [illegible] मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह ॥ २८ ॥

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्याऽऽत्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशू-

१ विज० स्तमनुशोच । २ वीर० वत वै । ३ विज० सुतो मृगा । ४ विज० कितव । ५ विज० स्वजन । ६ उभ० अपि न वृकः । ७ विज० नैकचरो जक्षयति । ८ विज० निम्लोचति भगवा । ९ विज० स्सूर्यात्मा । १० विज० मामागत्य । ११ विज० क्ष्वेलिकया । १२ वीर० मृषासमाध्यामीलित । विज० सुधासमाधिना । १३ विज० सचकितमागत्य । १४ विज० पृषतः अपरुष । १५ विज० द्युपरतरभस । १६ उभ० तमखरखुर । १७ उभ० त्मानं सर्वतः ।

१ विज० उडुप एनं । २ विज० मम मृगबालकं । ३ विज० परिपालयति । ४ विज० नलिनं । ५ विज० मामुपसृत्योपसृतमृगीतनयः । ६ उभ० स्वधयति । ७ विज० इति चैवमघटमान । ८ वीर० स्वप्रारब्ध । ९ विज० मात्मजं बन्धुमिवा । १० वीर० मन्वमृतपूर्वजन्मानु । विज० कलेबरमनुस्मृतजन्मानुस्मृतिरितरमृगवन्मृगशरीर ।

न्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कात्स्न्र्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्याऽऽरान्मृगसुतमनु परिसुस्राव ॥ २९ ॥

इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात्प्रत्याजगाम ३०

तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हरिणदेहत्यागानन्तरं द्विजवंश उत्पन्नस्य भरतस्य ( जडभरतस्य ) कथा ॥ १ ॥ आत्मानं जडवत्प्रदर्शयतः केदाररक्षणार्थं वीरासनेनोपविष्टस्य तस्य केनचिद्वृषलपतिना भद्रकाल्यै पुरुषपशुत्वेन नयनं ॥ २ ॥ क्रुद्धया देव्या अकार्योद्यतानां वृषलानां शिरश्छेदः ॥ ३ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयाऽऽत्मज्ञानानन्दयुक्तस्य आत्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुर्मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥

यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः ॥ २ ॥

तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३ ॥

तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत् । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥

सचापि तदुह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति छन्दांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥ ५ ॥

एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ॥ ६ ॥

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात् ॥ ७ ॥

पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बन्धान्न्यवृत्सन्त ॥८॥

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्य-

---

१ विज० माबुधस्य रागान्मृग । २ विज० एवं निगूढ । ३ विज० मृगीमातरं । ४ उभ० स्याङ्गिरसप्रवरस्य । ५ वीर० ध्ययनाध्यापनसंतोष । ६ वीर० प्रश्रयत्यागविद्या । ७ वीर० गत्ताप्यन्यजन । ८ विज० विवरणेन चरणार । ९ वीर० र्विदधान आत्मनः । विज० विदधत आत्मनः । १० विज० वजडबधिररूपेण । ११ उभ० स विप्रः ।

१ विज० पुत्रेणेत्यसदाग्रहः । २ विज० वेव सध्रीचीन । ३ विज० नधीयमानमप्यसम । ४ विज० द्यौपकुर्वाणकानि कर्माण्यतदभि । ५ विज० मनुशशास । ६ विज० पिता स्वयं । ७ विज० गृहे प्रमत्त । ८ विज० गर्भजातमिथुनं । ९ विज० सपत्न्यामुप । १० विज० भ्रातरमनु ।

भिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याञ्चया यदृच्छया वोपसादित[1]मल्पं बहु[2]मिष्टं कदन्नं वाऽभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं नित्यनिवृत्त[3]निमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः[4] सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ॥ ९ ॥

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दना[5]मज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृ[6]तकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञया[7]ऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार ॥ १० ॥

यदा[8] तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः[9] स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किंतु न[10] समविषमन्यूनमधिकमिति वेद कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृत[11]वदभ्यवहरति ॥ ११ ॥

अथ[12] कदाचित्कश्चिद्वृषल[13]पतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ १२ ॥

तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः[14] संरक्षमाणमङ्गिरःप्रवर[15]सुतमपश्यन् ॥ १३ ॥

अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्म[16]निष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥ १४ ॥

अथ पणयस्तं स्वविधिनाऽभिषिच्याहतेन वाससाऽऽच्छाद्य भूषणा[1]लेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुष[2]पशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालै[3]निशितमुपाददे ॥ १६ ॥

इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरज[4]उत्सिक्तमनसां भगवत्कलां[5] वीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं[6] यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्य[7]ननुमतमालम्भनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट[8] सैव देवी भद्रकाली ॥ १७ ॥

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेदं महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां[9] तेनैवासिना विवृक्ण[10]शीर्ष्णां गलात्स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन[11] निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त[12] च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया ॥ १८ ॥

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनाऽऽत्मने फलति ॥ १९ ॥

न वा एतद्विष्णुदत्त[13] महदद्भुतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्म-

१ वीर० वोपपादित । विज० चोपसादित । २ उभ० मृष्टं । ३ विज० निवृत्तदुःखस्वसिद्ध । ४ विज० स्वात्मलाभाधिगतः । ५ विज० न्मर्दनानुन्मज्जनेन । ६ विज० कर्पटावृत । ७ विज० ज्ञयाऽज्ञजना । ८ विज० वगतो । ९ विज० यदानु । १० उभ० न समं विषमं न्यून । ११ विज० प्यमृतवदारोचयति । १२ वीर० अथेदं शृणु विष्णुरात कश्चि । १३ उभ० द्वृषलीपति । १४ वीर० दिभ्योभिरक्षमाण । १५ विज० माङ्गिरसप्रवर । १६ विज० तेन भर्तुः कर्म ।

१ वीर० षणानुलेपन । विज० षणानुलेप । २ उभ० ं पुरुष । ३ उभ० करालं निशित । ४ विज० रजसोत्सिक्त । ५ विज० भगवत्कलाङ्गिरसकुलं । ६ विज० दारुणं वृषलानां । ७ वीर० मप्यनुज्ञातायामनभिमतमालंभ । विज० मप्यनभिमतस्यालंभ । ८ उभ० च्चचाल । ९ वीर० अतिदृप्तानां । विज० दुर्भावानां । १० विज० वृक्ण । ११ विज० सह गणैर्नि । १२ उभ० ननर्त विजहार च । १३ विज० द्विष्णुराताद्भुतं ।

भावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम्॥२०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कस्यचिद्रहूगणनाम्नो राज्ञः शिबिकावहने नियुक्तेन जडभरतेन तस्मै ज्ञानोपदेशः ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे [नद्या भगवन्तं कपिलऋषिं द्रष्टुं कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितं] तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः ॥१॥

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति २

अथ त ईश्वरवचः सोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयांबभूवुः ॥ ३ ॥

न वयं नरदेव प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः। अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमुह वयं पारयाम इति॥४॥

सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसा वृतमतिराह ॥ ५ ॥

अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान्सुचिरं नातिपीवा न संहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान्सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति बहु विप्रलब्धोप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेबरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यसे इति ॥ ७ ॥

एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसाऽनुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥

---

१ विज० द्भगवत अनि । २ विज० इदमधिकं । ३ विज० वाहक । ४ विज्ञ० संहननाङ्गः खरव । ५ विज० सेहि । ६ विज० वरस्य युगमात्रा । ७ विज० नंसमा पुरुषगति । ८ विज० विषमगतायां स्वशिबिकायां । ९ वीर० अहो । १० वीर० किन्त्वय । ११ उभ० मिह । १२ विज० संसर्गिणां । १३ उभ० मर्हतीति निशम्य । १४ विज० कृपणं वचो ।

१ उभ० अभिरक्ष्य । २ विज० मकुतोभयमाश्रिता । ३ वीर० रजसावृतं तमसावृत । विज० रजसा तमसावृत । ४ विज० श्रान्तोसि । ५ वीर० सुचिरमूहिवान् । विज० ऊहितवान्सुचिरं । ६ विज० जरसोपद्रुतो । ७ वीर० पूर्ववच्छिबिकामुवाह । विज० शिबिकामुवाह । ८ विज० किमरे त्वं जीवन्मृतोसि । ९ विज० प्रमत्तस्य ते । १० विज० भजिष्यसीति । ११ उभ० मभिभाष । १२ उभ० भिमानिनं ।

ब्राह्मण उवाच—

त्वयोदितं[1] व्यक्तमविप्रलब्धं
भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर भारः ।
गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा
पीवेति राशौ[2] न विदां प्रवादः ॥ ९ ॥
स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च
क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च ।
निद्रा रतिर्मन्युरहंमदः[3] शुचो
देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ १० ॥
जीवन्मृतत्वं नियमेन राज-
न्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ।
स्वस्वाम्य[4]भावो ध्रुव ईड्य[5] यत्र
तर्ह्युच्यतेऽसौ[6] विधिकृत्ययोगः ॥ ११ ॥
विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च
पश्याम[7] यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।
क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं[8]
तथापि राजन्करवाम किं ते ॥ १२ ॥
उन्मत्तमत्त[9]जडवत्स्वसंस्थां
गतस्य मे वीर चिकित्सितेन ।
अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन
स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच—

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्तं[10] उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १४

स चापि पाण्डवेय सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रन्थिमोचनं[11] द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रन्थ[12]संमतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा पादमूल[13]मुपसृतः[14] क्षमापयन्विगतनृप[15]देवस्मय उवाच ॥ १५ ॥

१ वीर० त्वयेरितं । २ विज० सासौ । ३ उभ० मदश्च देहेन । ४ उभ० स्वस्वामिभावो । ५ विज० एष । ६ विज० सावितिकृत्य । ७ विज० पश्यामि यत्र । ८ तव्यमथापि । ९ वीर० उन्मत्तमूकान्धजड । १० विज० निमित्तमुपभोगेन । ११ उभ० विमोचनं । १२ विज० ग्रन्थमतं । १३ वीर० तत्पादमूल । १४ विज० मुपगतः । १५ विज० नरदेवस्मय उवाच रहूगणः ।

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां
बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।
कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मा-
त्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥ १६ ॥
नाहं विशङ्के सुरराजवज्रा-
न्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रा-
च्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १७ ॥
तद्ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढ-
विज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।
वचांसि योगग्रथितानि साधो
न नः क्षमं ते मनसाऽपि[1] भेत्तुम् ॥ १८ ॥
अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्व-
विदां मुनीनां परमं[2] गुरुं वै ।
प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तं[3]-
त्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ १९ ॥
स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थ-
मव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित् ।
योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः
कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः[4] ॥ २० ॥
दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै
भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानु[5]मन्ये ।
यथाऽसतो[6]दानयनाद्यभावा-
त्समूल[7] इष्टो व्यवहारमार्गः ॥ २१ ॥
स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभिताप-
स्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः ।
देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षा-
त्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥ २२ ॥
शास्ताऽभिगोप्ता[8] नृपतिः प्रजानां
यः किंकरो वै न[9] पिनष्टि पिष्टम् ।

१ विज० विभेत्तुं । २ उभ० कपिलं० । ३ उभ० यत्साक्षा । ४ उभ० नुबद्धः । ५ विज० श्चाद्य । ६ विज० श्रुतोदानयनादिभावाः । ७ विज० त्समूलदृष्टो । ८ विज० धिगोप्ता । ९ वीर० नैव पिनष्टि ।

स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य
यदीहमानो विजहात्यघौघम् ॥ २३ ॥
तन्मे भवान्नरदेवाभिमान-
मदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।
कृषीष्ट मै[1]त्रीदृशमार्तबन्धो
यथा[1] तरे सदवध्यानमंहः ॥ २४ ॥
न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य
साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ।
महद्विमानात्स्वकृताद्धि मा[2]दृ-
ङ्नक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

## एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पुना रहूगणप्रार्थिनेन जडभरतेन तस्मै ज्ञानोपदेशः ॥ १ ॥

**ब्राह्मण उवाच—**
अकोविदः कोविदवादवादा-
न्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं
तत्त्वावमर्शेन सहा[2]ऽऽमनन्ति ॥ १ ॥
तथैव राजन्नुरुगार्हमेध-
वितानविद्योरुविजृंभितेषु ।
न वेदवादेषु हि तत्त्ववादः
प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः ॥ २ ॥
न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षा-
द्वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या गृ[3]हमेधि सौख्यं
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥
यावन्मनो रजसा पूरुषस्य
सत्त्वेन वा तमसा वाऽनुरुद्धम् ।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति
निर[4]ङ्कुशं कुशलं चे[5]तरं वा ॥ ४ ॥
स वासनात्मा विषयोपरक्तो
गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ।
बि[6]भ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेद-
मन्तर्बहिष्ट्वं[7] च पुरैस्तनोति ॥ ५ ॥
दुःखं सुखं व्यतिरि[3]क्तं च तीव्रं
कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ।
आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा
स्वदेहिनं संसृतिचक्रकू[4]टैः ॥ ६ ॥
तावानयं व्यवहारः सदा[5]विः
क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो[6] भवति स्थूलसूक्ष्मः ।
तस्मान्मनोलिङ्गमदो वदन्ति
गुणागुणत्व[7]स्य परावरस्य ॥ ७ ॥
गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः
क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ।
यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्न-
न्छिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ।
पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं
वृ[10]त्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वम् ॥ ८ ॥
एकादशाऽऽसन्मन[11]सो हि वृत्तय
आकूतयः पञ्चधियोऽभिमा[12]नः ।
मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां
वदन्ति है[13]कादश वीर भू[14]मीः ॥ ९ ॥

१ उभ० मैत्रीं । २ वीर० समामनन्ति । ३ विज० गृहमेध । ४ विज० निरङ्कुशः । ५ वीर० वेतरं वा । ६ विज० चित्रं पृथङ्नामभी । ७ विज० बहिष्ठः स्वपुरै ।

१ वीर० यया तरे । विज० यया तरेयं २ विज० माद्दग्धक्ष । ३ विज० व्यतिमिश्रं । ४ विज० कूटं । ५ विज० सदावै । ६ विज० साक्ष्योर्भवति । ७ विज० गुणस्यास्य । ८ वीर० मदो । ९ विज० मास्थितो स्थितिं सधूमां । १० विज० बहिर्मनः । ११ विज० मनसोस्य वृत्तीराकू । वीर० मनसस्तु वृत्तीराकू । १२ उभ० भीमानाः । १३ वीर० चैकादश । १४ विज० भूमिं ।

गन्धाकृतिः स्पर्शरसश्रवांसि
विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः।
एकादशं स्वीकरणं ममेति
शय्यामहं द्वादशमेक आहुः ॥ १० ॥
द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालै-
रेकादशामी मनसो विकाराः।
सहस्रशः शतशः कोटिशश्च
क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥ ११ ॥
क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूती-
र्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः।
आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च
शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥ १२ ॥
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः
साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः।
नारायणो भगवान्वासुदेवः
स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः ॥ १३ ॥
यथाऽनिलः स्थावरजङ्गमाना-
मात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत्।
एवं परो भगवान्वासुदेवः
क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ १४ ॥
न यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र
विधूय मायां वयुनोदयेन।
विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो
वेदाऽऽत्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १५ ॥
न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं
संसारतापावपनं जनस्य।
यच्छोकमोहामयरागलोभ-
वैरानुबन्धं ममतां विधत्ते ॥ १६ ॥
भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्य-
मुपेक्षयाऽध्येधितमप्रमत्तः।
गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो
जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

## द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पुनस्तेन राज्ञा पृष्टेन जडभरतेन ज्ञानोपदेशः ॥ १ ॥ पूर्वजन्मनि स्वस्य हरिणजन्मप्राप्तिकथनपूर्वकं दुस्सङ्गस्य त्याज्यत्वकथनं ॥ २ ॥

**रहूगण उवाच—**

नमोनमः कारणविग्रहाय
स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय।
नमोऽवधूतद्विजबन्धुलिङ्ग-
निगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १ ॥
ज्वरामयार्तस्य यथाऽगदं स-
न्निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः।
कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टे-
र्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥
तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं
प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम्।
अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्त-
माख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥
यदाह योगेश्वर दृश्यमानं
क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम्।
नह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय
भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

१ विज० गत्युत्सर्गभि। २ विज० माया। ३ वीर० रचिताश्च। विज० मायारचिता अनित्याः। ४ वीर० तप्तस्य। ५ विज० सुनष्टदृष्टे।

१ उभ० ईष्टे। २ विज० वेदार्थतत्वं। ३ विज० सङ्गलोभ। ४ उभ० त्वमदभ्र। ५ विज० प्येधित। ६ विज० मोहं। ७ विज० पृच्छामि। ८ वीर० त्वयोक्त। विज० पुरोक्त।

ब्राह्मण उवाच—

अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां
यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः ।
तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घा-
जानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥
अंसे[1]ऽधिदार्वी शिबिका च यस्यां
सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो
राजाऽस्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥
शोच्यानिमांस्त्व[2]मधिकष्टदीना-
न्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि ।
जनस्य गोप्ता[3]ऽस्मि विकत्थमानो
न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः[4] ॥ ७ ॥
यदा[5] क्षितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् ।
तन्नामतोऽन्यद्व्यवहार[6]मूलं
निरूप्यतां सत्क्रिययाऽनुमेयम् ॥ ८ ॥
एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्त-
मसन्निधाना[7]त्परमाणवो ये ।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते
येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥
एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्य-
दसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् ।
द्रव्यस्वभावाशयका[8]लकर्म-
नाम्नाऽजयाऽवेहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेक-
मनन्तरं त्वबहि[1]र्ब्रह्म सत्यम् ।
प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं[2]
यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥
रहूगणैतत्तपसा न याति
न[3] चेज्यया [4]निर्वपणाद्गृहाद्वा ।
न च्छन्दसा नैव[5] जलाग्निसूर्यै-
र्विना महत्पादरजोभिषेकम् ॥ १२ ॥
यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः
प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ।
निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षो-
र्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥
अहं पुरा भरतो नाम राजा
विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।
आराधनं भगवत ईहमानो
मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः ॥ १४ ॥
सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर
कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।
अथो अहं जनसङ्गादसङ्गो
विशङ्कमानोऽविवृ[7]तश्चरामि ॥ १५ ॥
तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजात-
ज्ञानासिने[8]हैव विवृक्णमोहः[9] ।
हरिं तदीहाकथनश्रुति[10]भ्यां
लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

१ वीर० अंसे च । २ विज० स्तानधिकस्तवाधिर्विष्ट्या । वीर० न्स्वानतिकष्टदीनान्विष्ट्या । ३ विज० गोप्तेति । ४ विज० दुष्टः । ५ विज० यदि । ६ विज० व्यवहारमात्रं । ७ विज० मसन्निधानं परमाणवो । ८ वीर० कालनाम्न्या बुद्ध्याऽजया । विज० कालकर्मनाम्न्याऽजया ।



१ विज० न बहि । २ विज० च्छब्दवाच्यं । ३ विज० न विद्यया । ४ विज० निर्वसना । ५ उभ० नोत । ६ उभ० सङ्गाद्विमुक्तो । ७ विज० वधुत । ८ उभ० सिनैवेह । ९ विज० सङ्गः । १० वीर० श्रुताभ्यां ।

# त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

जडभरतेन रहूगणंप्रति संसारस्य अटवीत्वेन वर्णनं ॥ १ ॥

**ब्राह्मण उवाच—**

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् ।
स एषं[1] सार्थोऽर्थपरः परिभ्रम-
न्भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥
यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः
सार्थं विलुंपन्ति कुनायकं बलात् ।
गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं[2]
प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः ॥ २ ॥
प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे
कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ।
क्वचित्तु गन्धर्वपुरं प्रपश्यति[3]
क्वचित्क्वचिच्चाऽऽशुरयोल्मुकग्रहम्[4] ॥ ३ ॥
निर्वासतो यद्रविणात्मबुद्धि-
स्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् ।
क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा
दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥
अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल[6]
उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा ।
अपुण्यवृक्षाञ्छ्रयते क्षुधाऽर्दितो
मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित्[5] ॥ ५ ॥
क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति
परस्परं चालपते[7] निरन्धः ।
आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो
निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ॥ ६ ॥
शूरैर्हृतस्वः[8] क्व च निर्विण्णचेताः
शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् ।

क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः
प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥
चलन्[1] क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रि-
र्नगारुरुक्षुर्विमना इवाऽऽस्ते ।
पदेपदेऽभ्यन्तरवह्निनाऽर्दितः
कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥
क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो
नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः ।
दष्टः स शेते क्व च दन्दशूकै-
रन्धोन्धकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ९ ॥
कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसान्विचिन्वं-
स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो[2] विमानः ।
तत्राति[3]कृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो
बलाद्विलुंपत्यथ तं ततोऽन्ये[4] ॥ १० ॥
क्वचिच्च शीतातपवातवर्ष[5]-
प्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते ।
क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचि-
द्विद्वेषमृच्छत्युत[6] वित्तशाठ्यात् ॥ ११ ॥
क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तु तस्मि-
ञ्छय्यासनस्थानविहारहीनः ।
याचन्परादप्रतिलब्धकामः
पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥
अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध-[8]
वैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च[9] ।
अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्त-
बाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः ॥ १३ ॥

---

१ वीर० स एव । २ उभ० सार्थकं । ३ विज० प्रविश्य । ४ विज० च्चासुहरोल्मुक । ५ वीर० पिपासततोय । ६ विज० मूल । ७ विज० खादयते निरन्नः । ८ विज० परैर्हृतस्वः ।

१ वीर० चरन् । २ विज० मथितो । ३ विज० तत्रापि । ४ वीर० तांस्ततोन्ये । ५ वीर० वर्षवात । ६ वीर० त्यथ । ७ वीर० यावत्परा । ८ श्रीधरीयवीरराघवीयपाठे १६—१९ पर्यन्ताः चत्वारः श्लोकाः विज० पाठे अत्र वर्तन्ते । ९ वीर० विवदन्मिथ ।

तांस्तान्विपन्नान्स हि तत्रतत्र
विहाय जातं परिगृह्य सार्थः[1] ।
आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र
वीराध्वनः पारमुपैति योगम् ॥ १४ ॥
मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा
ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः ।
मृधे शयीरन्नतु तद्व्रजन्ति
यन्न्यस्तदण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥
प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रय[2]-
स्तदाश्रयाव्यक्तपदं[3]द्विजस्पृहः ।
क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रस-
न्सख्यं विधत्ते बककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥
तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविश-
न्नरोचयञ्छीलमुपैति वानरान्[4] ।
तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परस्परो[5]द्वीक्षणविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥
द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो
व्यवायदीनो विवशः[6] स्वबन्धने ।
क्वचित्प्रमादाद्गिरिकन्दरे पत-
न्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः ॥ १८ ॥
अतः[7] कथंचित्स विमुक्त[8] आपदः
पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिन्दम ।
अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो
भ्रमञ्जनोऽद्यापि न वेद कश्चन[9] ॥ १९ ॥
रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य
संन्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।
असज्जितात्मा हरिसेवया शितं[10]
ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥

राजोवाच—

अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
न यद्धृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥
न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभि-
र्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला ।
मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥
नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो
नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गा-
श्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिन्धुपतय[1]
आत्मसतत्त्वं[2] विगणयतः परानुभावः परमकारुणि-
कतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवन्दितचरणौ[3]
आपूर्णार्णव[4] इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां
विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व[5]
आत्मन्यविद्या[6]ऽध्यारोपितां च देहात्ममतिं विस-
सर्ज एवं हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभा[7]-
वः ॥ २५ ॥

राजोवाच[8]—

यो ह वा[9] इह बहुविदा महाभागवत त्वयाऽ-
भिहितः परोक्षेण[10] वचसा जीवलोक[11]भवाध्वा स-
ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नाञ्जसाऽव्युत्पन्न-

१ वीर० सार्थं । २ वीर० भुजाश्रित । ३ विज० पदं द्विजस्य ह । ४ विज० वानरं । ५ विज० परस्परान्वीक्षण । ६ विज० विवशश्चरन्वने । ७ उभ० ततः । ८ विज० प्रविमुक्त । ९ वीर० न याति पारं । १० विज० शितज्ञानासि ।

१ विज० सिन्धुपतेः । २ वीर० आत्मतत्वमविगणयते विगणितपरमानुभावः परमकारुणिक । विज० परमात्मसतत्वमविगणितपरमानुभावः । ३ विज० चरणकमलः । ४ उभ० पूर्णार्णव । ५ वीर० परमात्मतत्व । ६ वीर० आत्मन्यविद्यारोपितां । ७ विज० भगवदाश्रितानुभावः । ८ श्रीधरीयवीरराधवीयपाठयोः चतुर्दशेध्याये ४२—४६ पर्यन्ततया विद्यमानाः श्लोका विज० पाठे न सन्ति । ९ विज० इदं गद्यं उत्तराध्याये आदौ वर्तते । १० उभ० पारोक्ष्येण । ११ उभ० लोकस्य भवाध्वा ।

लोकसमधिगमः[1] अथ तदेवैतं[2]दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

## चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्रमेयस्य विवरणम् ॥ १ ॥

---

**स होवाच—**

य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशल[3]समवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः[4] श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफल[5]बहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे यस्यामु ह वा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव[6] एव ते ॥ १ ॥

तद्यथा पुरुष[7]धनं यत्किंचिद्धर्मौपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साक्षात्[8]परमपुरुषाराधनलक्षणो[9] योऽसौ धर्मस्तं तु सांपराय उदाहरन्ति तद्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्प[10]व्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो[11] यथा सार्थस्य तथाऽजितात्मनो विलुंपन्ति ॥ २ ॥

अथ च यत्र कौटुंबिका[12] दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एवा[1]निच्छतो[2]ऽपि कदर्यस्य कुटुंबिन उरणकवत्संरक्ष्यमाणं मिषतो[3]ऽपि हरन्ति ॥ ३ ॥

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं[4] क्षेत्रं पुनरेवाऽऽवपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव[5] भवत्येवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नहि कर्माण्युत्सीदन्ति यदयं[6] कामकरण्ड एष आवसथः ४

तत्र गतो[7] दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थं[8] नरलोकं गन्धर्वनगर[9]मुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति[10] ॥ ५ ॥

तत्र[11] च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ॥ ६ ॥

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीष[12]विशेषं तद्वर्णगुणनिर्मित[13]मतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम् ॥ ७ ॥

अथ कदा[14]चिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मो[15]पजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ॥ ८ ॥

---

१ वीर० गम्यः । विज० गतः । २ विज० तदेव दुरवगमं । ३ वीर० कुशलमिश्रविनिर्मित । ४ विज० कर्मानुभवञ्श्मशान । ५ विज० विफलबहुयोगसहस्रहृत्तापोप । वीर० बहुलप्रतियोग । ६ विज० दस्यव इव । ७ वीर० पुरुषस्य यत्किंचिद्धनं धर्मौप । विज० पुरुषस्य धनं किंचित्साक्षाद्धर्मौप । ८ वीर० यत्साक्षात्परम । विज० यत्परम । ९ विज० लक्षणं सांपरायिकमुदाहरन्ति । १० विज० संकल्पसमवायेन गृहे ग्राम्योप । ११ विज० स्याजितात्मनो विलुंपन्ति । वीर० स्याजितात्मनो यथा सार्थस्य विलुपन्ति । १२ उभ० कौटुंबिकस्य ।

१ विज० इवा । २ वीर० निच्छतः कदर्यस्य । ३ उभ० मिषतोपहरन्ति । ४ विज० बीजक्षेत्रं । ५ विज० गह्वरमेव भवति । ६ विज० यदपक्वकाम । ७ वीर० यत्तत्र गतो । विज० तत्र रतो । ८ विज० पन्नार्थनरलोकगन्धर्व । ९ वीर० नगरोपममुपपन्न । १० वीर० प्रपश्यति । ११ वीर० 'तत्र च' इत्येतन्नास्ति । विज० इदं गद्यमेव नास्ति । १२ विज० पुरुषविशेषमुपेत्य तद्वर्ण । १३ विज० निहित । १४ विज० कदाचिद्गृहपानीय । १५ वीर० त्मोपजीव्याभि ।

क्वचिच्च वात्यौपम्यया[1] प्रमदयाऽऽरोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूता[2] इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोपि[3] दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ॥ ९ ॥

[4] क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभि[5]ध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव[6] मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति ॥ १० ॥

क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाऽऽटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥

स यदा दुग्ध[7]पूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्[8] जीवन्मृतान्स्वयं जीवन्म्रियमाण उपधावति ॥ १२ ॥

एकदा[9]ऽसत्प्रसङ्गान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतः[10]स्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखण्डमभियाति[11] १३

यदा तु परबाधयान्ध[12] आत्मने नोपनमति तदा[13] हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वा स खलु भक्षयति ॥ १४ ॥

क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं[14]निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥

क्वचित्कालविषमितराजकुल[15]रक्षसाऽपहृतप्रियमधनासुः प्रमृतक[16] इव विगतजीवलक्षण आस्ते ॥ १६ ॥

कदाचिन्मनोरथो[1]पगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति ॥ १७ ॥

क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदना[2]ऽतिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोक[3]व्यसनकर्शितमनाः कण्टकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति ॥ १८ ॥

क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय क्रुध्यति ॥ १९ ॥

स एव पुनर्निद्राऽजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किंचन वेद शव इवापविद्धः ॥ २० ॥

[4] कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणः व्यथितहृदयेनानु[5]क्षीयमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽन्धवत्पतति ॥ २१ ॥

कर्हिस्म चित्काम[6]मधुलवान्विचिन्वन् यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुन्धानः राज्ञा स्वामिभिर्वा[7] निहतः पतत्यपारे निरये ॥ २२ ॥

अथ च तस्मा[8]दुभयथाऽपि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मुक्तस्ततो[9] यदि बन्धाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २४ ॥

क्वचिच्च[10] शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां[11] प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषण्ण आस्ते ॥ २५ ॥

क्वचिन्मिथो[12] व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्[13]किञ्चिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् ॥ २६ ॥

---

१ उभ० वात्योपमया । २ वीर० रजन्यां भूता इवा । विज० रजनीभूतं कुजन इवा । ३ विज० 'रजस्वलाक्षोपि' इत्येतन्नास्ति । ४ विज० एतदुत्तरे द्वे गद्ये अत्र स्तः । ५ विज० विषयाभि । ६ विज० मतिरत एव मरीचि । ७ विज० दग्ध । ८ विज० द्रविणशून्यान् । ९ विज० एकदा तु प्रसङ्गा । १० विज० व्युदस्रोतश्चलन । ११ वीर० मभिधावति । विज० मुपधावति । १२ विज० बाधयार्थ आत्मनो नोप । १३ विज० तदा पितृपुत्रान्बालान्खलु भक्षयति । वीर० तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मान् पितृन्पुत्रान्वा खलु भक्षयति । १४ उभ० भृशं । १५ विज० कुलयक्षापहृत । १६ वीर० मृत इव । विज० मृतक इव ।

१ विज० रथावगत । २ विज० चोदितकर्मातिभारगिरीनारु । ३ उभ० लौकिक । ४ विज० क्वचिद्भग्नमना दष्टो । ५ विज० हृदयेन क्षीय । ६ विज० कामसुखलवा । ७ विज० स्वामिभिर्निहतः । ८ विज० तस्याशुभप्रक्षालनकर्म संसाराषपन । ९ विज० यदि च मुक्तस्ततो बन्धा । १० वीर० क्वचिच्च शीतातपवाताद्यने । विज० क्वचिच्च शीतातपवातवर्षाद्यने । ११ विज० दुःखानां वारणायाकल्पो । वीर० दशानां प्रतिनिवारणायाकल्पो । १२ वीर० न्मिथोन्येभ्यो वा काकणिका । विज० न्मिथोभ्येत्य विपणिकः काकणिका । १३ विज० हरति किंचिद्धि विद्वेषमुपयाति वित्तशाठ्येन ।

अध्वन्य[1]मुष्मिन्निम[2] उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमान[3]प्रमादोन्मादशोकमोहलोभ[4]मात्सर्येर्ष्याऽवमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः ॥ २७ ॥

क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो[5] यद्विहारगृहारंभा[6]कुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्र[7]भाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारेन्धे तमसि प्रहिणोति ॥ २८ ॥

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणा[8]त्परिवर्तितेन वयसा[9] रंहसा हरत आब्रह्मतृण[10]स्तंबादीनां भूता[11]नामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रबकवटप्राया[12] आर्य[13]समयपरिहृताः साङ्केत्येनाभिधत्ते ॥ २९ ॥

यदा[14] पाषण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं समा[15]वसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मा[16]र्तकर्मा[17]नुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याऽऽराधनमेव[18] तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते[19] निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावकुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ॥ ३० ॥

तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ॥ ३१ ॥

क्वचिद्द्रुमवैदेहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन्यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ॥ ३२ ॥

एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥ ३३ ॥

क्वचि[1]च्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते ॥ ३४ ॥

क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ॥ ३५ ॥

क्वचित्क्षीणधनः शय्यासना[2]शनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथो[3]पगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जना[4]दभिलभते ३६

एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैरानुबन्धोपि पूर्ववासनया मिथ उद्वह[5]त्यथापवहति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबा[6]धित आ[7]पन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरस्तत्र विसृज्य जातंजातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्य[8]द्विवदन् क्रन्दन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थो यमध्वनः पारमुपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुन्धते यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छन्ति ॥ ३९ ॥

यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः किंतु परं मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबन्धायां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः ॥ ४० ॥

कर्मवल्लीमवलंब्य तत आपदः कथंचिन्नरका-

---

१ उभ० एतदारभ्य गद्यानि अधरोत्तरतया विशकलितानि वर्तन्ते । २ विज० यस्यामिम उपसर्गा । ३ विज० प्रमादमदशोक । वीर० प्रमोदमोदशोक । ४ उभ० 'लोभ' नास्ति । ५ उभ० विज्ञानस्तद्विहार । ६ विज० रंभान्कुर्वंस्तदाश्रमासक्तः सुत । ७ विज० कलभाषिता । ८ विज० लक्षणपरिवर्तनेन । ९ विज० वयो हरत । १० विज० 'तृण' नास्ति । ११ वीर० भूतानां काल्यमानानामनिमिषतो । विज० 'भूतानामनिमिषतो' नास्ति । १२ उभ० 'वट' नास्ति । १३ विज० आर्यहंससमयपरिभूताः साकल्येना । १४ विज० यदा तु नाभिः पाखण्डदेवताभिरात्मवञ्चकै । वीर० यदा तु पाषण्डैरात्माभिवञ्चितै । १५ उभ० समाविशं । १६ विज० 'श्रौतस्मार्त' नास्ति । १७ वीर० नित्यकर्मानुष्ठानेन । १८ विज० मेव पुनस्तदरोच । १९ विज० भजत्यनिगमपरिशुद्धं यस्य ।

१ उभ० ३४–३५ इमे द्वे गद्ये न स्तः । २ उभ० 'सनाशना' नास्ति । ३ वीर० रथस्तावत्परस्वादाने व्यवसित । विज० रथः परस्वावाप्तये व्यवसित । ४ उभ० दीनि लभते । ५ विज० उद्वहतः स भावोद्वहति । वीर० उद्वहतः स एवोद्वहत्यपवहति च । ६ उभ० वितते । ७ विज० आपन्नांस्तत्र वियुज्य जातंजातं । ८ उभ० खिद्यन्बिभ्य ।

द्विमुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ॥ ४१ ॥

तस्ये[1]दमुपगायन्ति ।
आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसाऽपि महात्मनः ।
नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ॥ ४२ ॥
यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः[2] ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥ ४३ ॥
यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्
प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम्[3] ।
नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्-
सेवाऽनुरक्तमनसामभवोपि फल्गुः ॥ ४४ ॥
यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय
योगाय साङ्ख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।
नारायणाय हरये नम इत्युदारं
हास्य[1]न्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥ ४५ ॥

यं[2] इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्या[3]पवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

## पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भरतवंशकथनं ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

भरतस्याऽऽत्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुह वाव केचित्पाखण्डिन[4] ऋषभपदवीमनुवर्तमानं[5] चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या[6] कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् २

अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां[7] सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां[8] प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥

य आत्मविद्यां[9]माख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ॥ ४ ॥

प्रतीहात्सुवर्चलायां[10] प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुस्तुत्या[11]मजभूमानावजनिषाताम् ॥ ५ ॥

भूम्न[4] ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो[5] देवकुल्यायां प्रस्तावा[6]न्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुर्विभो रत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्युति[7]पुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रि[8]रक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलाऽऽत्मवत्त्वा[9]दिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥

स[10] वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषण[11]प्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे[12] ब्रह्मणि सर्वात्मनाऽर्पित[13]परमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवया[14]ऽऽपादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभाविता[15]तिशुद्धमति-

---

१ विज० ४२–४६ पर्यन्तो भागः पूर्वाध्याये गतः । २ विज० हृदिस्पृशं । ३ विज० वलोकैः । ४ विज० पाखण्डिनोविलोक्य । ५ उभ० मानमनार्यां । ६ विज० पापीयसि । ७ विज० धेनुमत्याः । ८ विज० विसुवर्चायां । ९ विज० विद्यायां स्वयं शुद्धो । १० विज० त्सवालायां । ११ विज० स्तुल्यांव्योमभूमाना ।

१ विज० गायन्मृगत्व । २ विज० इदं । ३ उभ० स्वर्ग्यमापवर्ग्यंच । ४ विज० व्योम्न । ५ वीर० प्रस्तारो । विज० प्रस्तोता । ६ वीर० प्रस्तारो द्विकुत्सायां । विज० प्रस्तोतुर्विरुरुत्सायां । ७ वीर० दृषिपुत्रो । विज० दृतिपुत्रो । ८ विज० जगदभिरक्षया । ९ विज० आत्मवत्ताधि । १० वीर० सवै धर्मेण । ११ वीर० 'पोषण' नास्ति । १२ विज० परब्रह्मणि । १३ वीर० समर्पित । १४ वीर० सेवयोपासादित । १५ विज० परिभावितविशुद्धसत्व उपरता । वीर० परिभावितविशुद्धमति ।

रुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत्॥७॥

तस्येमां गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति ॥ ८ ॥

गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभि-
र्यज्वाऽभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ।
समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां
सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ॥ ९ ॥

यमभ्यषिञ्चन्परया मुदा सतीः
सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः ।
यस्य प्रजानां दुदुहे धराऽऽशिषो
निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः ॥ १० ॥

छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामा-
न्दुदूहुराजह्रुरथो बलिं नृपाः ।
प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा
यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य ॥ ११ ॥

यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा
मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ।
श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोग-
समर्पितेज्याफलमाजहार ॥ १२ ॥

यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्य-
ङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्चात् ।
प्रीयेत सद्यः सह विश्वजीवः
प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ॥ १३ ॥

गयाद्गयन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुश्चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट ॥

तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिन्दुमत्यां बिन्दुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुर्नामाऽभवन्मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां मन्थुप्रमन्थू जज्ञाते मन्थोः सत्यायां भौवनस्ततो दूषणायां त्वष्टाऽजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातम् ॥ १५ ॥

तत्रायं श्लोकः—

प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः ।
अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा॥१६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

## षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

**भूगोलकथनारंभः ॥ १ ॥ तत्र जम्बूद्वीपस्य तन्मध्यप्रदेशस्थस्य मेरुपर्वतस्य तत्स्थनववर्षाणां तन्मर्यादागिरीणां च वर्णनं ॥ २ ॥**

राजोवाच—

उक्तस्त्वया भूमण्डलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चन्द्रमा वा सह दृश्यते ॥ १ ॥

तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिन्धव उपक्लृप्ता यत एतस्याः सप्तद्वीपविशे-

१ उभ० नात्म्ये स्वात्मनि । २ विज० ब्रह्मानुभावोपि । ३ विज० मजुगुपत् । ४ विज० नृपं । ५ विज० सदागत । ६ वीर० निराशिषोवै । विज० यथेप्सितावैगुणवत्स्नुतोधाः । ७ विज० प्रत्याहृता । ८ विज० धर्मेच । ९ विज० यस्याशिषः षष्ठमंशं प्रजाश्च । १० विज० इत्युक्तस्त्वया । ११ विज० चन्द्रमाः सह ।

१ उभ० गयाज्जयन्त्यां । २ वीर० स्वातिरवरोधन । विज० स्वातिरवरोध । ३ उभ० दूर्जायां । ४ विज० त्सुषेणायां मधुर्नामा । ५ विज० सुमनस्यां । ६ वीर० प्रबोधायां मधुप्रमधू । विज० व्रजायां मन्युप्रमन्यू । ७ वीर० मधोः । विज० मन्योः । ८ वीर० भौमनः । विज० भुवनः । ९ विज० दोषायां । १० विज० जाता । ११ वीर० 'सप्त' नास्ति । १२ वीर० यत्रैतस्याः ।

पविकल्प[1]स्त्वया भगवन्खलु सूचित एतदेवा[2]खिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि[3] ॥२॥

भगवतो गुणमये[4] स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम[5] आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदुहैतद्[6]गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥ ३ ॥

**ऋषिरुवाच—**

न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः[7] काष्ठां मनसा वचसा[8] वाऽधिगन्तुमलं विबुधायु[9]षाऽपि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोल[10]कविशेषं नामरूपमान[11]लक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

यो वाऽयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ५ ॥

यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

एषां[12] मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः[13] सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं[14] तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेणेलावृतं[15] नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां[16] वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्र[17]पृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर[1] उत्तरो दशांशाधि[2]कांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ ८ ॥

एवं दक्षिणेनेलावृतं[3] निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुष[4]भारतानां यथासंख्यम् ॥ ९ ॥

तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं[5] पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ १० ॥

मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः[6] ॥ ११ ॥

चतुर्ष्वेतेषु[7] चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधि[8]सहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥ १२ ॥

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति[9] ॥ १४ ॥

येष्वमरपरिवृढाः सह[10] सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५ ॥

मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति[11] ॥ १६ ॥

तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभि[12]सुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदानाम नदी मन्दर[13]गिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥ १७ ॥

---

१ विज० कल्पस्त्वया। २ विज० एतदेव निखिल। ३ विज० सर्वं जिज्ञास्यामि। वीर० सर्वं विजिज्ञासामि। ४ उभ० गुणमय एव। ५ विज० सूक्ष्म आत्मज्योतिषि। ६ वीर० तदुहैवैत। विज० तदुह वैत। ७ उभ० विभूतेः स्थानविशेषाणां नामरूपतः काष्ठां। ८ 'वचसा वा' नास्ति। ९ वीर० युष्येणापि। विज० युषेणापि। १० वीर० भूगोलविशेषं। ११ वीर० 'मान' नास्ति। १२ वीर० तेषां। १३ विज० 'सर्वतः' नास्ति। १४ वीर० सहस्रयोजनविततस्तावता। विज० सहस्रस्तावता। १५ विज० वृतान्नीलः। १६ वीर० कुरूणां त्रयाणां वर्षाणां। विज० कुरूणां त्रयाणां मर्यादा। १७ विज० द्विसाहस्रं पृथव।

१ विज० दुत्तरोत्तराद्दशांशेन। २ वीर० दशांशादधिकांशेन। ३ विज० नेलावृतान्निष। ४ वीर० किंपुरुषवर्षभारतवर्षाणां। ५ वीर० द्विसहस्रं पृथू। विज० द्विसहस्रं पृथुलौ। ६ विज० उपक्षिप्ताः। ७ वीर० चतुर्ष्वपि तेषु। ८ वीर० इवाधिकशतसहस्र। ९ वीर० विश्वतोभद्र। १० विज० सहामर। ११ वीर० फलन्ति। विज० निपतन्ति। १२ वीर० सुरभिसुगन्धबहुला। विज० सुरभिबहुला। १३ वीर० गिरिवर।

यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवातो[1] दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥ १८ ॥

एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनाम नदी मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती[2] दक्षिणेनाऽऽत्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दयति ॥ १९ ॥

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेना[3]नुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदाऽमरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥२०॥

यदुहवाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति॥२१॥

यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो[4] यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायाम[5]परिणाहाः पञ्चमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतन्त्योऽपरेणाऽऽत्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति ॥ २२ ॥

या ह्युपयुञ्जानानां[6] मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति ॥ २३ ॥

एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो[7] नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः[8] पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व[1] एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतन्त[2]स्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजय[3]न्ति ॥ २४ ॥

यानुपजुषाणानां[4] न[5] कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्य[6]जरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥ २५ ॥

कुरङ्गकुररकुसुंभवैकङ्क[7]त्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिनीवास[8]कपिलशङ्खवैदूर्यजारुधि[9]हंसर्षभनागकालञ्जरनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥ २६ ॥

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्र[10]मुदगायतौ द्विसहस्रं पृथु[11]तुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परित[12]श्चकास्ति काञ्चनगिरिः ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्धनि भगवत[13] आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शात[14]कौंभीं वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन[15] पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

१ वीर० सुगन्धिर्वातो । २ वीर० निपतति । ३ विज० फलरसेना । ४ विज० निगूढस्तस्य । वीर० निरूढस्तस्य । ५ विज० पञ्चव्याम । ६ विज० ह्युपभुञ्जानानां । ७ विज० शतवलशो । वीर० शतवलिशो । ८ विज० वाचीनाः ।

१ विज० सर्वकामदुघा । २ विज० स्पतन्त उत्तरेणे । ३ वीर० मुपजोषयन्ति । विज० मुपभोजयन्ति । ४ वीर० नुपजोषमाणानां । ५ विज० न कदाचित्कचिदपि । ६ विज० जरामरणमृत्यु । वीर० जरामरणामयापमृत्यु । ७ वीर० वैकङ्कत । विज० विकङ्कत । ८ उभ० शितिवास । ९ वीर० चारुविहङ्गर्षभ । १० विज० सहस्रे उदगा । ११ उभ० पृथूत्तुङ्गौ । १२ विज० परितो मेरुश्चकास्ति । १३ विज० तन्मध्यतो भगवत आत्मयोनेरुपक्लृप्तां । १४ विज० शतकोटिं । १५ विज० भागेन ।

# सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गङ्गावतरणं ॥ १ ॥ सीतालकनन्दादिगङ्गाशाखानां स्थानादिनिरूपणं ॥ २ ॥ इलावृतखण्डवर्णनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणान्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपङ्कजावनेजनारुणकिञ्जल्को[1]परञ्जिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभि[2]धीयमानाऽतिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार यत्तद्विष्णुपदमाहुः ॥ १ ॥

यत्र हवाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दोदकमिति याममनुसवनं[3]मुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्य[4]मानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्य[5]विवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति ॥ २ ॥

ततः[6] सप्तऋषयस्तत्प्रभावा[7]भिज्ञा यां[8] ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती[9] भगवति सर्वात्मनि वासुदेवे[10]ऽनु[11]परतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्था[12]त्मगतयो मुक्तिमिवाऽऽगतां मुमुक्षव इव[13] सबहुमान[14]मद्यापि जटाजूटैरुद्वहन्ति ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डल[15]मावार्य ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४ ॥

१ वीर० किञ्जल्ककुंकुमोपरञ्जिता । २ विज० वचोभिरभिधीय । ३ वीर० अनुसवनं वर्धमान । ४ विज० विक्लिद्य । ५ विज० औत्कण्ठ्याद्विवशा । ६ विज० तत ऋषयस्तत्प्र । ७ उभ० त्प्रभावज्ञा । ८ वीर० इयं ननु । विज० ऋषिलोके इयं ननु । ९ वीर० रेतावत्येवेति भगवति । विज० रेतावतीति भगवति । १० वीर० श्रीवासुदेवे । ११ उभ० ऽनवरत । १२ वीर० क्षितान्यपुरुषार्था । १३ विज० 'इव' नास्ति । १४ विज० सबहुमानमेवाद्यापि । १५ विज० माप्लाव्य ।

तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीताऽलकनन्दा चक्षुर्भद्रेति ॥ ५ ॥

सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचला[1]दिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः[2] प्रस्रवन्ती[3] गन्धमादनमूर्धसु[4] पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षार[5]समुद्रमभि प्रविशति ॥ ६ ॥

एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती[6] ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि[7]चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो[8] निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादव[9]स्यन्दमाना उत्त[10]रांस्तु कुरूनभि[11]त उदीच्यां दिशि जलधि[12]मभि प्रविशति ॥ ८ ॥

तथैवालकनन्दा दक्षिणेन[13] ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटा[14]द्धैमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठयन्ती[15] भारत[16]मभिवर्षं दक्षिण[17]स्यां दिशि जलधि[18]मभि प्रविशति यस्यां[19] स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदेपदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ॥ ९ ॥

१ वीर० केसरावर्षभादिगिरिशिखरेभ्यो । विज० केसराद्रिशिखरेभ्यो । २ वीर० शिखरेभ्यः कुमुदकुकुरादिशिखराण्यतीत्याधोधः । ३ विज० पतन्ती । ४ विज० मूर्ध्नि । ५ विज० क्षाररससमुद्रं प्रविशति । ६ वीर० निष्पतन्ती तत उपरत । विज० निष्पतन्त्यनुपरत । ७ वीर० मभितः । ८ वीर० मेरुशिखरान्निष्पतन्ती सा । विज० मेरुशिरसो निपतन्ती । ९ विज० दभिस्यन्द । १० वीर० मानसोत्तरांस्तु । ११ विज० नतिक्रम्य । १२ उभ० लवणार्णवं प्रविशति । १३ उभ० दक्षिणेन तु । १४ उभ० हेमकूटहिमकूटान्यति । १५ उभ० लुठन्ती । १६ विज० भारतमेव वर्षं । १७ वीर० कर्मक्षेत्रं दक्षिणस्यां । १८ वीर० जलधिमनु प्रविश । विज० जलनिधिं प्रविशति । १९ उभ० एतदादिग्रद्यान्तपर्यन्तो भागो नास्ति ।

अन्येच[1] नदा नद्यश्च वर्षेवर्षे[2] सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः[3] ॥ १० ॥

तत्रापि[4] भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम[5]न्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि[6] स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

एषु[7] पुरुषाणामयुत[8]पुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननबल[9]वयोमोदप्रमुदितमहासौरत[10]मिथुनव्यवायाप[11]वर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र[12] तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥१२॥

यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रिया नम्य[13]मानविटपलताविटपिभिरुपशुंभ[14]मानरुचिरकाननाश्रमायतन[15]वर्षगिरिद्रोणीषु तथाचामलजलाशयेषु विकचविविधनव[16]वनरुहामोद[17]मुदितराज[18]हंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्र[19]विनोदैः सुललितसुरसुन्दरीणां कामकलिलविलासहासलीला[20]ऽवलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं[21] विहरन्ति ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः[22] पुरुषाणां तद[23]नुग्रहायाऽऽत्मतत्त्वव्यूहेना[24]ऽऽत्मनाद्याऽपि सन्निधीयते ॥ १४ ॥

इलावृते तु भगवान् भव एक एव पुमान्नह्यन्यस्तत्रापरो[1] निर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञो[2] यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि[3] ॥ १५ ॥

१ विज० 'च' नास्ति । २ विज० वर्षेऽस्मिन् । ३ विज० 'शतशः' नास्ति । वीर० शतसहस्रशः । ४ उभ० अत्रापि जम्बूद्वीपे । ५ विज० क्षेत्रमथान्यान्यष्ट । ६ वीर० भौमस्वर्ग । ७ वीर० एतेषु । ८ विज० मयुतवर्षायुषां । ९ वीर० बलानां । १० विज० महासौरतनिरतनरवरावरोधमिथुन । ११ वीर० पवर्गैकवर्षायुर्धृतैक । विज० पवर्गधृतैक । १२ उभ० 'तत्रतु' नास्ति । १३ उभ० नानम्य । १४ विज० रुपशोभमानं । १५ वीर० यतनवरगिरि । १६ विज० 'नव' नास्ति । १७ विज० मोदमदमुदित । १८ विज० राजहंसकलहंस । १९ विज० विविधविनोदैः । २० वीर० 'लीला' नास्ति । २१ उभ० स्वैरं किल । २२ वीर० महापुरुषेण सेव्यमानः पुरुषाणां । २३ विज० अनुग्रहाया । २४ विज० व्यूहेनावाद्यायापि ।

भवानीनाथैः[4] स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधा[5]प्यैतदभिगृणन् भव उपधावति ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ॐनमो भगवते महापुरुषाय सर्व[6]गुणसङ्ख्यानाया[7]नन्तायाव्यक्ताय नम इति ॥ १७ ॥

भजे भजन्यारणपादपङ्कजं
भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ।
भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं
भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम् ॥ १८ ॥

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभि-
र्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ।
ईशे[9] यथा नोऽजितमन्युरंहसां
कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥ १९ ॥

असद्दृशो[10] यः प्रतिभाति मायया
क्षीबेव मध्वासवताम्रलोचनः ।
न नागवध्वोऽर्हण[11] ईशिरे ह्रिया
यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः ॥ २० ॥

यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं
त्रिभिर्विहीनं यमनन्त[12]मृषयः ।
न वेदसिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं
भूमण्डलं मूर्धसहस्रधामसु ॥ २१ ॥

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महा-
न्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ।

१ विज० स्तत्र निविशति । वीर० तत्रापरः प्रविशति । २ वीर० शापनिमित्तानभिज्ञो यत्र प्रविश्य कश्चन सानुचरः स्त्रीस्वभावं गतः । विज० शापनिमित्तज्ञः यत्प्रविश्य स्त्रीस्वभावः । ३ उभ० द्वक्ष्यामः । ४ वीर० नाथस्त्रीगणा । ५ विज० सन्निधायै । ६ वीर० वासुदेवाय सर्व । ७ विज० ख्याताय । ८ विज० रुण । ९ उभ० ईशो । १० विज० असन्दृशो । ११ उभ० र्हणमीशिरे । १२ विज० यमनन्तमीश्वरं ।

यत्संभवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा
वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे ॥ २२ ॥
एते वयं यस्य वशे महात्मनः
स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः ।
महानहंवैकृततामसेन्द्रियाः
सृजाम सर्वे[1] यदनुग्रहादिदम् ॥ २३ ॥
यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्म पर्वणीं[2]
मायां जनोऽयं गुणसर्गमोहितः ।
न वेद निस्तारणयोगमञ्जसा
तस्मै नमस्ते[3] विलयोदयात्मने ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

## अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भद्राश्वादिवर्षषङ्कवर्णनं ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनूं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्त उपधावन्ति ॥१॥

**भद्रश्रवस ऊचुः—**

ॐ नमो भगवते धर्मायाऽऽत्म[1]विशोधनाय नम इति ॥ २ ॥

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं
घ्नन्तं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ।
ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं[2]
निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति[3] ॥ ३ ॥
वदन्ति विश्वं कवयः[4] स नश्वरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं[5] कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥ ४ ॥
विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते
ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः[6] ।
युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे
सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः[7] ॥ ५ ॥

वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृता-
न्रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः ।
प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते
तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय[4] इति ॥ ६ ॥

हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणाऽऽस्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये[5] तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो[6] महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्रादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥

ॐ नमो[7] भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशयान्[8] रन्धय रन्धय तमो ग्रसग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठा[9] ॐ क्ष्रौम् ॥ ८ ॥

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः[10] प्रसीदतां
ध्यायन्तु भूतानि[11] शिवं मिथो धिया ।
मनश्च भद्रं भजतादधोक्षज
आवेश्यतां[12] नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ९ ॥

---

१ विज० यात्मशोधनाय । २ विज० विकर्म सेवते निर्हृत्य पुत्रः । ३ उभ० जिजीविषुः । ४ विज० कवयश्च । ५ विज० सुविस्मयं कृत्यविदं नताः स्म । ६ विज० प्यपावृतं । ७ विज० वस्तुनि ।

१ विज० सर्वं । २ विज० पर्वणां । ३ उभ० नमस्तद्विलयो । ४ विज० हिताय ते इति । ५ उभ० भिधास्यामः । ६ वीर० भाजनं । ७ विज० ॐ नमो नृसिंहाय तेजस्तेजसे । ८ वीर० रन्धयरन्धय नम उग्रस्वभावाय महात्मने नमो । ९ वीर० भूयिष्ठा इति । विज० भूयिष्ठात् ॐ होम् । १० विज० खलु । ११ विज० भद्राणि शिवं मनोधिया । १२ वीर० ह्यावेश्यतां ।

माऽगारदारात्मजवित्तबन्धुषु
संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ।
यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवा-
न्सिध्यत्यदूरान्न तथेन्द्रियप्रियः ॥ १० ॥
यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् ।
हरत्यजोन्तः श्रुतिभिर्गतोङ्गजं
को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमम् ॥ ११ ॥
यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना
सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ।
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा
मनोरथेनासति धावतो बहिः ॥ १२ ॥
हरिर्हि साक्षाद्भगवाञ्छरीरिणा-
मात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितम् ।
हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे
तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनाम् ॥ १३ ॥
तस्माद्रजोरागविषादमन्यु-
मानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ।
हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति ॥ १४ ॥

केतुमालेऽपि भगवान्कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितॄणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसङ्ख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुन्दरभ्रूमण्डलसुभगवदनारविन्दश्रिया रमां रमयन्निन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन

१ विज० देह । २ विज० त्यजोंहः । ३ विज० र्गतोन्तः । ४ विज० मीप्सितः । ५ विज० महान्तं । ६ वीर० भजतां । ७ उभ० 'अपि' नास्ति । ८ विज० रूपेणास्ते लक्ष्म्याः । ९ विज० हितॄणां तद्वर्षपतीनां । १० वीर० लसित । ११ वीर० रमयन्नात्मेन्द्रियाणि ।

रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते । इदं चोदाहरति ॥ १७ ॥

ह्रां ह्रीं ह्रूं ओंनमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छन्दोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कान्ताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ १८ ॥

स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषिकेश्वरं स्वतो
ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ।
तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं
प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतन्त्राः ॥ १९ ॥
स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं
समन्ततः पाति भयातुरं जनम् ।
स एक एवेतरथा मिथो भयं
नैवाऽऽत्मलाभादधि मन्यते परम् ॥ २० ॥
या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं
निकामयेत्साऽखिलकामलंपटा ।
तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो
यद्भग्नयाञ्चा भगवन्प्रतप्यते ॥ २१ ॥
मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादय-
स्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रिये धियः ।
ऋते भवत्पादपरायणान्न मां
विन्दन्त्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित ॥ २२ ॥
स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वन्दितं
करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् ।

१ विज० तद्भर्तृभिरुपेतोपास्ते । २ विज० सर्वविशेषविलक्षेत्रात्मने । ३ विज० चित्तानां । ४ वीर० भूयादिति । ५ उभ० स्त्वां । ६ विज० हृषीकेशमीश्वरं आराध्य । ७ विज० अनेन तासां परिपास्यपत्यं । ८ विज० भजन्नैवा । ९ वीर० न कामयेत्सा । १० विज० सोखिलकामलंपटः । ११ विज० चाभीप्सितमीप्सितार्चितं । १२ विज० भग्नयाञ्चो । १३ विज० मत्प्राप्तये ये ससुरासुरादयः । १४ विज० परायणं । १५ विज० ममापि कुरु शीर्षणि स्वं करांबुजं । १६ विज० यत्तदधायि ।

बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया
क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति ॥ २३ ॥

रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवतार-
रूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स[1] इदानी-
मपि महता भक्तियोगेनाऽऽराधयं[2]तीदं चोदा-
हरति ॥ २४ ॥

ॐनमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय
प्राणायौजसे सह[3]से बलाय महामत्स्याय नम
इति ॥ २५ ॥

अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालै[4]कै-
रदृष्टरूपो विचरस्युरु[5]स्वनः ।
स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेऽनय-
न्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥ २६ ॥

यं लोकपालाः किल मत्सर[6]ज्वरा
हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः
सरी[7]सृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

भवान्युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि
क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् ।
मया सहोरुक्रम तेऽज ओजसा
तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इ[8]ति ॥ २८ ॥

हिरण्मयेऽपि[9] भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्रा-
णस्तस्य [10]तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह [11]वर्षपुरुषैः
पितृगणाधिपतिरुपधावति मन्त्रमिमं चानुजप-
ति ॥ २९ ॥

ॐनमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणवि-
शेषणाय नोपलक्षितस्थानाय [12]नमो वर्ष्मणे नमो
भूम्ने [13]नमोनमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ ३० ॥

यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पित-
मर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् ।
संख्या न यस्यास्त्ययथोपलंभना-
त्तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे[1] ॥ ३१ ॥

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्भिदं[2]
चराचरं देव[3]र्षिपितृभूतमैन्द्रियम् ।
द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्र-
द्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३२ ॥

यस्मिन्नसङ्ख्येयविशेषनाम-
रूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ।
सङ्ख्या यया तत्त्वदृशाऽपनीयते[4]
तस्मै नमः साङ्ख्यनिदर्शनाय[5] त इति ॥ ३३ ॥

उत्तरेषु च[6] कुरुषु भगवान्यज्ञपुरुषः कृतवरा-
हरूप आस्ते तं तु देवी हैषा[7] भूः सह[8] कुरुभिर-
स्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमां च परमा-
मुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥

ॐनमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञक्रतवे
महाध्वराव[9]यवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय
त्रियुगाय[10] नमस्ते[11] ॥ ३५ ॥

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो
गुणेषु दा[12]रुष्विव जातवेदसम् ।
मथ्नन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो
गूढं क्रियार्थैर्नम ईरिता[13]त्मने ॥ ३६ ॥

द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशक[14]र्तृभि-
र्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ।
[15]अन्वीक्षयाङ्गातिशयात्मबुद्धिभि-
र्निरस्तमायाकृतये नमोनमः ॥ ३७ ॥

---

१ वीर० 'स' नास्ति । २ विज० यन्निदं चोदा । ३ विज० 'सहसे' नास्ति । ४ विज० लोकपालै । ५ विज० उरुश्च नः । ६ वीर० मत्सरज्वरं । ७ विज० सरीसृपस्थास्नु । वीर० सरीसृपं स्थास्नु । ८ वीर० 'इति' नास्ति । ९ वीर० तु । १० विज० प्रियतमां । ११ उभ० तद्वर्षं । १२ विज० प्रमाणाय नमो भूयसे नमोऽवस्थानाय । १३ वीर० नमोऽवस्थानाय नमस्ते इति ।

१ वीर० व्यवसायरूपिणे । २ उभ० द्भिजं । ३ वीर० देवविभूतिभूतं । विज० देवर्षिपितृभूतभेदं । ४ विज० विनीयते । ५ विज० निदर्शनाय हि । वीर० निदर्शनाय । ६ उभ० 'च' नास्ति । ७ वीर० ह्येषा । ८ विज० 'सह' नास्ति । ९ विज० क्रतवे महीधराय महापुरुषाय । वीर० क्रतवे महाध्वरावयवाय महीधराय महापुरुषाय । १० वीर० त्रियुगायारुणाय । ११ उभ० स्ते इति । १२ विज० योनिष्विव । १३ वीर० ईशिता । १४ वीर० सकर्तृभि । १५ विज० तथैव तत्रातिशयात्मबुद्धिभि ।

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं
यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः[1] ।
माया यथाऽयोभ्रमते तदाश्रयं
ग्राव्णो[2] नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८ ॥

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे
यो मां रसाया जगदादिसूकरः ।
कृत्वाऽग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः
क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुमिति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

## एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

किंपुरुषभारतवर्षवर्णनं ॥ १ ॥

---

**श्रीशुक उवाच—**

किंपुरुषे[3] वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताऽभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो[4] हनुमान्सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते ॥ १ ॥

आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां[5] परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति[6] स्वयं चेदं गायति ॥ २ ॥

ॐनमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने[7][8] उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय[9] नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं[10]
स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम्[11] ।
प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलंभनं
ह्यनामरूपं[12] निरहं[13] प्रपद्ये ॥ ४ ॥

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं
रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ।
कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः[14] स्व आत्मनः[15]
सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥

न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः[2]
सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः ।
न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत
न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति[3] ॥ ६ ॥

न जन्म नूनं महतो न सौभगं
न वाङ्[4] बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ।
तैर्यद्विसृष्टानपि[5] नो वनौकस-
श्चकार सख्ये[6] बत[7] लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥

सुरोऽसुरो वाऽप्यथ[8] वानरो नरः
सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।
भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं
य उत्तराननयत्कोशलान्दिवमिति[9] ॥ ८ ॥

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य[10] आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमा[11]त्मोपलंभनमनुग्रहाया[12]ऽऽत्मवतामनुकंपया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ९ ॥

तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां भग-

---

१ विज० नेक्षितुमीशते । २ विज० ग्राव्णे । ३ विज० किंपुरुषे तु । ४ वीर० परमभागवतोत्तमो । ५ वीर० रुपगीय । ६ वीर० संशृणोति । ७ विज० उपाश्रितात्मन । ८ उभ० त्मने नमः । ९ विज० निकर्षणाय । १० वीर० नुभवैकमात्रं । ११ उभ० व्यवस्थं । १२ विज० अनामरूपं । १३ वीर० नृहरिं । १४ विज० स्यूरमतः । १५ उभ० स्वआत्मन् ।

१ उभ० 'इति' नास्ति । २ विज० वतामधीश्वरो भुङ्क्ते हि दुःखं भगवा । ३ विज० जहाति कर्हिचित् । ४ वीर० न चापि बुद्धिर्ना । विज० न चाङ्ग बुद्धिर्ना । ५ वीर० तैर्यश्चसृष्टानपि । विज० तैर्यग्विसृष्टानपि । ६ वीर० सख्यं । ७ विज० चस । ८ उभ० वाथ नरोथ वानरः । ९ वीर० 'इति' नास्ति । १० वीर० भगवान्नारायणाख्य । ११ वीर० 'उपशम' नास्ति । १२ विज० लभोनुग्रहाय ।

वदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ॥ १० ॥

ॐनमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमोनम इति ॥ ११ ॥

गायति चेदम्—

कर्ताऽस्य सर्गादिषु यो न बध्यते
न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ।
द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते
तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२ ॥

इदं हि योगेश्वरयोगनैपुणं
हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत् ।
यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो
भक्त्याऽऽदधीतोज्झितदुष्कलेबरः ॥ १३ ॥

यथैहिकामुष्मिककामलंपटः
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ।
शङ्केत विद्वान्कुकलेबरात्यया-
द्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥ १४ ॥

तन्नः प्रभो त्वं कुकलेबरार्पितां
त्वन्माययाहंममतामधोक्षज ।
भिन्द्याम येनाऽऽशु वयं सुदुर्भिदां
विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५ ॥

भारतेप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्ख्याताः ॥ १६ ॥

एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥

चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिन्धुरन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १९ ॥

योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः ॥ २० ॥

१ विज० चोदाहरति। २ विज० 'नमो' नास्ति। ३ वीर० 'नर' नास्ति। ४ उभ० परमहंसाय परम। ५ वीर० न बुध्यते। ६ वीर० दृश्यस्य। ७ विज० विधायोज्झति दुष्कलेबरं। ८ विज० सुभावितमिति। वीर० स्वभावजं। ९ वीर० कूटरः कोल्लः। विज० कनकः कोल्लः। १० उभ० वेदगिरि। ११ विज० दक्षगिरिः। १२ वीर० कुकुंभो। १३ विज० कोकामुख। वीर० काकमुख। १४ वीर० रामगिरि।

१ विज० शतशः सहस्रशः। वीर० शतसहस्रशः। २ वीर० मापो। ३ वीर० पुनन्ति नामात्मना। ४ वीर० चन्द्रमसा। विज० चन्द्रवटा। ५ विज० अवटोदका। ६ वीर० वेणी पयस्विनी पयोदा शर्करा। विज० वेणी पयोदा शर्करा। ७ वीर० कृष्णवेणी भीमरथी। विज० कृष्णा भीमरथी। ८ विज० तापी सुरसा नर्मदा। वीर० तापी रेवा शिला सुरसा नर्मदा। ९ वीर० 'अन्धः' नास्ति। १० वीर० नदाः। ११ विज० 'महानदी' नास्ति। १२ वीर० ऋषिकल्या। १३ वीर० त्रिसमा। विज० विसोमा। १४ विज० रोधवती। वीर० भोगवती। १५ वीर० 'सप्तवती' नास्ति। विज० सप्तवती घोषणा। १६ वीर० सुषमा। १७ विज० शतमाला। १८ विज० शुतुद्री। १९ वीर० 'असिक्नी' नास्ति। २० वीर० श्रीवासुदेवे। २१ वीर० ऽनानागति। २२ वीर० द्वारेण भवति। २३ विज० महापुरुषसङ्गतिः। वीर० महापुरुषप्रसङ्गः।

एतदेव हि देवा गायन्ति
अहो अमीषां[1] किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे
मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा[2] हि नः ॥ २१ ॥
किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतै-
र्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्मृतिः प्रमुष्टा[3]ऽतिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥ २२ ॥
कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवा-
त्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम्[4] ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥ २३ ॥
न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोको पि न वै[5] स सेव्यताम् ॥ २४ ॥
प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम्[6] ।
न वै[7] यतेरन्नपुनर्भवाय ते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥ २५ ॥
यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हवि-
र्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ २६ ॥
सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां
नैवार्थदो[1] यत्पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-
मिच्छापिधानं[2] निजपादपल्लवम् ॥ २७ ॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
स्विष्टस्य सूक्तस्य[3] कृतस्य शोभनम् ।
तेनाजनाभे[4] स्मृतिमज्जन्म नः स्या-
द्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच—

जंबूद्वीपस्य च[5] राजन्नुपद्वीपानष्टौ[6] हैक उपदिशन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान्[7] ॥ २९ ॥

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मन्दरहरिणः[8] पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति ॥३०॥

एवं तव[9] भारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशं[10]मुपवर्णित इति[11] ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

## विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

प्लक्षादिद्वीपषट्कवर्णनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

अतः परं प्लक्षादीनां[8] प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग[9] उपवर्ण्यते ॥ १ ॥

जंबू[10]द्वीपोऽयं यावत्[11]प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्ब्वाख्येन लवणोदधिरपि ततो[12] द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन

---

१ विज० बतैषां । २ विज० स्पृहात्मभिः । ३ वीर० प्रम्रष्टा । ४ उभ० वरः । ५ उभ० न याति सेव्यतां । ६ विज० संभृताः । ७ उभ० नचेद्यतेर । ८ विज० प्लक्षादिद्वीपानां । ९ वीर० विभागो यथोद्देशमुप । १० वीर० 'अयं' नास्ति । ११ विज० यावान्प्रमाणविस्तारतस्ता ।

१ विज० नैवार्थितो यत्पुनरर्थिनो मदः । २ विज० विधानं । ३ विज० दत्तस्य । ४ विज० तेनाब्जनाभस्मृतिजन्मनः स्या । ५ वीर० 'च' नास्ति । ६ वीर० नष्टाविहैक । विज० नष्टौ ह्येक । ७ विज० रुपकल्पिताः । ८ विज० मुदाहरणः । वीर० मन्देहारुणः । ९ वीर० 'तव' नास्ति । १० वीर० यथोद्देश । ११ उभ० 'इति' नास्ति । १२ वीर० ततोपि ।

परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जंबूप्रमाणो द्वीपा[1]ख्याकरो हिरण्मय उ[2]त्थितो यत्राग्नि[3]रुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः [4]स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य स[5]प्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥

शिवं [6]यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च स[7]प्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान्सुप[8]र्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतु[9]शैलाः अरुणा नृम्णा[10]ङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरा इति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसप[11]तङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं [12]सूर्यमात्मानं यजन्ते ॥ ४ ॥

प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः ।
अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥५॥

प्लक्षादिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ॥ ६ ॥

[13]प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा [14]तथा [15]द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदे[16]नावृतः परिवृङ्क्ते ॥ ७ ॥

यत्र ह वै शाल्म[17]ली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निलय[1]माहुर्भगवतश्छन्दःस्तुतः पतत्त्रिराजस्य सा द्वीपहू[2]तये उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥

तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो [3]यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्त[4]भ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत्सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं दे[5]ववर्षं पारि[6]भद्रमाप्यायनमविज्ञा[7]तमिति ॥ ९ ॥

तेषु[8] वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वर[9]सः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दो मु[10]कुन्दः पुष्पवर्षः [11]सहस्रश्रुतिरिति अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्य[12]धरवसुन्धरेषन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ११
स्वगोभिः पि[13]तृदेवेभ्यो विभजन्कृष्णशुक्लयोः ।
प्रजा[14]नां सर्वासां राजांधः सोमो न आस्त्विति १२

एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन्कुशस्तंबो देवकृतस्तद्द्वीपाख्या[15]करो ज्वलन इवापरः [16]स्वशष्परोचिषा [17]दिशो विराजयति ॥ १३ ॥

तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन्हिरण्यरेतोनाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः [18]स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य [19]स्वयं तप अतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तु[20]त्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः ॥ १४ ॥

तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः स-

१ उभ० द्वीपाख्याति । २ विज० प्लक्ष उत्थितो ।३ विज० रुपासक्त उपास्ते । ४ वीर० तं द्वीपं । ५ वीर० सप्तभ्यो वर्षनाम । ६ उभ० यशस्यं । ७ विज० सप्त सप्तैवासन्नभि । ८ उभ० न्धूम्रवर्णो हिरण्यग्रीवो । ९ वीर० सप्त सेतुशैलाः । १० वीर० स्रमणा । विज० अनुगुणा । ११ विज० पतङ्गगोध्यायन । १२ विज० सूर्यात्मानं । १३ वीर० प्लक्षस्तु स्वसमानेन । विज० लक्षस्तु समानेन । १४ विज० 'तथा' नास्ति । १५ वीर० स द्वीपोपि । १६ वीर० देन परिवेष्टितोऽभिवृत्तेन । विज० देनावृतः परिवृत्तेन । १७ वीर० शाल्मलिः ।

१ वीर० निलयन । २ वीर० द्वीपस्य भूतये । विज० साध्यर्धा जंबूत उपलक्ष्यते । ३ विज० यज्वबाहुः । ४ विज० 'सप्तभ्यः' नास्ति । ५ उभ० देवबर्हं । ६ वीर० पारिबर्हं । विज० वारिभद्रं । ७ विज० मभिजातमिति । वीर० मभिज्ञात । ८ विज० तेष्वद्रयो । ९ विज० सुरसः । १० वीर० कुमुदो । ११ वीर० शतश्रुति । विज० सहश्रुति । १२ वीर० विद्याधर । १३ विज० वसुन्धरोर्ध्वधर । १४ वीर० अन्धः प्रजानां सर्वासां राजा नः सोम अस्त्विति । विज० अन्धः प्रजानां सर्वासां राजा नः सोममस्त्विति । १५ विज० ख्यापनो । १६ विज० शश्वंत्स्व । १७ वीर० दिशो दश विराजयति । १८ विज० 'स्व' नास्ति । वीर० स्वसुतेभ्यो । १९ विज० स्वयं तु तप आतिष्ठत् । २० उभ० सत्यव्रतविप्रवामदेव ।

सप्तैव[1] चक्रश्चतुःशृङ्गः[2] कपिलश्चित्रकूटो[3] देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति[4] रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति[5] ॥ १५ ॥

यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं[6] कर्मकौशलेन यजन्ते ॥ १६ ॥

परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ।
देवानां पुरुषाङ्गानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १७॥

तथा[7] घृतोदाद्बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः[8] स्वमानेन क्षीरोदेन[9] परित उपक्लृप्तो वृतो[10] यथा कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनाम[11]निर्वर्तक आस्ते ॥ १८ ॥

योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेना[12]ऽऽसिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे[13] द्वीपे वर्षाणि सप्त[14] विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान्[15]भगवतः परमकल्याण[16]यशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम ॥ २० ॥

आमो[17] मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा[18] भ्राजिष्ठो[19] लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः[20] शुक्लो वर्धमानो भोजन[21] उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती वृत्तिरूपवती[1] पवित्रवती शुक्लेति ॥ २१ ॥

यासामम्भः पवित्रममल[2]मुपयुञ्जानाः पुरुषऋ[3]षभद्रविण[4]देवकसंज्ञा वर्षपुरुषा आपोमयं[5] देवमपां[6] पूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते ॥ २२ ॥

आपः पुरुषवीर्याः[7] स्थ पुनन्ती[8]र्भूर्भुवःसुवः[9] ।
ता नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशता[10]मात्मनो[11] भुव इति॥

एवं पुरस्तात्[12]क्षीरोदात्[13]परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन च दधिमण्डोदेन[14] परीतो[15] यस्मिन्[16] शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य ह[17] महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवासयति ॥ २४ ॥

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्र[19]रेफबहुरूपविश्वधार[20]संज्ञान्निधाप्या[21]धिपतीन्स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश॥२५॥

एतेषां[22] वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्तसप्तैव[23] ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो[24] देवपालो महानस इति अनघाऽऽयुर्दा उभयस्पृष्टि[25]रपराजिता पञ्चपदी[26] सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६ ॥

तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रत[27]सत्यव्रतदानव्रतानुव्रत[28]ना-

---

१ विज० सप्तैव तु बभूवुः । २ वीर० बभ्रुः । ३ विज० छिन्नकूटो । ४ वीर० इति सेतुशैलाः । ५ वीर० मालेति महानद्यः । विज० मालेति नद्यः । ६ उभ० जातवेदःस्वरूपिणं । ७ उभ० तथा बहिः । ८ विज० कुशद्वीपाद्द्विगुणसमानेन । ९ वीर० दधिमन्थोदेन । १० वीर० 'वृतो' नास्ति । ११ विज० निवर्तक । १२ वीर० कुञ्जो दधिमन्थोदेना । १३ विज० सप्तद्वीपवर्षाणि । १४ उभ० सप्तधा । १५ उभ० 'भगवान्' नास्ति । १६ विज० कल्याणस्यात्मभूतस्य । १७ वीर० आमोदो मधुवहो । विज० आमो मज्यो । १८ वीर० सुदामा । १९ वीर० ऋषिज्यो । विज० ऋषिज्वा । २० वीर० भिज्ञाताः । २१ वीर० भोजन उपबर्हण आनन्दो नन्दनः । विज० उपबर्हण उपभोजनो नन्दो नन्दनः ।

१ वीर० तृप्तिरूपा । विज० रूपवती पवित्रा । २ विज० 'अमलं' नास्ति । ३ उभ० गुरुऋषभ । ४ वीर० द्रविणक । विज० द्रविणदेव । ५ विज० अम्मयं । ६ वीर० देवमयं । ७ विज० वीर्याश्च । ८ वीर० पुनन्त्यो । ९ वीर० पुनन्त्वमीवघ्नीः । विज० पुनीयुरघघ्नीः । १० विज० संस्पृशेतात्मना । ११ वीर० मात्मनो । १२ उभ० परस्ता । १३ वीर० दधिमन्थोदात्परित । १४ वीर० क्षीरोदेन । १५ विज० परित उपक्लृप्तः । वीर० परिवेष्टितो । १६ विज० यस्मिन्हि । १७ उभ० हि । १८ उभ० वेपमान । १९ विज० विचित्ररेफ । वीर० चित्ररथ । २० विज० विश्वाधार । वीर० विश्ववार । २१ वीर० निधाप्य । विज० निधाय । २२ उभ० तेषु वर्ष । २३ वीर० सप्तैवासन् । २४ वीर० स्रोता । २५ वीर० उभयसृष्टिः । २६ वीर० पञ्चपरी सहस्रस्रुति । २७ विज० धृतव्रत । २८ वीर० सुव्रत ।

मानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधुत[1]रजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते ॥ २७ ॥

अन्तः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः ।
अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे स्[2]फुटम् २८

एवमेव दधि[3]मण्डोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदके[4]न समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनक[5]पत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम् ॥ २९ ॥

तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायाऽऽयामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्र[6]मतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवा[7]नामहोरात्राभ्यां परि[8]भ्रमति ॥ ३० ॥

तद्वीपस्या[9]प्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो ना[10]मैतस्याऽऽत्मजौ रमणकधा[11]तकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स[12] स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील ए[13]वाऽऽस्ते ॥ ३१ ॥

तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं स[14]कर्मकेन कर्मणाऽऽरा[15]धयन्तीदं चोदाहरन्ति ॥ ३२ ॥

यत्तत्कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोऽर्चयेत्[16] ।
ए[17]कान्तमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ३३

ऋषभ उवाच—

ततः परस्ताल्लोकालोकनामाऽचलो लोकालोकयोरन्तराले परित उपक्षि[18]प्तः ॥ ३४ ॥

यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्य[1]न्याऽऽदर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः[2] पदार्थो न कथञ्चित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृताऽऽसीत् ॥ ३५ ॥

लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लो[3]कालोकस्यान्तर्वर्तिनाऽवस्थाप्यते ॥ ३६ ॥

स लोकत्रयान्ते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीना[4]ंस्त्रीँल्लोकानावितन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥

एतावाँ[5]ल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिन्ति[6]तः कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटि[7]गणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोऽयं[8] लोकालोकाचलः ३८

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिना अखिलजगद्गुरुणाऽधि[9]निवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥

तेषां स्वविभूतीनां लोक[10]पालानां च[11] विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान्परम[12]महापुरुषो महाविभूतिप[13]तिरन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्ष[14]णं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परि[15]वारितो निजवरायुधोपशोभितैर्नि[16]जभुजद[17]ण्डैः संधारयमाणस्तस्मिन्गिरिवरे समन्तात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ॥ ४० ॥

आकल्प[18]मेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोग[19]म-

१ वीर० विधूत । २ उभ० इदं । ३ वीर० क्षीरोदात्परतः । ४ उभ० स्वादूदकसमुद्रेण । ५ विज० पत्रायुतं । ६ विज० परिचङ्क्रमतः । ७ विज० देवानां नास्ति । ८ वीर० चक्रवत्परि । ९ उभ० 'अपि' नास्ति । १० वीर० नाम स्वात्मजौ । विज० नाम स्वस्यात्मजौ । ११ वीर० धातक । १२ उभ० 'स' नास्ति । १३ वीर० 'एव' नास्ति । १४ विज० अकर्मकेण । १५ उभ० चाराधयन्ती । १६ उभ० र्चेति । १७ उभ० भेदेनैकान्तमद्वैत । १८ उभ० उपक्लृप्तः ।

१ उभ० काञ्चन्यादर्श । २ वीर० निहितः । ३ विज० लोकालोकावन्तरवर्तिना स्थाप्येत इति । वीर० लोकालोकयोरन्तरवर्तिना व्यवस्थाप्यत इति । ४ विज० अर्वाचीनास्त्रिलो । ५ वीर० एतावानेव लोक । ६ वीर० चिन्तितः । ७ विज० गुणितभूगोलकस्य । वीर० गुणितस्य भूगोलस्य । ८ विज० भागः यावाँल्लोका । ९ विज० ऽभि । १० उभ० महेन्द्रादीनां लोक । ११ उभ० 'च' नास्ति । १२ उभ० परमपुरुषो । १३ विज० महाविभूतिरन्तर्याम्यात्मविशुद्धसत्त्वधर्मवैराग्य । १४ विज० लक्षणो । १५ विज० परितो । १६ विज० 'निज' नास्ति । १७ वीर० दोर्दण्डैः । १८ उभ० आकल्पमेष भगवा । १९ वीर० भगवानात्ममायाविरचित ।

यथाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः[1] ४१

योन्तर्विस्तार[2] एतेन ह्युलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥ ४२ ॥

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् ।
सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः ४३

मृतेण्ड एष[1] एतस्मिन्यदभूत्ततो[2] मार्तण्ड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भवः ॥

सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा[3] ।
स्वर्गापवर्गौ[4] नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥४५॥
देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधाम्[5] ।
सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः[6] ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

## एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ज्योतिश्चक्रवर्णनं ॥ १ ॥ सूर्यरथवर्णनं ॥ २ ॥

---

**श्रीशुक उवाच—**

एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाण[3]लक्षणतो व्याख्यातः ॥ १ ॥

एतेन हि दिवोमण्डलमानं तद्विद उपदिशन्ति यथा द्विदलयो[4]र्निष्पावादीनां ते[5] अन्तरेणान्तरि[6]क्षं तदुभयसन्धितम् ॥ २ ॥

यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं[7] प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा स[8] एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभि[9]र्मान्द्य[10]शैघ्र्यसमानाभिः गतिभिरारोहणावरोहणसमा[11]नस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाऽहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पञ्चसु च[12] राशिषु चरति तदाऽहान्येव वर्धन्ते ह्रसति[7] च मासिमास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४ ॥

यदा वृश्चिकादिषु पञ्चसु वर्तते तदाऽहोरात्राणि विपर्ययाणि[8] भवन्ति ॥ ५ ॥

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्धन्ते यावदुदगयनं[9] रात्रयः ॥ ६ ॥

एवं नवकोटय एकपञ्चाशल्लक्षा[10]णि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्यो[11]पदिशन्ति तस्मिन्नैन्द्रीं[12] पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं[13] नाम दक्षिणतो याम्यां[14] संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं[15] निम्लोचनीं नाम

१ उभ० 'इत्यर्थः' नास्ति । २ उभ० अथ योन्त । ३ विज० लक्षणतश्च । ४ विज० द्विदलनिष्पावा । ५ उभ० तदन्तरेणा । ६ विज० अन्तरिक्षमुपसन्धितं । ७ विज० त्रिलोकान्प्र । ८ विज० 'स' नास्ति । ९ विज० वैषुवसंज्ञा । १० विज० दीर्घह्रस्वसमानाभि । वीर० आरोहणावरोहणाभ्यां मन्दक्षिप्रसमानाभिर्गतिभिरारोहणा । ११ उभ० समस्थानेषु । १२ उभ० 'च' नास्ति ।

१ विज० एव । २ वीर० न्यतो मार्तण्ड उच्यते । ३ विज० तथा । ४ उभ० पवर्गनरकरसौ । ५ वीर० सरीसृपखग । विज० सरीसृपनग । ६ विज० दृगीरितः । ७ विज० ह्रसन्ति च रात्रयः मासिमास्येकैका घटिका तुल्यं दिवसं वर्धमानान्यहानि तावतीरनुसंक्षीयमाणा रात्रयः समुद्धृत्य समान्यहोरात्राणि त्रिंशन्मुहूर्तान्येव भवन्ति । ८ विज० विपरीतानि । ९ ह्रसन्ति च रात्रयः यावदुदगयनमहानि ह्रसन्ति रात्रयो विवर्धन्ते । १० उभ० लक्षाणि च । ११ उभ० गिरिं परिवर्तमानस्या । १२ विज० त्वैन्द्री पुरी । १३ विज० देवधानी नाम । १४ विज० याम्या संयमनी नाम । १५ विज० वारुणी निम्लोचनी नाम ।

उत्तरतः सौम्यां[1] विभावरीं नाम तासूदयमध्याह्ना-स्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां दिवसमध्यं[2] गत एव सदा[3]ऽऽदित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति ॥ ८ ॥

यत्रोदेति तस्य[4] समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र क्वचन स्यन्देनाभितपति[5] तस्य[6] हैष मानसूत्र[7]निपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन्[8] ॥ ९ ॥

यदा चैन्द्र्याः[9] पुर्याः प्रचलते[10] पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥ १० ॥

एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनस्तथा[11]ऽन्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे[12] समभ्युद्यन्ति सह[13] वा निम्लोचन्ति ॥ ११ ॥

एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते पुरिषु ॥ १२ ॥

यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संवत्स[14]रात्मकं समामनन्ति तस्याक्षो[15] मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं[1] तैलयन्त्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तर[2]गिरौ परिभ्रमति ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेन संमितस्तैलयन्त्राक्षवद्ध्रुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

रथनीडस्तु षट्त्रिं[3]शल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्[4] रविरथयुगो यत्र हयाश्छन्दोनामानः सप्तारुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् ॥ १५ ॥

पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च[5] नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलाऽऽस्ते ॥ १६ ॥

तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥ १७ ॥

तथान्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त[6] चतुर्दश[7] मासिमासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ्नानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वन्द्वशः उपासते ॥ १८ ॥

लक्षोत्तरं[8] सार्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं[9] भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स[10] भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

## द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

चन्द्रादिग्रहाणां स्थानकथनं ॥ १ ॥

राजोवाच—

यदेतद्[16] भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामितो[11] राशीनामभिमुखं प्रचलितं[12] चाप्रदक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनु[13]मिमीमहीति ॥ १ ॥

---

१ विज॰ सौम्या विभावरी नाम । २ उभ॰ मध्यगत । ३ विज॰ 'सदा' नास्ति । वीर॰ सदा विदधान आदित्य । ४ विज॰ तत्समान । वीर॰ तस्य हि समान । ५ विज॰ स्पन्दतेऽभितपति । ६ विज॰ तत्र हैष । वीर॰ तस्य ह्येष । ७ उभ॰ समानसूत्र । ८ उभ॰ अनुपश्येरन् । ९ वीर॰ यदा ह्यैन्द्र्याः । १० उभ॰ प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिं । ११ विज॰ पुनः पुनः । १२ विज॰ श्चक्रेण । १३ विज॰ सह चाभि । वीर॰ सह वाभि । १४ विज॰ स्वयं संवत्सरात्मकं । १५ वीर॰ यस्याक्षो । १६ विज॰ यदेतस्य भवत ।

१ विज॰ 'चक्र' नास्ति । २ विज॰ त्तरे । ३ विज॰ षड्विंश । ४ वीर॰ विशालस्तु । ५ विज॰ पश्चान्नियुक्तः । ६ विज॰ सप्त चैकैकशो रथस्था मासिमासि । ७ विज॰ द्वादश । ८ उभ॰ लक्षोत्तरसार्ध । ९ विज॰ मण्डलभूवलयस्य । वीर॰ मण्डलं भूवलयं यस्य । १० विज॰ 'स' नास्ति । ११ उभ॰ परिभ्रमतो । १२ विज॰ च प्रचलनं भगवतोपवर्णितं । वीर॰ प्रचलितं भगवतोपवर्णितं । १३ उभ॰ मनुमीमहीति ।

सहोवाच[1] ।

यथा कुलालचक्रेण भ्रमता[2] सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च[3] प्रदक्षिणेन परिधावतासह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात् ॥ २ ॥

स एष भगवानादिपुरुष एव[4] साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं कविभिरपि च[5] वेदेन विजिज्ञास्यमानो[6] द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिषु ऋतुषु यथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ॥ ३ ॥

तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या[7] विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोञ्जसा श्रेयः समधिगच्छन्ति॥४॥

अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान् भुङ्क्ते राशिसंज्ञान्[8]संवत्सरावयान्मासः[9] पक्षद्वयं दिवा[10] नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशन्ति यावता[11] षष्ठमंशं भुञ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ॥ ५ ॥

अथ च यावताऽर्धेन नभोवीथ्यां[12] प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ॥ ६ ॥

अथ च यावन्नभोमण्डलं[13] सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कार्त्स्न्येन सह[14] भुञ्जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति[15] भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमगतिभिः[16] समामनन्ति ॥७॥

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत[1] उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते ॥ ८ ॥

अथ चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिरमराणां क्षीयमाणाभिश्च[2] कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः[3] सर्वजीवनिवहप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता[4] मुहूर्तैर्भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयन्ति ॥ १० ॥

तत उपरिष्टात्[5]त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन[6] ईश्वरयोजितानि[7] सहाभिजिताऽष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥

तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत[8] उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वा[9]ऽर्कस्य शैघ्र्यमान्द्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदाऽनुकूल एव प्रायेण वर्षयंश्चारेणा[10]नुमीयते स वृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः ॥ १२ ॥

उशनसा बुधो[11] व्याख्यातस्तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत[12] उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्यदाऽर्काद्[13]व्यतिरिच्येत तदाऽतिवाताऽभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥

अत[14] ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन् द्वादशानुभुङ्क्ते यदि न[15] वक्रेणा[16]भिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः ॥ १४ ॥

---

१ विज० सहोवाच शुकः । २ वीर० परिभ्रमता । ३ विज० मेरुं प्रदक्षिणतः । ४ विज० 'एव' नास्ति । ५ उभ० 'च' नास्ति । ६ विज० विज्ञास्य । वीर० जिज्ञास्य । ७ विज० स्त्रय्यां विद्यायां । ८ विज० तानेव राशिसंज्ञा । ९ विज० मासान् । १० विज० 'दिवा नक्तं चेति' नास्ति । वीर० सपादर्क्षद्वयं दिवानक्तं चेति वदन्ति । ११ वीर० यावता कालेन । १२ विज० नभोवीथ्याः । १३ विज० यन्नभो । १४ विज० 'सह' नास्ति । १५ वीर० इद्वत्सर । १६ विज० समानगतिभिः ।

१ वीर० योजनात् । २ उभ० अपक्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोरात्राणि । ३ वीर० विदधानः । ४ विज० त्रिंशन्मुहूर्तैः । ५ विज० उपरिष्टाल्लक्ष । ६ विज० कालानयने । ७ वीर० ईश्वरचोदितानि । ८ विज० योजनात् । ९ वीर० 'वा' नास्ति । १० विज० वर्षं यस्स्थितिद्वारेणानुमीयते । वीर० वर्षं यच्चारेणानुमीयते । ११ उभ० बुधोपि । १२ वीर० सौम्य । १३ उभ० यदार्कमतिरि । १४ उभ० तत ऊर्ध्वं । १५ वीर० न नास्ति । १६ विज० न वक्रोतिवर्तते ।

तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनान्तरग[1]तो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरंपरिवत्सरं[2] चरति यदि न वक्रः स्यात्प्रायेणा[3]नुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥ १५ ॥

तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनैश्चर एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकरः ॥ १६ ॥

तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते य ए[1]व लोकानां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति॥१७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वा[2]विंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

## त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ध्रुवमण्डलस्य शिंशुमाररूपिणोहरेश्च स्थानकथनं ।

---

श्रीशुक उवाच—

अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र हमहाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनां[4]माजीव्य उपास्ते तस्ये[5]हानुभाव उपवर्णितः ॥१॥

स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते ॥ २ ॥

यथा मेढीस्तं[6]भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिं[7]भिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि[8] चरन्त्येवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेनं[9] कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परिचङ्क्रमन्ति[10] नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः[11] कर्मसारथयः परिवर्तन्ते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः[3] कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति ॥ ३ ॥

केचनैतज्ज्योतिरनीकं शिशुं[4]मारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति॥४॥

यस्य पुच्छाग्रेऽवाँ[5]क्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयस्तस्य दक्षिणावर्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमा[6]रस्य कुण्डलाँ[7]भोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसङ्ख्या भवन्ति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः ॥ ५ ॥

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राऽऽश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चि[8]मयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासङ्ख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठा मूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्रा-

---

१ वीर० न्तरतो बृहस्पति। २ उभ० परिवत्सरं चरति। ३ विज० प्रायशोनुकूलो। वीर० प्रायश्शोभनो। ४ विज० कल्पजीवानां। ५ वीर० तस्य ह वा अनुभाव। ६ वीर० मेधीस्तंभे धान्याक्रमण। ७ उभ० संयोजितास्त्रिभिः सवनैः। ८ वीर० मण्डलमाचरन्ति। ९ वीर० योगिन। १० वीर० परिक्रमन्ति। विज० परितश्च क्रमन्ति। ११ वीर० वशात्।

१ य एवं लोकान्समनु। २ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति। ३ विज० नुगृहीतकर्म। ४ उभ० शिंशुमारसंस्थानस्य। ५ विज० ऽर्वाक्। ६ उभ० शिंशुमारस्य। ७ विज० कुण्डलीभोग। ८ उभ० 'पश्चिमयोः' नास्ति।

णि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु[1] युञ्जीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु[2] प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत शतभिषाज्येष्ठे[3] स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ ६ ॥

उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ[4] यमो मुखेषु[5] चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनाः स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः॥७॥

एतदु[1]हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमोज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषाया[2]भिधीमहीति ॥ ८ ॥

ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं[3]
पापापहं मन्त्रकृतां[4] त्रिकालम्।
नमस्यतः[5] स्मरतो वा त्रिकालं[6]
नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे त्रयोविंशो[7]ऽध्यायः ॥ २३ ॥

## चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

राह्वादिस्थितिः अतलादिबिलस्वर्गस्थितिकथनंच ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वं ग्रहत्वं चाऽलभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हः[7] तस्य तात[8] जन्मकर्माणि[9] चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

यददस्तरणेर्मण्डलं प्रतपत[10]स्तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबन्धः[11][12] सूर्याचन्द्रमसावभिधावति ॥ २ ॥

तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं[13] दयितमस्त्रं तत्तेजसा दुर्विषहं मुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदय[8] आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति[9] वदन्ति[10] लोकाः ॥ ३ ॥

ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि तावन्मात्र एव ॥ ४ ॥

ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षः[11]पिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमन्तरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥

ततोऽधस्ताच्छतयोज[illegible][12] [illegible]ं पृथिवी यावद्धंसभासश्येनसुपर्णाद[illegible] पतत्रिप्रवरा उत्पतन्तीति[13] ॥ ६ ॥

उपवर्णितं भूमेर्यथासंनिवेशाव[14]स्थानमवनेरप्य-

१ विज० पार्श्वपङ्क्तिषु। २ उभ० पार्श्वेषु। ३ विज० शतभिषग्ज्येष्ठे द्वे। ४ उभ० उत्तरहनावगस्त्योधरहनौ। ५ उभ० मुखे चा। ६ वीर० उरःस्थले। ७ वीर० ह्यतदर्हणः। ८ वीर० तावज्जन्म। ९ विज० जन्मकर्मणी चो। १० उभ० प्रतपति। ११ वीर० कृत्तद्वैरानु। १२ विज० नुबन्धात्। १३ वीर० भागवतं तत्तेजसा दुर्विषहं चक्रं मुहुः। विज० भागवतं चक्रं दुर्विषहं परिवर्तमानं।

१ विज० नमो नमो। २ विज० महापुरुषाय धीमहीति। ३ वीर० दैवतं। ४ विज० रूपं हरेर्मन्त्रकृतस्त्रिकालं। ५ विज० स्तुवतो नश्यते वै स्वयं त्रिकालं कृतमाशु पापं। ६ वीर० त्रिकाले। ७ विज० द्वाविंशोऽध्यायः। ८ वीर० मुद्वेजमानश्चलितहृदय। ९ उभ० तदुपराग इति। १० वीर० वदति लोकः। ११ वीर० 'रक्षः' नास्ति। १२ वीर० नान्तरेणेयं। विज० नान्तरे चेयं। १३ वीर० 'इति' नास्ति। १४ विज० निवेशमवस्थानं।

धस्तात्सप्त भूविवरा एकैकशो योजनायुतान्तरे-[1] णाऽऽयामविस्तारेणोपक्लृप्ताः अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥ ७ ॥

एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभो-[2] गैश्वर्यानन्दविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीड-[3] विहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्य[4]बन्धुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वराद-[5] प्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसन्ति ॥८॥

येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणि[6]प्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतना[7]दिभिः नागासुर[8]मिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिन्नविवरेश्वरगृहोत्तमैः समलङ्कृताश्चकासति॥९॥

उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानन्दिभिः[9] कुसुमफलस्तबकसुभग[10]किसलयावनतरुचिर[11]विटपविटपिनां लता[12]ऽङ्गालिङ्गितानां श्रीभिः समिथुन[13]विविध[14]विहङ्ग[15]मजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहित[16]शतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानां[17] एकविहाराकुल[18]मधुरविविधस्वनादिभिरिन्द्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि ॥१०॥

यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

यत्र हि महाहि[1]प्रवरशिरोमणयः सर्वं[2] तमः प्रबाधन्ते ॥ १२ ॥

न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधि[3]रसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेद[4]क्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवन्ति ॥ १३ ॥

न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥ १४ ॥

यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव[5] स्रवन्ति पतन्ति च ॥ १५ ॥

अथातले मयपुत्रोऽसुरो[6] बलो निवसति येन हवा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः[7] काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयन्ति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा[8] स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति यस्मिन्नुपयुक्ते[9] पुरुष[10] ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मा[11]नम[12]भिमन्यमानः कत्थते मदान्धइव ॥ १६ ॥

ततोऽधस्ता[13]द्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो[14] भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी[15] नाम भवयोर्वीर्येण यत्र[16] चित्रभानुर्मातरिश्वना[17] समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं[18] हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्राव-

---

१ वीर० योजनायुतान्तरोच्छ्रितायामविस्तारेण तारतम्येन चोपक्लृप्ताः । विज० योजनायुतायामविस्ताराः तारतम्येनोपक्लृप्ताः । २ विज० दप्यधिकाः सकलसंपत्समृद्धयः काम । ३ वीर० उद्यानक्रीडाविहारेषु । ४ विज० पत्यसकलसंपत्समृद्धयो बन्धु । ५ विज० कामविनोदा । ६ विज० मणिप्रवेक । ७ वीर० चत्वरादिभिः । ८ उभ० नानास्वनमिथुन । ९ वीर० इन्द्रियानन्दनीभिः । १० विज० 'सुभग' नास्ति । ११ विज० रुचिरविटपैर्विटपिनां । वीर० रुचिरविटपिनां । १२ उभ० कनकलता । १३ वीर० समुदितमिथुनविविध । १४ विज० 'विविध' नास्ति । १५ उभ० विहङ्गकुलकोलाहलजलाशयानां । १६ विज० 'लोहित' नास्ति । १७ विज० निकेतानामनेक । वीर० निकेतनानामनेक । १८ वीर० राकुलमधुकरनिकराणां मधुर । विज० कुलमधुकराणां मधुर ।

१ विज० महाहीश्वर । २ वीर० सर्वं शार्वरं तमः । विज० शार्वरं तमः । ३ वीर० व्यौषधरसरसायनाशनपानस्नानादिभिराधयो । विज० व्यौषधरसपानस्नानादाधयो । ४ विज० श्रमग्लानिक्लमा इति । ५ विज० भयादास्रवन्ति । ६ वीर० बलो नामासुरो । ७ विज० मायया काश्चन । ८विज० पाययित्वा । ९ विज० न्नुपभुक्ते । १० विज० पुरुषाः । ११ विज० बलात्मानः कत्थन्ते । १२ वीर० मितिमन्यमानः । १३ विज० 'अधस्तात्' नास्ति । १४ वीर० 'भवो' नास्ति । १५ वीर० हाटकिनी । विज० हाटका । १६ विज० यत्तच्चित्र । १७ विज० रिश्वनैध्यमान अञ्जसा । १८ विज० तन्निष्पन्नं ।

रोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १७ ॥

ततोऽधस्तात्सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको[1] विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाऽभिजुष्टः स्वधर्मेणाऽऽराधयंस्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ १८ ॥

नो एवैतत्साक्षात्कारो[3] भूमिदानस्य यत्तद्भग[4]वत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादर[6]समाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यम् ॥ १९ ॥

यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नाभिगृणन्पुरुषः कर्मबन्धनमञ्जसा विधुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं[7] मुमुक्षवो[8]ऽन्यथैवोपलभन्ते ॥ २० ॥

तद्भक्तानामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतयैव ॥ २१ ॥

न वै भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह[11] यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं[12] मायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति[14] ॥ २२ ॥

यत्तद्भगवताऽनधिगतान्योपायेन याञ्चाच्छलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च[15] संप्रतिमुक्तो गिरिदर्यां चापविद्ध इति होवाच २३

नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविन्द्रो यस्य सचिवो मन्त्राय वृत एकान्ततो बृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणाऽऽत्मानमयाचताऽऽत्मनश्चा[2]ऽऽशिषो नो एव[3] तद्दास्यमतिगम्भीरवयसः[4] कालस्य मन्वन्तरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदम् ॥ २४ ॥

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं[5] यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः[6] परमिति भगवतोपरते खलु स्वपितरि २५

तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः[7] को वाऽस्मद्विधः परिहीण[8]भगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति[9] ॥ २६ ॥

तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते[10] यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयो येनाङ्गुष्ठेन[11] पदा दशकन्धरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः ॥ २७ ॥

ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं[12] चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ॥ २८ ॥

ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां[13] नैकशिरसां क्रोधवशो[14] नाम गणः कुहकतक्षककालिय-

१ वीर० पुण्यश्लोको महाभागवतो । २ उभ० 'आराधनीयं' नास्ति । ३ विज० साक्षाद्वरो । ४ विज० यद्भगवत्यशेष । ५ वीर० द्भगवत्यधोक्षज अशेष । ६ वीर० 'परमादर' नास्ति । ७ विज० प्रतिबोधनं । ८ वीर० लिह मुमुक्षवो । ९ विज० अञ्जसा होप । १० विज० यत्तद्भगवन्नाम सर्वेषां आत्मनामात्मदमेव । वीर० तद्भागवतानां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमे च । ११ विज० नूनं मनुष्यानु । १२ विज० रात्मानुसंस्मृतिमोक्षणं । १३ वीर० मायामयं । १४ विज० 'इति' नास्ति । १५ विज० श्च बद्धो गिरि ।

१ विज० नूनं बतायं भगवानर्थेषु निष्णातो योसाविन्द्रस्य सचिवो मन्त्राय धृत एकान्ततो बृहस्पतिस्तमतिहाय यदा स्वयमुपेन्द्रेणातदर्हं मामयाचत पदान्यात्मन आशिषो नो एव न दास्यामि गंभीररयस्य कालस्य मन्वन्तरपरिमितं कियल्लोकत्रयमिदं । २ वीर० 'च' नास्ति । ३ वीर० एवैत । ४ वीर० गभीररयस्य । ५ विज० पित्र्यं राज्यं यदकुतोभयं । ६ वीर० भगवतोपरते स्वपितरि । विज० भगवता विरमिते स्वपितरि । ७ विज० अनुपथमनुवर्तितुमलममृदित । वीर० अनुपथमलममृदित । ८ वीर० परिक्षीण । ९ उभ० उपगमिष्यतीति । १० विज० उत्तरस्माद्वि । ११ विज० येन पदाङ्गुष्ठेन दशकन्धरो योजनायुतं । १२ उभ० त्रिलोक्याः शं । १३ उभ० 'सर्पाणां' नास्ति । १४ वीर० क्रोधवशानां गणः ।

सुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसङ्गेन क्वचित्प्रमत्ता विहरन्ति ॥२९॥

ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये योगे वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद्बिभ्यति ॥ ३० ॥

ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषामुह वै पञ्चसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमन्ति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

## पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पाताललोके निवसतः सहस्रफणामण्डितस्य भूमण्डलं शिरसि धृतवत आदिशेषस्य स्थितिकथनम् ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याताऽनन्त इति सात्वती या द्रष्टृदृश्ययोः सङ्कर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं सङ्कर्षणमित्याचक्षते ॥ १ ॥

यस्येदं क्षितिमण्डलं भगवतोऽनन्तमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ २ ॥

यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरन्तरेण सांङ्कर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥

यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषण्डमण्डलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकान्तभक्तिनावनमन्तः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुण्डलप्रभामण्डितगण्डस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयन्ति ॥ ४ ॥

यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वङ्गवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचन्दनकुङ्कुमपङ्कानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणाऽवलोकनयनवदनारविन्दं सव्रीडं किल विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते६

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकाऽमृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबु-

१ उभ० पुरुषोत्तमवाहा । २ विज० विचरन्ति । ३ उभ० कालकेया । ४ विज० लोकमहानुभावस्य । ५ विज० प्रतिहतावलेपाः । ६ विज० एव निवसन्ति । ७ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति । ८ वीर० प्रमातारः सात्वतीयास्तं द्रष्टृदृश्ययोः संनिकर्षणादहमिति चाभिमानलक्षणात्संकर्षण इत्याचक्षते । विज० सात्वतो यद्द्रष्टृदृश्ययोः संनिकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं संकर्षणमित्याचक्षते । ९ विज० तस्येदं । १० वीर० सङ्कर्षणो ।

१ विज० नागपतयो । २ वीर० पञ्चषट्सप्त । ३ वीर० फणानां । ४ वीर० पातालविवरे । ५ वीर० स्वतेजसा । ६ उभ० प्रभामण्डलमण्डित । ७ विज० किल । ८ वीर० चार्वङ्गदवलय । ९ वीर० राजत । १० वीर० लेपेनावलिंप । ११ विज० समुदिताः मदाघूर्णितारुणावलोकनयन । १२ वीर० सुललितभावस्थितमुखरिता । विज० सुललितमुखरिता ।

धयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान्माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ॥ ७ ॥

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं सत्त्वरजस्तमोमयमन्तर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवो नारदः सह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः
सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयाऽऽसन् ।
यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्म-
न्नानाऽधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ॥ ९ ॥

मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं
संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र ।
यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्या-
मादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥

यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मा-
दार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा ।
हन्त्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं
कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो
भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ।
आनन्त्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः
को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥

एवंप्रभावो भगवाननन्तो
दुरन्तवीर्योरुगुणानुभावः ।
मूले रसायाः स्थित आत्मतन्त्रो
यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति ॥ १३ ॥

एता ह्येवेह नृभिरुपगन्तव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः ॥ १४ ॥

एतावतीर्हि राजन्पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथयाम इति ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

## षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

पापिनां यातनास्थानस्य नरकस्य स्थितिकथनं ॥ १ ॥

राजोवाच—

महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच—

त्रिगुणत्वात्कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति २

अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥

---

१ वीर० नवनिजतुलसि । २ उभ० श्रुतोभिध्याय । ३ उभ० नुभावमिमं भगवा । ४ विज० मूर्त यः । ५ वीर० कथं वयमनुमीमहीति । ६ विज० बहुगुण । ७ विज० श्रद्धायाः । ८ वीर० तथे । ९ वीर० 'तथैव' नास्ति ।

१ विज० प्रलोभनाद्वा । २ उभ० दविदित । ३ उभ० ण्यपि । ४ विज० वीर्यः स्वगुणानु । ५ विज० कामयमानस्य । ६ विज० एतावत्यो हि । ७ उभ० व्याख्याताः । ८ वीर० मीति । ९ विज० त्रयोविंशोऽध्यायः । १० वीर० 'याहि' नास्ति । ११ उभ० अनाद्यविद्याकामानां । १२ उभ० प्रवृत्तास्ताः ।

राजोवाच—

नरका नाम भगवन्किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदन्तराल इति ॥ ४ ॥

ऋषिरुवाच—

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाऽऽशिष आशासाना निवसन्ति ॥ ५ ॥

यत्र हवाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु संपरेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ॥ ६ ॥

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयः पानमिति किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपानदण्डताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥

एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं तमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥

यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ॥ १० ॥

येत्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११ ॥

एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहंभरः ॥ १२ ॥

यस्त्विह वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति १३

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक्स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तदग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ॥ १४ ॥

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाख-

---

१ उभ० उपरिष्टादण्डजलाशयस्य। २ उभ० कर्मावद्यमेवा। ३ वीर० प्राहुः। ४ विज० मुखो। ५ विज० तप्तभूमिः। वीर० तप्तोर्मी। ६ विज० अवीचीपूरं रेतःपानमिति। ७ विज० किंचान्येपि। ८ वीर० यस्त्विह। ९ वीर० अनशनाद्रिपतन। विज० अनशयान्नपान। १० वीर० लगुडताडन। विज० दण्डसंताडन। २ वीर० विज० 'यातनाभिः' नास्ति। ११ उभ० तमिस्र।

१ विज० धनदारादीनुपभुङ्क्ते। वीर० दारानुपभुङ्क्ते। २ वीर० नष्टस्मृति। ३ उभ० येचेह। ४ वीर० मुपगतवन्तएव। ५ विज० क्रूरत्वाद्यपदेशः। वीर० क्रूरसत्वापदेशः। ६ उभ० 'नाम' नास्ति। ७ विज० तत्क्रव्येण। ८ उभ० खादयन्ति। ९ उभ० केवलं हि। १० वीर० प्राणभृतः। विज० प्राणिनः। ११ वीर० मातृपितृब्रह्म। विज० पितृभ्रातृब्रह्म। १२ विज० खले तप्ततले। वीर० खले उपर्य। १३ वीर० मभितप्यमाने। विज० तप्यमाने। १४ वीर० अवतिष्ठते परिधावति याचते च। विज० तिष्ठति परिधावति याचति च। १५ विज० सहस्राणि कालसूत्रसंज्ञके नरके निवसति। १६ वीर० पाषण्डं कुपथमुपगत। विज० कुपथं पाखण्डं चोपगत।

ण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते ॥ १५ ॥

यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥ १६ ॥

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १७ ॥

यस्त्विहवा असंविभज्याश्नाति यत्किंच नोपनतमनिर्मितपञ्चयज्ञो वायसंसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते ॥ १८ ॥

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरत्यन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति ॥ १९ ॥

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥ २० ॥

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति॥२१॥

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखण्डा धर्मसेतून्भिदन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतन्ति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना नवियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते ॥ २२ ॥

येत्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति ॥ २३ ॥

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नन्ति तानपि संपरेताँल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति ॥२४॥

ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसन्ति तानमुष्मिँल्लोके वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति ॥ २५ ॥

यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययन्ति ॥ २६ ॥

१ वीर० तत्रतत्रासादितस्ततस्ततो । विज० तत्रहासादित इतस्ततो । २ वीर० तालीवना । ३ उभ० नुगतः । ४ वीर० यथैवेभेनेक्षुदण्ड । विज० येथैवेक्षुदण्डः । ५ विज०वेह दृष्ट । ६ उभ० अविदित । ७ विज० विदित । ८ वीर० स चामुत्रा । ९ वीर० तैस्तै । १० वीर० पशुपक्षिभिः । ११ वीर० ये केचनेहाभिद्रुग्धाः । विज० ये केचनेहाभिद्रोग्धारः ।१२ विज० निद्रावृत्ति । १३ विज० मनिर्वृतयज्ञोपायमसंस्कृतं । १४ वीर० वायसैः संस्तुतः ।१५ विज० यावत्तदप्रत्ताकृतनिर्वेशेनात्मानं पातयति ।

१ विज० चापहर । २ विज० अग्निवर्णैः संदंशैः । ३ विज० निष्कालयन्ति । ४ विज० ताडयन्तस्तर्जयंस्तप्तया वीर० ताडयन्तस्तर्जयन्तस्तिग्मया । ५ वीर० निष्कुषन्ति । ६ वीर० नवियुज्यमानैश्चासु । विज० नवियु[illegible]मानास्ते स्वासु । ७ विज० श्वौघेन । ८ वीर० ते पापि[illegible] वीर्य । ९ वीर० श्लेष्मलाला । १० वीर० मारयित्वा । [illegible] १२ पातयित्वा । ११ वीर० 'द्विजो' नास्ति ।

येत्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य[1] यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं[2] खादन्ति ॥ २७ ॥

यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये [3]दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः[4] संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो[5] विशीर्यमाणशरीरो[6] न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्[7]तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्याऽऽस्येऽग्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं[8] निषिञ्चन्ति ॥२९॥

[9]अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहुमन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्ता यातना ह्यश्नुते ॥ ३० ॥

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते[10] याश्च स्त्रियो नृपशून्खादन्ति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्[11] पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह[12] पुरुषादाः ॥ ३१ ॥

येत्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रंभकैरुपसृतान्[13]उपविश्रंभय्य जिजीविषून्छूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाऽभिहताः कङ्कवटादिभिश्चे[1]तस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति ॥ ३२ ॥

ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये निपतन्ति यत्र नृप दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान्[2]॥३३॥

ये त्विह वा अन्धा[3]वटकुसूलगृहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथाऽमुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ॥ ३४ ॥

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन[4] चक्षुषा निरीक्षते तस्य चाऽपि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः कङ्ककाकवटादयः[5] प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति ॥ ३५ ॥

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिवीशङ्की[6] अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षण[7]संरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका[8] इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥ ३६ ॥

एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशन्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र[9] इह तु पुनर्भवे [10]त उभयशेषाभ्यां निविशन्ति ॥ ३७ ॥

निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः ।

---

१ उभ० परेतान्यम । २ विज० तैः सरभसं । ३ वीर० 'दाने' नास्ति । ४ विज० गिरिश्रृङ्गान्निपात्यते यत्तज्जलमिव । ५ विज० तदवीचिमति तिलशो । वीर० तदवीचिमत्तत्र तिलशो । ६ वीर० विशीर्यमाणशिरा । ७ विज० 'प्रमादतः' नास्ति । ८ वीर० कालायसं । ९ वीर० 'अथच' नास्ति । १० विज० यजेरन्नशास्त्रीयान्वा पशून्खादन्ति याश्च स्त्रियोऽथ पशूंश्च खादन्ति तांश्च ताश्च वै पशव । वीर० यजन्ते याश्च स्त्रियोऽशास्त्रीयान्नृपशून्खादन्ति तांश्च ते । ११ वीर० विदार्यासृक् । १२ वीर० यथा हि । १३ उभ० 'उपसृतान्' नास्ति ।

१ वीर० काककङ्कबकादिभिश्चे । विज० कङ्कबलाकादिभिश्चे । २ विज० बिलेशयाः । ३ वीर० बालानन्धान्काणानन्यानि वा दुर्बलान्यवट । ४ विज० रिवापचक्षुषा । ५ विज० बलाकादयः । वीर० बकादयः । ६ वीर० सर्वतः शङ्कितहृदयो व्ययनाश । विज० सर्वतःशङ्की व्यय । ७ उभ० तत्संपादनोत्कर्षण । ८ वीर० तन्तुवाया इव । ९ विज० उत्तरत्र । १० उभ० 'ते' नास्ति ।

एतावानेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः ।
स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति
भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्र-
पातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्थाः ।
गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य
स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समाप्तोऽयं पञ्चमस्कन्धः ॥ ५ ॥

१ उभ० स एवायं भगवतः । २ वीर० त्मन उपगेयं ह्यणिष्ठमपि । विज० त्मनो ह्यणिष्ठमतिश्रद्दधानो भक्ति ।

१ वीर० श्रुत्वा यथा स्थूलसूक्ष्मरूपे भगवतो यतिः । २ वीर० सूक्ष्मे । ३ विज० इति क्रमः । ४ विज० संस्थां । गीतं । ५ उभ० धाम्नः । ६ विज० चतुर्विंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## षष्ठस्कन्धः ६

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पापपरिहारकं प्रायश्चित्तं कीदृशमिति परीक्षिता पृष्टेन शुकाचार्येण पश्चात्तापयुतं भगवन्नामस्मरणादिकमेवेति वक्तुं अजामिलोपाख्यानारंभः ॥ १ ॥ भ्रष्टसदाचारेण दासीपतिना अजामिलनाम्ना विप्रेण मरणकाले नारायणा ३ इति दूरस्थपुत्राह्वानं ॥ २ ॥ तत्काल एवागतैर्विष्णुदूतैर्यमदूतान्निवार्य अजामिलस्य यमपाशान्मोचनं ॥ ३ ॥ यमदूतविष्णुदूतयोर्विवादः ॥ ४ ॥ यमदूतैः अजामिलकृतपापानुवादपूर्वकं तस्य दण्ड्यत्वकथनं ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

राजोवाच—

निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा ।
क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृतिः ॥ १ ॥
प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने ।
योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनःपुनः ॥ २ ॥
अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिताः ।
मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः ३
प्रियव्रतोत्तानपदोर्[1]वंशस्तच्चरितानि च ।
द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन्[2] ॥ ४ ॥
धरामण्डलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ।
ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ॥ ५ ॥
अधुनेह[3] महाभाग यथैव नरकान्नरः ।
नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच—

न चेदिहैवापचितिं यथांहसः
कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ।
ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति
ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥
तस्मात्पुरैवाऽऽश्विह पापनिष्कृतौ
यतेत मृत्योरविपद्यता[1]ऽऽत्मना ।
दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा
भिषक्चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८ ॥

राजोवाच—

दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम् ।
करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम् ॥ ९ ॥
क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरति[2] तत्पुनः ।
प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच—

कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते ।
अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥ ११ ॥
नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि ।
एवं नियमकृद्राजञ्छनैः क्षेमाय कल्पते ॥ १२ ॥

---

१ वीर० पादौ वंशः । २ विज० नदीनदवनानि च । ३ वीर० अधुनैव ।

१ विज० रविद्यदात्मनः । २ वीर० क्वचिदाचरते पुनः ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ।
त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥१३
देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ।
क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥
केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः ।
अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः१५
न तथा ह्यघवान् राजन्पूयेत तपआदिभिः ।
यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६ ॥
सध्रीचीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः ।
सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः॥१७॥
प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ।
न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुंभमिवापगाः ॥१८॥
सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयो-
र्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ।
न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटा-
न्स्वप्नेपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥ १९ ॥
अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे ॥२०
कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः ।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥२१
बन्धक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ।
बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनः ॥ २२ ॥
एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ।
कालोऽत्यगान्महान्राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः२३
तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशं २४
स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥२५॥
भुञ्जानः प्रपिबन्खादन्बालकस्नेहयन्त्रितः ।
भोजयन्पाययन्मूढो न वेदाऽऽगतमन्तकम् ॥ २६
स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते ।

१ विज० क्षपन्त्यघं । २ उभ० पराङ्मुखैः । ३ विज० न वै पुनन्ति । ४ वीर० भाण्ड । ५ उभ० अत्रैवोदा । ६ वीर० संवादं तु । विज० संवादं तन्निबोध । ७ उभ० माश्रितः । ८ विज० देहिनं ।

मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥ २७ ॥
स पाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वा पुरुषान्भृशदारुणान् ।
वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् ॥२८
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ।
प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाऽऽकुलेन्द्रियः ॥२९॥
निशम्य म्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम् ।
भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसाऽपतन् ॥३०॥
विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ।
यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥
ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः ।
के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनम् ॥३२॥
कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ ।
किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः॥३३
सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः ।
किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः॥३४
सर्वे च नूत्नवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ।
धनुर्निषङ्गासिगदाशङ्खचक्रांबुजश्रियः ॥ ३५ ॥
दिशो वितिमिरा लोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा ।
किमर्थं धर्मपालस्य किङ्करान्नो निषेधथ ॥३६॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्ते यमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणः ।
तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा ॥३७॥
विष्णुदूता ऊचुः—
यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ।
ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥३८॥
कथंस्विद्ध्रियते दण्डः किंवाऽस्य स्थानमीप्सितम् ।
दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणाम्
यमदूता ऊचुः—
वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।
वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥४०॥
येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥४१॥

१ वीर० नतिदारुणान् । २ उभ० मुखतो । ३ वीर० यमदूतान्विष्णु । ४ वीर० धर्मराजस्य । ५ वीर० इत्युक्ता यमदूतैस्ते । ६ उभ० यच्चाधर्मस्य ।

सूर्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः सन्ध्याऽहनी दिशः
कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ४२
एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते ।
सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३॥
संभवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः ।
कारिणां गुणसङ्गोऽस्ति देहवान्न ह्यकर्मकृत्॥४४॥
येन यावान्यथाऽधर्मो धर्मो वेह समीहितः ।
स एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५ ॥
यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ।
भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्रानुमीयते ॥ ४६ ॥
वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ।
एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥
मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ।
अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८ ॥
यथाऽज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि ।
न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥
पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान्पञ्च वेदाथ पञ्चभिः ।
एकस्तु षोडशेन त्रीन्स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ॥५०॥
तदेतत्षोडशकलं लिङ्गं शक्तित्रयं महत् ।
धत्तेऽनु संसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदाम् ॥५१॥
देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो नेच्छन्कर्माणि कार्यते ।
कोशकार इवाऽऽत्मानं कर्मणाऽऽच्छाद्य मुह्यति ॥
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात्॥५२
लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ।
यथायोनि यथाबीजं स्वभावेन बलीयसा ॥५४॥
एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपर्ययः ।
आसीत्स एव नचिरादीशसङ्गाद्विलीयते ॥५५॥
अयं हि श्रुतसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः ।
धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान्मन्त्रविच्छुचिः॥५६॥
गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतः ।
सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥
एकदाऽसौ वनं यातः पितृसंदेशकृद्द्विजः ।
आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान् ५८
ददर्श कामिनं कंचिच्छूद्रं सह भुजिष्यया ।
पीत्वा च मधु मैरेयं मदाघूर्णितनेत्रया ॥ ५९ ॥
मत्तया विश्लथन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम् ।
क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तमनयान्तिके ॥ ६० ॥
दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिरंभिताम् ।
जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥
स्तंभयन्नात्मनाऽऽत्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम् ।
न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ॥६२॥
तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः ।
तामेव मनसा ध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥
तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता ।
ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ॥६४॥
विप्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लंभिताम् ।
विससर्जाचिरात्पापः स्वैरिण्याऽपाङ्गविद्धधीः ६५
यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ।
बभारास्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबं मन्दधीरयम् ६६
यदसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचार्यार्यगर्हितः ।
अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ॥ ६७ ॥
तत एनं दण्डपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषम् ।
नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुद्ध्यति ॥६८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ विज० कालः स्वयं । २ विज० धर्मस्य । ३ विज० क्रमानु । ४ विज० ह्यभद्राणि । ५ विज० कारणं । ६ उभ० न्यथा धर्मो ह्यधर्मो वा समीहितः । ७ विज० जन्मानयो । ८ विज० सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ।

१ वीर० गुणाश्रयः । २ विज० ह्युपेतं । ३ विज० पैत्र्येणा । ४ विज० इतस्ततश्चो ।

# द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विष्णुदूतैर्यमदूतान्प्रति अजामिलेन मरणकाले नारायणनाम्नो यदृच्छयोच्चरितत्वेपि तस्य सकलदुरितनिर्मुक्तत्वकथनपूर्वकं तस्य याम्यपाशान्निर्मोचनं ॥ १ ॥ ततो जातानुतापेनाजामिलेन गङ्गाद्वारे तपस्तप्त्वा योगेन तनुत्यागः ॥ २ ॥ पुनर्विष्णुदूतैर्विमानमारोप्य तस्य विष्णुलोकप्रापणं ॥ ३ ॥

---

**श्रीशुक उवाच—**

एवं[1] ते भगवद्दूता यमदूताभिभाषितम्[2] ।
उपधार्याथ तान् राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥१॥

**विष्णुदूता ऊचुः—**

अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम्[3] ।
यत्रादण्ड्येष्वपापेषु दण्डो यैर्ध्रियते वृथा ॥ २ ॥
प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ।
यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः॥३॥
यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥
यस्याङ्के शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः ।
स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥
स कथं न्यर्पितात्मानं[4] कृतमैत्रमचेतनम् ।
विश्रंभणीयो भूतानां सघृणो द्रोग्धुमर्हति ॥ ६॥
अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ।
यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥ ७॥
एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् ।
यदा नारायणायेति[5] जगाद चतुरक्षरम् ॥ ८ ॥
स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
स्त्रीराजपितृ[6]गोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥ ९ ॥
सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।
नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥१०॥
न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभि-
स्तथा विशुध्यत्यघवान् व्रतादिभिः ।
यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतै-
स्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम्[7] ॥ ११ ॥
नैकान्तिकं तद्धि कृते[1]ऽपि निष्कृते
मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ।
तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरे-
र्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥ १२ ॥
अथैनं माऽपनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ।
यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ॥१३॥
साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥
पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः ।
हरिरित्यवशेनाऽऽह पुमान्नार्हति यातनाम् ॥१५
गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ।
प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः[2]१६
तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः[3] ।
नाधर्मजं[4] तद्धृदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया ॥ १७ ॥
[ धर्मो योयमुपन्यस्तः[5] परमस्तु सनातनः ।
क्रियतेऽहरहः शुद्धिरात्मनो वाससो यथा ॥१॥
नैकान्तशुद्धिः स्यात्कर्तुः क्रियया कर्तृता यतः ।
अकर्तुरात्मनस्तस्माद्भजेतानीहया हरिम् ॥२॥ ]
अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्[6] ।
संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो[7] यथाऽनलः ॥ १८॥
यथाऽगदं वीर्यतमसुपयुक्तं[8] यदृच्छया ।
अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः १९
पतिं वः पृच्छत भटा धर्मेऽस्मिन्यदि संशयः ।
स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान्यमः ॥ २० ॥

**श्रीशुक उवाच—**

तं[9] एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ।

---

१ विज० एतत्ते । २ वीर० भाषणं । ३ विज० सतां । ४ विज० ह्यर्पितात्मानं । ५ वीर० नारायणेत्येतज्जगाद । विज० नारायण इति जगाद । ६ वीर० पितृहन्तारो । ७ वीर० गुणानुलंभकं ।

१ वीर० कृतेऽघनिष्कृते । २ वीर० मनीषिभिः । ३ उभ० व्रतादिभिः । ४ विज० नाधर्मबीजं हृदयं । ५ विज० इदं श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते । ६ वीर० तत् । ७ उभ० दहत्येधो । ८ विज० वीर्ययुतं सूपयुक्तं । ९ विज० एवं ते ।

तं याम्यपाशान्निर्मुच्य[1] विप्रं मृत्योरमूमुचन् २१
इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा[2] यमान्तिके ।
यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररिन्दम[3] ॥ २२ ॥
द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ।
ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान्दर्शनोत्सवः[4] २३
तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः ।
सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ॥ २४ ॥
अजामिलोप्यथाकर्ण्य[5] दूतानां यमकृष्णयोः ।
धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥२५॥
भक्तिमान्भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ।
अनुतापो महानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥२६॥
अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ।
येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायताऽऽत्मना २७
धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ।
हित्वा बालां सतीं योऽहं[6] सुरापामसतीमगाम् २८
वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ ।
अहो मयाऽधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥२९॥
सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ।
धर्मघ्नाः[7] कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः ३०
किमिदं स्वप्न आहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् ।
क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन्[8]पाशपाणयः ३१
अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ।
व्यमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः ॥३२॥
अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ।
भवितव्यं मङ्गलेन येनाऽऽत्मा मे प्रसीदति ॥३३॥
अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः ।
वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३४ ॥
क्व चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो[9] निरपत्रपः ।
क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३५ ॥

१ वीर० न्निर्मोच्य । २ वीर० याता यमान्तिकं । विज० यात्वा यमान्तिकं । ३ वीर० सर्वं समाचख्यु । विज० सर्वमाचख्यु । ४ विज० त्सुकः । ५ उभ० अथाजामिल आकर्ण्य । ६ वीर० योषां । ७ वीर० धर्मज्ञाः । ८ वीर० कर्तुं । ९ विज० ब्रह्मोज्झो ।

सोऽहं तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिलः ।
यथा न भूय आत्मानमन्धे तमसि मज्जये ॥३६॥
विमुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजम् ।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो[1] मैत्रः करुण आत्मवान् ॥३७॥
मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्याऽऽत्ममायया ।
विक्रीडितो ययैवाहं[2] क्रीडामृग इवाधमः ॥३८॥
ममाहमिति देहादौ हित्वाऽमिथ्याऽर्थधीर्मतिम् ।
धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥३९॥

**श्रीशुक उवाच—**

इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु ।
गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ४० ॥
स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः[3] ।
प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥४१॥
ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्याऽऽत्मसमाधिना ।
युयुजे[4] भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४२ ॥
यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः[5] ।
उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववन्दे शिरसा द्विजः ॥४३॥
हित्वा कलेवरं तीर्थे गङ्गायां दर्शनादनु ।
सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥४४॥
साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करैः ।
हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥४५॥
एवं स विप्लावितसर्वधर्मा[6]
दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा[7] ।
निपात्यमानो निरये हतव्रतः
सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४६ ॥
नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं
मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ।
न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा[8] ॥ ४७ ॥
य[9] एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहम् ।
शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्याऽनुकीर्तयेत् ४८

१ विज० सुहृद्दान्तो । २ विज० यथैवाहं । ३ विज० माश्रितः । ४ विज० युयोज । ५ वीर० न्पुनः । ६ उभ० सर्वधर्मो । ७ उभ० गर्ह्यकर्मा । ८ उभ० न चान्यथा । ९ वीर० य एतं ।

न वै स नरकं यांति नेक्षितो[1] यमकिङ्करैः ।
यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥४९॥

म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन्[1]पुत्रोपचारितम् ।
अजामिलोऽप्यगाद्धाम[2] किं पुनः[3] श्रद्धया गृणन् ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विष्णुदूतकृतं स्वाज्ञानं स्वदूतमुखतो ज्ञातवता यमेनापि स्वदूतेभ्यः विष्णोः सर्वोत्तमत्वकथनं ॥ १ ॥

**राजोवाच—**
निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं
प्रत्याह किं तान्[3]प्रति धर्मराजः ।
एवं हताज्ञो विहतान्मुरारे-
र्नैर्देशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १ ॥
यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः
कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् ।
एतन्मुने[4] वृश्चति लोकसंशयं
न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चितम् ॥ २॥
**श्रीशुक उवाच—**
भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ।
पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमिनीपतिम् ॥ ३ ॥
**यमदूता ऊचुः—**
कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ।
त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥४॥
यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ।
कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥५॥
किंतु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ।
शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥६॥
अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ।
शास्ता दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७॥
तस्य ते विहतो दण्डो न[6] लोके वर्ततेऽधुना ।
चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलंभिता ॥ ८ ॥
नीयमानं तवाऽऽदेशा[7]दस्माभिर्यातनागृहान्[8] ।
व्यमोचयन्पातकिनं छित्त्वा पाशान्प्रसह्य ते ॥९॥
तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ।
नारायणेत्यभिहिते माभैरित्याययुर्द्रुतम् ॥ १० ॥
**श्रीशुक उवाच—**
इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः ।
प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादांबुजं हरेः ॥११॥
**यम उवाच—**
परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च
ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ।
यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा
नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥
यो नामभिर्वाचि जनान्[4]निजायां
बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः ।
यस्मै बलिं त इमे नामकर्म-
निबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति ॥ १३ ॥
अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः
सोमोऽग्निरीशः पवनो[5]ऽर्को विरिञ्चः ।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाःससिद्धाः ॥ १४ ॥
अन्ये च ये विश्वसृजो[6]ऽमरेशा
भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः
सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥
यं वै न गोभिर्मनसाऽसुभिर्वा

---

१ विज० गच्छेन्नेक्षितो । २ वीर० नेक्ष्यते । ३ उभ० तानपि । ४ विज० एवं मुने । ५ विज० च । ६ उभ० नृलोके । ७ वीर० त्वदादेशा । ८ विज० गृहं ।

१ उभ० गृह्णन् । २ वीर० प्यगान्मुक्तिं । ३ उभ० किमुत । ४ उभ० जनं । ५ विज० पवनो विरिञ्चिः । ६ वीर० सृजः प्रजेशा ।

हृदा गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते ।
आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां
चक्षुर्यथैवाऽऽकृतयस्ततः परम् ॥ १६ ॥
तस्याऽऽत्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः
परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ।
प्रायेण दूता इह वै मनोहरा-
श्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥
भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि
दुर्दर्शलिङ्गानि महाद्भुतानि ।
रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेभ्यो
मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥ १८ ॥
धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं
न वै विदुरृषयो नापि देवाः ।
न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः
कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥
स्वयंभूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः ।
प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् ॥२०॥
द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः ।
गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥२१॥
एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥२२॥
नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ।
अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥२३॥
एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां
संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।
विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि
नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥
प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं
देव्या विमोहितमतिर्बत मायया‌ऽलम् ।
त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधु पुष्पितायां
वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥
एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते
सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ।

१ वीर० मत्तोपि । २ वीर० ये च देवाः । ३ उभ० कुतो नु । ४ उभ० यज्ज्ञात्वा । ५ वीर० उपैति ।



ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां
स्यात्पातकं तदपि हन्त्युरुगायवादः ॥ २६ ॥
ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा
ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाऽभिगुप्ता-
न्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७ ॥
तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुन्द-
पादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।
निष्किञ्चनैः परमहंसकुलै रसज्ञै-
र्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥
जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदाऽपि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥
तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो
नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ।
स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां
क्षान्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥
तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमंहसाम् ।
महतामपि कौरव्य विद्ध्येकान्तिकनिष्कृतम् ॥३१॥
शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ।
यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ३२
कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण्न पुनर्विसृष्ट-
मायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।
अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टु-
मीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥
इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं
संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते ।
नैवाच्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमाना
द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ॥३४॥

१ विज० वेद । २ विज० भयं न च वयं । ३ विज० वैरीयसि । ४ विज० शृण्वतो गृणतो । ५ विज० अयं श्लोकः तत्क्षम्यतां ( ३० ) इति श्लोकात्पूर्वं वर्तते । ६ विज० अयं श्लोकस्तस्मात्संकीर्तनं ( ३१ ) इति श्लोकात्पूर्वं वर्तते । ७ उभ० तेनाच्युता ।

इतिहासमिमं गुह्यं भगवान्कुंभसंभवः । कथयामास मलय आसीनो हरिमर्चयन् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दशानां प्रचेतसां मारिषानाम्या कन्यया विवाहः ॥ १ ॥ तेषां तस्यां दक्षनामकपुत्रोत्पत्तिः ॥ २ ॥ दक्षकृतहंसगुह्याख्यस्तुत्या तुष्टस्य भगवतो नारायणस्याज्ञया दक्षस्य पञ्चजनप्रजापतिपुत्र्या असिक्न्या विवाहः ॥ ३ ॥

---

**राजोवाच—**

देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ।
सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवेन्तरे ॥१॥
तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन्यथा ।
अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान्परः ॥ २ ॥

**सूत उवाच—**

इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ।
प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ।
अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥
द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ।
मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया ॥ ५ ॥
ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह ।
राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥
मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ।
विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥
अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ।
वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥
अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ।
अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥९॥
यूयं च पित्राऽन्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः ।
प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥
आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ।
पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥११॥
तोकानां पितरौ बन्धुर्दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ।
पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत्१२
अन्तर्देहेषु भूतानामात्माऽऽस्ते हरिरीश्वरः ।
सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥१३॥
यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणम् ।
आत्मजिज्ञासया यच्छेत्स गुणानतिवर्तते ॥१४॥
अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः ।
वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥१५॥
इत्यामन्त्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप ।
सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपयेमिरे ॥१६॥
तेभ्यस्तस्यां समभवद्दक्षः प्राचेतसः किल ।
यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥१७॥
यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः ।
रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु ॥१८॥
मनसैवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ।
देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः ॥ १९ ॥
तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः ।
विन्ध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरद्दुष्करं तपः ॥२०॥
तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परम् ।
उपस्पृश्यानुसवनं तपसाऽतोषयद्धरिम् ॥ २१ ॥
अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम् ।

---

१ विज० श्रोतुं ते । २ वीर० भगवान्बादरायणिः । ३ उभ० सत्तमाः । ४ उभ० आदौ । ५ वीर० ह्यपादाः । ६ वीर० निर्दिष्टा । ७ वीर० मिच्छत ।

१ उभ० बन्धू । २ उभ० नृपः । ३ वीर० गुह्यज्ञानां । ४ वीर० नतिरिच्यते । ५ उभ० स्तस्यामभूद्राजन्दक्षः ।

तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः॥२२॥
प्रजापतिरुवाच—
नमः परायावितथानुभूतये
गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।
अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभि-
र्निवृत्तमानाय दधे स्वयंभुवे ॥ २३ ॥
न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः
सखा वसन्संवसतः पुरेऽस्मिन् ।
गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टे-
स्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥
देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा
नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो
न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥
यदोपरामो मनसो नामरूप-
रूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ।
य ईयते केवलया स्वसंस्थया
हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः ॥ २६ ॥
मनीषिणोन्तर्हृदि संनिवेशितं
स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः ।
वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं
मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७ ॥
स वै ममाशेषविशेषमाया-
निषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ।
स सर्वनामा स च विश्वरूपः
प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥
यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं
धियाऽक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ।
माभूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्त-
त्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९ ॥
यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै
यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ।
परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं
तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥
यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादसंवादभुवो भवन्ति ।
कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं
तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ३१ ॥
अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयो-
रेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
अवेक्षितं किंचन योगसाङ्ख्ययोः
समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥
योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूल-
मनामरूपो भगवाननन्तः ।
नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभि-
र्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥
यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां
यथाशयं देहगतो विभाति ।
यथाऽनिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं
स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ।
आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ॥३५॥
कृतपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्टमहाभुजः ।
चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥
पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥३७
महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥
त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः ।
वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ॥ ३९ ॥
स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगन्धर्वचारणैः ।

१ वीर० तस्यातुष्य । २ विज० मानावधये । ३ विज० वेत्ति । ४ विज० व्यक्तदृष्टि । ५ विज० दृष्टिस्मृति । ६ वीर० शुचिषद्मने । ७ विज० निष्कृषन्तीह । ८ उभ० मनसोत यस्य । ९ वीर० रूपहेतु स वै । विज० रूपबृंहितं स वै ।

१ विज० यं यो । २ विज० वा । ३ विज० स्वसिद्धं । ४ उभ० तेषां । ५ उभ० अपेक्षितं । ६ विज० साङ्ख्ययोगयोः । ७ वीर० मूलं ह्यनाम । ८ उभ० इति स्तवैः । ९ उभ० प्रादुरासी । १० उभ० शङ्खचक्रासि । ११ उभ० कटकस्फुर ।

रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः ॥ ४० ॥
ननाम दण्डवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः ।
न किंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा ।
आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः ॥ ४१ ॥
तं तथाऽवनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ।
चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् ।
यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥४३॥
प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत्तेऽस्योद्बृंहणं तपः ।
ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥
ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधेश्वराः ।
विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ॥४५॥
तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः ।
अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्माऽसवः सुराः ४६
अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचान्तरं बहिः ।
संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥
मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः ।
यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ॥ ४८ ॥
स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः ।
मेनेऽखिलमिवाऽऽत्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ॥४९॥
अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ।
नव विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्विभुः ॥५०॥
एषा पञ्चजनस्याङ्ग दुहिता वै प्रजापतेः ।
असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ॥५१॥
मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ।
मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ५२
त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया ।
मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ५३

**श्रीशुक उवाच—**

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः ।
स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अयुतसङ्ख्यानां हर्यश्वनाम्नां प्रजासर्गे उद्युक्तानां दक्षपुत्राणां नारदेन वाचःकूटैः वैराग्योत्पादनं ॥ १ ॥ पुनः शबलाश्वनाम्नां दक्षपुत्राणामपि नारदेन वैराग्योत्पादनं ॥ २ ॥ रुष्टेन दक्षप्रजापतिना नारदाय शापदानं ॥ ३ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः ।
हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः ॥ १ ॥
अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ।
पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥२॥
तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः ।
सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३ ॥
तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।
धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४ ॥
तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः ।
प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्श ह ॥ ५ ॥
उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ।
अदृष्ट्वान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥६॥
तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमम् ।
बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ॥७॥
नदीमुभयतोवाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयंभ्रमिम् ॥ ८ ॥

---

१ उभ० विलक्ष्या । २ विज० मनोद्वारो हृदिन्य । ३ वीर० सर्वसत्वानां । ४ विज० स्याद्बृंहणं । ५ वीर० मम ह्येते । ६ विज० ब्रह्म तनुः । ७ वीर० यज्ञ । ८ विज० मेवेदमासाग्रे । ९ वीर० सुमहान्मुनि ।

१ विज० ऽनन्तविग्रहे । २ विज० ऽकल्पमिवा । ३ वीर० स च । ४ विज० ऽभवन् । ५ विज० तेपुस्ते । ६ वीर० बालकाः । ७ विज० राज्यं । ८ विज० क्षुरान्तं च ।

कथं स्वपितुरादेश[1]मविद्वांसो विपश्चितः ।
अनुरू[2]पमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥
श्रीशुक उवाच—
तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ।
वाचः कू[3]टं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥१०॥
भूः क्षेत्रं जीव[4]संज्ञं यदनादिनिजबन्धनम् ।
अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥११॥
एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः ।
तमदृष्ट्वाऽभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१२॥
पुमा[5]न्नैवैति यद्गत्वा बिल[6]स्वर्गं गतो यथा ।
प्रत्य[7]ग्धामाऽविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१३॥
नानारूपाऽऽत्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता ।
तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥
तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत् ।
तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥
सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् ।
मत्तस्य तामविज्ञस्य[8] किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१६॥
पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतद[9]र्पणम् ।
अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७॥
ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम् ।
विविक्त[10]पदमज्ञा[11]य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥
कालचक्रं भ्र[12]मिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षय[13]ज्जगत् ।
स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥
शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् ।
कथं तदनुरूपाय गुणविश्रंभ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥
इति व्यवसिता राजन्हर्यश्वा एकचेत[14]सः ।
प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्त[15]नम् ॥ २१ ॥

१ वीर० रादेशादविद्वांसो। २ वीर० अनुकूल। ३ विज० कूटं च। ४ विज० बीजसंज्ञस्य। वीर० जीवसंज्ञं च। ५ वीर० न्नावैति। विज० न्नापैति। ६ वीर० बिलं स्वर्गं। विज० बिलं स्वर्ग। ७ विज० प्रत्यगात्माविद। ८ वीर० तदविज्ञस्य। विज० तदविज्ञानात्। ९ वीज० दर्शनः। १० विज० विविक्तं पद। ११ विज० मज्ञात्वा। १२ वीर० भ्रमत्तीक्ष्णं। विज० भ्रमिं तीक्ष्णं। १३ विज० निष्कर्षयेज्जगत्। १४ विज० मेधसः। १५ विज० मनिवर्तकं।

स्वरब्रह्मणि निर्भा[1]तहृषीकेशपदांबुजे ।
अखण्डं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥२२॥
नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ।
अन्वतप्यत कः शोचन्सुप्रजास्त्वं शुचां पदम् २३
स भूयः पाञ्चजन्यायामजेन परिसान्त्वितः ।
पुत्रानजनयद्दक्षः शबलाश्वान्सह[2]स्रशः ॥ २४ ॥
तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ।
नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपू[3]र्वजाः ॥२५॥
तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।
जपन्तो ब्रह्म परमं तेपुस्ते[4]ऽत्र महत्तपः ॥ २६ ॥
अब्भक्षाः कतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः ।
आराधयन्मन्त्रमिमम[5]भ्यस्यन्त इडस्पतिम् ॥२७॥
ओं नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।
विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥२८॥
इति तानपि राजेन्द्र प्र[6]तिसर्गधियो मुनिः ।
उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥२९॥
दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ।
अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥३०
भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ।
स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥३१॥
एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः ।
तेऽपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष ॥३२॥
सध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः ।
नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥३३॥
एतस्मिन्काल उत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः ।
पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४ ॥
चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ।
देवर्षिमुपल[7]भ्याऽऽह रोषाद्वि[8]स्फुरिताधरः ॥३५॥
दक्ष उवाच—
अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया ।

१ विज० निर्भाते। २ उभ० सहस्रिणः। ३ विज० सिद्धास्तु पूर्वजाः। ४ उभ० तेपुस्तत्र। ५ उभ० मभ्यसन्त। ६ उभ० प्रजासर्ग। ७ वीज० लक्ष्याह। ८ उभ० त्प्रस्फुरिता।

असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥३६
ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ।
विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ॥३७
एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः ।
पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥
ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ।
ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्करमवैरिणाम् ॥ ३९ ॥
नेत्थं पुंसां विरागः स्यात्त्वया केवलिना मृषा ।
मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशनिकृन्तनम् ॥ ४० ॥
नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम् ।
निर्विद्येत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥४१
यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥
तन्तुकृन्तन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ।
तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदम् ॥४३॥
श्रीशुक उवाच—
प्रतिजग्राह तद्बाढं नारदः साधुसंमतः ।
एतावान्साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम् ॥४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दक्षकन्यावंशकथनं ॥ १ ॥ विश्वरूपोत्पत्तिः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयंभुवा ।
षष्टिं संजनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥
दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान् ।
भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः ॥२
नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु ।
यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥
भानुर्लम्बा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुताञ्छृणु ॥४॥
भानोस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप ।
विद्योत आसील्लंबायास्ततश्च स्तनयित्नवः ॥ ५ ॥
ककुभः संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
भवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ६
विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान्प्रचक्षते ।
साध्यो गणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ७
मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥ ८ ॥
मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ।
ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥९॥
संकल्पायाश्च संकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः ।
वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु १०
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ।
द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥११॥
प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ।
ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥१२॥
अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ।
अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥१३॥
स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ।
दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला ॥१४॥
वसोराङ्गिरसीपुत्रो विश्वकर्मा कृतीपतिः ।

१ वीर० मुधा । विज० विना । २ विज० निवर्तनं । ३ वीर० स षष्टिं जनयामास । ४ वीर० दश धर्माय कायाद्द्विषट् त्रिणव चेन्दवे । विज० ददौ स दश धर्माय काश्यपाय त्रयोदश । कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे । ५ विज० प्रभवै । ६ उभ० वेदऋषभ । ७ वीर० लंबायां । ८ उभ० संकटश्चासीत् । ९ उभ० जामेयाः । १० विज० विश्वायां ।

१ विज० निर्विद्यते । २ विज० तन्तुकृत्तनयानां त्व ३ वीर० वादो यत्तितिक्षेते । विज० साध्यगणस्तु । ४ वीर० साध्या गणास्तु । ५ विज० यथाफलं । ६ विज० वस्तु । ७ वीर० धरणी ह्यसूत । विज० धरणी त्वसूत । ८ वीर० त्वशना । ९ विज० वस्तो । १० वीर० कृतेः पतिः ।

ततो मनुश्चाक्षुषोभूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः१५
विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् ।
पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥१६॥
[भूतस्य[1] भार्या भूता या रुद्रा एकादश स्मृताः।]
सरूपा[2]ऽसूत भूतस्य भार्या रुद्राश्च कोटिशः ।
रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः॥१७॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ।
रुद्रस्य[3] पार्षदाश्चान्ये घोरा[4] भूतविनायकाः॥१८॥
प्रजापतेरङ्गिरसः[5] स्वधा पत्नी पितॄनथ ।
अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत्सती ॥ १९ ॥
कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्र[6]केशमजीजनत् ।
धिषणायां[7] वेद[8]शिरो देवलं वयुनं[9] मनुम् ॥ २० ॥
ताक्ष्र्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी[10] इति ।
पतङ्ग्यसूत पतगान्यामिनी शलभानथ ॥ २१ ॥
सुपर्णा[11]ऽसूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ।
सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः ॥ २२ ॥
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत ।
दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः ॥२३॥
ुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षयेर्दिताः[12] ।
शृणु नामानि लोकानां मातॄणां शंकराणि च२४
अथ कश्यपपत्नीनां यत[13]प्रसूतमिदं जगत् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला २५
ुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः ।
तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः २६
ुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ।
ाम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः २७
न्दशूकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः ।
लाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः॥२८॥

१ विज० इदमर्धं अधिकं दृश्यते । २ विज० सुरूपा । विज० रुद्रांश्च पार्षदांश्चान्यान्घोरान्प्रेतविनायकान् । ४ वीर० घोराः प्रेतविनायकाः । ५ विज० राङ्गिरसः । ६ विज० धूमकेतु । ७ वीर० भीषणायां । ८ विज० वेद-शिराः । वीर० वेदशिरं । ९ विज० देवलं च सुतं मनुं । १० वीर० यामिनीति च । ११ विज० विनता । १२ विज० क्षयैधिताः । वीर० क्षयार्दिताः । १३ वीर० यतः सूतमिदं जगत् ।

अरिष्टायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ।
सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु॥२९॥
द्विमूर्धा शंबरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ।
अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः३०
पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः ।
धूमकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥३१॥
स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल ।
वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली ॥३२॥
वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा ॥३३
उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप ।
पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥३४॥
उपयेमेऽथ भगवान्कश्यपो ब्रह्मचोदितः ।
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ३५
तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ।
जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः ॥ ३६ ॥
विप्रचित्तिः सिंहिकायां शते चैकमजीजनत् ।
राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ३७ ॥
अथातः श्रूयतां वंशो योऽदिते[1]रनुपूर्वशः ।
यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ॥ ३८॥
विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः ।
धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥३९॥
विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम् ।
मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ।
सैव भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ॥४०॥
छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः ।
कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्॥४१॥
अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः ।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥४२॥
पूषाऽनपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत्पुरा ।
योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः॥४३॥
त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका ।
संनिवेशस्तयोर्जज्ञे[2] विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥

१ वीर० ह्यदिते । २ विज० त्वया जज्ञे ।

तं वव्रिरे सुरगणा दौहित्रं[1] द्विषतामपि । विमतेन परित्यक्ता गुरुणाऽङ्गिरसेन यत् ॥४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

## सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

बृहस्पत्याचार्येण परित्यक्तैः सुरैः विश्वरूपाचार्यस्य पौरोहित्ये वरणं ॥ १ ॥

राजोवाच—
कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ।
एतदाचक्ष्व भगवञ्छिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच—
इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घितसत्पथः ।
मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ॥ २ ॥
विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ।
सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥
विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतगोरगैः ।
निषेव्यमाणो मघवान्स्तूयमानश्च भारत ॥ ४ ॥
उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ।
पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥
युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ।
विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशम्॥६॥
स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ।
नाभ्यनन्दत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥७॥
वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ।
नोच्चचालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥८॥
ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः ।
आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम् ९
तर्ह्येव प्रतिबुद्ध्येन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः ।
गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥१०॥
अहो बत ममासाधु कृतं वै दभ्रबुद्धिना ।
यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥
को गृध्येत्पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ।
ययाऽऽहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः॥१२॥
ये पारमेष्ठ्यं[1] धिषणमधितिष्ठन्न कंचन ।
प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥
तेषां कुपथदेष्टॄणां[2] पततां तमसि ह्यधः ।
ये श्रद्दध्युर्[3]वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मप्लवा इव ॥ १४ ॥
अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् ।
प्रसादयिष्ये निशठः[4] शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृशन् ॥१५
एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान्गृहात् ।
बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥१६॥
गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन्भगवान्स्वराट् ।
ध्यायन्धिया सुरैर्युक्तः[5] शर्म नालभतात्मनः १[illegible]
तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व आश्रित्यौशनसं मतम् ।
देवान्प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥
तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्[6]निर्भिन्नाङ्गोरुबाहवः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः ॥१९॥
तांस्तथाऽभ्यर्दितान्[7]वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ।
कृपया परया देव[8] उवाच परिसान्त्वयन् ॥२०॥
ब्रह्मोवाच—
अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत् ।
ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥२१॥
तस्यायमनयस्याऽऽसीत्परेभ्यो वः पराभवः ।
प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः२[illegible]
मघवन्द्विषतः पश्य प्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् ।

१ उभ० स्वक्षीयं । २ वीर० ऋषिभिः । ३ उभ० भगवान् । ४ विज० समागतं । ५ विज० मया ।

१ विज० पारमेष्ठ्यधिषण । २ विज० द्रष्टुणां । ३ विज० श्रद्दधु । ४ वीर० निशाठ्यः । विज० विशठः । ५ वीर० शुचा युक्तः । ६ वीर० स्तिग्मैः । ७ वीर० ह्यर्दिता । ८ वीर० देवानुवाच ।

संप्रत्युपचितान्भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः ।
[अद्य श्वो वा परश्वो वा दृप्तास्ते बलशालिनः ।]
आददीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥
त्रिविष्टपं किं गणयन्त्यभेद्य-
मन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ।
न विप्रगोविन्दगवीश्वराणां
भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥
तद्विश्वरूपं भजताऽऽशु विप्रं
तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम् ।
सभाजितोऽर्थान्स विधास्यते वो
यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥
श्रीशुक उवाच—
त एवमुदिता राजन्ब्रह्मणा विगतज्वराः ।
ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥
देवा ऊचुः—
वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ।
कामः संपाद्यतां तात पितॄणां समयोचितः॥२७॥
पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् ।
अपि पुत्रवतां ब्रह्मन्किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥२८॥
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः॥२९॥
दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्याऽऽत्मातिथिः स्वयम् ।
अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चाऽऽत्मनः ३०
तस्मात्पितॄणामार्तानामार्तिं परपराभवम् ।
तपसाऽपनयंस्तात सन्देशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ।
यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥३२॥
न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् ।
छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन्वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम्
ऋषिरुवाच—
अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ।
स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः[1] श्लक्ष्णया गिरा॥३४॥
विश्वरूप उवाच—
विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययम् ।
कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितम् ।
प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते३५
अकिंचनानां हि धनं शिलोञ्छनं
तेनेह[3] निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ।
कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः
पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥
तथाऽपि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ।
भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥
श्रीशुक उवाच—
तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ।
पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३८ ॥
सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ।
आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥
यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ।
तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥४०॥
[यां[6] प्रविश्यासुराञ्छश्वत्कक्ष्यां नारायणात्मिकां ।
अजैषीद्वृषभस्तात सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ४१ ॥]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वरूपाचार्येण इन्द्राय नारायणवर्मोपदेशः ॥ १ ॥

राजोवाच—
यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ।
क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् १

१ वीर० इदमर्धमधिकं । २ वीर० यूयं ।

१ वीर० प्रहसञ्श्लक्ष्णया । २ वीर० नाम । ३ विज० स तेन । ४ वीर० धर्मैः प्राणैश्च । ५ विज० ततश्चक्रे । ६ विज० अयं श्लोक अधिकः ।

भगवंस्तन्ममाख्याहि[1] वर्म नारायणात्मकम् ।
यथाऽऽततायिनः शत्रून्येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥२॥

**श्रीशुक उवाच—**

वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ।
नारायणाख्यं वर्माऽऽह तदिहैकमनाः शृणु ॥३॥

**विश्वरूप उवाच—**

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ।
कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ४
नारायणमयं वर्म सन्नह्येद्भय आगते ।
[दैवभूतात्मकर्मभ्यो[2] नारायणमयः पुमान् ।]
पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ ५ ॥
मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् ।
ओं नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥६॥
करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ।
प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥
न्यसेद्धृदय ओङ्कारं विकारमनु मूर्धनि ।
षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया दिशेत् ॥८॥
वेकारं नेत्रयोर्युञ्ज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ।
मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ ९ ॥
सविसर्गं फडन्तं तत्[3] सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
ॐ विष्णवे नम इति ॥ १० ॥
आत्मानं परमं ध्यायेद्ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम् ।
विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥
ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां
न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ।
दरारिचर्मासिगदेषुचाप-
पाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥
जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्ति-
र्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् ।
स्थलेषु[4] मायावटुवामनोऽव्या-
त्त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥
दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु[5] प्रभुः
पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ।
विमुञ्चतो यस्य महाट्टहासं
दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥ १४ ॥
रक्षत्वसौ माऽध्वनि यज्ञकल्पः
स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः ।
रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे
सलक्ष्मणोऽव्याद्भरताग्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥
मामुग्रधर्मा[2]दखिलात्प्रमादा-
न्नारायणः पातु नरश्च हासात् ।
दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः
पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६ ॥
सनत्कुमारोऽवतु कामदेवा-
द्धयशीर्षा[3] मां पथि देवहेलनात् ।
देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरा-[4]
त्कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १७ ॥ [5]
धन्वन्तरिर्भगवान्पात्वपथ्या-
द्द्वन्द्वाद्भयादृषभो निर्जितात्मा ।
यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ता-
द्बलो गणात्क्रोधवशादहीन्द्रः ॥ १८ ॥
द्वैपायनो भगवानप्रबोधा-
द्बुद्धस्तु पाखण्डगणात्प्रमादात् ।
कल्किः कलेः कालमलात्[6] प्रपातु
धर्मावनायोरुकृतावतारः ॥ १९ ॥
मां केशवो गदया प्रातरव्या-
द्गोविन्द आसङ्गवमात्तवेणुः[7] ।
नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्ति-[8]
र्मध्यंदिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥ २० ॥
देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा
सायं त्रिधामाऽवतु माधवो माम् ।
दोषे हृषीकेश उताऽऽर्धरात्रे

---

१ वीर० ममाचक्ष्व । २ उभ० इदमर्धमधिकं । ३ उभ० तु । ४ विज० स्थले च । ५ विज० मखादिषु ।

१ उभ० मां । २ विज० मुग्रधन्वा अखिलप्रमादा । ३ वीर० हयाननो । विज० हयशीर्षो । ४ विज० पुरुषान्तरार्चनात् । ५ विज० लोकादुत तत्कृतान्तो बलो । वीर० लोकादुत तत्कृतान्ताद्बलो । ६ वीर० मलात्प्रमादाद्धर्मा । ७ विज० आसङ्गव आत्त । ८ विज० पातु सहाऽऽत्तशक्तिः

निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २१ ॥
श्रीवत्सधामाऽपररात्र ईशः
प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः ।
दामोदरोऽव्यादनुसन्ध्यं प्रभाते
विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्तिः ॥ २२ ॥
चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि
भ्रमत्समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तम् ।
दन्दग्धिदन्दग्ध्यरिसैन्यमाशु
कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥ २३ ॥
गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे
निष्पिण्ढि निष्पिण्ढ्यजितप्रियाऽसि ।
कूष्माण्डवैनायकयक्षरक्षो-
भूतग्रहांश्चूर्णयचूर्णयारीन् ॥ २४ ॥
त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृ-
पिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ।
दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो
भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कंपयन् ॥ २५ ॥
त्वं तिग्मधाराऽसिवरारिसैन्य-
मीशप्रयुक्तो मम छिन्धिछिन्धि ।
चक्षूंषि चर्मञ्छतचन्द्र छादय
द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥
यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव च ।
सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंहोभ्य एव वा२७
सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ।
प्रयान्तु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥२८
गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः प्रभुः ।
रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥२९
सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्पान्तु पार्षदभूषणाः ॥३०॥
यथाहि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् ।
सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥३१॥
यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ।
भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ३२
तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः ।
पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥३३॥
विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समन्ता-
दन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ।
प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन
स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४ ॥
मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम् ।
विजेष्यस्यञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥३५॥
एतद्धारयमाणस्तु यंयं पश्यति चक्षुषा ।
पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते३६
न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ।
राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥
इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः ।
योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ॥३८॥
तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ।
ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥३९॥
गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः ।
[विद्यामिमां धारयतो मृतस्यास्थिविलङ्घनात् ।]
स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ।
प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥
श्रीशुक उवाच—
य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चाऽऽदृतः ।
तं नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ४१
एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ४२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अ
य

१ विज० श्रीवत्सलक्ष्मा । २ विज० विष्णुः श्रीमान्भगवा । ३ विज० स्वनोरीन्हृदयानि । ४ विज० मघं नो । ५ उभ० नो भूतेभ्योऽघेभ्य । ६ उभ० येन्ये । ७ विज० स्तोम ।

१ विज० भावेन । २ उभ० व्याध्यादिभ्यश्च । ३ विज० साङ्गनो न्यपतत्सद्यः । ४ विज० इदमर्धमधिकं ।

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इन्द्रेण विश्वरूपहननं ॥ १ ॥ इन्द्रहननास्त्वष्ट्रा वृत्रोत्पादनं ॥ २ ॥ वृत्रत्रस्तैर्देवैर्भगवत्स्तुतिः ॥ ३ ॥ भगवता देवान्प्रति दधीचेरस्थीनिचित्वा वज्रायुधनिर्माणे आज्ञाकरणं ॥ ४ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

तस्याऽऽसन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत ।
सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १ ॥
स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः ।
अ[1]वदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ॥ २ ॥
स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति ।
यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥
तद्देवहेलनं तस्य धर्मा[2]लीकं सुरेश्वरः ।
आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ॥४॥
सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिञ्जलः ।
कलविङ्कः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ॥५॥
ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः ।
संवत्सरान्ते तदघं भूता[3]नां स विशुद्धये ॥ ६ ॥
भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ।
भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै ॥ ७ ॥
ई[4]रिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ।
तु[5]र्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः ॥ ८ ॥
तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ।
शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः ॥ ९ ॥
रजोरूपेण तास्वंहो मासिमासि प्रदृश्यते ।
द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् ॥ १० ॥
तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं त[6]द्धरति क्षिपन् ।
हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे ॥ ११ ॥
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व माचिरं जहि विद्विषम् ।
अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ १२ ॥
कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिनेदिने ॥ १३ ॥
दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याऽभ्रानीकव[7]र्चसम् ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् ॥१४॥
देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ।
नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥१५॥
दरीगंभीरवक्त्रेण पि[1]बता च नभस्तलम् ।
लि[2]हता जिह्वयर्क्षाणि ग्रस[3]ता भुवनत्रयम् ॥१६॥
महता रौद्रदंष्ट्रेण जृ[4]म्भमाणं मुहुर्मुहुः ।
वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश १७
येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ।
स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥१८॥
तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ।
स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥१९॥
ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः ।
प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥

**देवा ऊचुः—**

वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका
ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ।
ह[5]राम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ
बिभेति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१ ॥
अविस्मितं तं परिपूर्णकामं
स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् ।
विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः
श्वलाङ्गुलेना[6]तितितर्ति सिन्धुम् ॥ २२ ॥
यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं
मनुर्यथाऽऽबध्य ततार दुर्गम् ।
स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरन्ता-
त्त्राताऽऽश्रितान्वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३ ॥
पुरा स्वयंभूरपि संयमांभ-
स्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले ।

---

१ विज० अददाद्यस्य । २ वीर० कर्मालीकं । ३ विज० भूताशंसाविशुद्धये । ४ वीर० इरिणं । ५ विज० तुरीयं च्छेदरोहेण । ६ उभ० तद्धरिकिल्बिषम् । ७ विज० वाससं ।

१ विज० पिबन्तं च । २ विज० लिहन्तं । ३ विज०वीर० ग्रसन्तं । ४ विज० जृंभयन्तं । ५ वीर० बहाम तस्मै । ६ विज० नातिपिपर्ति ।

एकोऽरविन्दात्पतितस्ततार
तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥
य एक ईशो निजमायया नः
ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ।
वयं[1] न यस्यापि पुरः समीहतः[2]
पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥
यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमाना-
न्देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव ।
कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया
कृत्वाऽऽत्मसात्पाति युगेयुगे च ॥ २६ ॥
तमेव[3] देवं वयमात्मदैवतं
परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम्[4] ।
व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं
स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम् ।
प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः॥२८॥
आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ।
पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणम् ॥ २९ ॥
दृष्ट्वा तमवनौ[5] सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवाः ।
दण्डवत्पतिता राजञ्छनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥
देवा ऊचुः—
नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत[6] ते नमः ।
नमस्ते ह्यस्त[7]चक्राय नमः[8] सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥
यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् ।
नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्[9]वेदितुमर्हति ॥ ३२ ॥

ओं नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुष महा[10]पुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परम[11]कारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणाऽऽत्मयोगसमाधिना[1] परिभावितपरिस्फु[2]टपारमहंस्यधर्मेणोद्घटिततमःकपाटद्वारे[3] चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्ध[4]निजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३ ॥ १ ॥

दुरवबोध इव[5] तवायं[6] विहारयोगो यदशरणो[7]ऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवा[8]विक्रियमाणेन सगुणमगुणः[9] सृजसि पासि हरसि[10] ॥ ३४ ॥ २ ॥

अथ तत्र भवान्किं देवदत्तवदिह गुणविसर्ग[11]पतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददात्याहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति हवाव न विदाम[12]॥३५॥३

न हि विरोध उभयं भगवत्य[13]परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रय[14]दुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये केवल[15] एवाऽऽत्ममायामन्तर्धाय को न्वर्थो[16] दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥ ३६ ॥ ४ ॥

समविषममतीनां मतमनुसरसि[17] यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधियाम् ॥ ३७ ॥ ५ ॥

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि[18] वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकल[19]जगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥ ६ ॥

---

१ विज० वयं च । २ वीर० समीहितुः । विज० समेताः । ३ उभ० तमेव देवा । ४ विज० विश्वमाद्यं । ५ विज० तममराः । ६ वीर० ऊतये नमः । ७ वीर० नमस्त आत्तचक्राय । विज० नमस्ते अस्तु चक्राय । ८ वीर० नमस्ते । विज० नमोस्तु । ९ विज० धातु । १० वीर० 'महापुरुष' नास्ति । ११ विज० परमकारुणिक परमहंसपरिव्राजकैः ।

१ वीर० 'समाधिना' नास्ति । २ विज० परिस्फुटित । ३ विज० द्वारेणापावृते । ४ विज० स्वयमुपलब्धो । ५ वीर० एव । ६ उभ० तव विहारयोगो । ७ वीर० यदशरणमिदं जगत् अनपेक्षिता । ८ विज० स आत्मनैवा । ९ वीर० मगुणः स्वयं सृजसि । १० विज० हंसि । ११ वीर० विसर्गे पतितः । विज० विसर्गापतितः । १२ उभ० न विदामः । १३ वीर० भवति भगवत्यपरि । १४ विज० न्तःकरणदुरवग्रह । वीर० न्तःकरणादिकरणदुरवग्रह । १५ विज० केवलस्वात्ममाया । १६ विज० कोनु दुर्घट । १७ विज० चरसि । १८ उभ० वस्तुषु । १९ वीर० कारणभूतः ।

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृद[1]वलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानो[2]नवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नित[3]रां निरन्त[4]रं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसार[5]पर्यावर्तः ३९॥७॥

त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूत[6]यो दितिजदनु[7]जादयश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापरा[8]धं दण्डं दण्डधर दधर्थ एवमेनमपि भगवञ्जहि त्वा[9]ष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥ ८ ॥

अस्माकं तावकानां त[10]व नतानां तत ततामह तव चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिङ्गवि[11]वरणेनाऽऽत्मसात्कृतानामनुकंपाऽनुरञ्जितवि[12]शदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुर[13]मुखरसामृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥ ९ ॥

अथ भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं[14] तदुपादानोपलंभकतयाऽनुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतसः ॥ ४२ ॥ १० ॥

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुप[1]सृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥ ११ ॥

अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ग्रसन्तं भुवनत्रयम् ।
ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ४४
हंसाय दह्[2]निलयाय निरीक्षकाय
कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ।
सत्सङ्ग्रहाय भवपान्थनिजा[3]श्रमाप्ता-
वन्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच—

अथैवमीडितो राजन्सादरं त्रिदशैर्हरिः ।
स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥४६॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया ।
आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया[4] मयि ४७
किं दुरापं मयि[5] प्रीते तथाऽपि विबुधर्षभाः ।
मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित्४८
न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ।
तस्य तानिच्छतो यच्छे[6]द्यदि सोऽपि तथाविधः४९
स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि[7] ।
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतो हि[8] भिषक्तमः ॥
मघवन्यात भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम् ।
विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत माचिरम् ॥५१॥
स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा[9] अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् ॥५२॥
दध्यं[10]ङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम् ।

---

१ उभ० सकृल्लीढया । २ वीर० माननिरन्तरसुखेन । विज० निरवरतसुखेन । ३ विज० 'नितरां' नास्ति । ४ वीर० 'निरन्तरं' नास्ति । ५ विज० संसारपरिवर्तः । ६ विज० विभूतयोऽभूवन्दितिजा । ७ वीर० दनुजमनुजादयश्चापि । ८ विज० यथापराधं दण्डमदधा अवतीर्य एवमेनं । ९ विज० त्वाष्ट्रं वृत्रासुरं यदि । १० विज० तावकानां तव चरणनलिन । वीर० तावकानां पितः पितामह तव चरणनलिन । ११ विज० विधारणेन । १२ वीर० नुरञ्जितसानुरागविशद । १३ विज० मधुरमुखरितवचसाऽमृत । १४ वीर० विशेषाननुलक्ष्य तदुपादानोपालंभ ।

१ विज० मुपसन्नानां । २ विज० दभ्र । ३ उभ० निजाश्रयाय शश्वद्वरिष्ठगतये । ४ वीर० ययाऽमुया । ५ विज० मयि प्राप्ते । ६ विज० यच्छे यदि । ७ विज० कर्मभिः । ८ विज० वाञ्छतोपि । ९ विज० तद्वा आश्वशिरं । १० विज० कृत्स्नं चाथर्वणं त्वाष्ट्रं ।

विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ॥५३॥
युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति।
ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ ५४ ॥
येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेजउपबृंहितः ।
तस्मिन्विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसंपदः ।
भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान्५५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

देवैः स्वास्थीनि याचितेन दधीचा योगेन स्वदेहत्यागः ॥ १ ॥ तदस्थिनिर्मितं वज्रायुधमादायेन्द्रस्य वृत्रासुरेण सह युद्धं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
इन्द्रमेवं समादिश्य भगवान्विश्वभावनः ।
पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १ ॥
तथाऽभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ।
मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥
अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ।
संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥
जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ।
क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥४॥
देवा ऊचुः—
किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन्पुंसां भूतानुकंपिनाम् ।
भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ॥५॥
ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंकटम् ।
यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥६॥
ऋषिरुवाच—
धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः ।
एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं संत्यजाम्यहम् ॥७॥
योऽध्रुवेणाऽऽत्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान्
ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥
एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ।
यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥९॥
अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः ।
यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥१०॥

१ विज० दध्यङ्धर्मज्ञो । २ वीर० तत्रैवान्तरधीयत । ३ वीर० मुनि । ४ उभ० नूनं । ५ विज० यूयं वै । ६ वीर० रुपाहितः । ७ वीर० मर्त्यैः ।

श्रीशुक उवाच—
एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम् ।
परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयञ्जहौ ॥ ११ ॥
यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः ।
आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥१२॥
अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मुनेः शुक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसाऽन्वितः १३
वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत ।
स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥१४॥
वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुमसुरानीकयूथपैः ।
पर्यस्तमोजसा राजन् क्रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥१५॥
ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः ।
त्रेतामुखे नर्मदायामभवत्प्रथमे युगे ॥ १६ ॥
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः ।
मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥१७॥
दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वया श्रिया ।
नामृष्यन्नसुरा राजन्मृधे वृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥
नमुचिः शंबरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोंऽबरः ।
हयग्रीवः शङ्कुशिरा विप्रचित्तिरयोमुखः ॥१९॥
पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
[ धूम्रकेशो विरूपाक्षः कपिलोथ विभावसुः ।

१ वीर० न विषीदन्ति मत्पराः । २ विज० यत्ताक्षासु । ३ वीर० मुनेरस्थिभि । विज० मुनेरस्त्वस्थिभि । ४ विज० युतो । ५ उभ० च्छत्रुं । ६ विज० मासीद्वै प्रथमेन्तरे । ७ वीर० शत्रुं । ८ विज० द्विमूर्धो । ९ वीर० रुत्कटः । विज० रुत्कचः । १० अयं सार्धश्लोकः वीर० विज० पाठयोर्वर्तते । तत्रापि विज० व्योमकेश इति पाठः ।

इल्वलो बल्वलश्चैव दन्दशूको वृषध्वजः ।
कालनाभो महानाभो भूतसन्तापनो वृकः ।]
दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥२०॥
सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः ।
प्रतिषिध्येन्द्रसेनाग्रं मृत्योरपि दुरासदम् ॥२१॥
अभ्यर्दयन्नसंभ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मदाः ।
गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः ॥ २२ ॥
शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः ।
सर्वतोऽवाकिरञ्छस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥२३॥
न तेऽदृश्यन्त संछन्नाः शरजालैः समन्ततः ।
पुङ्खानुपुङ्खपतितैर्ज्योतींषीव नभो घनैः ॥ २४ ॥
न ते शस्त्रास्त्रवर्षौघा ह्यासेदुः सुरसैनिकान् ।
छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥२५॥
अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः ।
अभ्यवर्षन्सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥२६॥
तानक्षतान्स्वस्तिमतो निशाम्य
शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ।
द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृङ्गै-
रविक्षतांस्तत्रसुरिन्द्रसैनिकान् ॥ २७ ॥
सर्वे प्रयासा अभवन्विमोघाः
कृताःकृता देवगणेषु दैत्यैः ।
कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु
क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रूक्षवाचः ॥ २८ ॥
ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य
हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ।
पलायनायाजिमुखे विसृज्य
पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ २९ ॥
वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वी
प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ।
पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं
भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३० ॥
कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विना-
मुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ।
हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोम-
न्मयानर्वन् शंबर मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥
जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः
प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ।
लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं
को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥
द्वौ संमताविह मृत्यू दुरापौ
यद्ब्रह्मसन्धारणया जितासुः ।
कलेबरं योगरतो विजह्या-
द्यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

## एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सह युध्यमानस्य वृत्रस्य भगवद्भक्तियुक्ता वाचः ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**
त एवं शंसतो धर्मं वचः पत्युरचेतसः ।
नैवागृह्णन्भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप ॥ १ ॥
विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ।
कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथ[व]त् ॥२॥
दृष्ट्वाऽतप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः ।
तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥
किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः ।

१ विज० त्रसंभीताः । २ विज० गदासिपरिघैः । ३ विज० पाश । ४ वीर० मुसुण्ठिभिः । विज० भृशुण्डिभिः । ५ विज० प्रावृषीव । ६ विज० बाणौघा । ७ विज० रथाक्षिपंस्तत्र । ८ उभ० धर्म्यं ।

१ विज० रस्तसाराः । २ वीर० धीरः । ३ वीर० यदि स्यात्को । ४ वीर० तद्व्यसनं क्रुद्ध । ५ विज० उच्चरिता ।

न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम्४
यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि ।
अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥५॥
एवं सुरगणान्क्रुद्धो भीषयन्वपुषा रिपून् ।
व्यनदत्सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥६॥
तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ।
निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः ॥७॥
ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं
निमीलिताक्षं रणरङ्गदुर्मदः ।
गां कंपयन्नुद्यतशूल ओजसा
नालं[1] वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८ ॥
विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः
स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।
चिक्षेप तामापततीं[2] सुदुःसहां
जग्राह वामेन करेण लीलया ॥ ९ ॥
स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तया
महेन्द्रवाहं गदयोग्रविक्रमः[3] ।
जघान कुंभस्थल उन्नदन्मृधे
तत्कर्म सर्वे समपूजयन्नृप ॥ १० ॥
ऐरावतो वृत्रगदाऽभिमृष्टो
विघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ।
अपासरद्भिन्नमुखः सहेन्द्रो
मुञ्चन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११ ॥
न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे
प्रायुङ्क्त भूयः स गदां महात्मा ।
इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्श-
वीतव्यथक्षतवाहोऽवतस्थे ॥ १२ ॥
स तं नृपेन्द्राऽऽहवकाम्यया रिपुं
वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य ।
सरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः
शोकेन मोहेन हसञ्जगाद ॥ १३ ॥
**वृत्र उवाच—**
दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो रिपु-
र्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।
दिष्ट्याऽनृणोऽद्याहमसत्तम त्वया
मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाऽचिरात् ॥ १४ ॥
यो नोऽग्रजस्याऽऽत्मविदो द्विजाते-
र्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य ।
विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्च-[1]
त्पशोरिवाऽकरुणः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥
ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां
स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ।
कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेह-
मस्पृष्टवह्निं समदन्ति[2] गृध्राः ॥ १६ ॥
अन्येऽनु[3] ये त्वेह नृशंसमज्ञा
ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम् ।
तैर्भूतनाथान्सगणान्निशात-[4]
त्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥
अथो हरे मे कुलिशेन वीर
हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह[5] ।
तत्रानृणो भूतबलिं विधाय
मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥
सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं
पुरःस्थिते वैरिणि मय्यमोघम् ।
मा संशयिष्ठा नगदेव[6] वज्रं
स्यान्निष्फलं कृपणार्थेव याञ्चा ॥ १९ ॥
न त्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा
हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः ।
तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो
यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः ॥ २० ॥
अहं समाधाय मनो यथाऽऽह
सङ्कर्षणस्तच्चरणारविन्दे ।
त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो
गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥

१ वीर० तालं। २ वीर० मापतितां। ३ विज० गदयोरु।

१ विज० स्ववृश्चः। २ विज० समदन्तु। ३ वीर० च। विज० तु। ४ विज० तैर्भूतनाथं सगणं। ५ वीर० यदि त्वं। ६ विज० भगदेव।

पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां
याः संपदो दिवि भूमौ रसायाम् ।
न राति य[1]द्द्वेष उद्वेग आधि-
र्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥
त्रैवर्गिकायासविघातमस्म-
त्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ।
ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो
यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥
अहं हरे तव पादैकमूल-
दासानुदासो भविताऽस्मि भूयः ।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणां[2]स्ते
गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः ॥ २४ ॥

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
समञ्ज[1]स त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥ २५ ॥
अजातपक्षा इव मातरं खगाः
स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रिये[2]व व्युषितं विषण्णा
मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥
ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं
संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययाऽऽत्मात्मजदारगेहे-
ष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

## द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रेण वृत्रासुरवधः ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच—
एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ
मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ।
शूलं प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेन्द्रं
यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥
ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्व-
माविध्य शूलं तरसाऽसुरेन्द्रः ।
क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो
हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥
खं[3] आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कव-
न्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः ।
वज्रेण वज्री शतपर्वणाऽच्छिन-
द्भुजं च तस्योरग[4]राजभोगम् ॥ ३ ॥
छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः
संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् ।
हनौ तताडेन्द्रमथा[3]मरेभं
वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥ ४ ॥
वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं त-
त्सुरासुराश्चारणसिद्धसङ्घाः ।
अपूजयंस्तत्पुरुहूतसङ्कटं
निरीक्ष्य हाहेति विचुक्रुशुर्भृशम् ॥ ५ ॥
इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जित-
श्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ।
तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो
जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥ ६ ॥
युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां
जयस्त[4]दैकत्र न वै परात्म[5]नाम् ।
विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं ॥

---

१ विज० यस्माद्भयमुद्वेग आधिः । २ विज० गुणान्नो । ३ विज० ख आपतन्तं ज्वलितं महोल्क । ४ विज० भोगभोगं ।

१ विज० समञ्जसं त्वां । २ विज० प्रियेवाध्युषितं विषण्णं । ३ विज० मथामरेशं । ४ उभ० जयस्सदैकत्र । ५ विज० पराजयः ।

सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥
लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे ।
द्विजा इव शिचा बद्धाः स काल इह कारणम् ८
ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ।
तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥
यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ।
एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः॥१०॥
पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ।
शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥११॥
अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ।
भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम् १२
आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः ।
भवन्त्येव हि तत्काले यथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः १३
तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ।
समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा १४
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नाऽऽत्मनो गुणाः ।
तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न स बध्यते ॥१५॥
पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्णायुधभुजं मृधे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६ ॥
प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ।
अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥१७॥
श्रीशुक उवाच—
इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् ।
गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ १८ ॥
इन्द्र उवाच—
अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ।
भक्तः सर्वात्मनाऽऽत्मानं सुहृदं जगदीश्वरम् १९
भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।
यद्विहायाऽऽसुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥२०॥
खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव ।
वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः ॥२१॥

यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ।
विक्रीडतोऽमृतांभोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः २२
श्रीशुक उवाच—
इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्मजिज्ञासया नृप ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती ॥२३॥
आविध्य परिघं वृत्रः कार्ष्णायसमरिन्दमः ।
इन्द्राय प्राहिणोद्घोरं वामहस्तेन मारिष ॥ २४ ॥
स तु वृत्रस्य परिघं करं च करभोपमम् ।
चिच्छेद युगपद्देवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥
दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः ।
छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भ्रष्टो वज्रिणा हतः २६
कृत्वाऽधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ।
नभोगंभीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया ॥ २७ ॥
दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ।
अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ॥२८॥
गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्जरयन्महीम् ।
जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् ॥२९॥
महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ।
वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः ॥ ३० ॥
हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशुः समहर्षयः ।
निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः ।
महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ ३१ ॥
भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः ।
उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥३२॥
वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः
कृन्तन्त्समन्तात्परिवर्तमानः ।
न्यपातयत्तावदहर्गणेन
यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३३ ॥
तदा च खे दुन्दुभयो विनेदु-
र्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः ।
वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना
मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥

१ विज० जडः । २ वीर० वद्विभो । ३ विज० ते काले । ४ वीर० रपि । ५ वीर० विगतस्मयः । ६ वीर० हरिमीश्वरं । ७ उभ० सर्वात्मनि ।

१ वीर० करौ च करभोपमौ । २ विज० लिलेहो । ३ वीर० निर्दरय । विज० निर्दारय । ४ वीर० जग्रास च । विज० जग्रास तं । ५ विज० गन्धर्वविद्याध्रमहर्षिसिद्धाः ।

वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिररिन्दम । पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

## त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इन्द्रस्य वृत्रहत्यानिमित्तकब्रह्महत्याप्राप्तिः अश्वमेधयजनेन तत्परिहारश्च ॥ १ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ।
सपाला ह्यभवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥१॥
देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयम् ।
प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः ॥२॥

**राजोवाच—**

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ।
येनाऽऽसन्सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥३॥

**श्रीशुक उवाच—**

वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ।
तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ॥ ४ ॥

**इन्द्र उवाच—**

स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ।
विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क्व माज्म्र्यहम् ॥५॥

**श्रीशुक उवाच—**

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् ।
याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ॥६॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ।
इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात् ॥७॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहाऽघवान् ।
श्वादः पुल्कसको वाऽपि शुध्येरन्यस्य कीर्तनात् ८
तमश्वमेधेन महामखेन
श्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ।
हत्वापि स ब्रह्म चराचरं त्वं
न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ॥ ९ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥१०॥
तयेन्द्रः स्मासहत्तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत् ।
ह्रीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः ११
तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम् ।
जरया वेपमानाङ्गीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् ॥१२॥
विकीर्य पलितान्केशांस्तिष्ठतिष्ठेति भाषिणीम् ।
मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणम् ॥१३॥
नभोगतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते ।
प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसम् १४
स आवसत्पुष्करनालतन्तू-
नलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः ।
वर्षाणि साहस्रमलक्षितोन्तः
स चिन्तयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् ॥ १५ ॥
तावत्त्रिणाकं नहुषः शशास
विद्यातपोयोगबलानुभावः ।
स संपदैश्वर्यमदान्धबुद्धि-
र्नीतस्तिरश्चां गतिमिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥
ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत
ऋतंभरध्यानिवारिताघः ।
पापस्तु दिग्देवतया हतौजा-
स्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्या ॥ १७ ॥

---

१ विज० गाश्च ये । २ वीर० स्वयं । ३ वीर० निर्वृतौ । ४ वीर० निच्छाम्यहं मुने ।

१ विज० स्वलोकं । २ विज० तयेन्द्रं स ह संतप्तं । ३ उभ० चण्डाली । ४ वीर० मसृक्सटां । ५ वीर० ततो गत्वा । ६ विज० दृष्ट्वा । ७ वीर० प्राप्य मानसं । ८ विज० निवारितांहः । ९ विज० विष्णुपद्या ।

तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत ।
यथावद्दीक्षयाञ्चक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥ १८ ॥
अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि ।
अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥
स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप ।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥२०॥
स वाजिमेधेन यथोदितेन
वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।
इष्ट्वाऽधियज्ञं पुरुषं पुराण-
मिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥
इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां
प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् ।
भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं
महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥
पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः
शृण्वन्त्यथो पर्वणिपर्वणीन्द्रियम् ।
धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं
रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

## चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

असुरजातेरपि वृत्रस्य तादृशभगवज्ज्ञानप्राप्तिकारणकथनाय तस्य प्राग्जन्मनि चित्रकेतुत्वात्तच्चरित्रकथनं ॥ १ ॥

**परीक्षिदुवाच—**
रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः ।
नारायणे भगवति कथमासीद्दृढा मतिः[1] ॥ १ ॥
देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ।
भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥
रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।
तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ३ ॥
प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम[3] ।
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥
मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥५॥
वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः ।
इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्संग्राम उल्बणे ॥६॥
अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं प्रभो ।
यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥
**सूत उवाच—**
परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भगवान्बादरायणिः ।
निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ॥८॥
**श्रीशुक उवाच—**
शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं[1] यथा ।
श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ॥ ९ ॥
आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ।
चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्याऽऽसीत्कामधुङ्मही १०
तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन् ।
सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिम् ११
रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ।
संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता वन्ध्यापतेरभूत् ॥१२॥
न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ।
सार्वभौमस्य भूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥
तस्यैकदा तु भवनमङ्गिरा भगवानृषिः ।
लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥ १४ ॥
तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ।
कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः ॥१५॥
महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ[2] ।
प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

१ उभ० पापः परंतप । २ विज० रतिः । ३ विज० द्विजोत्तमाः ।

१ विज० हासं पुरातनं । २ वीर० कृत्वा ।

अङ्गिरा उवाच—
अपि तेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथाऽऽत्मनः ।
यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् राजापि सप्तभिः १७
आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् ।
राज्ञा[1] तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः[2] ॥ १८ ॥
अपि दाराः प्रजामात्या[3] भृत्याः श्रेण्योऽथ मन्त्रिणः।
पौरा जानपदा भूपा आत्मजा[4] वशवर्तिनः॥१९॥
यस्याऽऽत्माऽनुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे ।
लोकाः सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिमतन्द्रिताः ॥
आत्मना[5] प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा ।
लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिन्तया शबलं मुखम् २१
एवं विकल्पितो राजन्विदुषा मुनिनाऽपि सः ।
प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो[6] मुनिम्॥२२॥
चित्रकेतुरुवाच—
भगवन्किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः ।
योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरन्तः शरीरिषु॥२३॥
तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि[7] चिन्तितम् ।
भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४ ॥
लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः ।
न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृट्[8]काममिवापरे ॥२५॥
ततः[9] पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः ।
यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः ॥२६॥
श्रीशुक उवाच—
इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ।
श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः[10] ॥ २७ ॥
ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ।
नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजैः॥२८॥
अथाऽऽह नृपतिं राजन्भवितैकस्तवाऽऽत्मजः ।
हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९ ॥
साऽपि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ।
गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवाऽऽत्मजम् ॥३०
तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः[1] ।
ववृधे शूरसेनेशे[2] तेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१ ॥
अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत ।
जनयञ्छूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ॥ ३२ ॥
हृष्टो[3] राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।
वाचयित्वाऽऽशिषो विप्रैः कारयामास जातकम् ॥
तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ।
ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट्॥३४॥
ववर्ष काममन्येषां[4] पर्जन्य इव देहिनाम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः[5] ॥३५॥
कृच्छ्रलब्धेऽथ[6] राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः ।
यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्धत ३६
मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः ।
कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥३७॥
चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ।
न तथाऽन्येषु संजज्ञे बालं लालयतोऽन्वहम् ३८
ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया ।
आनपत्येन[7] दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च ॥ ३९ ॥
धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसंमताम् ।
सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताम् ४०
दासीनां कोनु संतापः स्वामिनः परिचर्यया ।
अभीक्ष्णं लब्धमानानां[8] दास्या दासीव दुर्भगाः॥
एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा ।
राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२ ॥
विद्वेषनष्टमतयः[9] स्त्रियो दारुणचेतसः ।
गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा[10] नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥
कृतद्युतिरजानन्ती सपत्नीनामघं महत् ।
सुप्त एवेति संचिन्त्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ॥४४॥
शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी ।

१ विज० राज्ञस्तथा। २ विज० देवा हितादयः। वीर० देव हितादयः। ३ विज० सुतामात्या। वीर० प्रजामात्यमित्रश्रेण्यो। ४ विज० आत्मा च। ५ विज० आत्मनः प्रीतये प्यात्मा। ६ विज० प्रजाकामनया। ७ वीर० न्नात्मविचिन्तितं। ८ विज० क्षुत्तृट्क्षाम। ९ उभ० तन्नः। १० उभ० द्विभुः।

१ वीर० इवोडुराट्। २ विज० शूरसेनस्य। ३ विज० स राजा सुकुमारस्य। ४ उभ० कामानन्येषां। ५ विज० महात्मनः। ६ विज० लब्धेऽस्य। ७ उभ० अनपत्येन। ८ वीर० कामानां। ९ विज० विद्वेषान्नष्ट। १० विज० दुर्मर्षान्नृपतिं।

पुत्रमानय मे भद्रे इति धात्रीमचोदयत् ॥४५॥
सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् ।
प्राणेन्द्रियात्मभिस्त्यक्तं हताऽस्मीत्यपतद्भुवि॥४६
तस्यास्तदाकर्ण्य भृशातुरं स्वरं
घ्नन्त्याः कराभ्यामुर उच्चकैरपि ।
प्रविश्य राज्ञी त्वरयाऽऽत्मजान्तिकं
ददर्श बालं सहसा मृतं सुतम् ॥ ४७ ॥
पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा
मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहांबरा ॥ ४८ ॥
ततो नृपान्तःपुरवर्तिनो जना
नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ।
आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखिता-
स्ताश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः ॥ ४९ ॥
श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं
विनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्खलन्पथि ।
स्नेहानुबन्धैधितया शुचा भृशं
विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ ५० ॥
पपात बालस्य स पादमूले
मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहांबरः ।
दीर्घं श्वसन्बाष्पकलोपरोधतो
निरुद्धकण्ठो न शशाक भाषितुम् ॥ ५१ ॥
पतिं निरीक्ष्योरुशुचाऽर्पितं तदा
मृतं च बालं सुतमेकसंततिम् ।
जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं
सती दधाना विललाप चित्रधा ॥ ५२ ॥
स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं
निषिञ्चती साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः ।
विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं
शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५३ ॥
अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो
यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ।
परे नु जीवत्यपरस्य या मृति-
र्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥
न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः
शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः ।
यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये
स्वयंकृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ॥ ५५ ॥
त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां
त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम् ।
अञ्जस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं य-
द्ध्वान्तं न याह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥ ५६ ॥
उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्या-
स्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुम् ।
सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो
भुङ्क्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥५७॥
नाहं तनूज ददृशे हतमङ्गला ते
मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जम् ।
किं वा गतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकं
नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५८ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ।
चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५९ ॥
तयोर्विलपतोः सर्वे दंपत्योस्तदनुव्रताः ।
रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥६०॥
एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ।
ज्ञात्वाऽङ्गिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ॥६१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

१ विज० वचो । २ विज० स्खलन्नपि । ३ वीर० विभ्रष्ट । ४ वीर० राज्ञः । ५ वीर० नैकधा । ६ विज० कुङ्कुमपङ्क ।

१ विज० परेतु । २ उभ० ध्रुवं ।

# पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

नारदाङ्गिरोभ्यां चित्रकेतोः पुत्रशोकापनोदनम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् ।
शोकाभिभूतं राजानं बोधयन्तौ सदुक्तिभिः॥१॥
कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र भवान्यमनुशोचति ।
त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् ॥२॥
यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन वालुकाः ।
संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥३॥
यथा धानासु वै धाना भवन्ति नभवन्ति च ।
एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥
वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः ।
जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ्नैवमधुनाऽपि भो ॥५॥
भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः ।
आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥
देहेन देहिनो राजन्देहाद्देहोऽभिजायते ।
बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ॥ ७ ॥
देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतः पुरा ।
जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः८
["नानात्वं जन्मनाशश्च क्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ।
द्रष्टुश्च भान्त्यतद्धर्मा यथाग्नेर्दारुविक्रियाः ॥ १ ॥
त इमे देहसंयोगादात्मन्याभान्त्यसद्ग्रहात् ।
स्वप्ने यथा तथा नान्यद्ध्यायेत्सर्वं भयं च यत् २
प्रसुप्तस्यानहंमानान्न घोरा भाति संस्रतिः ।
जीवतोऽपि यथा तद्वद्विमुक्तस्यानहंकृतेः ॥ ३ ॥
तस्मादन्यन्मनोमात्रं जह्यहंममतातमः ।
वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे" ॥ ४ ॥]
श्रीशुक उवाच—
एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।
प्रमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ॥ ९ ॥
राजोवाच—
कौ युवां ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम् ।
अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥
चरन्ति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः ।
मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ११
कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसितः ।
अपांतरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतमः॥१२॥
वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणिः ।
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथाऽऽरुणिः१३
रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः ।
[पराशरश्च मैत्रेयो भरद्वाजश्च वारुणिः ।]
ऋषिर्वेदशिरा बोध्यो मुनिः पञ्चशिरास्तथा॥१४
हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥ १५ ॥
तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू ।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥१६॥
अङ्गिरा उवाच—
अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप ।
एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः ॥१७॥
इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे ।
अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८ ॥
अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ।
ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९ ॥
तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ।
ज्ञात्वाऽन्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहम् ॥२०॥
अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ।
एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसंपदः ॥२१॥

१ विज० प्रागेव । वीर० प्राक्चैव । २ विज० मधुना विभो । ३ वीर० देहिदेहविभागोयं । विज० देहदेह्यविभागोयं । ४ विज० इदं श्लोकचतुष्टयं अधिकं दृश्यते ।

१ विज० विमृज्य । २ उभ० इदमर्धमधिकं । ३ उभ० पञ्चशिखस्तथा । ४ विज० श्रुतदेवः क्रतुध्वजः । ५ वीर० तथैव । ६ विज० ददाम्यहं ।

शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः ।
मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्याः सुहृज्जनाः२२
सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः ।
गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३ ॥
दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् २४
अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ।
देहिनो विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः ॥ २५ ॥
तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ।
द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥
[भोजो नाम नृपः स्वप्ने शत्रुग्रस्तान्नभोजनः ।
दुःखं दुर्विषहं प्राप्तः शोकमोहभयार्तिदम् ॥ १ ॥
केचिद्विलुलुपुर्भोगानपरेऽवधिषुः श्रितान् ।
पूर्ववैरग्रहैर्जाया अन्य आत्मशिरोऽहरन् ॥ २ ॥
इत्थं दुरन्तदुःखौघादुत्थितस्तदनुस्मरन् ।
तावद्भृशं सुनिर्विण्णो निर्जगाम ततो गृहात्॥३॥
दर्शयन्नात्मनात्मानं निस्सङ्गः शान्तविग्रहः ।
प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणं कुलायं नाविदच्च तम्॥४॥]

नारद उवाच—

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ।
यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टा सङ्कर्षणं प्रभुम् ॥ २७ ॥
यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र पूर्वे
शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ।
सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं
प्रापुर्भवानपि परं नचिरादुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

## षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

नारदाङ्गिरोभ्यां मृतपुत्रजीवमाहूय तन्मुखेनापि राज्ञो ज्ञानोत्पादनं शेषदेवतोषकरविद्योपदेशश्च ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

अथ देवऋषी राजन्संपरेतं नृपात्मजम् ।
दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥१॥

नारद उवाच—

जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते ।
सुहृदो बान्धवास्तप्ताः शुचा त्वत्कृतया भृशम् २
कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः ।
भुङ्क्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३ ॥

जीव उवाच—

कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ४ ॥
बन्धुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।
सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥५॥
यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ।
पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६ ॥
नित्यस्यार्थस्य संबन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ।
यावद्यस्य हि संबन्धो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७ ॥
एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः ।
यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ॥८॥
एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् ।
आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥ ९ ॥
न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ।
एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः ॥१०॥

१ विज० राजन्विभूतयः । २ वीर० भयप्रदाः । ३ विज० कर्माभिध्यायतो । ४ वीर० तावत्कर्माणि मनसा । ५ विज० इदं श्लोकचतुष्टयं अधिकं दृश्यते । ६ उभ० बान्धवांस्तप्तान् । ७ वीर० समाविश्य । ८ विज० पितृप्राप्तानधितिष्ठ । ९ उभ० ब्रह्मन् ।

१ विज० इमां । २ वीर० महत्त्वं । ३ वीर० यावदस्य हि । ४ वीर० निरहंकृतिः । ५ उभ० एकः सर्वाश्रयः । ६ वीर० सृजति ।

नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलम् ।
उदासीनवदासीनः[1] परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ।
विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्त्वाऽऽत्मस्नेहशृङ्खलां १२
निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः ।
तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् ॥१३॥
बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः ।
बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ।
यमुनायां महाराज स्मरन्त्यो द्विजभाषितम् ॥१४॥
स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।
गृहान्धकूपान्निष्क्रान्तः सरःपङ्कादिव द्विपः ॥१५
कालिन्द्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः ।
मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत ॥ १६ ॥
अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ।
भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥१७॥
ॐ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥१८॥
नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये[2] ।
आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥
आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये[3] नमः ।
हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये[4] ॥ २० ॥
वचस्युपरतेऽप्राप्य[5] य एको मनसा सह ।
अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः २१
यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ।
मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥२२॥
यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ।
अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहम्[6] ॥२३॥
देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी
यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।
नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं[1]
स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति ॥ २४ ॥

ओंनमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये[2] सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम परमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ।
ययावङ्गिरसा साकं धाम स्वायंभुवं प्रभो[3] ॥२६॥
चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् ।
धारयामास सप्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः ॥२७॥
ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणया ।
विद्याधराधिपत्यं[4] स लेभेऽप्रतिहतं नृप[5] ॥ २८ ॥
ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ।
जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९ ॥
मृणालगौरं शितिवाससं स्फुर-
त्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् ।
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं[6] तं
ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥
तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः
स्वच्छामलान्तःकरणो[7]ऽभ्ययान्मुनिः ।
प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः
प्रहृष्टरोमाऽनमदादिपूरुषम्[9] ॥ ३१ ॥
स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं
प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः[10][8] ।
प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो
नैवाशकत्तं[11] प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥
ततः समाधाय मनो मनीषया
बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ[12] ।
नियम्य सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं

१ उभ० इवासीनः । २ विज० परमानन्दरूपिणे । ३ विज० सम्यक्त्यक्तोर्मये नमः । ४ वीर० ऽनन्तशक्तये । विज० ऽनन्तमूर्तये । ५ विज० परते प्राप्यो य एको । ६ वीर० व्योम तत्त्वां नतो ।

१ उभ० मिव प्रतप्तं । २ वीर० महाविभूत्यधिपतये । विज० महाविभूतये । ३ विज० विभो । ४ वीर० विद्याधरपतित्वं च । ५ उभ० नृपः । ६ उभ० लोचनं वृतं । ७ विज० स्वस्थामलान्तः । ८ उभ० मुहुः । ९ उभ० तमनादिपूरुषं । १० उभ० उपसेचयन् । ११ वीर० न चाशकत्तं । १२ विज० वाग्रसः ।

जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥
चित्रकेतुरुवाच—
अजितजितः सममतिभिः
साधुभिर्भवाञ्जितात्मभिर्भवता ।
विजितास्तेऽपि च भजता-
मकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥
तव विभवः खलु भगव-
ञ्जगदुदयस्थितिलयादीनि ।
विश्वसृजस्तेंऽशांशा-
स्तत्र मृषा स्पर्धन्ते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥
परमाणुपरममहतो-
स्त्वमाद्यन्तान्तवर्ती त्रयविधुरः ।
आदावन्तेऽपि च स-
त्त्वानां यद्ध्रुवं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥
क्षित्यादिभिरेष किला-
वृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ।
यत्र पँतत्यणुकल्पः
सहाण्डकोटिकोटिभिस्तर्दनन्तः ॥ ३७ ॥
विषयतृषो नरपशवो
य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् ।
तेषामाशिष ईश तदनु
विनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥
कामधियस्त्वयि रचिता
न परम रोहन्ति यथा करंभबीजानि ।
ज्ञानात्मन्यगुणमये
गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥
जितमजित तदा भवता
यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ।
निष्किंचना ये मुनय
आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥
विषममतिर्न यत्र नृणां
त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।
विषमधिया रचितो यः
स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥
कः क्षेमो निजपरयोः
कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ।
स्वद्रोहात्तव कोपः
परसंपीडया च तथाऽधर्मः ॥ ४२ ॥
न व्यभिचरति तवेक्षा
यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ।
स्थिरचरसत्त्वकदंबे-
ष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥
न हि भगवन्नघटितमिदं
त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः ।
यन्नामसकृच्छ्रवणा-
त्पुल्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥
अथ भगवन्वयमधुना
त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ।
सुरऋषिणा यदुदितं
तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥
विदितमनन्त समस्तं
तव जगदात्मना जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥ ४६ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते
सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ।
दुरवसितात्मगतये
कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥
यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति
यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति ।
भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि
तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥

---

१ वीर० भगवन् । २ विज० मकामानां । वीर० भवता-कामात्मनां । ३ उभ० जगदुत्पत्तिस्थिति । ४ वीर० मुधा । ५ विज० स्पर्धन्ति । ६ विज० तदेवान्तरकालेपि । ७ विज० भगवत्यणुभ्योऽणुकल्पः । ८ विज० स्तदनन्तं । ९ वीर० स्य भवन्ति द्वन्द्व ।

१ उभ० योन्यत्र । २ विज० यथा । ३ वीर० यन्नाम्नः सकृ । ४ उभ० जगदात्मनो । ५ उभ० कियदिह । ६ विज० मनुवृत्तय ।

श्रीशुक उवाच—
संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ।
विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ॥ ४९ ॥
श्रीभगवानुवाच—
यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽ[1]नुशासनम् ।
संसिद्धोऽसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ५०
अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥५१॥
लोके विततमात्मानं लोकं चाऽऽत्मनि सन्ततम् ।
उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥५२
यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चाऽऽत्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥५३॥
एवं जागरणादीनि जीव[2]स्थानानि चाऽऽत्मनः ।
मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥५४॥
येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदाऽऽत्मनस्तदा ।
सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ५५
उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ।
अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥५६॥
यदे[3]तद्विस्मृतं पुंसो म[4]द्भावं भिन्नमात्मनः ।
ततः संसार एत[5]स्य देहाद्देहो मृतेर्मृतिः ॥ ५७ ॥
ल[2]ब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवाम् ।
आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचिच्छममा[3]प्नुयात्५८
स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ।
अ[4]भयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ॥५९॥
सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दंपती क्रियाः ।
ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥६०॥
एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां वि[5]ज्ञाभिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ६१
दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ।
ज्ञानविज्ञानसं[6]तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥६२॥
एतावानेव मनुजैर्योगनै[7]पुणबुद्धिभिः ।
स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ६३
त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥६४॥
श्रीशुक उवाच—
आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ।
पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥६५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

## सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

महादेवं प्राप्तस्य चित्रकेतोः उमाशापाद्वृत्रासुरजन्मप्राप्तिः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ।
विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः ॥ १ ॥
स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः ।
स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥२॥
कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु ।
रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ॥ ३ ॥
एकदा स[5] विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता ।
गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥
आलिङ्ग्याङ्कीकृतां[8] देवीं बाहुना मुनिसंसदि ।
उवाच दे[9]व्याः शृण्वत्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥५॥
चित्रकेतुरुवाच—
एष लोकगुरुः साक्षाद्ध[10]र्मं वक्ता शरीरिणाम् ।
आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ६

१ विज० मम शासनं । २ वीर० जीवसंस्थानि । ३ वीर० यद्येतद्विस्मृतं । विज० यद्येष विस्मृतः । ४ विज० मद्भावो भिन्न । ५ वीर० स्वविमानेन ।

१ विज० एकस्य । २ वीर० लब्ध्वैष । ३ उभ० त्क्षेममाप्नुयात् । ४ विज० नोभयं चाप्यनीहायां पश्यंस्तद्विरमेत्कविः । ५ विज० विद्याभि । ६ विज० संतृप्तो । ७ विज० नैपुण्य । ८ उभ० आलिङ्ग्याङ्के कृतां । ९ उभ० देव्यां शृण्वन्त्यां । १० विज० धर्मवक्ता ।

जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादिसभापतिः[1] ।
अङ्कीकृत्य[2] स्त्रियं चाऽऽस्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥
प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति ।
अयं महाव्रतधरो बिभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ।
तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९ ॥
इत्यतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनम् ।
रुषाऽऽह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने १०

**पार्वत्युवाच—**

अयं किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः ।
अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च[3] विप्रकृत् ११
न वेद धर्मं किल पद्मयोनि-
र्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः ।
न वै कुमारः कपिलो मनुश्च
ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिनं हरम् ॥ १२ ॥
एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं
जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् ।
यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरी-
न्प्रशास्ति धृष्टस्तदयं[4] हि दण्ड्यः ॥ १३ ॥
नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ।
संभावितमतिः[5] स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम्[6] १४
अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ।
यथेह भूयो महतां न कर्ता[7] पुत्र किल्बिषम् १५

**श्रीशुक उवाच—**

एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ।
प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत ॥ १६ ॥

**चित्रकेतुरुवाच—**

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाम्बिके ।
देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥१७॥
संसारचक्र एतस्मिञ्जन्तुरज्ञानमोहितः ।

१ वीर० ब्रह्मवादी सभापतिः । विज० ब्रह्मवादी सतां पतिः । २ उभ० अङ्केकृत्य । ३ विज० निर्लज्जानां निषेधकृत् । ४ वीर० दुष्ट । ५ विज० संभावितात्मा निःस्तब्धः । ६ वीर० परिषेवितं । ७ विज० कर्ताऽमुत्र ।

भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥१८॥
नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ।
कर्तारं मन्यतेऽप्राज्ञ[1] आत्मानं परमेव च ॥१९॥
गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः कोन्वनुग्रहः ।
कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा २०
एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ।
एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः २१
न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो
न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ।
समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य
सुखे न रागः कुत[2] एव रोषः ॥ २२ ॥
तथाऽपि तच्छक्तिविसर्ग एषां
सुखाय दुःखाय हिताहिताय ।
बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः
शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३ ॥
अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ।
यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥२४॥

**श्रीशुक उवाच—**

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिन्दम ।
जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥२५॥
ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।
देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥२६॥

**श्रीरुद्र उवाच—**

दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ।
माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्मनां २७
नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥
देहिनां देहसंयोगाद्द्वन्द्वानीश्वरलीलया ।
सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥२९॥
अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवा[3]ऽत्मनि ।
गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजि[4]वत्कृतः ॥ ३० ॥
वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणाम् ।
ज्ञान[5]वैराग्यवीर्याणां नेह[6] कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥३१॥

१ विज० मन्यतेत्राज्ञः । २ विज० कुतोनुरागः । ३ विज० इहा । ४ उभ० स्वप्रकल्पिता । ५ विज० विज्ञान । ६ विज० न हि कश्चि । वीर० न कुतश्चि ।

नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ
न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः।
विदाम यस्येहितमंशकांशका
न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥
न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा।
आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥३३॥
तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः।
सर्वत्र समदृक् शान्तो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ॥३४॥
तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु।
महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाऽभिभाषितम्।
बभूव शान्तधी राजन्देवी विगतविस्मया ॥३६॥
इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलंतमः।
मूर्ध्ना संजगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥
जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः।
वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥३८॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः ॥ ३९ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः।
माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्विमुच्यते४०
य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत्।
इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम्॥४१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

## अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

पूर्वं अदितिपुत्राणां विवस्वदादीनां त्वष्ट्रन्तानां चतुर्णां वंशो निरूपितः ॥ १ ॥ तत्प्रसक्तानुप्रसक्तविश्वरूपवृत्रासुरकथा श्रोक्ताः ॥ २ ॥ अत्र अन्येषां आदित्यानां वंशकथनं ॥ ३ ॥ कश्यपपत्नीषु दितिवंशमनुक्रम्य एकोनपञ्चाशन्मरुदुत्पत्तिकथनं ॥ ४ ॥

---

श्रीशुक उवाच—
पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम्।
अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥१॥
सिद्धिर्भगस्य भार्याऽङ्ग महिमानं विभुं प्रभुम्।
आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥२॥
धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३ ॥
अग्नीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः।
चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥४॥
वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किल।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी ॥ ५ ॥
रेतः सिषिचतुः कुंभे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम्।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥६॥
पौलोम्यामिन्द्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतम्।
जयन्तमृषभं तात तृतीयं मीढुषं प्रभुः ॥ ७ ॥
उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः।
कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्याऽऽसन्सौभगादयः ८
तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः।
पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथैवावततार ह ॥ ९ ॥
अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामि ते।
यत्र भागवतः श्रीमान्प्रह्लादो बलिरेव च ॥१०॥
दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ।
हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ ॥११॥
हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी।
जंभस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥१२॥
संह्लादं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च।

१ ङभ० न ह्यस्यातिप्रियः। २ वीर० भूताश्रयो। ३ वीर० चातुर्मास्यान्। ४ विज० पुरीषानाधत्त।

१ वीर० भगवत्स्मृतेः। २ वीर० य इमं प्रात। ३ वीर० प्रह्लादं प्रागनुह्लादं संह्लादं ह्लादमेव च।

तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥
शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् ।
संह्रादस्य कृतिर्भार्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥१४॥
ह्रादस्य धमनिर्भार्याऽसूत वातापिमिल्वलम् ।
योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम्१५
अनुह्रादस्य सूर्म्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ।
विरोचनस्तु प्राह्रादिर्देव्यांस्तस्याभवद्बलिः ॥१६॥
बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ।
तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते १७
बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यताम् ।
यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः ॥१८॥
मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ।
त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम्१९
राजोवाच—
कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो ।
इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः
इमे श्रद्दधते ब्रह्मन्नृषयो हि मया सह ।
परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥२१॥
सूत उवाच—
तद्विष्णुरातस्य स बादरायणि-
र्वचो निशम्याऽऽदृतमल्पमर्थवत् ।
सभाजयन्संनिभृतेन चेतसा
जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥
श्रीशुक उवाच—
हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ।
मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥२३
कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम् ।
अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् ॥२४॥
कृमिविड्भस्मसंज्ञाऽऽसीद्यस्येशाभिहितस्य च ।
भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः २५

१ वीर० गतिः । विज० मतिः । २ उभ० मिल्वलः । ३ वीर० धुर्त्यां तस्या । ४ विज० केतुशतं । ५ वीर० शमनायां । ६ विज० बाणस्त्वाराध्य । ७ वीर० भावमपास्यौत्पत्तिकं । ८ विज० किंतु । ९ विज० मर्थवन्मुनिः । १० विज० संज्ञान्ते यस्ये ।

आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ।
मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥२६॥
इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् ।
शुश्रूषयाऽनुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ २७ ॥
भक्त्या परमया राजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः ।
मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः ॥२८॥
एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया ।
बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति २९
विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ।
स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता ॥३०॥
एवं शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया ।
प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥३१॥
कश्यप उवाच—
वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते ।
स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ३२
पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् ।
मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ३३
स एव देवतालिङ्गैर्नामरूपविकल्पितैः ।
इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥३४॥
तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे ।
यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥३५॥
सोऽहं त्वयाऽर्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः ।
तं ते संपादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥
दितिरुवाच—
वरदो यदि मे ब्रह्मन्पुत्रमिन्द्रहणं वृणे ।
अमृत्युं मृतपुत्राऽहं येन मे घातितौ सुतौ ॥३७॥
निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ।
अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥३८॥
अहो अद्येन्द्रियारामो योषिन्मय्येह मायया ।
गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥३९॥
कोऽतिक्रमोऽनुवर्तन्त्याः स्वभावमिह योषितः ।
धिङ्मां बताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेन्द्रियः ॥४०

१ विज० मदशोषणमिन्द्रस्य । २ विज० स्त्रीणां । ३ विज० योऽहं । ४ विज० किं ते । ५ वीर० अमर्त्यैर्हत । ६ विज० न्मय्येशमायया ।

शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम्।
हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम्॥४१॥
न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वाशिषात्मनाम्।
पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्त्यर्थे घातयन्ति च॥४२॥
प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत्।
वधं नार्हति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥
इति संचिन्त्य भगवान्मारीचः कुरुनन्दन।
उवाच किंचित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ४४
**कश्यप उवाच—**
पुत्रस्ते भविता भद्रे इन्द्रहा देवबान्धवः।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यञ्जो धारयिष्यसि ॥ ४५॥
**दितिरुवाच—**
धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन्ब्रूहि कार्याणि यानि मे।
यानि चेह [2]निषिद्धानि न व्रतं घ्नन्ति यानि तु ४६
**कश्यप उवाच—**
न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत्।
न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥४७
नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः।
न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित्॥४८॥
नोच्छिष्टं चण्डिकाऽन्नं च स[3]ामिषं वृषलाहृतम्।
भुञ्जीतोदक्यया दृष्टं पिबेद[4]ञ्जलिना त्वपः॥४९॥
नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला सन्ध्याया[5]ं मुक्तमूर्धजा।
अनर्चिताऽसंयतवाङ्नासंवीता बहिश्चरेत् ॥ ५०॥
नाधौतपादाऽप्रयता [6]नार्द्रपान्नो उदक्शिराः।
शयीत नापराङ्गान्यैर्न नग्ना न च सन्ध्ययोः ५१
धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता।
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्राञ्छ्रियमच्युतम् ५२
स्त्रियो वीर[7]वतीश्चार्चेत्स्रग्गन्धबलिमण्डनैः।
पतिं चाऽऽर्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ५३
[8]सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम्।
धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः॥५४॥

बाढमित्यभिप्रेत्याथ[1] दिती राजन्महामनाः।
काश्यपं गर्भमाधत्त[2] व्रतं चाञ्जो दधार सा ॥५५॥
मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद।
शुश्रूषणेनाऽऽश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः॥५६॥
नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान्।
पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च कालेकाल उपाहरेत् ॥५७॥
एवं तस्या[3] व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप।
प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ॥ ५८॥
नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते।
चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह५९
एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता।
अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ६०
लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्राऽपहृतचेतसः।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥६१॥
चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम्।
रुदन्तं सप्तधैकैकं मारोदीरिति तान्पुनः॥६२॥
ते तमूचुः पाट्य[4]माना: सर्वे प्राञ्जलयो नृप।
नो जिघांससि किमिन्द्र भ्रातरो मरुतस्तव॥६३॥
मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः।
अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ६४
न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकंपया।
बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ६५
सकृदिष्ट्वाऽऽदिपुरुषं पुरुषो याति साम्य[6]ताम्।
संवत्सरं किंचिदूनं दित्या यद्धरिरर्चितः॥६६॥
सजूरिन्द्रेण पञ्चाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन्।
व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ६७
दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान्।
इन्द्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥६८॥
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम्।
अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सु[7]दुष्करम् ॥ ६९ ॥

१ विज० शरच्चन्द्रोपमं। २ वीर० व्रतघ्नानि। ३ वीर० नामिषं। ४ उभ० पिबेन्नाञ्जलिना। ५ उभ० सन्ध्ययोर्मुक्त। ६ वीर० नार्द्रवासाः। ७ विज० वरवती। ८ उभ० संवत्सरं।

१ उभ० त्यभ्युपेत्याथ। २ उभ० कश्यपाद्गर्भं। ३ विज० तस्यां व्रतस्थायां। ४ वीर० छिद्यमानाः। ५ वीर० भ्रातरो मरुतस्तेद्य किं न इन्द्र जिघांससि। ६ वीर० सात्मतां। ७ वीर० त्सुदुश्चरं।

एकः संकल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन्कथम् ।
यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ॥७०॥
इन्द्र उवाच—
अंब तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोन्तिकम् ।
लब्धान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥७१॥
कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन्सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे७२
ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिणी ॥७३॥
आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ।
ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ७४
आराध्याऽऽत्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ।
को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥७५॥
तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।
क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ७६
श्रीशुक उवाच—
इन्द्रस्तयाऽऽभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।
मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥७७॥
एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
मङ्गलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥७८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

## एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पुंसवनव्रतकथनं ॥ १ ॥

राजोवाच
व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥१॥
श्रीशुक उवाच—
शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः ॥ २ ॥
निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च ।
स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृतांबरे ।
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवन्तं श्रिया सह ॥ ३ ॥
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥
यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिनौजसा ।
जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥
विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥६॥
ॐ नमो [illegible]रुषाय महानुभावाय
महाविभूतिपतये [illegible]यां गोवि[illegible]भूतिभिर्बलिमुपहरा-
णीति । अनेनाहरहर्मन्त्रे[illegible] विष्णोरावाहनार्घ्यपा-
द्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधू-
पदीपोपहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥७॥
हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाऽऽहुतीः ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूति-
पतये स्वाहेति ॥ ८ ॥
श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ ।
भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसंपदः ॥ ९ ॥
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ १० ॥
युवां तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा माया शक्तिर्दुरत्यया ११
तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः ।
त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥१२॥
गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।

---

१ वीर० अंब तत्परमाश्चर्यं । २ वीर० कार्यानुषङ्गिकी । विज० कार्यानुषङ्गिणी । ३ विज० मनस्ते । ४ वीर० संकल्प । ५ विज० यनस्त्वं । ६ विज० महतौजसा । वीर० महिमौजसा । ७ विज० तुष्ट ।

१ वीर० गर्भस्त्वोत्थितः । २ विज० शुक्ल । ३ वीर० एतत्ते । ४ विज० श्रोतुमिच्छसि । ५ वीर० फलभुग्भवान् ।

त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाशया।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १३ ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ।
तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिषः १४
इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह।
तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाऽऽचमनमर्चयेत् ॥१५॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा।
यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥ १६ ॥
पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा।
प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः।
बिभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च १७
कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि।
पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत्समाहितः ॥१८॥
विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रन्न विहन्यात्कथंचन।
विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः।
अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १९ ॥
उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि, न स्पृशेद्यदत्यर्तः।
अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थेत न संभुद्धये तथा ॥ २० ॥
एतेन पूजाविधिना मजं तन्द्वादश हायनम्।
नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि २१
श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत्।
पयःशृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाऽऽहुतीः पतिः ॥२२॥
[ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या त्वन्नाद्यैर्द्वादशात्मवित्।
तेभ्यो दद्यात्तिलान्राजन्सोदपात्रानिडान्वितान्]
आशिषः शिरसाऽऽदाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया॥२३॥
आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः।
दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगम् २४
एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभो-
रभीप्सितार्थं लभते पुमानिह।
स्त्रीत्वे तदास्थाय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥ २५ ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं
वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम्।
मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् ॥ २६ ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते
य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम्।
एतत्पठन्नाभ्युदये च कर्म-
ण्यनन्ततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामा-
न्होमावसाने हुतभुक् श्रीहरिश्च।
राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं
दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

**समाप्तोऽयं षष्ठः स्कन्धः ॥ ६ ॥**

---

१ वीर० श्रीस्तु सर्वेन्द्रियाश्रया। २ वीर० स्तु नानास्तोत्रेण। ३ विज० वरवतीः। ४ उभ० सर्वकामाप्तये। ५ विज० चोपरमेत्साध्वी।

१ उभ० अयं श्लोकः अधिको वर्तते। २ वीर० साध्वन्नै। ३ वीर० पात्रान्गुडान्वितान्। ४ विज० सुसमाहितः। ५ वीर० स्त्री चैत। विज० स्त्रीर्वात। ६ वीर० गुणान्द। विज० गृहान्। ७ उभ० पतिं। ८ उभ० जीवसुतान्। ९ विज० इन्द्रियदेहकल्पा।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

# श्रीमद्भागवतम् ।

## सप्तमस्कन्धः ७

### प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सर्वसमस्य भगवतो वैषम्यं कथमिति परीक्षिता पृष्टेन शुकाचार्येण तदुत्तरदानार्थं युधिष्ठिरनारदसंवादकथनं ॥ १ ॥ कलभाषणमारभ्य श्रीकृष्णं द्विषतः शिशुपालस्य कथं सायुज्यप्राप्तिरिति युधिष्ठिरपृष्टेन नारदेन भगवत्पार्षदयोर्जयविजययोः सनकादिशापेनासुरयोनिजननकथाकथनं ॥ २ ॥

श्रीमन्नृसिंहाय नमः ।

**राजोवाच—**

समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन्भूतानां भगवान्स्वयम् ।
इन्द्रस्यार्थे कथं दैत्यानवधीद्विषमो यथा ॥ १ ॥
न ह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ।
नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥
इति नः सुमहाभाग नारायणगुणान्प्रति ।
संशयः सुमहाञ्जातस्तद्भवाञ्छेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥

**श्रीशुक उवाच—**

साधु पृष्टं महाराज[1] हरेश्चरितमद्भुतम् ।
यत्र[2] भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥
गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ।
नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाम् ॥५॥
[जिह्वां[3] लब्ध्वापि यो विष्णुं कीर्तनीयं न कीर्तयेत् ।
लब्ध्वापि मोक्षनिःश्रेणीं स नारोहति दुर्मतिः॥१॥
तस्माद्गोविन्दमाहात्म्यमानन्दरससुन्दरम् ।
शृणुयात्कीर्तयेन्नित्यं स कृतार्थो न संशयः ॥२॥
तस्माद्धीमन्कथां पुण्यां गोविन्दचरिताश्रिताम् ।
महापुण्यप्रदां यस्माच्छृणुष्व नृपसत्तम ॥ ३ ॥]
निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः ।
स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ॥६॥
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।
न तेषां युगपद्राजन्ह्रास उल्लास[1] एव वा ॥ ७ ॥
जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् ।
तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत् ॥८॥
ज्योतिरादिरिवाभाति संघातान्न विविच्यते ।
विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोऽन्ततः ९
यदा सिसृक्षुः पुर आत्मनः परो
रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।
सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः
शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १० ॥
कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं[2]
प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृत् ।

१ वीर० महाभाग । २ उभ० यद्भागवत । ३ एतच्छ्लोकत्रयं दाक्षिणात्यपाठे अविद्यमानमपि औत्तराहैर्मुद्रितमिति अस्माभिरत्र स्थापितं ।

१ विज० उन्नाह । २ विज० आश्रयः ।

[स [1] तत्रतत्रोभयसिद्धिमाप्नुया-
ल्लिङ्गात्मनो लिङ्गगुणाश्च सन्ति ।]
य एष राजन्नपि काल ईशिता
सत्त्वं सुरानीकमिवै[2]धयत्यतः ।
तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियो
रजस्तमस्कान्प्रमिणोत्युरुश्रवाः ॥ ११ ॥
[स [3] वा पुनः स्वसृष्टस्य स्थितिरक्षानुवृत्तये ।
सत्त्वं सुरगणान्विष्णुरुपबृंहयते मुहुः ॥ १ ॥]
अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः[4] सुरर्षिणा ।
प्रीत्या महाक्रतौ राजन्पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥१२॥
दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ।
वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १३ ॥
तत्राऽऽसीनं सुरऋषिं राजा पाण्डुसुतः क्रतौ ।
पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम्[5] ॥१४॥

**युधिष्ठिर उवाच—**

अहो अत्यद्भुतं ह्येतद्दुर्लभैकान्तिनामपि ।
वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥ १५॥
एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ।
भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥१६॥
दमघोषसुतः पाप आरभ्य कलभाषणात् ।
संप्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥१७॥
शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययम् ।
श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः१८
कथं तस्मिन्भगवति दुरव[6]ग्राहधामनि ।
पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरञ्जसा ॥ १९ ॥
[7]एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ।
ब्रूह्येतदद्भुततमं भगवांस्तत्र[8] कारणम् ॥ २० ॥

**श्रीशुक उवाच—**

राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः ।
तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत्[9]सदः कथाः२१

**नारद उवाच—**

निन्दनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरम् ।
प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ २२ ॥
हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्यथा ।
वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव ॥२३॥
यन्निबद्धो[1]ऽभिमानोऽयं तद्वधात्प्राणिनां वधः ।
तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ।
परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते ॥२४॥
तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा ।
स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक् २५
यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।
न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः॥२६॥
कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां[2] तमनुसरन् ।
संरंभभययोगेन विन्दते तत्स[3]रूपताम् ॥ २७ ॥
एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे ।
वैरेण पूत[4]पाप्मानस्तमापुरनुचिन्तया ॥ २८ ॥
कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥२९॥
गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
संबन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ३०
कतमोऽपि न वेनः स्यात्पञ्चानां पुरुषं प्रति ।
तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ॥३१॥
मातृष्वसेयो वश्चैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव[5] ।
पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदा[6]च्च्युतौ ॥३२॥

**युधिष्ठिर उवाच—**

कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः ।
अश्रद्धेय इवाऽऽभाति हरेरेकान्तिनां भवः ॥३३॥
देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ।
देहसंबन्धसंबद्ध[7]मेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

**नारद उवाच—**

एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया ।
सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥

---

१ विज० इदमर्धमधिकं । २ उभ० मिवैधयत्यजः । ३ विज० अयं श्लोक अधिकः । ४ वीर० पुण्य इतिहासः । ५ वीर० उपशृण्वतां । ६ उभ० दुरवग्राह्य । ७ वीर० इति भ्राम्यति । ८ उभ० भगवन्नत्र । ९ विज० सदसः कथां । वीर० संसदः कथाः ।

१ उभ० यन्निबन्धो । २ विज० कुड्ये यान्त । ३ उभ० तत्स्वरूपतां । ४ विज० धूत । ५ वीर० नृप । ६ उभ० त्पदच्युतौ । ७ उभ० संबन्धसंबन्ध ।

पञ्चषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।
दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वाःस्थौ तान्प्रत्यषेधताम्॥
अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः ।
रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः ।
पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ३७
एवं शप्तौ स्वभवनात्पतन्तौ तैः कृपालुभिः ।
प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पताम् ॥
जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ ।
हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥३९॥
हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः॥४०॥
हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥
सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनम् ।
भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नोद्धन्तुमुद्यमैः ॥ ४२ ॥
ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ ।
रावणः कुंभकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥
तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ।
रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कण्डेयमुखात्प्रभो॥४४॥
तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव ।
अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ॥४५॥
वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।
नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥४६॥
युधिष्ठिर उवाच—
विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि ।
ब्रूहि मे भगवन्येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥४७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरेण श्रीनृसिंहकृतहिरण्यकशिपुवधं पृष्टेन नारदेन तत्कथनारंभः ॥ १ ॥ श्रीवराहकृतहिरण्याक्षवधतप्तेन हिरण्यकशिपुना स्वभ्रातृभार्यायाः स्वमातुर्दितेश्च परिसान्त्वनं ॥ २॥ मृतं उशीनरराजं सुयज्ञमुद्दिश्य विषीदतां प्रेतबन्धूनां यमस्य च संवादः ॥३॥ यमेन तान्प्रति लुब्धककुलिङ्गमिथुनकथाकथनं ॥ ४ ॥

नारद उवाच—
भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ।
हिरण्यकशिपू राजन्पर्यतप्यद्रुषा शुचा ॥ १ ॥
आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः ।
कोपोज्ज्वलद्भ्यां चक्षुर्भ्यां निरीक्षन्धूम्रमंबरम् ॥२॥
करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ।
शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
भोभो दानवदैतेया द्विमूर्धंस्त्र्यक्ष शंबर ।
शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥
विप्रचित्ते मम वचः पुलोमञ्छकुनादयः ।
शृणुतानन्तरं सर्वे क्रियतामाशु माचिरम् ॥ ५ ॥

१ वीर० इति । २ विज० भुवनात् । ३ विज० भगवत्प्रियं । ४ विज० पूर्णः । वीर० घूर्णन् । ५ उभ० ज्वलाभ्यां । ६ विज० सर्वैः ।

सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत् ।
पार्ष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥
तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः ।
भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥७॥
मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै ।
रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥ ८ ॥
तस्मिन्कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ ।
विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ॥९
तावद्यात भुवं यूयं विप्रक्षत्रसमेधिताम् ।
सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः ॥ १० ॥

१ वीर० कैकस्यां । २ विज० लोकप्रतापनौ । ३ उभ० तावद्य । ४ उभ० साम्यतां । ५ विज० प्रह्लादेऽप्यच्युतात्मनि । ६ विज० युद्धप्रियं । ७ विज० हतव्यथः । ८ उभ० ब्रह्मक्षत्र । ९ विज० दानकान् ।

विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान्।
देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम्॥ ११ ॥
यत्रयत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमाः क्रियाः।
तंतं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत॥ १२ ॥
इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाऽऽदृताः।
तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः॥१३॥
पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामश्रमाकरान्।
खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च॥ १४ ॥
केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान्।
आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः।
प्रादहञ्छरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः॥१५॥
एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः।
दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः॥१६॥
हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः।
कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसांत्वयत्॥१७॥
शकुनिं शंबरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकम्।
कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम्॥१८॥
तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा।
श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वरः॥ १९ ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच—
अंबांब हे वधूः पुत्रा वीरं मार्हथ शोचितुम्।
रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः॥२०
भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते।
दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः॥२१॥
नित्य आत्माऽव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः।
धत्तेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान्॥२२
यथांभसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव।
चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः॥२३॥
एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकलः पुमान्।
याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव॥२४॥
एष आत्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना।
एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्म संसृतिः॥२५॥
संभवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः।
अविवेकश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेवच॥२६॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
यमस्य प्रेतबन्धूनां संवादं तं निबोधत॥ २७ ॥
उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः।
सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत॥ २८ ॥
विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम्।
शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलम्॥ २९ ॥
प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदम्।
रजःकुण्ठमुखांभोजं छिन्नायुधभुजं मृधे॥ ३० ॥
उशीनरेन्द्रं विधिना तथा कृतं
पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः।
हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं
घ्नन्त्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन्॥ ३१ ॥
रुदत्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कजं
सिंचन्त्य अस्रैः कुचकुङ्कुमारुणैः।
विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां
सृजन्त्य आक्रन्दनया विलेपिरे॥ ३२ ॥
अहो विधात्राऽकरुणेन नः प्रभो
भवान्प्रणीतो दृगगोचरां दशाम्।
उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा
कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः॥ ३३ ॥
त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते
कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते।
तत्रानुयानं तव वीरपादयोः
शुश्रूषतीनां दिश यत्र यास्यसि॥ ३४ ॥
एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम्।
अनिच्छन्तीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत॥३५
तत्र ह प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम्।
आह तान्बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः॥३६
यम उवाच—
अहो अमीषां वयसाऽधिकानां

१ वीर० प्रजा जज्वलुरुल्मुकैः। २ वीर० करोदकादीनि। ३ वीर० धाष्टिं। ४ विज० कालनेमिं। ५ विज० मथोत्कलं। ६ वीर० वृषद्भानुं। विज० रुशद्भानुं। ७ वीर० महासुरेश्वरः। ८ विज० तथाऽध्रुवः। ९ विज० भ्रमतीव।

१ उभ० एवं। २ विज० विवेकस्मृति। ३ विज० विकीर्ण। ४ विज० संरंभात्। ५ विज० विगगोचरं दशां।

विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ।
यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं
स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थम् ॥ ३७ ॥
अहो वयं धन्यतमा यदत्र
त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।
अभक्ष्यमाणा अबला वृकादिभिः
स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८ ॥
य इच्छयेशः सृजतीदमव्ययो
य एव रक्षत्यवलुंपते च यः ।
तस्याबलाः क्रीडनमाहुरीशितु-
श्चराचरं निग्रहसंग्रहे प्रभुः ॥ ३९ ॥
पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं
गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वने
गृहेऽपि गुप्तोऽस्यहतो न जीवति ॥ ४० ॥
भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभि-
र्भवन्ति काले नभवन्ति सर्वशः ।
न तत्र हाऽऽत्मा प्रकृतावपि स्थित-
स्तस्यागुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४१ ॥
इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं
यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ।
यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः
कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४२ ॥
यथाऽनलो दारुषु भिन्न ईयते
यथाऽनिलो देहगतः पृथक् स्थितः ।
यथा नभः सर्वगतं न सज्जते
तथा पुमान्सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४३ ॥
सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ ।
यः श्रोता योऽनुवक्तेह स न दृश्येत कर्हिचित्४४
न श्रोता नानुवक्ताऽयं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ।
यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥
भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान्देहानुच्चावचान्विभुः ।

१ वीर० लोकगतिं । २ उभ० यत्रोद्भवस्तत्र । ३ विज० अनुशोचन्त्यपार्थं । ४ विज० प्रभोः । ५ विज० तथा गुणैः ।

भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥४६॥
यावल्लिङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम् ।
ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्तते ॥४७॥
वितथाऽभिनिवेशोयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः ।
यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ॥४८॥
अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचन्ति तद्विदः ।
नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ४९
लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां निर्मितोन्तकः ।
वितत्य जालं विदधे तत्रतत्र प्रलोभयन् ॥५०॥
कुलिङ्गमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत ।
तयोः कुलिङ्गी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता॥५१॥
साऽसज्जत शिचस्तन्त्यां महिषी कालयन्त्रिता ।
कुलिङ्गस्तां तथाऽऽपन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखितः ।
स्नेहादकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥५२॥
अहो अकरुणो देवः स्त्रियाऽऽकरुणया विभुः ।
कृपणं माऽनुशोचन्त्या दीनया किं करिष्यति५३
कामं नयतु मां देवः किमर्धेनाऽऽत्मनो हि मे ।
दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥ ५४ ॥
कथं त्वजातपक्षांस्तान्मातृहीनान्बिभर्म्यहम् ।
मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ते नीडे मे मातरं प्रजाः ५५
एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारा-
त्प्रियावियोगातुरमश्रुकण्ठम् ।
स एव तं शाकुनिकः शरेण
विव्याध कालप्रहितो विलीनः ॥ ५६ ॥
एवं यूयमपश्यन्त्य आत्मापायमबुद्धयः ।
नैनं प्राप्स्यथ शोचन्त्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥५७॥
हिरण्यकशिपुरुवाच—
बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ।
ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितम् ॥५८॥
यम एतदुपाख्याय तत्रैवान्तरधीयत ।
ज्ञातयोऽपि सुयज्ञस्य चक्रुर्यत्सांपरायिकम् ॥५९॥

१ वीर० ताव । २ वीर० याव । ३ विज० बन्धनः । ४ वीर० नानुशोचन्ति । ५ वीर० शोचतामपि । ६ विज० शिचा तन्त्या । ७ वीर० कृपणमातुरः । विज० कृपणां पर्यदेवयदातुरः । ८ उभ० दुःखं मन्देन । ९ विज० तदैव तं ।

ततः शोचत मा यूयं परं चात्मानमेव च ।
क आत्मा कः परो वाऽत्र स्वीयः पारक्य एव वा।
स्वपराभिनिवेशेन विनाऽज्ञानेन देहिनाम् ॥६०॥

नारद उवाच—
इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा ।
पुत्रशोकं क्षणात्त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ६१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणमुद्दिश्य तपश्चरणं ॥ १ ॥ वरं दातुमागतं ब्रह्माणंप्रति हिरण्यकशिपुना वरयाचनं ॥ २ ॥

नारद उवाच—
हिरण्यकशिपू राजन्नजेयमजरामरम् ।
आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत ॥ १ ॥
स तेपे मन्दरद्रोण्यां तपः परमदारुणम् ।
ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादाङ्गुष्ठाश्रितावनिः ॥ २ ॥
जटादीधितिभी रेजे संवर्तार्क इवांशुभिः ।
तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ॥३॥
तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूम्रोऽग्निस्तपोमयः ।
तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ॥ ४ ॥
चुक्षुभुर्नद्युदन्वन्तः सद्वीपाद्रिश्चचाल भूः ।
निपेतुः सग्रहास्तारा जज्वलुश्च दिशो दश ॥५॥
तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः ।
धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते ॥ ६ ॥
दैत्येन्द्रतपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः ।
तस्य चोपशमं भूमन्विधेहि यदि मन्यसे ।
लोका न यावन्नङ्क्ष्यन्ति बलिहारास्तवाभिभूः॥७
तस्यायं किल संकल्पश्चरतो दुश्चरं तपः ।
श्रूयतां किं न विदितस्तवाथाऽपि निवेदितः॥८॥
सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगसमाधिना ।
अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजासनम् ॥९
तदहं वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना ।
कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथाऽऽत्मनः॥

अन्यथेदं विधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ।
किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः११
इति शुश्रुम निर्बन्धं तपः परममास्थितः ।
विधत्स्वानन्तरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ॥ १२ ॥
तवाऽऽसनं द्विजगवां पारमेष्ठ्यं जगत्पते ।
भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च ॥१३॥
इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप ।
परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ दैत्येश्वराश्रमम् ॥ १४ ॥
न ददर्श प्रतिच्छन्नं वल्मीकतृणकीचकैः ।
पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् ॥१५
तपन्तं तपसा लोकान्यथाभ्रापिहितं रविम् ।
विलक्ष्य विस्मितः प्राह प्रहसन्हंसवाहनः ॥१६॥
ब्रह्मोवाच—
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोऽसि काश्यप ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो व्रियतामीप्सितो वरः ॥१७॥
अद्राक्षमहमेतत्ते हृत्सारं महदद्भुतम् ।
दंशभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते ॥ १८ ॥
नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
निरंबुर्धारयेत्प्राणान्को वै दिव्यसमाः शतम् १९
व्यवसायेन तेऽनेन दुष्करेण मनस्विनाम् ।
तपोनिष्ठेन भवता जितोऽहं दितिनन्दन ॥२०॥
ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुङ्गव ।

---

१ वीर० नात्मानमेव वा। २ विज० देहिनः। ३ वीर० साद्रिद्वीपा चचाल। ४ वीर० तप्ते। ५ विज० स्तव प्रभो। ६ वीर० किन्वविदितं। विज० किं न विदितं। ६ उभ० निवेद्यते। ७ विज० यज्ञ।

१ विज० कल्पान्तैर्वैष्णवा। २ विज० हि जगतां। ३ विज० तं ददर्श। ४ विज० राकीर्णं। ५ वीर० भ्रपिहितं। विज० भावितत्तं। ६ उभ० प्राह हसंस्तं हंसं। ७ वीर० तेनैव। ८ उभ० मनस्विभिः।

मर्त्यस्य ते अमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम ॥२१॥
नारद उवाच—
इत्युक्त्वाऽऽदिभवो देवो भक्षिताङ्गं पिपीलिकैः ।
कमण्डलुजलेनौक्षद्दिव्येनामोघराधसा ॥ २२ ॥
स तत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः ।
सर्वावयवसंपन्नो वज्रसंहननो युवा ।
उत्थितस्तप्तहेमाभो विभावसुरिवैधसः ॥ २३ ॥
स निरीक्ष्यांबरे देवं हंसवाहमवस्थितम् ।
ननाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ २४ ॥
उत्थाय प्राञ्जलिः प्रेह्व ईक्षमाणो दृशा विभुम् ।
हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गिरा गद्गदयाऽगृणात् ॥२५॥
हिरण्यकशिपुरुवाच—
कल्पान्ते कालसृष्टेन योऽन्धेन तमसा वृतम् ।
अभिव्यनक् जगदिदं स्वयंज्योतिः स्वरोचिषा ॥२६
आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुंपति ।
रजःसत्त्वतमोधाम्ने पराय महते नमः ॥ २७ ॥
नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये ।
प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥ २८ ॥
त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च
प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम् ।
चित्तस्य चित्तेर्मनइन्द्रियाणां
पतिर्महान्भूतगुणाशयेशः ॥ २९ ॥
त्वं सप्ततन्तून्वितनोषि तन्वा
त्रय्या चातुर्होत्रकविद्यया च ।
त्वमेक आत्माऽऽत्मवतामनादि-
रनन्तपारः कविरन्तरात्मा ॥ ३० ॥
त्वमेव कालो निमिषो जनाना-
मायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोषि ।
कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महां-
स्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ॥ ३१ ॥
त्वत्तः परं नापरमप्यनेज-
देजच्च किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति ।
विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा
हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिपृष्ठः ॥ ३२ ॥
व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं
येनेन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ।
भुङ्क्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये
अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥ ३३ ॥
अनन्ताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम् ।
चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥३४॥
यदि दास्यस्यभिमतान्वरान्मे वरदोत्तम ।
भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो ॥३५॥
नान्तर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपि चायुधैः ।
न भूमौ नांबरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि ॥ ३६ ॥
व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः ।
अप्रतिद्वंद्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनाम् ॥३७॥
सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथाऽऽत्मनः ।
तपोयोगप्रभावाणां यन्न रिष्यति कर्हिचित् ॥३८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

## चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ब्रह्मणः प्राप्तवरेण हिरण्यकशिपुना इन्द्रस्य त्रिविष्टपहरणं ॥ १ ॥ तदुपद्रवसंविग्नैर्देवैः भगवन्तंप्रति शरणगमनं ॥ २ ॥ श्रीमता नारायणेन तेषां अभयदानपूर्वकं 'यदायमसुरः परमभागवताय स्वपुत्राय प्रह्लादाय द्रुह्यति तदा त्वं हनिष्यामि' इति प्रेषणं ॥ ३ ॥ नारदेन युधिष्ठिरं प्रति प्रह्लादकथाकथनं ॥ ४ ॥

नारद उवाच—
एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ।
प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् ॥१॥
ब्रह्मोवाच—
तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान्वृणीषे वरान्मम ।

१ विज० न च निष्फलं । २ वीर० प्रह्वः प्रेक्षमाणः । ३ वीर० नमो विज्ञान । ४ विज० चित्तिः । ५ उभ० चतुर्होत्रक ।

१ विज० त्वय्यात्मा । २ उभ० विद्या कला । ३ विज० प्रभावेण यो न रिष्यति । ४ विज० पुंसो ।

तथाऽपि वितराम्यङ्ग वरान्यदपि दुर्लभान् ॥२॥
ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः ।
पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ॥ ३ ॥
एवं लब्धवरो दैत्यो बिभ्रद्धेममयं वपुः ।
भगवत्यकरोद्द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४ ॥
स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन्महासुरः ।
देवासुरमनुष्येन्द्रान्गन्धर्वगरुडोरगान् ॥ ५ ॥
सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् ।
यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनथ ॥ ६ ॥
सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वा वशमानीय विश्वजित् ।
जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥७॥
देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपम् ।
महेन्द्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा ।
त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ॥८॥
यत्र विद्रुमसोपाना महामारकता भुवः ।
यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तंभपङ्क्तयः[1] ॥ ९ ॥
यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च ।
पयःफेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः १०
कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यः[2] शब्दयन्त्य इतस्ततः ।
रत्नस्थलीषु[1] पश्यन्ति सुदतीः सुन्दरं मुखम् ॥११॥
तस्मिन्महेन्द्रभवने महाबलो[3]
महामना निर्जितलोक एकराट् ।
रेमेऽभिवन्द्याङ्घ्रियुगः सुरादिभिः
प्रतापितैरूर्जितचण्डशासनः ॥ १२ ॥
तमङ्गमत्तं मधुनोरुगन्धिना
विवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः ।
उपासतोपायनपाणिभिर्विना
त्रिभिस्तपोयोगबलौजसां पदम् ॥ १३ ॥
जगुर्महेन्द्रासनमोजसा स्थितं
विश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः ।
गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽस्तुवन्मुहु-
र्विद्याधरा अप्सरसश्च पाण्डव ॥ १४ ॥
स एव वर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

१ वीर० रत्नस्तंभेषु । विज० रत्नस्थलेषु । २ वीर० सुदत्यः । ३ विज० महासुरो महाबलो निर्जित ।

इज्यमानो हविर्भागानग्रहीत्स्वेन तेजसा ॥१५॥
अकृष्टपच्या तस्याऽऽसीत्सप्तद्वीपवती मही ।
तथा कामदुघा द्यौस्तु नानाश्चर्यपदं[1] नभः ॥१६॥
रत्नाकराश्च रत्नौघांस्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभिः[2] ।
क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः ॥ १७ ॥
शैला द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुषु गुणान्द्रुमाः ।
दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् ॥१८॥
स इत्थं निर्जितककुबेकराड्विषयान्प्रियान् ।
यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः ॥१९॥
एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
कालो महान्व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥२०॥
तस्योग्रदण्डसंविग्नाः सर्वे लोकाः सपालकाः ।
अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् ॥२१॥
तस्यै[4] नमोस्तु काष्ठायै यत्राऽऽत्मा हरिरीश्वरः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः २२
इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः ।
उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः ॥ २३ ॥
[ओं नमो[3] भगवते महापुरुषाय महात्मने ।
विशुद्धानुभवानन्दसंदोहाय यतोऽभयम् ॥१॥]
तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिःस्वना ।
सन्नादयन्ती ककुभः साधूनामभयङ्करी ॥ २४ ॥
माभैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ।
मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ॥ २५ ॥
ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य च[5] ।
तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं[6] तावत्प्रतीक्षत ॥२६॥
यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु ।
धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ॥२७॥
निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मने ।
प्रह्रादाय यदा द्रुह्येद्धनिष्येऽपि वरोर्जितम् ॥२८॥

**नारद उवाच—**

इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ।
न्यवर्तन्त गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतम् ॥२९॥

१ वीर० क्षयेप्रदं । २ विज० रत्नानि । ३ उभ० अयं श्लोक अधिकः । ४ वीर० तस्मै । ५ उभ० यत् । ६ उभ० कालस्तावत्प्रतीक्ष्यतां ।

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ।
प्रह्रादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ ३० ॥
ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥
दासवत्संनतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।
भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ।
विद्याऽर्थरूपजन्माढ्यो मानस्तंभविवर्जितः ॥३२॥
नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निस्पृहः
श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दातेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा
प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः ॥ ३३ ॥
यस्मिन्महद्गुणा राजन्गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः ।
न तेऽधुनाऽपि धीयन्ते यथा भगवतीश्वरे ॥३४॥
यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः॥३५॥
गुणैरलमसङ्ख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥३६॥
न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥३७॥
आसीनः पर्यटन्नश्नञ्छयानः प्रपिबन्ब्रुवन् ।
नानुसंधत्त एतानि गोविन्दपरिरंभितः ॥ ३८ ॥

क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥३९॥
नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ४० ॥
क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ।
अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ ४१ ॥
स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो-
र्निषेवयाऽकिंचनसङ्गलब्धया ।
तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहु-
र्दुःसङ्गदीनान्यमनः शमं व्यधात् ॥ ४२ ॥
तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।
हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत ।
यदात्मजाय शुद्धाय पिताऽदात्साधवे ह्यघम् ४४
पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः ।
उपालभन्ते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ॥ ४५ ॥
किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् ।
एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो ।
पितुः पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥४७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

प्रह्लादस्य विष्णुभक्तत्वं ज्ञात्वा हिरण्यकशिपुना नानाप्रकारैः तद्धननप्रयत्नः ॥ १ ॥

नारद उवाच—

पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः ।
शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥१॥
तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्रादं नयकोविदम् ।
पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥२॥
यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनुपपाठ च ।

१ विज० जन्माद्यैर्मान । वीर० जन्मादिमान । २ उभ० महागुणा । ३ वीर० परमसंख्येयैः । ४ विज० तन्मनाः सदा । ५ उभ० नानुसंदध ।

१ विज० क्वचिद्रोदिति गोविन्दचिन्ताचञ्चल । २ वीर० पूर्वार्धोत्तरार्धौ विपरीतौ वर्तेते । ३ विज० अस्पन्दप्राण आनन्द । ४ वीर० दीनस्य । विज० हीनः स्वमनः । ५ वीर० पिताऽधात् । ६ वीर० पुत्रेषु प्रतिकूलेषु । ७ उभ० मपरे । ८ विद० न पपाठ ।

न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥
एकदाऽसुरराट् पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव ।
पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान्॥४॥
प्रह्लाद उवाच—
तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां
सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ।
हित्वाऽऽत्मपातं गृहमन्धकूपं
वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥
नारद उवाच—
श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः ।
जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ॥ ६ ॥
सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः ।
विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ॥७॥
गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः ।
प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छन्त सामभिः॥८॥
वत्स प्रह्लाद भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा ।
बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ॥ ९ ॥
बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।
भण्यतां श्रोतुकामानां गुरूणां कुलनन्दन ॥१०॥
प्रह्लाद उवाच—
स्वः परश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः ।
विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥
स यदाऽनुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते ।
अन्य एष तथाऽन्योहमिति भेदगताऽसती॥१२॥
स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि-
र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥
यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ ।
तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच—
एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः ।
तं निर्भर्त्स्याथ कुपितः स दीनो राजसेवकः॥१५॥
आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः ।
कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः ॥१६॥
दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः ।
यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः॥१७॥
इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ।
प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥
तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ।
दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥
पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्द्याऽऽशिषाऽसुरः ।
परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् २०
आरोप्याङ्कमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलांबुभिः ।
आसिञ्चन्विकसद्वक्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किंचिदुत्तमम् ।
कालेनैतावताऽऽयुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥२२॥
प्रह्लाद उवाच—
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥२३॥
इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥२४॥
निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥
ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपक्षं श्रयताऽसता ।
असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥२६॥
सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ।
तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव ॥२७॥
गुरुपुत्र उवाच—
न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं
सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ।
नैसर्गिकीयं मतिरस्य राज-

१ विज० स्वरूपासद्ग्रहा । २ विज० समीहिताः । ३ विज० विष्णुपक्षप्रतिच्छन्नैः । ४ वीर० तमपृच्छन्हि । ५ विज० भवेत् । ६ विज० नुगतः । ७ विज० देहगता । ८ उभ० दुरन्वया । ९ विज० निरुच्यते । १० विज० चक्रपाणौ ।

१ वीर० ब्राह्मणानुक्त्वा । २ विज० सुदीनो । ३ उभ० मयशस्कृतः । ४ विज० तन्मूलो । ५ वीर०प्रणमन्तं यदोर्बालं ।

न्नियच्छ मन्युं कदद्दाः स मा नः ॥ २८ ॥
नारद उवाच—
गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ।
न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्राऽसती मतिः॥२९॥
प्रह्लाद उवाच—
मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा
मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।
अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥
न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वाचीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥
नैषा मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं
स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोभिषेकं
निष्किंचनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥
नारद उवाच—
इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा ।
अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले॥३३॥
आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः ।
वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः॥३४॥
अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान्सुहृदोऽधमः ।
पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥३५॥
विष्णोर्वा साध्वसौ किंनु करिष्यत्यसमञ्जसः ।
सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोर्रहाद्यः पञ्चहायनः ॥३६॥
परोप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं
स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।
छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं

१ विज० क्व तदात्ममानः । वीर० कदनात्मनां नः । २ विज० मिथो विपद्येत । ३ विज० बहिरर्थभावाः । ४ वीर० तन्त्र्यामुरु । ५ वीर० निरस्य स महीतले । ६ विज० कषायीकृत । ७ विज० शोच्यो । वीर० नूनं । ८ विज० रत्यजत्पञ्चहायनः । ९ विज० परोप्यवश्यं । १० वीर० छिन्द्यात्स्वमङ्गं ।

शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥
सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः संभोजशयनासनैः ।
सुहृल्लिङ्गधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥
नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः ।
तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥३९॥
नदन्तो भैरवान्नादांश्छिन्धि भिन्धीति वादिनः ।
आसीनं चाहनञ्छूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥
परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।
युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ४१
प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।
चकार तद्वधोपायान्निर्बन्धेन युधिष्ठिर ॥ ४२ ॥
दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचारावपातनैः ।
मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥४३॥
हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।
न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ।
चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥४४॥
एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ।
तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥
वर्तमानोऽविदूरे वै बालोप्यजडधीरयम् ।
न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेप इव प्रभुः ॥४६॥
अप्रमेयानुभावोयमकुतश्चिद्भयोऽमरः ।
नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता नवा ॥४७॥
इति तं चिन्तया किंचिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ।
शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः॥४८॥
जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवो-
र्विजृंभणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।
न तस्य चिन्त्यं तव नाथ चक्ष्महे
न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥
इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा
निधेहि भीतो न पलायते यथा ।
बुद्धिश्च पुंसो वयसाऽऽर्यसेवया
यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ॥ ५० ॥

१ उभ० विसर्जनात् । २ वीर० स्त्वेवमादिष्टा । विज० स्ते समुद्दिष्टा । ३ उभ० तिग्मदंष्ट्राः । ४ विज० तत्क्रियाः । ५ उभ० दन्दशूकेन्द्रैरभि । ६ उभ० तच्चिन्तया ।

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।
धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां ये गृहमेधिनाम्॥५१॥
धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।
प्रह्लादायोचतू राजन्प्रश्रिताऽवनताय च ॥ ५२ ॥
यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ।
न साधु मेने तच्छिक्षां द्वंद्वारामोपवर्णिताम्॥५३॥
यदाऽऽचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥
अथ ताञ्श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥
ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।
बाला नदूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥५६॥
पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ।
तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥५७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्रह्लादेनासुरबालकेभ्यः परतत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

प्रह्राद उवाच—
[हन्तार्भका मे शृणुत वचो वः सर्वतः शिवम् ।
वयस्यान्पश्यत मृतान् क्रीडान्धा मा प्रमाद्यथ १
न पुरा विवशं बाला आत्मनोर्थे प्रियैषिणः ।
गुरूक्तमपि न ग्राह्यं यदनर्थेऽर्थकल्पना ॥ २ ॥
यदुक्त्या न प्रबुध्येत सुप्तस्त्वज्ञाननिद्रया ।
न श्रद्दध्यान्मतं तस्य यथान्धो ह्यन्धनायकः॥३॥
कः शत्रुः क उदासीनः किं मित्रं चेह आत्मनः ।
भवत्स्वपि नयैः किं स्यादेवं संपद्विपत्पदम् ॥४॥
यो न हिंस्याद्धर्मकाममात्मानं स्वजनेऽशः ।
पुनः श्रीलोकयोर्हेतुः स मुक्तान्ध्योतिदुर्लभः॥५॥]
कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ।
दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥
यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् ।
यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत् ॥ २ ॥
सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनाम् ।
सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥
तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् ।
न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणांबुजम् ॥ ४ ॥
ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः ।
शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥
पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्धं चाजितात्मनः ।
निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतेऽन्धं प्रापितस्तमः ६
मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः ।
जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥
दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा ।
शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥
[पश्यध्वं मतिवैषम्यं ज्ञातीनां नः कुटुंबिनाम् ।
श्रेयोविघातादायासादीहतामनु संसृतिम् ॥१॥]
को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः ।
स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९ ॥
कोन्वर्थतृष्णां विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि य ईप्सितः ।
यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् १०
कथं प्रियाया अनुकंपितायाः
सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् ।
सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां
कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥
पुत्रान्स्मरंस्ता दुहितॄर्हृदय्या

१ विज० इदं श्लोकपञ्चकं अधिकं दृश्यते। २ विज०यदा। ३ विज० आयासायुर्व्ययः। ४ विज० नय। वीर० भव।

१ वीर० सुधीः। २ वीर० मजितात्मनः। ३ विज० बाल्यकौमारैः। वीर० बाल्ये कैशोरे। ४ विज० अयमेकः श्लोकोऽधिकः। ५ उभ० गरीयसीम्। ६ विज० स्नेहवशः। ७ विज० प्रत्ताः स्मरं।

भ्रातॄन्स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ ।
गृहान्[1]मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥
त्यजेत कोश[2]स्कृदिवेहमानः
कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।
औपस्थ्यजैह्व्यं बहुमन्यमानः
कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥
कुटुंबपोषा[3]य वियन्निजायु-
र्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ।
सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा
निर्विद्यते न स्वकुटुंबरामः ॥ १४ ॥
वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता
विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ।
प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्त-
दशान्तकामो हरते कुटुंबी ॥ १५ ॥
विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुंबं
पुष्णन्स्वलोकाय न कल्पते वै ।
यः स्वीयपारक्यविभिन्नभाव-
स्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६ ॥
यतो न कश्चित्क्व च कु[4]त्रचिद्वा
दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ।
विमोचितुं का[5]मदृशां विहार-
क्रीडामृगो यन्निगडो [6]विसर्गः ॥ १७ ॥
ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या
दैत्येषु सङ्गं विषयात्मकेषु ।
उपेत नारायणमादिदेवं
स मुक्तसङ्गैरिषितोऽपवर्गः ॥ १८ ॥
न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः ।
आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥१९॥
परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु ।
भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २० ॥
गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा ।
एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः २१
प्रत्यगात्मस्वरूपेण [1]दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥
केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।
माययान्तर्हितैश्वर्य [2]ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ।
आसुरं भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः ॥२४॥
तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये
किं तैर्गुणव्यतिकरा[3]दिह ये स्वसिद्धाः ।
धर्मा[4]दयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सारंजुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥
धर्मार्थकाम इति योऽभि[5]हितस्त्रिवर्ग
ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।
मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं
स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥
ज्ञानं तदेतद[6]मलं दुरवापमाह
नारायणो नरसखः किल नारदाय ।
एकान्तिनां भगवतस्तदकिंचनानां
पादारविन्दरजसा प्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥
श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ।
धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात् ॥ २८ ॥
दैत्यपुत्रा ऊचुः—
प्रह्राद त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् ।
एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि ही[7]श्वरौ २९
बालस्यान्तःपुरस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः ।
छिन्धि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद्विश्रंभकारणम् ३०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

१ विज० मनोज्ञान्नुचिरच्छदांश्च । २ विज० कोशस्थ इवेह । ३ विज० पोषाय च यन्निजा । ४ वीर० कुत्र विद्वान्दीनः । विज० कुत्र विद्वान्दीनं । ५ उभ० वामदृशां ६ विज० क्षिसर्गः ।

१ विज० कालरूपेण । २ विज० ईज्यते । ३ विज० व्यतिकरैरिह येनु सिद्धाः । ४ विज० धर्मादिभिः । ५ विज० विहितः । ६ उभ० दखिलं । ७ विज० ह्रीश्वरः ।

# सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ईदृशज्ञानलाभस्तव कदा कस्माज्जात इति वयस्यैः पृष्टेन प्रह्लादेन मातृगर्भस्थस्य स्वस्य नारदानुग्रहेणेति कथनं ॥१॥

नारद उवाच—
एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः ।
उवाच स्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥
प्रह्लाद वाच—
पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् ।
युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ २ ॥
पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः ।
पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥३॥
तेषामतिबलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः ।
वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतोदिशम् ॥४॥
कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् ।
नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥
व्यलुंपन् राजशिबिरममरा जयकाङ्क्षिणः ।
इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥
नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव ।
यदृच्छयाऽऽगतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥ ७ ॥
प्राह नैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसम् ।
मुञ्चमुञ्च महाभाग सतीं परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥
इन्द्र उवाच—
आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः ।
आस्तां यावत्प्रसवं मोक्ष्येऽर्थपदवीं गतः ॥९॥
नारद उवाच—
अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान् ।
त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्तानुचरो बली॥१०॥
इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्वचः ।
अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥११॥
ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ।
आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः॥१२॥

१ विज० युद्धोद्योगं । २ वीर० दृष्टो । ३ वीर० क्रन्दन्तीं । ४ वीर० ददृशवान्पथि । ५ विज० स्वनागसीं । ६ वीर० सोयं । ७ वीर० मन्मातर ।

तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरन्ति साऽप्यकुतोभया ।
यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥ १३ ॥
ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ।
अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४ ॥
ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ।
धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् १५
तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ।
ऋषिणाऽनुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः १६
भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः ।
वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा॥
जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नाऽऽत्मनः।
फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥
आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृतः॥१९॥
एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।
अहंममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥२०॥
स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः
क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।
क्षेत्रेषु देहेषु तथाऽऽत्मयोगै-
रध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत ॥ २१ ॥
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
विकाराः षोडशाऽऽचार्यैः पुमानेकः समन्वयात्॥
देहस्तु सर्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥२३॥
अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशताऽऽत्मना ।
सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥
बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।
ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥२५॥
एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।

१ विज० स्वदृग्वश्यो व्यापको । २ विज० त्वतद्भावं । ३ वीर० विकृतयः । ४ विज० विवेकेनागतात्मना ।

स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गन्धैर्वायुमिवान्वयात् ॥२६॥
एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते ॥२७॥
[मनोमयत्वात्सर्वार्थाः स्वप्नजागरयोः समाः ।
दृष्टानर्थानपि ध्यातुः शोकमोहभयप्रदाः ॥ १ ॥
परस्य निर्गुणस्यापि गुणसङ्गाज्जनिस्मृतिः ।
व्यक्तं जन्माप्ययप्रोक्तं शयानस्येव न स्वतः ।
हरिसंचिन्तया सर्वे प्रयान्ति परमं पदम् ॥ २ ॥]
तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।
बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥
तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः ।
यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥
गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।
सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥
श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ।
तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः ॥३१॥
हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।
इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत्॥३२॥
एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ॥ ३३ ॥
निशम्य कर्माणि गुणानतुल्या-
न्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धस-
त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥ ३५ ॥
तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥ ३६ ॥
अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः
शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् ।
तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधा-
स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥
कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरे-
रुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः ।
स्वस्याऽऽत्मनः सख्युरशेषदेहिनां
सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥
रायः कलत्रं पशवः सुतादयो
गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।
सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः
कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥
एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी
क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः ।
तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं
भक्त्यैकयेशं भजताऽऽत्मलब्धये ॥ ४० ॥
यदध्यर्थेह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ।
करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥४१॥
सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः ।
सदाऽऽप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ४२
कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च॥४३॥
किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ।
राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ४४
किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ।
अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥
निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः ।
निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः॥४६॥

१ विज० स रूपमात्मनो धत्ते गन्धैर्वायुरिवा । २ विज० इवाप्यते । वीर० इवार्प्यते । ३ विज० इदं सार्धश्लोकद्वयमधिकं । ४ उभ० कर्तव्यः । ५ विज० निर्हरणे योगः । ६ विज० भक्तिः स्यान्नान्यथा रतिः । ७ वीर० ध्यानतल्लिङ्गे । ८ वीर० इति । ९ विज० गद्गदः । १० वीर० त्यात्मरति ।

१ विज० अधोक्षजालाप । २ विज० कथैकया संभजता । ३ वीर० यदर्थ इह । विज० यदर्थमिह । ४ वीर० इदमर्धं नास्ति । ५ वीर० मनीहायां सुखावृतः । विज० मनीहायां सुखोन्नतिं । ६ विज० काम्यान्यदर्थ इह । ७ उभ० राज्यकोश । ८ वीर० बलामात्य ।

कर्माण्यारभते देही देहेनाऽऽत्मानुवर्तिना ।
कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥
तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ।
भजतानीहयाऽऽत्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥४८॥
सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः॥४९॥
देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च ।
भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ॥५०॥
नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ।
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥५१॥
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनम् ॥ ५२ ॥
ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥
दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ।
खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः॥५४
एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् ॥५५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

## अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पुनः स्वपुत्रं प्रह्लादं हन्तुमुद्युक्तस्य हिरण्यकशिपोः तत्क्षणे स्तंभादाविर्भूतेन नृसिंहरूपिणा हननं ॥ १ ॥ ब्रह्मरुद्रादिदेवैर्नृसिंहस्तवनं ॥ २ ॥

**नारद उवाच—**

अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।
जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितम् ॥ १ ॥
अथाऽऽचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥२॥
श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ।
कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥
क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम् ।
आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।
सर्पः पदाहत इव श्वसन्प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥
हे दुर्विनीत मन्दात्मन्कुलभेदकराधम ।
स्तब्धं मच्छासनोद्धूतं नेष्ये त्वाऽद्य यमक्षयम्॥६॥
क्रुद्धस्य यस्य कंपन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।
तस्य मेऽभीतवन्मूढ शासनं किंबलोऽत्यगाः॥७॥

**प्रह्लाद उवाच—**

न केवलं मे भवतश्च राज-
न्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये
ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ८ ॥
स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा-
वोजःसहःसत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।
स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः
सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ९ ॥
जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः
समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता-
त्तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १० ॥
दस्यून्पुरा षण्ण विजित्य लुंपतो
मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां
साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

१ वीर० भजेता । २ उभ० बीज । ३ वीर० गुरुणोक्तं सुतानयं । ४ वीर० कोपेन । ५ वीर० मुपस्थितं । ६ वीर० कुलच्छेद । ७ वीर० शासनोद्वृत्तं । ८ विज० मेऽभिहितं मूढ ।

१ विज० पुंसां । २ विज० परावरे । ३ विज० स्वभावतः । ४ विज० तद्विद्ध्यनन्तस्य ।

हिरण्यकशिपुरुवाच—
व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे ।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्ननु स्युर्विप्लवा गिरः॥१२॥
यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते॥१३॥
सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्वाऽद्य यस्ते शरणमीप्सितम्॥१४
नारद उवाच—
एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन् रुषा
सुतं महाभागवतं महासुरः ।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासना-
त्स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥
तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो
बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।
यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः
श्रुत्वा स्वधामाप्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६ ॥
स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा
निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् ।
अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं
वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७ ॥
सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं
व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चाऽऽत्मनः ।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्
स्तंभे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥
स सत्त्वमेनं परितोऽपि पश्य-
न्स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
नायं मृगो नापि नरो विचित्र-
महो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥
मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो
नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं
स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननम् ॥ २० ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-
क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम् ।
स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥
दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवर-
ग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ।
चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥ २२ ॥
दुरासदं सर्वनिजेतरायुध-
प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना
वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥
एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो
नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥
न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि
स्वतेजसा यो नु पुराऽपिबत्तमः ।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥
तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो
महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाऽग्रहीत् ।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुरो
विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः ॥ २६ ॥
असाध्वमन्यन्त हृतौकसोऽमरा
घनच्छदा भारत सर्वधिष्ण्यपाः ।
तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं
यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ।
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥
तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभि-

१ विज॰ मीप्सितः । २ वीर॰ स्वधिष्ण्याप्यय । ३ विज॰ अधिक्रम । ४ उभ॰ मेवं ।

१ वीर॰ दिवं । २ वीर॰ मध्यम् । ३ विज॰ शतैर्नखा । ४ विज॰ हरिणोरुधारिणा । ५ वीर॰ समुद्यमेन । विज॰ समुद्यतस्य । ६ विज॰ स्तथा । ७ विज॰ विक्रीडितो । ८ विज॰ गतश्रमो ।

श्वरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ।
कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं
निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥ २८ ॥
विष्वक् स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरि-
र्व्यालो यथाऽऽखुं कुलिशाक्षतत्वचम् ।
द्वार्यूर आपात्य ददार लीलया
नखैर्यथाऽहिं गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥
संरंभदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो
व्यात्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वया ।
असृग्लवाक्तारुणकेसराननो
यथान्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥
नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं
विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।
अहन्समन्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभि-
र्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान्सहस्रशः ॥ ३१ ॥
सदाऽवधूता जलदाः परापतन्
ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ।
अंभोधयः श्वासहता विचुक्षुभु-
र्निर्हादभीता दिगिभो विचुक्रुशुः ॥ ३२ ॥
द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदाऽतिपीडिता ।
शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा
तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥
ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे
नृपासने संभृततेजसं विभुम् ।
अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं
प्रचण्डवक्त्रं न बभाज कश्चन ॥ ३४ ॥
निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं
तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे ।
प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः
प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥
तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं

१ विज० द्वार्यूरवापात्य । २ उभ० पाणिभि । ३ विज० विनष्ट । ४ विज० विजहुर्दिशः । ५ विज० अलक्षितं भैरवमत्यमर्षणं ।

दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दुभयोऽथ जघ्निरे
गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः ॥ ३६ ॥
तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः ।
ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥३७॥
मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरचारणाः ।
यक्षाः किंपुरुषास्तात वेतालाः सिद्धकिन्नराः ३८
ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ।
ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥ ३९ ॥
ब्रह्मोवाच—
नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये
विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।
विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः
स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥
श्रीरुद्र उवाच—
कोपकालो युगान्तस्ते हतोऽयमसुरोऽल्पकः ।
तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ४१ ॥
इन्द्र उवाच—
प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा
दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ।
कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते
मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम् ॥
ऋषय ऊचुः—
त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो
येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ।
तद्विप्रलुप्तममुनाऽद्य शरण्यपाल
रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥ ४३ ॥
पितर ऊचुः—
श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजै-
र्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलांबु ।
तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्च्छ-
त्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४४ ॥

१ विज० तदुपव्रज्य । २ उभ० सहकिन्नराः । ३ विज० समयेपि तिलान्सहाद्भिः । ४ विज० भगवते ।

सिद्धा ऊचुः—
योनो गतिं योगसिद्धामसाधु-
रहारषीद्योगतपोबलेन ।
नानादर्पं तं नखैर्निर्ददार
तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥ ४५ ॥
विद्याधरा ऊचुः—
विद्यां पृथग्धारणयाऽनुराद्धां
न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ।
स येन सङ्ख्ये पशुवद्धतस्तं
मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४६ ॥
नागा ऊचुः—
येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ।
तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द नमोऽस्तु ते ॥४७॥
मनव ऊचुः—
मनवो वयं तव निदेशकारिणो
दितिजेन देव परिभूतसेतवः ।
भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो
करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥ ४८ ॥
प्रजापतय ऊचुः—
प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा
न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।
स एष त्वया भिन्नवक्षाऽनुशेते
जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ४९ ॥
गन्धर्वा ऊचुः—
वयं विभो ते नटनाट्यगायका
येनाऽऽत्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ।
स एष नीतो भवता दशामिमां
किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५० ॥
चारणा ऊचुः—
हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः ।
यदेष साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापितः ॥५१॥
यक्षा ऊचुः—
वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञै-
स्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥ ५२ ॥
किंपुरुषा ऊचुः—
वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥५३॥
वैतालिका ऊचुः—
सभासु सत्रेषु तवामलं यशो
गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ।
यस्तां व्यनैषीद्भृशमेष दुर्जनो
दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथाऽऽमयः ॥ ५४ ॥
किन्नरा ऊचुः—
वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेन विष्टिममुनाऽनुकारिताः ।
भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो
नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥ ५५ ॥
विष्णुपार्षदा ऊचुः—
अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतं ते
दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म ।
सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्त-
स्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ वीर० प्रणमामो नृ । २ वीर० नुराध्यां । विज० नुरुद्धां । ३ विज० महानृसिंहं । ४ विज० वक्षास्तु । वीर० पक्षानु ।

१ वीर० नतजन । विज० अनुजन । २ विज० विप्रशापात्तस्येदं ।

## नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कुपितं नृसिंहं शमयितुं ब्रह्मणा प्रेषितेन प्रह्लादेन श्रीनृसिंहस्तुतिः ॥ १ ॥

**नारद उवाच—**

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ।
नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभं सुदुरासदम् ॥ १ ॥
साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥
प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्माऽवस्थितमन्तिके ।
तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥
तथेति शनकै राजन्महाभागवतोऽर्भकः ।
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥४॥
स्वपादमूले पतितं तमर्भकं
विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।
उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्करांबुजं
कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥
स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः
सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।
तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ
हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥
अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ।
प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

**प्रह्लाद उवाच—**

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
नाराधितुं पुरुगुणैरधुनाऽपि पिप्रुः
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥
मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौज-
स्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ॥ ९ ॥
विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ-
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥
नैवाऽऽत्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चाऽऽत्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥
तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य
सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः
पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥
सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो
ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः ।
क्षेमाय भूतय उताऽऽत्मसुखाय चास्य
विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥
तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाऽद्य
मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।
लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे
रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥
नाहं बिभेम्यजित तेऽतिभयानकास्य-
जिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ।
आन्त्रस्रजःक्षतजकेसरशङ्कुकर्णा-
न्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥ १५ ॥
त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्र-
संसारचक्रकदनाद्ग्रसतां प्रणीतः ।
बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेऽङ्घ्रिमूलं

१ विज० मन्युसंग्रहं । २ विज० निर्दिष्ट । ३ विज० नान्तं परस्य परतोप्यधुनापि यान्ति । ४ वीर० पूर्णाः । ५ विज० ननु ।

१ विज० वचनात्मगेहप्राणः । वीर० वचनेहितार्थप्राणः । २ विज० सकलं । ३ विज० नहि । ४ विज० वास्य । ५ उभ० प्रतियान्तु । ६ उभ० विभवाय । ७ विज० जिह्वाभिनेत्र । ८ विज० त्कृशतां ।

प्रीतोऽ[1]पवर्गमरणं ह्वयसे कदा नु ॥ १६ ॥
यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म-
शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ।
दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाऽहं
भूमन्भ्रमामि वेद[2] मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥
सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया
लीलाकथास्तव नृसिंह विरिञ्चिगीताः ।
अञ्ज[3]स्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्र[4]मुक्तो
दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः ॥ १८ ॥
बालस्य नेह[5] शरणं पितरौ नृसिंह
[6]नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः ।
तप्तस्य तत्प्र[7]तिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट-
स्तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम्[8] ॥ १९ ॥
यस्मिन्यतो यर्हि येन च यस्य यस्मा[9]-
द्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।
भावं[10] करोति विकरोति पृथक्स्वभावः
संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥
माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः
कालेन चोदितगुणाऽनुमतेन पुंसः ।
छन्दोमयं यदजयाऽर्पितषोडशारं
संसारचक्रमज कोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥ २१ ॥
स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना
कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ।
चक्रे विसृष्टमजयेश्वरषोडशारे
निष्पीड्यमानमु[11]पकर्ष विभो प्रपन्नम् ॥ २२ ॥
दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपाना-
मायुः श्रियो विभव इच्छति यां जनोऽयम् ।
येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृंभितभ्रू-
विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥२३॥

१ विज० भीतापवर्गमरणं समियां । वीर० प्रीतोपवर्गशरणं ह्वयसे । २ वीर० दिश मे । ३ विज० अञ्जस्तराम्यनुगृण । ४ वीर० विप्रयुक्तो । ५ विज० वेह । ६ विज० आर्तस्य । ७ विज० तर्पणविधिर्यदिहाञ्जसेष्टस्तद्वत्प्रभो । ८ विज० त्वदुपासकानां । ९ विज० 'यस्मात्' नास्ति । १० विज० भावं । ११ वीर० मपकर्ष ।

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषो ज्ञ
आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिञ्च्यात् ।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण
कालात्मनोपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥
कुत्राऽऽशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णि[1]रूपाः
क्वेदं कलेबरमशेषरुजां विरोहः ।
निर्विद्यते न तु जनो यदपीति[2] विद्वा-
न्कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥ २५ ॥
क्वाहं रजःप्रभव ईश तमोऽधिकेऽस्मि-
ञ्जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकंपा ।
न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया
यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः[3] प्रसादः ॥ २६ ॥
नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्या-
ज्जन्तोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ।
संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः
सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥
एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे
कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् ।
कृत्वाऽऽत्मसात्सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः
सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥
मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च[4]
मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सु-
स्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९ ॥
एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्व-
माद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं
नानेव तैरवसितस्तदनु प्रविष्टः ॥ ३० ॥
त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो
माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च
तद्वै तदेव वसु[5]कालवद[6]ष्टितर्वोः ॥ ३१ ॥

१ उभ० मृगतृष्णरूपाः । २ विज० यदपीह । ३ विज० पद्मकरप्रसादः । ४ विज० पितुर्वधं च । ५ विज० खलु । ६ उभ० दुष्टितर्वोः ।

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयांबुमध्ये
शेषेऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।
योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युंक्षे ॥३२॥
तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या
संचोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढम् ।
अंभस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधे-
र्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ॥ ३३ ॥
तत्संभवः कविरतोऽन्यदपश्यमान-
स्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य ।
नाविन्ददब्दशतमप्सु निमज्जमानो
जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥
स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं
कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं
भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥
एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरु-
नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं
दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥
तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्र-
द्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
हत्वाऽनयच्छ्रुतिगुणांस्तु रजस्तमश्च
सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥
इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ सत्वम् ॥ ३८ ॥
नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ
संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।

१ वीर० शेषे स्वतो । विज० शेषासनो । २ उभ० वीतनिद्र । ३ वीर० तमेव । ४ विज० युङ्क्षे । ५ विज० संचोदितं । ६ विज० स बहिर्विचिन्वन् । ७ वीर० महोपलभेत । विज० मिहोपलभेत । ८ वीर० शयमयं । ९ उभ० सदुपलक्षण । १० वीर० हयशिरस्तनुतां ।

कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं
तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥
जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति माऽवितृप्ता
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति-
र्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥
एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्या-
मन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।
पश्यञ्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं
हन्तेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ॥ ४१ ॥
कोन्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयास
उत्तारणेऽस्य भवसंभवलोपहेतोः ।
मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो
किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥
नैवोद्विजे पर दुरत्ययवैतरण्या-
स्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः ।
शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
मायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ॥ ४३ ॥
प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा
मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ।
नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको
नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥
यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् ।
तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः
कण्डूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः ॥ ४५ ॥
मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म-
व्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।
प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां
वार्ता भवन्त्युत न वाऽत्र तु दांभिकानाम् ४६
रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे

१ विज० पारमतिपीपृहि मूढसत्वं । २ विज० सेवमानः । ३ विज० भव । ४ विज० त्वत्तीर्थ । ५ विज० यत्तचित्तः । ६ विज० शोचे नु तं । ७ विज० देहकृपणाः । ८ उभ० वेददृष्टे ।

बीजाङ्कुराविव नचान्यदरूपकस्य।
युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां
योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४७॥
त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः
प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च।
सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूम-
न्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४८ ॥
नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये
सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः।
आद्यन्तवन्त उरुगाय विदन्ति हि त्वा-
मेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥४९॥
तत्तेऽर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाः
कर्म स्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम्।
संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं
भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥

नारद उवाच—

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः।
प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम।
वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ५२
मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३॥
प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिं ५४

नारद उवाच—

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः।
एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥५५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीनृसिंहेन प्रह्लादाय वरदानं ॥ १ ॥ भगवदन्तर्धानं ॥ २ ॥ त्रिपुरवधकथा ॥ ३ ॥

नारद उवाच—

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयाऽर्भकः।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच—

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्याऽऽसक्तं कामेषु तैर्वरैः।
तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः॥२॥
भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत्।
भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ॥ ३ ॥
नान्यथा तेऽखिलगुरो घटेत करुणात्मनः।
[नष्टदृष्टेस्तमस्यन्धे त्वं पारः पारदर्शिनः ॥]
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ४
[स वै स्वामी स वै भृत्यो गुणलुब्धौ न कामुकौ।]
आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः
न स्वामी भृत्यतःस्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥
यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ।
कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ॥ ७ ॥
इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः।
ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना॥
विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान्।
तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

१ विर०विचक्षते। २ वीर० तत्ते महत्तम नमः। विज० तत्वे मनो दर्शने दृगपि स्तुतौ च वाक्कर्मणि ह्यपि करौ श्रवणं। ३ वीर० कामेषु चोदयन्। विज० चोदयात्। ४ विज० गुरोर्घटते। ५ उभ० इदमर्धमधिकं। ६ वीर० त्वमेकः पारदर्शनः।

१ विज० गतमन्यु। २ विज० माधवं। ३ विज० इदमर्धमधिकं। ४ उभ० प्राणाः। ५ विज० येषां। ६ विज० न भवायावकल्पते।

[नारदेनोपदिष्टं[1] मे तव मन्त्रमिमं स्मरे ।]
नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ॥
हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥
नृसिंह उवाच—
नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष
आशासतेऽमुत्र[2] च ये भवद्विधाः ।
अथापि मन्वन्तरमेतदत्र
दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ११ ॥
कथा मदीया जुषमाणः प्रियांस्त्व-[3]
मावेश्य मायात्मनि संतमेकम् ।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं
यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥
भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं
कलेवरं[4] कालजवेन हित्वा ।
कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
विताय मामेष्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥
य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।
त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबन्धात्प्रमुच्यते[5] ॥१४॥
प्रह्लाद उवाच—
वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ।
यदनिन्दत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥१५॥
विद्धामर्षाशयः[6] साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।
भ्रातृहेति मृषा दृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥१६
तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात् ।
पूतस्तेऽपाङ्गसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १७ ॥
श्रीभगवानुवाच—
त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ।
यत्साधोऽस्य गृहे[7] जातो भवान्वै कुलपावनः ॥१८॥
यत्रयत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः[8] ॥१९॥
सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किंचन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन[1] गतस्पृहाः ॥ २० ॥
भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥२१॥
कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥२२॥
पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः ॥२३॥
नारद उवाच—
प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकम् ।
यथाऽऽह भगवान् राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ।
[प्रह्लादस्तु[2] तथाऽकार्षीद्राज्यं निहतकण्टकं २४]
प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् ।
स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥
ब्रह्मोवाच—
देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज ।
दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसन्तापनोऽसुरः २६
योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः ।
तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥
दिष्ट्याऽस्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ।
त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या[3] त्वां समितोऽधुना ॥
एतद्वपुस्ते भगवन्ध्यायतः प्रयतात्मनः ।
सर्वतो गोमृसंत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥२९॥
नृसिंह उवाच—
मैवं[4] वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव ।
वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ ३० ॥
नारद उवाच—
इत्युक्त्वा भगवान् राजंस्तत्रैवान्तर्दधे[5] हरिः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥
ततः संपूज्य शिरसा[6] ववन्दे परमेष्ठिनम् ।
भवं प्रजापतीन्[7]देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥३२॥
ततः काव्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कमलासनः ।

१ विज० इदमर्धमधिकं। २ वीर० ऽमुत्रच वै भवद्विधाः। विज० ऽमुत्र तथा भवादृशाः । ३ वीर० प्रियस्त्व । ४ वीर० कालबलेन । ५ उभ० द्विमुच्यते । ६ विज० बद्धामर्षा । वीर० वृद्धामर्षा । ७ विज० कुले । ८ विज० कीकटान् ।

१ वीर० मद्भावविगतस्पृहाः । २ विज० इदमर्धमधिकं । ३ विज० दिष्ट्या त्रातस्त्वयाधुना । ४ वीर० नैवं वरो । विज० मैवंविधो । ५ उभ० ततश्चान्तर्दधे । ६ विज० विधिवत् । ७ वीर० प्रजापतिं ।

दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिम्॥३३॥
प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ।
स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥३४
एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।
हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥३५॥
पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।
कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥
शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।
तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥
ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ३८ ॥
एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।
जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा३९
यथा यथा भगवतो भक्त्या परमयाऽभिदा ।
नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥४०॥
आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।
दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम्॥४१॥
एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।
अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥४२॥
प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ।
भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः४३
सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ।
परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान्॥४४॥
धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ।
आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः४५
य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥
एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां
दैत्येन्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत ।
दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं
श्रुत्वाऽनुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ४७ ॥
यूयं नृलोके बत भूरिभागा
लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।
येषां गृहानावसतीति साक्षा-
द्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥
स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्य-
कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।
प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय
आत्माऽर्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥ ४९ ॥
न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी
रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः
प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ॥ ५० ॥
स एष भगवान् राजन्व्यतनोद्विहतं यशः ।
पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना ॥ ५१ ॥
राजोवाच—
कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहञ्जगदीशितुः ।
यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यताम्५२
नारद उवाच—
निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ।
मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥
स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमी रौप्यायसीर्विभुः ।
दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥५४॥
ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप ।
स्मरन्तो नाशयाञ्चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥
ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो ।
त्राहि नस्तावकान्देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥५६॥
अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः ।
शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् ।
यथा मयूखसंदोहा नादृश्यन्त पुरो यतः ॥५८॥

१ विज० पुनस्तौ पूर्वशापेन । २ विज० ताविहाद्य । ३ उभ० जहुस्ते ते । ४ वीर० यथा भगवतो भक्त्या परया चाभिदा यथा । ५ विज० भगवता । ६ विज० भिदां । ७ उभ० साम्यं । ८ वीर० नृप पृष्टवान् । ९ उभ० साम्य । १० वीर० नुवर्णितं । ११ उभ० समाख्यात ।

१ विज० यान्ति । २ विज० अत्र दशमाध्यायविच्छेदः ॥१०॥ ३ विज० विनतं । ४ विज० यशोऽभूजग । ५ वीर० मयेनोपचिता । ६ विज० स निर्ममे । ७ विज० हैमरौप्या । ८ वीर० उपसाद्योचुरीश्वरं ।

तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः ।
तानानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥५९॥
सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ।
उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६० ॥
विलोक्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ।
तदाऽयं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥६१॥
वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ।
प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ॥ ६२ ॥
तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यषेधन्विमोहिताः ।
तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ॥६३॥
स्वयं विशोकः शोकार्तान्स्मरन्दैवगतिं च ताम् ।
देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन ६४
आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं दैवेनापोहितुं द्वयोः ।
अथासौ शक्तिभिःस्वाभिःशंभोःप्राधानिकं व्यधात्
धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ।
रथं सूतं ध्वजं वाहान्धनुर्वर्म शरादि यत् ॥६६॥
सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ।
शरं धनुषि सन्धाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः ॥६७॥
ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप ।
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुलाः ॥ ६८॥
देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः ।
अवाकिरञ्जगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६९॥
एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्रो भगवान्पुरहा नृप ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत॥७०॥
एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया
विडंबमानस्य नृलोकमात्मनः ।
वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरो-
र्लोकान्पुनानान्यपरं वदामि किम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

## एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिरेण नारदंप्रति वर्णाश्रमाचारकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ नारदेन वर्णधर्माणां स्त्रीधर्माणां च कथनं ॥ २ ॥

**श्रीशुक उवाच—**
श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं
महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ।
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदा युतः
पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयंभुवः ॥ १ ॥

**युधिष्ठिर उवाच—**
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् ।
वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विन्दते परम् ॥ २ ॥
भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः ।
सुतानां संमतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३ ॥
नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथाऽपरे॥४॥

**नारद उवाच—**
नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।
वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५॥
योऽवतीर्याऽऽत्मनोंशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।
लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥६॥
धर्ममूलं हि भगवान्सर्ववेदमयो हरिः ।
स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चाऽऽत्मा प्रसीदति॥७॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥८
संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ९ ॥

---

१ विज० त्रिपुरौकसः । २ उभ० मेघदलनाद्वैद्युता । ३ विज० तस्योपाय । ४ वीर० नन्यषेधन्त मोहिताः । ५ वीर० मयो योगी । ६ वीर० स्मयन्विशोकः । ७ विज० प्राधानिकं । ८ वीर० ग्रण्यमुरु । ९ विज० तपोज्ञान ।

१ विज० सशरं धनुराददे । २ वीर० ददाह तेजसा युक्तो हरोथ त्रिपुरं नृप । विज० भगवत्तेजसा गुप्तो ददाह त्रिपुरं नृप । ३ विज० संकुले । ४ वीर० वदाम । ५ विज० एकादशोऽध्यायः । ६ वीर० कर्महेतवे । ७ उभ० मुखाच्युतं । ८ उभ० स्मृतिश्च । ९ विज० तितिक्षेज्या ।

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाऽर्हतः ।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥ १० ॥
श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्याऽवनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
त्रिंशल्लक्षणवान्[1] राजन्सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२ ॥
संस्कारा यत्रा[2]विच्छिन्नाः स द्विजोऽजो[3] जगाद यम् ।
इज्याऽध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ।
जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चा[4]ऽऽश्रमचोदिताः १३
विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्य[5]स्याप्रतिग्रहः ।
राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः ॥ १४ ॥
वैश्यस्तु वार्तावृत्तिः[6]श्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः ।
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥
वार्ता विचित्रा[7] शालीनयायावर[8]शिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥
जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः ।
ऋते राजन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वशः ॥ १७ ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ १८ ॥
ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम् ।
मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ १९ ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम् ।
वर्जयेत्तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम् ।
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २० ॥
शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
ज्ञानं दयाऽच्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणम् ॥ २१ ॥
शौर्यं वीर्यं धृति[9]स्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा ।
ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥
देवगुर्वच्युते[1] भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।
आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं[2] वैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥
शूद्रस्य संततिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया ।
अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं[3] गोविप्ररक्षणम् ॥ २४ ॥
स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ।
तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ २५ ॥
संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डल[4]वर्तनैः ।
स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥
कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च ।
वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा कालेकाले भजेत्पतिम् ॥
संतुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ २८ ॥
या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।
हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९ ॥
वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् ।
अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनाम् ३०
प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगेयुगे ।
वेददृग्भिः स्मृतो राजन्प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ३१
वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत्[5] ।
हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२ ॥
उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ।
न कल्पते पुनः सूत्यै उप्तं बीजं च नश्यति ३३
एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ।
विरज्येत यथा राजन्नाग्निवत्कामबिन्दुभिः ॥ ३४ ॥
यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णा[6]भिव्यञ्जकम् ।
यदन्यत्रापि[7] दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे एकादशो[8]ऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

१ विज० त्रिंशल्लक्षणसंयुक्तःसर्वात्मा । वीर० त्रिंशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वात्मा । २ वीर० यदविच्छिन्नाः । विज० यस्याविच्छिन्नाः । ३ विज० वैदिकादयः । ४ विज० श्च निगमोदिताः । ५ विज० ततोन्यस्या । ६ उभ० वृत्तिः स्यात् । ७ विज० विचित्रशालीनं । वीर० विचित्रा शालीनं । ८ उभ० यायावर्यं । ९ वीर० धृतिः स्नेहः ।

१ उभ० देवगुर्वार्यगोभक्ति । २ उभ० नैपुण्यं । ३ विज० मौढ्यं । ४ उभ० गृहमण्डन । ५ विज० स्वकर्मणि । ६ विज० वर्णादि । ७ विज० यद्यन्यत्रा । ८ विज० द्वादशोऽध्यायः ।

# द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारिवानप्रस्थधर्मकथनं ॥ १ ॥

नारद उवाच—
ब्रह्मचारी गुरुकुले वसं[1]न्दान्तो गुरोर्हितम् ।
आ[2]चरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १ ॥
सायंप्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ।
उभे संध्ये च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २ ॥
छन्दांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सुयन्त्रितः ।
उपक्रमेऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥
मेखलाजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून् ।
बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितम् ॥ ४ ॥
सायंप्रातश्चरेद्भैक्षं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
भुञ्जीत यद्यनुज्ञातो नोचेदुपवसेत्क्वचित् ॥ ५ ॥
सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥
वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रतः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्त्यपि यतेर्मनः ॥७॥
केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यञ्जनादिकम् ।
गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥८॥
नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुंभसमः पुमान् ।
सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ॥ ९ ॥
कल्प[3]यित्वाऽऽत्मना यावदाभासमिदमीश्वरः ।
द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥
एतत्सर्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि ।
गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ ११ ॥
अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दरू[4]यवलेखामिषं मधु ।
स्रग्गन्धलेपालङ्कारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः ॥ १२ ॥
उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च ।
त्रयीं साङ्गोपनिषदं यावदर्थं यथाबलम् ॥ १३ ॥
दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः ।
गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥१४॥
अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ।
भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥१५॥
एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
च[1]रन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥१६॥
वा[2]नप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसंमतान् ।
यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहाञ्जसा ॥१७॥
न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः ।
अग्निपक्वमथाऽऽमं वा अर्कपक्वमुताऽऽहरेत् ॥१८॥
वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्का[3]लचोदितान् ।
ल[4]ब्धे नवेनवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् ॥१९॥
अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाऽद्रिकन्दराम् ।
श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषा[5]ट् स्वयम् ॥२०॥
केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् ।
कमण्डल्वजिने दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् ॥२१॥
चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ।
द्वावेकं वा यथाबुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः ॥२२॥
यदाऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाऽथ वा ।
आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम् ॥
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहंममात्मताम् ।
कारणेषु न्यसेत्सम्यक्सङ्घातं तु यथार्हतः ॥२४॥
खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ।
अप्स्वसृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् २५
वाचमग्नौ सवक्तव्यानिन्द्रे शिल्पं करावपि ।
पा[6]दानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥२६॥
मृ[7]त्यौ पायुं विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् ।

१ विज० वसेद्दान्तो । २ विज० आचरेद्दास । ३ विज० कल्पयेदात्मनो । ४ वीर० रूयवलेख्यामिषं । विज० रूयवलेपा ।

१ विज० परं विन्दति विज्ञानं । २ वीर० वनस्थस्य तु । ३ वीर० र्वपेन्नित्यचोदितान् । ४ विज० लब्धेन येन चान्नेन । ५ विज० तपनान्स्वयं । ६ वीर० पादौ च गत्या वयसि । विज० पादानि गतिभिर्विष्णौ । ७ वीर० मृत्यौ पायुं च सोत्सर्गं ।

दिक्षु श्रोत्रं संनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् २७
रूपाणि चक्षुषा राजञ्ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ।
अप्सु प्रचेतसा जिह्वां घ्रेयैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत् २८
मनो मनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोध्यैः कवौ परे ।
कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहंममता क्रिया ।
सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥
अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नभस्यमुम् ।
कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ॥३०॥
इत्यक्षरतयाऽऽत्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ।
ज्ञात्वाऽद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ॥३१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

## त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यतिधर्मकथनं ॥ १ ॥ आजगरमुनिचरित्रं ॥ २ ॥

**नारद उवाच—**
कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ।
ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् ॥ १ ॥
बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।
त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत्किंचिदनापदि ॥ २ ॥
एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥
पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये ।
आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ॥ ४ ॥
सुप्तप्रबोधयोः सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक् ।
पश्यन्बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ५
नाभिनन्देद्ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वाऽस्य जीवितम् ।
कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ६ ॥
नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन संश्रयेत् ॥ ७ ॥
न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारंभानारभेत्क्वचित् ॥८॥
न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ॥९॥
अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् ।
कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥१०॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ११ ॥
तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सह्यसानुनि ।
रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥ १२ ॥
ददर्श लोकान्विचरँल्लोकतत्त्वविवित्सया ।
वृतोऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥१३॥
कर्मणाऽऽकृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ।
न विदन्ति जना यं वै सोऽसाविति न वेति च १४
तं नत्वाऽभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् ।
विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोऽसुरः ॥१५॥
बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा १६
न ते शयानस्य निरुद्यमस्य
ब्रह्मन्नु हार्थो यत एव भोगः ।
अभोगिनोऽयं तव विप्र देहः
पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥ १७ ॥
कविः कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः ।
लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्वीक्षिताऽपि वा १८
**नारद उवाच—**
स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः ।
स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयन्त्रितः ॥ १९ ॥

---

१ वीर० च नादेन । २ उभ० स्पर्शनेऽध्यात्मनि । ३ विज० प्रवेशयेज्जिह्वां । ४ विज० यदहंसंमताः क्रियाः । ५ विज० नलिङ्गदण्डाभ्यामन्य । ६ विज० च वस्तुतः । ७ वीर० वादिवादां । विज० अतिवादां । ८ विज० मुपजीवेत । ९ वीर० मुनिरुन्मत्त ।

१ विज० त्रयोदशोध्यायः । २ विज० त्मानमदृश्योऽदर्शये । ३ विज० नाविन्दत जनो । ४ विज० वित्तं नैवाद्य भवतो । वीर० वित्तं चैहोयमवतां । ५ विज० ब्रह्मन्निहार्थो । ६ विज० न द्वेक्षि नौषि वा ।

ब्राह्मण उवाच—
वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान्नन्वार्यसंमतः ।
ईहोपरमयोर्नृणां पदा[1]न्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥
यस्य नारायणो देवो भगवान्हृद्गतः सदा ।
भक्त्या केवलया[2]ज्ञानं धुनोति ध्वान्तमर्कवत् २१
अथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन्यथाश्रुतम् ।
संभावनीयो हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छ[3]ताम्२२
तृष्णया भववाहिन्या यो[4]ग्यैः कामैरपूरया ।
कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजितः २३
यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् ।
स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥
अत्रापि दंपतीनां च सुखायान्यापनुत्तये ।
कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि विपर्ययम्॥२५॥
सुखमस्याऽऽत्मनो रूपं सर्वेहोप[5]रतिस्तनुः ।
मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्[6]स्वप्स्यामि संविशन् ॥
इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृत्य वै पुमान् ।
विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिम्॥२७॥
जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाऽज्ञो जलकाम्यया ।
मृगतृष्णामुपाधावे[7]द्यथाऽन्यत्रार्थदृक्स्वतः ॥२८॥
देहादिभिर्दैवतन्त्रैरात्मनः सुखमीहतः ।
दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः॥
आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् ।
मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किम्३०
पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनाम् ।
भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् ३१
राजतश्चोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ।
अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयम्॥
शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः ।
यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात्स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः३३
मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरूत्तमौ ।
वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम्॥३४॥
विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मे मधुव्रतात् ।
कृच्छ्राप्तं मधुवद्वित्तं हत्वाऽप्यन्यो हरेत्पतिम् ३५
अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम् ।
नोचेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान्॥३६॥
क्वचिदल्पं क्वचिद्भूरि भुञ्जेऽन्नं स्वाद्वस्वादु वा ।
क्वचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित् ॥ ३७ ॥
श्रद्धयोपाहृतं क्वापि कदाचिन्मानवर्जितम् ।
भुञ्जे भु[3]क्त्वाऽथ कस्मिंश्चिद्दिवानक्तं यदृच्छया ३८
क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा ।
वसेऽन्यदपि संप्राप्तं दिष्टभुक्तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥
क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु ।
क्वचित्प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया ॥४०॥
क्वचित्स्नातोऽनुलिप्ताङ्गः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।
रथेभाश्वैश्चरे क्वापि दिग्वासा ग्रहवद्विभो ॥४१॥
नाहं निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनम् ।
एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ४२
विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे ।
मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जुहोत्यनु ४३
आत्मानुभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ।
ततो निरीहो विरमेत्स्वानुभूत्याऽऽत्मनि स्थितः ॥
स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम् ।
व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्परः ४५
नारद उवाच—
धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वाऽसुरेश्वरः ।
पूजयित्वा ततः प्रीत आमन्त्र्य प्रययौ गृहम् ४६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

१ विज० पदमध्यात्म । २ वीर० केवलया तुष्टो । विज० केवलया श्लिष्टो । ३ उभ० मिच्छता । ४ विज० ग्राम्यकामैरपूर्णया । ५ विज० सर्वेहोपरते हि यत् । ६ विज० शस्तान्न संविशेत् । ७ उभ० त्तथा । ८ विज० क्सतः ।

१ वीर० ऽस्मिन्द्वौ । २ वीर० भुञ्जेभुञ्जेऽथ । ३ विज० स्रगलङ्कृतः । ४ विज० श्चरन्क्वापि । ५ विज० ग्रहवत्क्वचित् । ६ उभ० चित्ते । ७ विज० त्यमुं । ८ विज० मनुवर्णितं । ९ विज० गृहान् । १० विज० चतुर्दशोऽध्यायः ।

# चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

गृहस्थाश्रमधर्मकथनं ॥ १ ॥

**युधिष्ठिर उवाच—**

गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चाञ्जसा ।
याति देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥ १ ॥

**नारद उवाच—**

[साधु पृष्टं महाभाग लोकानामनुगृह्णता ।
त्वेन तदहं वक्ष्ये नैष्कर्म्यं येन कर्मणाम् ॥१॥]
गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन्गृहोचिताः ।
वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥ २ ॥
शृण्वन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथाऽमृतम् ।
श्रद्दधानो यथाकालमुपशान्तजनावृतः ॥ ३ ॥
सत्सङ्गाच्छनकैः सङ्गमात्मजायात्मजादिषु ।
विमुंच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ॥ ४ ॥
यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः ।
विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ५ ॥
ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे ।
यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ॥६॥
दिव्यं भौमं चान्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम् ।
तत्सर्वमुपभुंञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥ ७ ॥
यावद्भ्रियेत जठरं तावत्सत्त्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥८॥
मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः ।
आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषामन्तरं कियत् ॥ ९ ॥
त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ।
यथादेशं यथाकालं यावद्दैवोपपादितम् ॥ १० ॥
आश्वाघान्तेवसायिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा ।
अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥११॥
जह्याद्यदर्थे स्वप्राणान्हन्याद्वा पितरं गुरुम् ।
तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः १२
कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेबरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥१३
सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः ।
शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात् ॥१४
देवानृषीन्नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहम् ।
स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥
यर्ह्यात्मनोऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः ।
वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् १६
न ह्यग्निमुखतोऽयं वै भगवान्सर्वयज्ञभुक् ।
इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः ॥१७॥
तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः ।
तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु ॥ १८ ॥
कुर्यादापरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः ।
श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बन्धूनां च वित्तवान् १९
अयने विषुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिनक्षये ।
चन्द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥२०॥
तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके ।
चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २१ ॥
माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे ।
राकया चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि २२

---

१ उभ० यायाद्देव । २ उभ० एकः श्लोक अधिकः । ३ वीर० लोकान्साध्वनु । ४ वीर० एतत्तुभ्यं प्रवक्ष्यामि नैष्कर्म्यं कर्मणो यतः । ५ विज० जनादृतं । ६ विज० तत्सङ्गा । ७ उभ० विमुञ्चेन्मुच्य । ८ वीर० सुहृदः परे । ९ विज० अनुमोदेत । १० विज० मुपयुञ्जीरन्न स्वीकुर्या । ११ विज० नृगोखराश्वमर्का । १२ वीर० सरीसृपविमक्षिकाः । विज० सरीसृपविमक्षिकान् । १३ वीर० आत्मवत्पुत्र ।

१ वीर० आश्वाघान्तावसायिभ्यः । विज० आश्वभ्योऽन्तेवसायिभ्यः । २ विज० आप्त्वैतान्महतो दारान्नृणां । वीर० अप्येकामात्मनो दारान्नृणां । ३ उभ० स्वान्प्राणा । ४ वीर० यस्तया ह्यजितो । ५ वीर० नु स्वकले । ६ वीर० नभश्छदः । ७ विज० त्यजेत्प्राज्ञः । ८ वीर० ऽधिकारः स्यात् । विज० धिकारोस्ति । ९ विज० यजेच्चैनं । १० उभ० ब्राह्मणाननं । ११ विज० कुह्वां व्यती । १२ उभ० द्वादश्यां ।

द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणस्तिस्र उत्तराः ।
तिसृष्वेकादशो वाऽऽसु जन्मर्क्ष[1]श्रोणयोगयुक् २३
त एते श्रेयसः काला नृणां श्रेयोविवर्धनाः ।
कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयोऽमोघं तदाऽऽयुषः॥२४॥
एषु स्नानं जपो [2]होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् ।
पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्दत्तं तद्ध्यनश्वरम् ॥ २५ ॥
संस्कारकालो जायाया अपत्यस्याऽऽत्मनस्तथा ।
प्रेतसंस्था मृताहँ[3]श्च कर्मण्यभ्युदये नृप ॥ २६ ॥
अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् ।
स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥२७॥
[4]बिंबं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।
यत्र ह ब्रह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितम् ॥२८॥
यत्रयत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् ।
यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः॥२९॥
सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ।
कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ३० ॥
नैमिषं फल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पंपा बिन्दुसरस्तथा ॥ ३१ ॥
नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः ।
सर्वे कुलाचला राजन्महेन्द्रमलयादयः ॥ ३२ ॥
एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाश्रि[5]ताश्च ये ।
एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ।
धर्मो [1]ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः ॥३३॥
पात्रं [2]त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः ।
हरिरेवैक उर्वीश यन्मयं वै चराचरम् ॥ ३४ ॥
दे[3]वर्ष्यर्हत्सु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ।
राजन्यदग्रपूजायां मतः पात्रतयाऽच्युतः ॥३५॥
जीवराशिभिराकीर्ण आण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् ।
तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥३६॥
पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः ।
शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३७ ॥
ते[4]ष्वेषु भगवान् राजंस्तारतम्येन वर्तते ।
तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥३८॥
दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप ।
त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ॥३९॥
ततोऽर्चायां हरिं केचित्[5]संश्रद्धाय सपर्यया ।
उपासत उपा[6]स्ताऽपि नार्थदा पुरुषद्विषाम् ॥४०॥
पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥४१॥
नन्वस्य ब्राह्मणा राजन्कृष्णस्य जगदात्मनः ।
पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्[7]दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

## पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधर्मकथनं ॥ १ ॥

**नारद उवाच—**

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे ।
स्वाध्याये[6]ऽन्ये प्रवचने ये [7]केचिज्ज्ञानयोगयोः ॥१
ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानन्त्यमिच्छता ।
दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथाऽर्हतः ॥२॥
द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम्॥३॥

---

१ विज० न्मर्क्ष सौम्ययोगयुक् । २ वीर० होमस्तपो । ३ विज० मृताहस्सु । ४ विज० विश्वं भागवतो । ५ विज० श्रिताः पुनः । ६ वीर० स्वाध्यायने । ७ उभ० न्ये च ज्ञान ।

१ विज० ह्यत्रोदितः । २ वीर० तत्र । विज० चात्र । ३ वीर० देवेष्वर्हत्सु सत्स्वत्र ब्रह्मब्रह्मात्म । ४ उभ० ते- ष्वीशो । ५ उभ० श्रद्धया च । ६ विज०उपासा हि । ७ विज० पञ्चदशोऽध्यायः ।

देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च ।
सम्यग्भवन्ति नैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात् ॥४॥
देशे काले च संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतम् ।
श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥५॥
देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ।
अन्नं संविभजन्पश्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥
न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥७॥
नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।
न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥८॥
एके कर्ममयान्यज्ञाञ्ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ।
आत्मसंयमनेऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥
द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप् ध्रुवम् १०
तस्माद्दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनापि धर्मवित् ।
संतुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ११
विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः ।
अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥१२॥
धर्मबाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ।
उपधर्मस्तु पाखण्डो दंभो वा शब्दभिच्छलः १३
यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥१४॥
धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाधनो धनम् ।
अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा ॥ १५ ॥
संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखम् ।
कुतस्तत्कामलोभेन धावतोऽर्थेहया दिशः ॥१६॥
सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ।
शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम् १७
संतुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि वारिणा ।
औपस्थ्यजैह्वयकार्पण्याद्गृहपालायते जनः ॥१८॥
असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ।

१ विज० संप्राप्तमुत्पन्नं । २ विज० सर्वतः पुरुषा । ३ विज० मुनीनां । ४ उभ० नैमित्तिकाः । ५ विज० धर्ममि । ६ उभ० ह्याश्रमः । ७ उभ० कल्पते स्वोपशान्तये । ८ उभ० शिवमया । ९ वीर० कोनु ।

स्रवन्तीन्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते ॥१९॥
कामस्यान्तं च क्षुतृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ।
जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः
पण्डिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयच्छिदः ।
सदसस्पतयोऽप्येके असन्तोषात्पतन्त्यधः ॥२१॥
असङ्कल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ।
अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् ॥२२॥
आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया ।
योगान्तरायान्मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया ॥२३
कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना ।
आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥२४॥
रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च ।
एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् ॥२५॥
यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।
मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् ॥२६॥
एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ।
योगेश्वरैर्विमृग्याङ्घ्रिर्लोको वै मन्यते नरम् ॥२७॥
षड्वर्गसंयमैकान्ताः सर्वा नियमचोदनाः ।
तदन्ता यदि नो योगा नावहेयुः श्रमावहाः २८
यथा वार्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति ।
अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्तमिष्टं तथाऽसतः ॥ २९ ॥
यश्चित्तविजये यत्तः स्यान्निःसङ्गोऽपरिग्रहः ।
एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्षमिताशनः ३०
देशे शुचौ समे राजन्संस्थाप्यासनमात्मनः ।
स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वङ्ग ओमिति ३१
प्राणापानौ संनिरुन्ध्यात्पूरकुंभकरेचकैः ।
यावन्मनस्त्यजेत्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२
यतोयतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ।
ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुन्ध्याच्छनैर्बुधः ॥३३॥
एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः ।

१ उभ० हि । २ उभ० महदुपाश्रयात् । ३ विज० कामादनी । ४ विज० मनसा । ५ विज० अभिसन्धिः श्रुतः । ६ उभ० यं । ७ विज० योगमावहेयुः । ८ विज० विद्याः पुंसः स्वार्थं । ९ विज० विजयेच्छुः स्यात् । १० उभ० भैक्ष । ११ उभ० राजन्नास्थाप्या । १२ विज० मुनेः ।

[1]अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिन्धनवह्निवत् ॥३४॥
कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् ।
चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् ॥३५॥
यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गावपनात्पुनः ।
[2]यदि सेवेत तान्भिक्षुः [3]स वै वान्ताश्यपत्रपः ३६
[4]यैः स्वदेहः स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात्[5]
त एन[6]मात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ३७
गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि ।
तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ॥३८
आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः ।
देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ॥ ३९ ॥
आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः ।
किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः ॥४०॥
आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि
हयानभीषून्मन इन्द्रियेशम् ।
वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं
सत्त्वं बृहद्बन्धुरमीशसृष्टम् ॥ ४१ ॥
अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ
चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवम् ।
धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्ति
शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥
रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ।
मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः४३
रजः प्रमादः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ।
रजस्तमःप्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥४४॥
यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं
धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ।

१ विज० विषण्णं च । २ विज० यदा । ३ वीर० स वान्ताश्यनपत्रपः । विज० स पापो निरपत्रपः । ४ विज० यस्य देहः । ५ विज० भस्मवत् । ६ वीर० त एवामुं स्वसा । विज० तमेव स्वात्मसा । ७ विज० जानीयादेवं ज्ञानधृता । ८ विज० मीशधाम । ९ वीर० क्रूसं ।

ज्ञानासिमच्युतब[1]लो दध[2]दस्तशत्रुः
स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥
नोचेत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता
नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु निक्षिपन्ति ।
ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोन्धे
संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
[3]आवर्तेत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतम् ॥ ४७ ॥
हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम् ।
दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥४८॥
एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च ।
पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥४९॥
द्रव्यसूक्ष्म[5]विपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः ।
अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥५०॥
अन्नं रेत इति क्ष्मेश पितृयानं पुनर्भवः ।
[6]एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१ ॥
निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ।
इन्द्रियेषु क्रियायज्ञाञ्ज्ञानदीपेषु जुह्वति ॥५२॥
इन्द्रियाणि [7]मनस्यूर्मौ वाचि वैकारिकं मनः ।
[8]वाचं वर्णसमाम्नाये तमोङ्कारे स्वरे न्यसेत् ।
ओङ्कारं [9]बिन्दौ नादे तं तु प्राणे महत्यमुम् ॥५३॥
अग्निः सूर्यो दिवा [10]प्राह्णः शुक्लो राको[11]त्तरं स्वराट् ।
[12]विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्व[13]यात् ५४
देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वाभूत्वाऽनुपूर्वशः ।
आत्मयाज्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते५५
य एते पितृदेवानामयने [14]वेदनिर्मिते ।
शास्त्रेण चक्षुषा वेद जन[15]स्थोपि न मुह्यति ॥५६॥
आदावन्ते [16]जनानां सद्बहिरन्तः परावरम् ।

१ विज० बलं । २ वीर० ऽथ निरस्त । ३ उभ० आवर्तेते । ४ विज० पुनः । ५ विज० द्रव्यमूष्म । ६ वीर० एकैकशश्चानुपूर्व्यात् । विज० एकैकस्यानुपूर्व्याच्च । ७ विज० मनस्येवं । ८ विज० तां तु । ९ उभ० बिन्दुनादे तु । १० विज० वायुः । ११ विज० राकोत्तरः । १२ उभ० विश्वोथ । १३ विज० समन्वयः । १४ विज० देव । १५ वीर० पुमान्सोपि । १६ विज० जनानांशं बहि । वीर० जनानां यो बहि ।

ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयम्५७
आबाधितोऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः ।
दुर्घटत्वादैन्द्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम् ॥ ५८ ॥
क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमाऽपि हि ।
न सङ्घातो विकारोऽपि न पृथङ्नान्वितो मृषा५९
धातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ।
न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोऽन्ततः ॥ ६० ॥
स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे सति वस्तुनः ।
जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ६१
भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथाऽऽत्मनः ।
वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥६२॥
कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् ।
अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥६३॥
यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ।
मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥६४॥
आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् ।
यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५॥
यद्यस्य वाऽनिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ।
स तेनेहेत कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥
एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ।
गृहेऽप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः॥६७॥
यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजा-
दापद्गणादुत्तरताऽऽत्मनः प्रभोः ।
यत्पादपङ्केरुहसेवया भवाँ-
नहारषीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८ ॥
अहं पुराऽभवं कश्चिद्गन्धर्व उपबर्हणः ।
नाम्नाऽतीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसंमतः॥६९॥
रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः ।
स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुलंपटः ॥७०॥
एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ॥ ७१ ॥
अहं च गायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः ।
ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरोजसा ।
याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥७२॥
तावद्दास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् ।
शुश्रूषयाऽनुषङ्गेण प्राप्तोऽहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥७३॥
धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः ।
गृहस्थो येन पदवीमञ्जसा न्यासिनामियात्॥७४॥
यूयं नृलोके बत भूरिभागा
लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।
येषां गृहानावसतीति साक्षा-
द्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ७५ ॥
स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं
कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।
प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय
आत्माऽर्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥ ७६ ॥
न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी
रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः
प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ॥ ७७ ॥
**श्रीशुक उवाच—**
इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ।
पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ॥७८॥
कृष्णपार्थावुपामन्त्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः ।
श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः॥७९॥
इति दाक्षायणीनां ते पृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः ।
देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमः स्कन्धः ॥ ७ ॥

---

१ वीर० ज्योतिश्च यः स्वयं । विज० ज्योतिश्च सत्स्वयं । २ उभ० अबाधितो । ३ विज० पिवा । ४ विज० न्यास-न्नावयवा इव । ५ उभ० दर्शनं । ६ विज० दुत्तरिता ननु प्रभो । ७ वीर० भवान्महर्षिभिर्निर्जितदिग्जनः ।

१ विज० स्तत्पुरलंपटः । २ उभ० अगायं तद्विदित्वाहं स्त्रीभिः । ३ उभ० यान्ति । ४ विज० षोडशोऽध्यायः ।